בן-ציון יהושע-רז

ריח של לחם חם

על יוצרים ויצירות

כרך שני (2022)

מִמִּזְרַח-שֶׁמֶשׁ עַד־מְבוֹאָו

(תהלים קי"ג, ג)

לנשמת

הוריי – רפאל ובכורה-יוכבד

אחיותיי ואחיי – שרה, משה, אהרן, מרים-מרגלית, דבורה, לאה

רעייתי – תקוה

תנצב"ה

ריח של לחם חם

על יוצרים ויצירות

כרך שני (2022)

בן-ציון יהושע-רז

בציר, ירושלים

תשפ"ב – 2022

THE AROMA OF FRESH BREAD

Essays

(Volume II (2022

BENZION D. YEHOSHUA-RAZ

©

כל הזכויות שמורות ליוצרים

All rights reserved to the creators

Jerusalem 2022

מסת"ב...

Printed in Israel

בדפוס....

תוכן העניינים

הקדמה

ירושלים שלי 9

שער ראשון: אפגניסטן

עשרת השבטים האובדים – אגדה או מסורת? 11

הגניזה האפגנית ודרכי המשי 19

אנוסים והמרות דת בקרב יהודי אפגניסטן 28

העברית שבפי יהודי אפגניסטן 38

שמות משפחה באפגניסטן 62

מנהגי חתונה של יהודי אפגניסטן 68

אגדת יעקב רז – חלל האצ"ל הראשון שנפל בקרב 73

בין בוכרה ואפגניסטן לארץ ישראל – סמיכה לשחיטה שניתנה בקנדהאר 76

שער שני: יהודי בוכרה במרכז אסיה ובארץ ישראל

יהודי בוכרה במבחן העושר הכלכלי 89

עקורים במלחמת העולם השנייה מוצאים מקלט במרכז אסיה 92

יהודים בשלהי המשטר הקומוניסטי 102

נישואין בצל המשטר הקומוניסטי 125

יהודי בוכרה בין פטריארכליות לחופש העיסוק (מוסיקה ומחול) 131

'שב במסיבת שדים ואל תחבור לסעודת טיפשים' (פתגמים בוכרים) 137

שכונת הבוכרים של פעם

רחובות הבוכרים בראי הספרות העברית 140

מולא רפאל מספר הסיפורים של השכונה 152

זיכרונות מת"ת 'בני ציון' 156

אלול וחגי תשרי 167

פסח – חג הניקיון והסדר 172

בין תל ארזה לשכונת הבוכרים 181

מהווי השכונה 184

שער שלישי: ספרות – מחקר, ביקורת

מאחורי מסך המשי

פרופ' יוסף טובי, נולד לתרבות שאותה תיעד 193

בלפור חקק, סופר ירושלמי צועד על דרך המשי 199

ד"ר משה גרנות, מסע אל מחוזות מרכז אסיה 205

סימורג – ציפור האש

חוה נתן-צוטרין, ציפור האש שקמה לתחיה 212

חגי קמרט, ריאליזם בתוך חלום אגדי 214

ירון אביטוב, סוכן כפול על-פי תהום 219

בלפור חקק, ציפור האש בעולם של סערות 227

עמיקם יסעור, בין מרדנות לשאפתנות (ריאיון) 240

יונים מעל החומה

אהוד בן עזר, ספר מרענן ומפתיע 246

אלי עמיר, מהלך בצל בתיה של ירושלים 246

ירון אביטוב, יודע לספר סיפור ולגלגל עלילה 253

הרצל חקק, יונים מעל חומת הנוסטלגיה 256

קץ הפלאות

בלפור חקק, הציפיה להתגלות משיח רביעי 260

חוה נתן-צוטרין, הפלאות של קץ הפלאות 265

ד"ר משה גרנות, מגוון של פלאות 268

יהודית בגן, אתגרי חיים בעיר נצורה 272

הרצל חקק, גיבורים מבקשים מזור בעולם משתנה 274

על סופרים ויצירות

בין בגדאד לירושלים – כפר העיוורים כמשל בספרו של אלי עמיר: נער האופניים 280

הספד על קברה של המשוררת פועה שלו-תורן 285

דיאלוג פואטי עם יוצרי הספרות העברית החדשה 287

שירת נשים מהולה בבדידות – על ספרה של רבקה-תפארת חקק 297

מילים על גלגול נשמות צומחות על הכרמל 299

הקולונל הועלה בדרגה – על ספרו של משה גרנות 303

אפילוג

ערב עיון על יצירתו המחקרית והספרותית של בן-ציון יהושע במכון בן-צבי (4.2.2020) 306

ירושלים שלי

ירושלים היא עיר באופק. אתה צועד אליה מארבע רוחות השמים. צועד אל העיר שבאופק, צועד והאופק הולך ומתרחק. האם מִנֶּגֶד תִּרְאֶה אֶת הָאָרֶץ וְשָׁמָּה לֹא תָבוֹא? האם הרוחניות של עיר הקודש תלויה בין ארץ ושמים? האם כאן מסתתרת השכינה? אני מושיט ידי לגעת בעיר התלויה באופק בין ארץ ושמים, מושיט היד וזו שבה ריקם. כל שנותר לי זו עיר של חולין, עיר של זיכרונות טובים וקשים.

ירושלים של ילדותי הייתה בנויה מעגל בתוך מעגל – הבית, החצר, השכונה והעיר ירושלים. עין אחת צוחקת והשנייה בוכה. אני נובר בזיכרונות, מביט מרחוק אל חצר ילדותי שהייתה בימת החיזיון של החיים. משלו בה שמחה ועצב, קולות צחוק וזעקות של עצב ויגון. במרכז החצר עמדו המטבחים שצמחו כפצעי בגרות עם גגות פח ובתוכם פרימוסים גועשים ופתיליות מעשנות. הסמובר מבעבע והביצים שמעליו הולכות ומשחימות ובאוויר משייטים ריחות של עונג שבת. לא היו ימים יפים בילדותנו כמו ההכנות של ערב שבת בחצרות ירושלים. מטבח ותבשיליו. מטבח ומטעמיו. צליל מתוק של מכתשי נחושת צלצל והדהד בדנדונים וריחות התבלינים המתנפצים ממלאים את קנה הנשימה ומשם מתפזרים לחלל האוויר. ריחות תבשילי השבת של כל עדות ישראל נישאים ועולים למרומים אפופים בריחות השבת, מתמזגים זה בזה ומסירים מחיצות, מתלכדים ומוליכים את עם ישראל לקראת שבת המלכה. מעבר לרחוב הופיע כדרכו מדי ערב שבת מולא מאיר שמש, כרוז השכונה, לבוש קפטן משי לבן ונעליו מבהיקות. תקע והכריז "שבת! שבת! שבת!" לשמע קריאותיו נסגרו החנויות על מנעול ובריח וכהרף עין ירדה השבת על השכונה. אני הילד צעדתי לצד אבי ובידינו ענפי בשמים שהדיפו את ריחם למרחוק. ירושלים של מטה לבשה נשמה יתירה, הכניפה, ונישאה מעלה מעלה.

גדלתי בבית של מספר סיפורים ורוחו שורה עד עצם היום הזה על כתיבתי. אבא היה מספר הסיפורים של השכונה. מדי שבת התקהלו סביבו עשרות מאזינים ובלעו בצמא כל מילה שיצאה מפיו. סיפוריו נמשכו משבת לשבת ממש כמו אופרות הסבון בטלוויזיה. ברגעי המתח הוא הודיע למאזיניו כי הגיעה שעת ערבית של מוצאי שבת וחרף תחנוניהם נאלצו מאזיניו להמתין עד לשבת הבאה. אבא סיפר לנו סיפורים גם בעיצומו של החורף. בחוץ ירד שלג כבר. כל המשפחה התכנסה מתחת לשמיכה גדולה וגחלים לוחשות חיממו אותנו. רק אימא, מנוזלת ומשתעלת, רצה הלוך ושוב למטבח שבחצר וחלטה לנו תה ירושלמי מתוק מן הסמובר. מזגה לנו גם סחלב חם שעליו זרתה אבקת קינמון, פירורי קוקוס, צנוברים ואגוזים כתושים. אבא שתה תה מתוך קערות עמוקות, גנח גניחות של הנאה.

גדלתי בבית של אימא צדקת שצמה בימים שני וחמישי והתפללה השכם והערב ליד המזוזה לשלום העולם. אימא לא הייתה אישה מן העולם הזה. היא באה מהעפרונים, מהיונים, מהצוללות ומרוחותיה של ירושלים. בוקר בוקר היא קמה בשלוש, הדליקה את מנורת הנפט, נטלה בקפידה את ידיה והתעטפה בשאל לבן עשוי צמר כבשים והתייחדה שעה ארוכה מול המזוזה בתפילת יחיד מאולתרת... לאחר מכן היא לשה את הבצק, נתנה לו לתפוח ורדתה אותו בתנור כשכל העת היא שרה לנו בקולה הדק והגבוה שירי ערש ורומנסות בלאדינו. הרחתי באימא את ריחות הלחם הטרי ושרף העצים הבוערים. מסינרה הפרחוני עלו ריחות של סחלב חם, שזרו עליה קורט קינמון, זנגוויל, ציפורן ורסק אגוזים וקוקוס. היא לא רק עסקה במיסטיקה אלא גם הייתה רופאה עממית לשכנים שלנו. היא ידעה לבחוש סמי מרפא, וידעה סודו של חוקן משחרר וכוסות רוח למי שחי. היא ידעה להשקות אותנו במי סוכר כסגולה להסרת פחדים. רופאה של גוף ונפש. זאת האישה היודעת לומר כי חייו של אדם הם דרך קצרה המשתרעת בין שני בכיות – בכי ראשון אנו בוכים בבואנו לעולם ובכי שני הוא בכי הפרידה של ההולכים אחרי הארון.

אימא לא הייתה אישה מן העולם הזה. היא באה מהעפרונים, מהיונים, מהצוללות ומרוחותיה של ירושלים. פעם משכתי בסינרה ושאלתי: אימא, למה את מאכילה את היונים והעפרונים? למה הן לא מחפשות מזון בעצמן? והיא צבטה על לחיי צביטה של אהבה ואמרה: בעלי הכנף הן נשמות אבודות המחפשות תיקון. הן תלויות בין שמים וארץ ועדיין לא נפתחו בפניהן שערי גן עדן. הנשמות נעות ונדות בעולם עד ששערי שמים ייפתחו בפניהן. או אז הן יזכרו לטובה את הבית שלנו, את החצר שלנו, את השכונה שלנו ואת ירושלים האהובה שלנו ויבקשו עלינו ברכה. כשהיונים והעפרונים ייעלמו מן העולם גם בני אדם לא יהיו קיימים עוד".

כל חיינו אנו גרים בירושלים עירנו ואנו עדיין מתגעגעים אליה. להוריי נולדו שלושה בנים וארבע בנות. למעט בן הזקונים כולם הלכו לבית עולמם. אני מיצר גם על דמות אחת יקרה מפז, אהובת נעוריי, רעייתי תקוה לבית בן-אליהו, שהותירה בליבי געגוע אל מה שהיה ולא ישוב עוד לעולם. על משקל דבריו של ר' עקיבא על רחל אשתו: "כל שיצרתי - שלה הוא!" והוא העניק לה 'ירושלים של זהב'.

בן-ציון דוד יהושע-רז

יקיר העיר ירושלים

שער ראשון: אפגניסטן

עשרת השבטים האובדים – אגדה או מסורת?

המסורות בעל-פה ובכתב על תולדותיו של העם האפגאני, המכנה את עצמו 'בני ישראיל', הם שילוב של אגדה ומציאות. לדבריהם, הם הוגלו על-ידי בוכטו-נ-נאצר (נבוכדנאצר). הם מגיעים למסופוטמיה ומשם הם חודרים לפרס ולאחר מכן אל חבל הגור שבמערב אפגניסטן. בסביבות המאה השלוש-עשרה (הכיבוש המונגולי) הם נעים לכיוון דרום-מזרח ומגיעים לאזור הרי סולימאן הסמוך למעבר חיבר, שחיבר את אפגניסטן עם הודו (כיום על גבול פאקיסטאן). לדברי אותה מסורת, אביהם הקדום הוא קיש. לבנו המלך שאול, מכונה 'מאליכ טוואלוט' (מלך משכמו ומעלה), היו שני בנים – ברכיה וירמיה. אימותיהם היו משבט לוי. לברכיה נולד בן בשם אסף ולירמיה נולד בנו אפגנה, שעל שמו נקרא העם האפגאני. בהגיעם

לארצם החדשה הם נודעו כשכירי-חרב לכל המרבה במחיר. אומץ ליבם וקשיחותם היו לשם דבר בכל הזמנים.

א. השבטים האובדים במקורות ישראל – אגדה ומציאות

המונח 'עשרת השבטים האובדים' או באנגלית: The lost tribes הוא כינוי לשבטי ישראל שנפרדו מיהודה בשנת 930 לפני הספירה והוגלו על ידי שלמנאסר מלך אשור בשנת 720 לפני הספירה. מאז הגלייתם לא נודע עליהם דבר והם הפכו מקור לא אכזב לאגדות, לוויכוחים אתנולוגיים ותיאולוגיים ובימינו לתוכניות טלוויזיה ורדיו סנסציוניות. סיפור הגלייתם של שבטי ישראל מובא בספר מלכים ובספר דברי הימים. מצאנו על שלמנאסר מלך אשור במלכים ב' י"ז ו' – "בִּשְׁנַת הַתְּשִׁעִית לְהוֹשֵׁעַ לָכַד מֶלֶךְ אַשּׁוּר אֶת שֹׁמְרוֹן וַיֶּגֶל אֶת יִשְׂרָאֵל אַשּׁוּרָה וַיֹּשֶׁב אֹתָם בַּחְלַח וּבְחָבוֹר נְהַר גּוֹזָן וְעָרֵי מָדָי." בדברי הימים א', ה', כ"ו, נאמר: "וַיָּעַר אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֶת-רוּחַ פּוּל מֶלֶךְ-אַשּׁוּר, וְאֶת-רוּחַ תִּלְגַּת פִּלְנֶסֶר מֶלֶךְ אַשּׁוּר, וַיַּגְלֵם לָראוּבֵנִי וְלַגָּדִי, וְלַחֲצִי שֵׁבֶט מְנַשֶּׁה; וַיְבִיאֵם לַחְלַח וְחָבוֹר וְהָרָא, וּנְהַר גּוֹזָן, עַד, הַיּוֹם הַזֶּה." החוקרים מזר ומלמט וכן אופנהיים ונוימאן מיקמו את גוזן בממלכת ארם בצפון מערב מסופוטמיה על שפתו הדרומית של נהר חבור (כיום תל ח'אלאף). בתעודות אשוריות מראשית המאה התשיעית לפני הספירה מוזכרת גוזן וגורלה המר ונזכרים כמה שמות עבריים, שלדעת החוקרים הם הגולים.לפי האגדה הם יושבים 'מעבר לנהר סמבטיון', אותו נהר מופלא הנזכר במדרש ובתלמוד: "מושך אבנים כל ימות השבוע ובשבת הוא נח" [1]. במדרשים השונים מתייחסים לגלות עשרת השבטים: "ולא נשתייר מישראל היושבים בשומרון אלא אחד משמונה." (סדר עולם); "להיכן הגלה סנחריב עשרת השבטים? מר זוטרא אמר: לאפריקי; רב חנינא אמר: להרי סלוג." (סנהדרין, צ"ד, א'); "אמר ר' יהודה בר' סימון: לא למקום שגלו עשרת השבטים גלה שבט יהודה ובנימין. עשרת השבטים גלו לפנים נהר סמבטיון, שבט יהודה ובנימין מפוזרים בכל הארצות" (בראשית רבא, ע"ג); "אמרו בשם רב שמואל בר נחמן: לשלוש גלויות גלו ישראל, אחת לפנים מנהר סמבטיון ואחת לדפני של אנטוכיא ואחת שירד עליהם הענן וכיסה אותם." (ירושלמי, סנהדרין י"א); "עשרת השבטים אינם עתידין לחזור, שנאמר: 'וישלכם אל ארץ אחרת כיום

הזה' (דברים כ"ט, כ"ז) – מה היום הולך ואינו חוזר, אף הם הולכין ואינם חוזרין – דברי ר' עקיבא. ר' אליעזר אומר: 'כיום הזה' – מה יום מאפיל ומאיר, אף עשרת השבטים אפלה שלהם עתידה להאיר להם." (סנהדרין ק"י, ב'. ילקוט שמעוני דברים כ"ט).

מזכירים אותו יוסף בן מתתיהו, פליניוס וכמה סופרים ונוסעים ערבים קדומים ומאוחרים. הנהר שימש נושא לאגדות נפלאות ומוזרות בספרות המדרשית והרבנית. מאז ימיו של אלדד הדני (המאה התשיעית) ואילך שאפו להגיע לסמבטיון או בכינויו האחר: "מעבר להרי החושך", כמה נוסעים וחולמים, שיצאו לחפש את עשרת השבטים האובדים, או את 'בני משה' ולזרזם לצאת לגאולת עם ישראל. אותם נוסעים לא הגיעו ליעדם, כי לא מצאו את הדרך או לא יכלו לחצות את הסמבטיון הגועש. לפי יוסף בן מתתיהו מקומו בסוריה. האגדה המאוחרת קבעה את מקומו במצרים, בכוש, בחבש או בהודו. היו גם נוסעים שלדבריהם ראו אותו גם בארץ ישראל, בסין ואפילו בקווקז על גדות הים הכספי, או שזיהו אותו ברוסיה על גדות הדנייפר, הנשפך לים השחור. מעניין לציין שאפילו האנגלים, הדנים והיפאנים יצרו מסורות על מוצאם מעשרת השבטים, אך דומה ששבטי הפושטו באפגניסטן ובקשמיר הם הסיכוי האחרון שלנו בניסיון לגלות את שבטי ישראל האובדים. ידועים במיוחד סיפוריו של הנוסע המופלא אלדד הדני שבין השנים 880-883 ביקר בבבל, בצפון אפריקה ובספרד. הוא ייחס את עצמו לשבט דן והסעיר את הלבבות בסיפוריו הדמיוניים על עשרת השבטים, שלדבריו חיים חיי נדודים כבני חורין. הם מצטיינים בגבורתם ומפילים חתיתם על שכניהם. אלדד הביא עמו גם הלכות מוזרות ומקובלות, לפי עדותו על עשרת השבטים. רבים מחכמי ישראל בימי הביניים האמינו לסיפוריו והיו שניסו ליישב את הסתירות שבין ההלכות שלו לבין אלו הנהוגות בתפוצות ישראל. ספר אלדד הדני נשתמר בשבעה נוסחים. דפוס ראשון יצא במנטובה בערך בשנת 1480.

ב. מסורות העם האפגני לגבי מוצאו

המסורות בקרב העם האפגאני הן החזקות והמתועדות ביותר. בספרי היסטוריה קדומים של העם האפגאני, כמו 'מח'סאן-י אפגאני' מן המאה ה-16 ובכל הכרוניקות ההיסטוריות שלאחר מכן יש

התייחסות ישירה של העם האפגאני לעם ישראל. סבו של השאה האפגאני אמנוללה חיבר את הספר 'תאריכי-י אפגאן', ספר היסטורי מקיף לתולדות העם האפגאני, שבו הוא אומר מפורשות שהאפגאנים הם ממוצא ישראלי. ריכוז העדויות גילה את הדמיון הבא בינם לבין מנהגי יהודים:

1. החוקה הפתנית ודמיונה לחוקה המקראית נפש תחת נפש, עין תחת עין, שן תחת שן;

2. הם מגדלים פאות זקן.

3. הם מלים את ילדיהם ביום השמיני.

4. הלבוש שלהם מזכיר טלית ובגד ארבע כנפות – האפגאנים נושאים על כתפיהם ג'וי נמוז – מקום תפילה – בד באורך 3-4 מטרים מיועד לכיסוי הראש והכתפיים ובזמן התפילה פורשים אותו על הארץ. הכיסוי משמש גם כתכריך.

5. הקפדה על מנהגי נידה. איסור מגע בזמן הנידה וטבילה לאחר המחזור

6. ייבום – כאשר אדם מת ללא ילדים אחיו נושא את אשתו.

7. כיבוד אב – מגיע לרמה של פולחן.

8. מאכלים אסורים – אינם אוכלים בשר חזיר, סוס וגמל ואינם מערבים בשר עם חלב, כי הנפש האוכלת תמות באותה שנה.

9. יום השבת הוא יום המנוחה.

10. הדלקת נרות בערב שבת על ידי הנשים הזקנות של השבט שהגיעו לגיל הבלות. 11. מורחים דם על המשקוף ועל שתי המזוזות בזמן מגיפה.

12. קיימים ביניהם שמות עבריים שאינם רווחים בקרב המוסלמים, כמו ישראל, שמואל, עקיבה

13. חלק מן היישובים שלהם נושאים שמות של יישובים בארץ ישראל.

ג. מסורות השבטים האובדים בקרב יהודי אפגניסטן

בקרב יהודי אפגניסטן רווחה מסורת, שלפיה המקומות המוזכרים בספר מלכים ב' (י"ז, ו') ובדברי הימים א' (ה', כ"ו) מצויים בתחומה של אפגניסטן:

1. חבור הוא מעבר ההרים בין אפגניסטן להודו, הקרוי מעבר ח'יבר ומאוכלס על-ידי שבטים פתאנים המאמינים באמונה שלימה שהם צאצאי בני ישראל.

2. הרא היא העיר הראת שבאפגניסטן, שבתקופה האחמנידים נקראה אריאה, או הרא ובימי אלכסנדר הגדול נקראה אלכסנדריה דהרא.

3. גוזן – היא העיר והנהר שלידה הנושאים את השם גזני, שר' בנימין מטודלה מצא בה במאה השתים-עשרה 80,000 יהודים. פרשנים רבניים וקראים בימי הביניים פירשו את הפסוקים שהבאנו וזיהו את מקומם בח'וראסאן, שאפגניסטן היא חלק ממנה. הפרשן יהודה אבן בלעם אומר מפורשות: 'הנהר גוזן הוא הנהר שליד העיר גזני',שבימים ההם היתה בירתה של ח'וראסאן.

יהודי אפגניסטן מעידים שראו בני שבטים שעל בגדיהם רקומה מנורה. היו שראו מזוזה קשורה לידם והם מעוטרים בשמיכה דמויית טלית ללא פתילים. בזמן התפילה הם פורסים לפנים את הטלית לתפילה. בני השבט חיים בהכרת אחדותם.

על כך יש להוסיף, שהעיר מאימנה שבאפגניסטן נשאה את השם הקדום 'אל יהודיה', והמוסלמים הכובשים החליפו את שמה למאימנה.

אסיר ציון באפגניסטן שמואל שבתאי דדש, שאותו ראיינתי בספרי 'מנדחי ישראל באפגאניסתאן לאנוסי משהד באיראן', סיפר בריאיון ששבטי הפתאנים באפגניסטן מחולקים לשנים עשר שבטים ולתת-שבטים והם דוברים פושטו בניגוד ליהודי אפגניסטן הדוברים דארית ולפי המסורת שבידם הם צאצאי הגולים העבריים, שנדדו בהרים ללא מנהיג רוחני עד שבא מוחמד וקיבלו את תורתו מבלי לשנות את חוקות השבטים. אלה שמות השבטים:

1. רבאנים – בני שבט ראובן. הם מגדלי צאן וידועים כמכניסי אורחים.

2. שינווארים – בני שבט שמעון.

3. ליוואנים – בני שבט לוי. משפחת אצילים, יש ביניהם שופטים ונכבדים.

4. יונים – יהודה. אלה מנהיגי כל השבטים ומקובלים עליהם.

5. יצחקי – רועי צאן וזקניהם משמשים מורים לשאר השבטים.

6. ג'אי – זבולון. חקלאים ובעלי מלאכה.

7. זאעי ח'אן – נפתלי.

8. קאק'א כיל – גד. שבט חקלאים.

9. אצ'יק זאעי – אשר.

10. אפרידי – אפרים. בני השבט ידועים כלוחמים עזי נפש נלחמו לצד הבריטים במלחמת העולם הראשונה.

11. משפחות סולימאן כיל, דאוד זעי, יוסף זעי.

סיפר לי אבא נעמד מבית שמש, שעלה לארץ מאפגניסטן עם קום המדינה: "נסעתי לקנדאהר. נפגשתי שם עם שני צעירים שסיפרו לי כי הם עושים פסח וכי יש להם מנהגים הקשורים בפסח. זכור לו שבליל יום הכיפורים היה נכנס לבית הכנסת זקן גוי, שישב בפינה נסתרת והיה נשאר שם עד מוצאי יום הכיפורים ובמשך זמן הצום לא החליף מילה עם איש. בתום התפילה לבש את צעיפו והסתלק עד ערב יום הכיפורים הבא."

לפני שנים פגשתי בדרך מקרה בקיוסק עיתונים תל-אביבי במר יעקב בן דניאל בצלאל, שעלה מאפגניסטן בשנת 1933. זיהיתי בפניו את התווים האופייניים ליהודי אפגניסטן ושאלתי לתומי: "האם אדוני אפגאני?"

מר בצלאל תקע בי מבט בוז ושאל: "האם אינך אוהב את האפגאנים?"

הרגעתי את מר בצלאל ואמרתי: "אינני יכול שלא לאהוב אפגאנים, כי אבי עלה לארץ משם בשנת 1898 ומזה שנים אני חוקר את תולדות היהודים במדינה הזאת".

מר בצלאל נרגע ואמר: "קראנו בפרשת השבוע את הפסוק 'לא תתעב אדומי כי אחיך הוא.' נכון היה לומר: לא תתעב אפגאני כי אחיך הוא. העם האפגאני הוא מזרע ישראל ואנו מתעלמים בקלות מ-12 מיליון אחים, המכריזים בגלוי כי הם מצאצאי עם ישראל. הם הם האחים הנידחים מגלות אשור. אני יכול להעיד על כך ומעשה שהיה כך היה: בדרכי לארץ עם בני הקטן, הגענו ללינת לילה לח'אן באזור פתאני. בני היה מגודל פיאות. לפתע התקהלו מסביבי פתאנים נזעמים, משכו את הילד ממני ואמרו: 'זה אפריטאנדה' – זהו בן לשבט אפרים. ניסיונותיי לחלץ את הילד מידיהם עלו בתוהו עד שנכנס לח'אן איש שיירות רכוב על גמל שהסביר להם שלא רק הפתאנים מגדלים פיאות אלא גם היהודים. רק אז קיבלתי חזרה את בני."

הנשיא המנוח יצחק בן צבי מצא עניין רב בשבטים הנידחים האלה וראיין כל יהודי אפגאני שיכול היה להוסיף לו מידע חדש על שבטי הפתאנים. הוא כותב בספרו 'נדחי ישראל' (עמ' 217-218):

"שבטי אפגניסתאן, שבקרבם שכנו יהודי אפגניסתאן דורות רבים, הם שבטים מוסלמים אשר שמרו ועדיין שומרים את המסורת המופלאה בדבר מוצאם מעשרת השבטים. מסורת זו, המתהלכת בקרב אנשי שבטי אפגאן, עתיקה היא ויש לה אסמכתא היסטורית, עליה עמדו כמה חוקרים ותיירים, יהודים ולא יהודים, אשר ביקרו במקומות ההם, וגם אלה שעסקו במחקר ארץ זו והאוכלוסייה שלה, לפי מקורות ספרותיים בלבד. ידיעה זו מצויה בכרוניקות אפגאניות עתיקות ועליה חוזרים גם סופרים אפגאניים חדשים. דברים נתפרסמו בעניין זה גם בספרים ובאנציקלופדיות, בלשונות אירופה וגם בעברית... אולם נפל דבר בימינו: קמה מדינת ישראל והגיעה שעת עלייתם של יהודי

אפגאניסתאן. ביאתם אלינו נתנה לנו הזדמנות לגבות עדות מפי עדים חיים, עדי ראייה שבילו שנים רבות בקרב השבטים הללו והכירו מקרוב את מסורותיהם ומנהגיהם. אלה הם יהודים הסחים לפי תומם ומספרים מה שראו בעיניהם ומה ששמעו באוזניהם."

הרב א. אביחיל, העומד בראש אגודת 'עמישב', שהוקמה בשנת 1975, הביא את הדברים לכדי אמונה משיחית. בספרו 'האובדים בארץ אשור, מקורם הישראלי של שבטי הפתנים' ואחר כך בספרו 'שבטי ישראל האובדים והנדחים', הוא מביא עדויות שלפיהן שבטי הפתאנים באפגניסטן, שבשמם העתיק הם קרואים 'בני ישראיל' חיים באפגניסטן, בפקיסטאן ובקשמיר. הם מונים כ-20 מיליון נפש. הרב אביחיל מנסה להוכיח את קשריהם של הפתנים לשבטי ישראל האובדים.

השבטים הפתנים באפגניסטן חיים חיי שבט בסמוך לגבול הפקיסטני, לשעבר הודו. הם שבטים חסונים של לוחמים עזי נפש, גבוהי קומה ופניהם בהירים לעומת העממים האחרים באזור, אפיהם מאורכים, יש ביניהם בעלי עיניים תכולות ושער אדמוני. קשה להבדיל בינם לבין יהודי אפגניסטן.

ד. עדות מתוך ארמון המלוכה של השאה האפגני

הבריטים ששלטו באזור כינו את הפתנים 'ג'וז'. רופא צבאי בריטי בשם בלוו, שכיהן כרופא וכמרגל בארמונות מלכי אפגניסטן בבירה הקדומה קאנדאהר, כותב בזיכרונותיו משנת 1857, כי גילה שבעה ספרים היסטוריים שנכתבו בשנים1783-1605 בפרסית ובפושטו על מקורם של שבטי הפושטו המכנים את עצמם 'בני-ישראיל'. השבטים טוענים שמוצאם משאול בן שבט בנימין. המסורת האפגאנית מדברת על יציאת מצרים בהנהגתו של מוסא, מלווים על ידי המשכן הקרוי בפיהם 'טאבוט-י-סאקינה' – ארון השכינה. כששאול הומלך למלך הוא הוגדר כמלך משכמו ומעלה. היו לו שני בנים ירמיה ואפגאנה, שאימותיהם היו משבט לוי. בלוו, שלא היה אוהב ישראל, מציין, שפלא בעיניו שעם אציל כמו העם האפגאני אינו בוחר ברומאים או ביוונים הקדומים כאבות אבותיו אלא בוחר בעם הנקלה רוצח האל. ללמדך, שאי אפשר להתעלם מהאמת ההיסטורית. הוא מספר כי אלפי יהודים הוגלו בצו של בוכטו-נאצר-נבוכדנאצר והובאו לקוהיסטאן-י-גור שבמערב אפגניסטן. הם שימשו כצבא שכיר לכל מעוניין. משצר היה להם המקום הם עוברים לפנים הארץ. עד בואו של מוחמד הם היו סמוכים על חמישה חומשי תורה. זקני השבט הגיעו לבגדאד והתאסלמו ומשכו את כל הפתנים להתאסלם. שמותיהם העבריים הומרו לשמות מוסלמיים.

האפגאנים מונים מאדם הראשון ועד אברהם אבינו 63 דורות. מאברהם אבינו למלך שאול 45 דורות. מהמלך שאול ועד קאיס שקיבל את האיסלם 37 דורות.

בלוו מוסיף ומציין: המבנה הפיזיונומי של האפגאנים דומה מאוד לזה של היהודים. הם נישאים בתוך המסגרת השבטית. הם מצטיינים בחוסר סבלנות, בהעדר ריסון עצמי, במצבי רוח בלתי יציבים, בשקדנות ובאהבה גדולה לחופש. הם נאמנים לחוקה השבטית והם מצטיינים כאנשי מדון קשי עורף.

החוקה השבטית שלהם – פוכטונוואלי – המזכיר את החוקה המקראית – הוא הבסיס לחיי השבט ולמנהגיו. הוא מזכיר את טקס קורבן הפסח, את שליחת השעיר לעזאזל המדברה בימים של מגיפה. בימים של מגיפה הם שמים דם קרבן על המזוזה. בשר הקורבן ניתן לכוהני השבט. במקרים של ניאוף סוקלים באבנים מחוץ למחנה את הנואף. אין מעבירים נחלות משבט לשבט. חלוקת הנחלות מועלית בגורל. מנהג אחר הוא מנהג העלייה לרגל למקדשים המצויים בראשי ההרים.

ה. עדות מצולמת

צוות של הטלוויזיה הקנדית ערך תוכנית על השבטים האובדים באפגניסטן. הצוות ריאיין אותי ביוני 1997 על המסורות הללו. הם סיפרו כי בביקורם בקרב שבטי הפושטו בפקיסטאן ובאפגניסטן הם מצאו דמיון רב בין הפתאנים לבין היהודים. לדברי אחד מאנשי הצוות אם תלביש פתאני בגד של חסיד לא תימצא הבדל בינו לבין חסיד ממזרח אירופה. בני השושלת המלכותית שהודחה בראשית שנות ה-70 על ידי ברית המועצות, מייחסים את עצמם ל'בני ישראיל'. ראשיתה של השושלת בשנת 1747.

ו. פגישות עם פושטונים

בשנת 1995 פגשתי פתאני אפגאני בעיר טשקנט שבאוזבקיסטאן. הוא אישר בפניי את המסורות של העם האפגאני לגבי מוצאו הישראלי, אך לא מצא כל קשר נפשי או לאומי בין השבטים שלו לבין העם היהודי כיום ומדינת ישראל.

ריאיון עם הפתאני עות'מן עבד אל-רחים ח'אן

עות'מן נולד בארה"ב. בזמן הריאיון בביתי בירושלים (13.7.1997) הוא היה בן 21, למד ארכיאולוגיה של תקופת המקרא באוניברסיטת הרווארד והגיע לארץ במסגרת משלחת לחפירות ארכיאולוגיות באשקלון. עות'מאן מתמחה בתולדותיה וחייה של אפגניסטן וקשמיר. אביו, נולד בקאבול באפגניסטן, רופא במקצועו. עזב את אפגניסטן בזמן המלחמה (1972-1973) והיגר לארה"ב. אימו ילידת קשמיר. גם האב וגם האם חיים את המסורת ההיסטורית האפגנית שאותה הנחילו לבנם, לפיה הם צאצאי עשרת השבטים שהוגלו על-ידי נבוכדנאצר במאה השמינית לפני הספירה והתגלגלו לאזור.

עות'מאן ביקר כבר כמה פעמים באפגניסטן וחרש אותה לאורכה ולרחבה כשהוא מגודל זקן ולבוש בלבוש המסורתי האפגאני. קרובי משפחתו נלוו אליו בסיוריו. לדבריו הוא הסתובב באפגניסטן עם דרכון פקיסטאני שרכש תמורת 600 דולר. הסיומת ח'אן בשם משפחתו מלמדת שהוא שייך לשבטים הפתאנים ואולי גם לבית המלוכה. לדבריו זאהיר שאה (1915-2007), המלך האפגני הגולה, חי במילאנו באיטליה בעושר. עות'מאן נפגש עם בנו של זאהיר שאה

באפגניסטן, איש משכיל בעל תואר דוקטור שאינו מגלה עניין בחזרה לכס המלוכה אך פעיל בשטח. לגורמים אנטי מלוכנים אין עניין לחסל את המלך, שבזמן הריאיון היה בשנות השמונים שלו. לעומת זאת הטאליבאן שמר על קשר עם השאה. הבן שלו פעיל בשטח.

סיפרתי לעות'מאן שהאפגאנים שיתפו פעולה עם הנאצים במלחמת העולם השנייה. לדבריו המלך היה חלש ומי שהנהיג בפועל את המדינה היה ראש הממשלה האשים ח'אן, שהייתה לו אוריינטציה נאצית.

הוא ראה כתובות במוזיאון של קאבול מבית הקברות היהודי העתיק בג'אם. הוא מזכיר את הכתובת עם האיזכור 'שליח'. לדבריו יש הרבה ציונים של מקומות יישוב באפגניסטן ובקשמיר המאוזכרים גם בתנ"ך. השמות קאבול, קשמיר, חצור ליד קאבול. יש להרבה מקומות משמעות רק בעברית. הוא מצא מילים וכתובות בעברית. לדבריו יש לו צילומים של תעודות עבריות הנושאות את השמות אסף, ברכיה, ישראל, בנימין. במקורות האסלאם אין איזכור של למך, אביו של נח, אבל יש מקום שמזכיר את השם של אביו של נוח – מטר לם – קבר אביו של נוח, למך. כיוון הקבר הוא לעבר ירושלים. לדבריו תושבי קשמיר אינם משתמשים בשם קשמיר שניתן לאזור על ידי הבריטים אלא בשם עתיק היומין כשר ולא קשמיר כמו שהעניקו לה הבריטים. לדבריו, שבטי הפושטון אלה שבאו מהראת, קנדאהר, כוסט, לגמן, קאבול, אלה באו משבטי ישראל. יש אזור שנקרא פשטוניסטן.

מסורת בקרב הקשמירים, שלהם גבול משותף עם הודו, פקיסטאן ואפגניסטן על מוצאם מעשרת השבטים. יש ספרות ענפה שנכתבה על ידי זרים. הם מכנים את עצמם 'בני ישראיל'. נמצאו שמות כמו בית פעור, פסגה, חשבון, הר נבו.

היסטוריונים קובעים כי הקשמירים מוצאם מבני ישראל. רבים ממנהגיהם זהים למנהגים של שבטי הפושטו וידוע על נישואים בין גברים בני הפושטו עם נשים קשמיריות.

יש שבטים שחיים במנותק. שבטי ג'ג'י ושימנוידים גרים במעבר חיבר. הוא אסף מינהגי שינוארי ואפרידים. לדבריו, מסוכן כיום ללכת אל אזורי השליטה של שבטי האפרידים (תת-שבטים): יוסף זאי, יצחק זאי, אליאס ח'יל, סולימאן ח'יל. יש אנשים שנקראים כאיס-קיש כשם פרטי. לאחר התאסלמותם הם נאלצו לשנות את שמותיהם העבריים. מעט מאוד ידוע על כך. בני שבט יוסף זאי באו מאזור קאבול והחזארה חיים ליד הגבול הפקיסטאני. עותמאן שוחח עם מאות פתאנים וכולם מסכימים שמקורם בעם ישראל, אך רובם נגד מדינת ישראל. לדעתו של עות'מאן יש קשר בין היהודים לבין הפושטונים קרבת דם. הוא מוכן לערוך בדיקה גנטית ולהשוות את הדם שלו לדם שלי כדי למצוא דמיון במוצא. [הבדיקה האמורה לא יצאה לפועל].

לדבריו, החוקה השבטית קובעת – אם יש לך טריטוריה ויש לך אורח אינך יכול לפגוע בו גם אם הוא אויבך. אם הוא מבקש להתארח אצלך עליך לקבלו כאורח רצוי, אולם בצאתו של האורח מן הטריטוריה של השבט הם עלולים להרוג אותו.

בעקבות המלחמות העקובות מדם האפגאנים מפוזרים בעולם – 5 מיליון אפגאנים חיים באיראן. 6 מיליון חיים בפקיסטן. מיליון אחד חי בהודו ועוד מיליון מפוזרים ברחבי העולם. בזמן הריאיון נותרו לדבריו 2-3 מיליון באפגניסטן. מי ששווה משהו עזב את המדינה. בקאבול יש שלוש קבוצות של מוג'הידין שנלחמות זו בזו. אין מנהיגים. ילדים בני 11-12 נושאים נשק והורגים זה את זה.

בשנת 1978 היו עדיין יהודים בעיר הראת. בשנת 1995 עותמאן מצא בקאבול יהודי אחד בשם בצלאל. יש לו בת יפהפייה בקאבול שנישאה למוסלמי ועל כן הוא נשאר שם. לא נשארו בתי-כנסת פעילים. בשוק המרכזי בקאבול הוא ראה שטיח עתיק יומין שעליו רקומות כתובות עבריות על השטיחים. לדברי עות'מאן, תוך עשר שנים כל המסורות ייעלמו מן העולם ולא יהיה מישהו שיידע את ההיסטוריה של העם האפגאני. המוג'הידין אינם יודעים דבר על העבר שלהם. התרבות נעלמת, המוזיקה נעלמת, השטיחים האפגאניים המפורסמים אין מי שימשיך ויארוג אותם. גם קשמיר היא קורבן למאבק בין הודו לפקיסטן.

הפקיסטנים מצד אחד וההודים מצד שני רוצים להשתלט על קשמיר. קשמיר מעולם לא נלחמה. אין בה קיצוניות. תושביה הם חקלאים ואומנים של מלאכת יד מופלאה. המלחמה עשתה שמות באפגניסטן ובקשמיר. האפגאנים שומרים על המסורת שלהם גם בגולה. יש מסגדים לאפגאנים בכמה ממדינות ארה"ב. הם שומרים הן על המסורת האסלאמית והן על המסורת השבטית המקבילה בהרבה מובנים לחוקה המקראית.

שאלתי: "עות'מאן, שמעת ודאי על התגליות העבריות שנתגלו באזור הגור, פרובינציה על נהר ה-רוֹד המושך את מימיו בין הראת וקאבול. מקום מושבם הראשון של שבטי 'בני ישראיל'. כפי שהראיתי בספרי 'מנדחי ישראל באפגאניסתאן', בעיירה ג'אם נתגלה בשנת 1957 בית קברות יהודי עתיק ובו 88 מצבות קבורה עבריות מן השנים 1012-1249, שתושבי המקום כינו אותן 'מצבות הקסם הירוקות'. האם יש סיכוי שיתגלו עדויות נוספות בעתיד?"

והוא השיב: "אני מכיר את האזור המדובר. להערכתי, באתר הזה עוד יתנהלו בעתיד חפירות ארכיאולוגיות שיחשפו בעתיד גם ממצאים שיוכיחו אחת ולתמיד את מוצאם הישראלי של השבטים האפגאנים."

שאלתי: "אין 'סכנה', שיום אחד יבקשו מיליוני אפגאנים לחזור למולדת הישנה?"

"מדינת ישראל אינה צריכה לחשוש שמיליוני אפגאנים יגיעו אליה ויבקשו לממש את זכותם לעלייה. העם האפגאני הוא בעל האגו המנופח ביותר בעולם לגבי מוצאו ובה בעת הם אוהבים את המולדת האפגנית שלהם. הם מאוד עקשנים ובכך הם מאוד קרובים ליהודים," אומר עות'מאן, שעקבותיו נעלמו.

חדשות בן עזר, גיליון 1674, 26 באוגוסט 2021

ביבליוגראפיה

Neametulla, History of the Afghans (translated from Persian) by Bernard Dorn, London1829-1836. 2 parts. xv+184; viii+131.

H. B. Bellew, Journal of apolitical mission to Afghanistan in 1857, London1862

בן-ציון יהושע-רז, מנדחי ישראל באפגאניסתאן לאנוסי משהד באיראן, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ב. 579 עמ'+ 64 עמ' לוחות;

(-) מאחורי מסך המשי: עמים ויהודים במרחב האיראני – פרס-איראן, אפגניסטן, בוכרה הוצאת כרמל, ירושלים תשע"ג. 624 עמ'+32 עמ' תמונות.

בן-ציון יהושע-רז וצילה זנבר-צור, *המורשת התרבותית של יהודי אפגניסטן*, בתוך: מרכז אסיה: בוכרה ואפגניסטן, (קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים), מכון בן-צבי, ירושלים תשע"ח (2018), עמ' 351-380.

יצחק בן-צבי, נדחי ישראל, מהדורה שלישית מורחבת, הוצאת משרד הביטחון, תל-אביב 1963.

אליהו אביחיל, שבטי ישראל האובדים והנדחים, (אגודת 'עמישב'), ירושלים תשמ"ז, 240 עמ'.

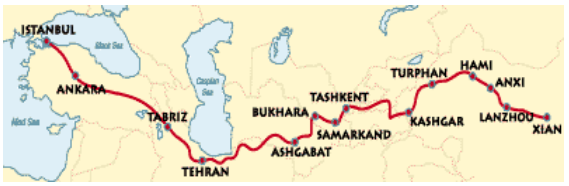
הגניזה האפגנית ודרכי המשי

הספרייה הלאומית רכשה לא מכבר אוסף יחיד במינו המוכר בשם "הגניזה האפגנית", והוא מצטרף לאוסף קטן יותר של אותה גניזה שהספרייה רכשה כשנתיים קודם. מדובר בכ-250 מסמכים, בעיקר מן המאה ה-11 וכמה מהמאה ה-12 ומהמחצית הראשונה של המאה ה-13, אז החלה הפלישה המונגולית. מסמכים אלו לא היו ידועים עד כה למחקר ההיסטורי, וחוקרים מעריכים

שהאוצרות שיימצאו לבטח בין המגילות והמסמכים האלו יחוללו מהפכה בידע הקיים אודות הקהילה היהודית, ויאפשרו הצצה נדירה במינה לתרבויות המוסלמיות העשירות של פרס ואפגניסטן לפני הכיבוש המונגולי. הטקסטים שנרכשו נכתבו על ידי סוחרים יהודים ומוסלמים שחיו באזור שנמצא היום באפגניסטן, בתקופה שקדמה לחורבן המונגולי בשנת 1220 בהנהגתו של ג'ינגיס חאן. המסמכים מאירים באור חדש נושאים שהיו עד כה בגדר תעלומה: התרבויות המוסלמיות העשירות של פרס ואפגניסטן, חייהם של בני הקהילה היהודית על דרך המשי ועוד. המסמכים מספקים גם הצצה לחיי היום-יום, ליחסים החברתיים ולרזי הכלכלה היהודית של אותה תקופה באותו האזור.
המסמכים שייכים ברובם לדמויות מפתח במשפחת הסוחרים היהודית-אפגנית שבראשה עמד כנראה אבו נאסר, אשר פעלה במאה ה-11 במרכזה של אפגניסטן. קטע נוסף ממסכת עבודה זרה מהמשנה מהווה את העדות המוקדמת ביותר לקיומה של הספרות התורנית באזורים דוברי פרסית ממזרח למרכז הרבני הגדול בבבל.

עברית שפת הקשר בין הקהילות היהודיות

עדות חשובה לחיים יהודיים על דרכי המשי בימי הביניים נמצאה לא מכבר במערה בעמק במיאן באפגניסטן, כ-230 ק"מ מערבית לקאבול, לא הרחק משני פסלי בודהה הגדולים בעולם, שנמחו מעל פני האדמה על-ידי הטאליבן בשל היותם 'לא אסלאמיים'. באורח נס השתמרו שם עד ימינו כמה מאות דפים הכתובים עברית, פרסית, פרסית-יהודית, ערבית וערבית-יהודית. הם כוללים מכתבים, תעודות משפטיות, פנקסי סוחרים, פיוטים בעברית, פירושי מקרא, קטעי תפילה וגם קטעים מתשובותיו הפולמוסיות של רב סעדיה גאון לחיווי הבַּלָכִי – הכוללות קטעים לא מוּכּרים. יש לשער שהתעודות נכתבו על-ידי צאצאי יהודים מבבל שהתיישבו בח'וֹראסָאן ('ארץ השמש'), חבל ארץ נרחב במרכז אסיה, הכולל גם את אפגניסטן. הם קראו למקום מושבם 'המושבה של בצרה' או 'ערב השנייה'. הייתה זאת קהילת סוחרים שפעלה על דרכי המשי וזכתה לכינוי 'ראד'נים' (מפרסית: 'רָאה-דָאן' –'יודע דרך'). רבים מהסוחרים שנסעו על דרכי המשי היו יהודים. לצדם היו סוחרים מוסלמים, נוצרים ובודהיסטים. הראד'נים שלטו בשפות רבות. השפה הפרסית הייתה באותם ימים ה'לִינגוּאָה פְרַנקָה', שפת קשר בינלאומית, ואילו העברית הייתה שפת קשר בין הקהילות היהודיות.



דרכי המשי מקאי-פנג-פו בסין לחופי הים התיכון

ההיסטוריון היווני הרודוטוס (המאה ה-5 לפנה"ס), המתבסס על תעודות פרסיות, מתאר את סלילתה של דרך המלך הפרסית, שעברה מרחק של 2,857 ק"מ בין העיר שושן (סוסה) לאיזמיר שבתורכיה. הדרך אפשרה לסוחרים להחליף סוסים, וכן אפשרה לרצים מלכותיים, להחליף סוסים באמצעות תחנות,

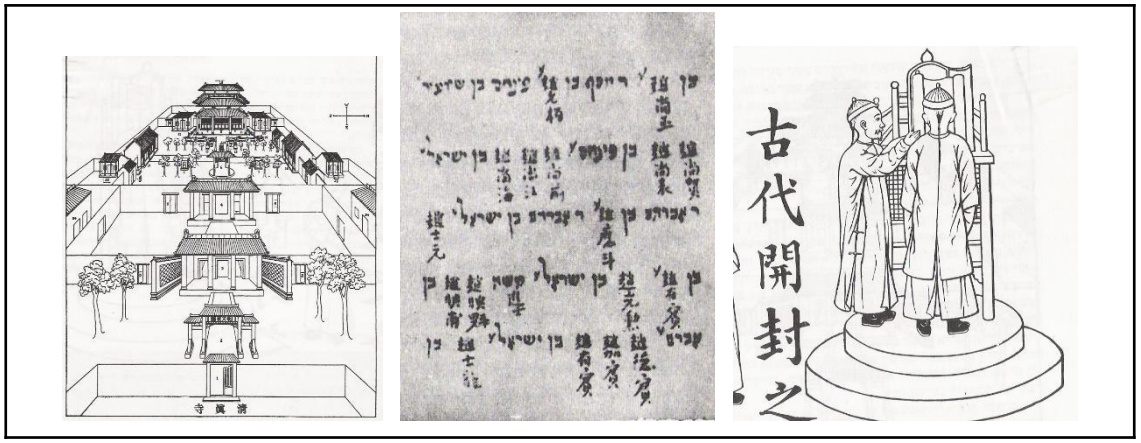
לעבור את כל אורכה של הדרך בתשעה ימים בעוד שלסוחרים בשיירות הגמלים, הסוסים והפרדות ארכה הדרך כשלושה חודשים.

יהודים נטמעים בקרב עמי סין

'דרכי המשי' תחילתן בקאי פנג פו בדלתא שעל הנהר הצהוב בסין, שבה הייתה קהילה יהודית דוברת פרסית. העיר קאי-פנג הייתה בשנים 907-1127 בירת הקיסרות הסינית והיא ממוקמת כ-600 ק"מ מערבית לבייג'ינג. מיקומה הקנה לה יתרונות אך גם היה בעוכריה כי העיר נפגעה פעמים רבות משיטפונות ששחפו גם את שרידי החיים של הסוחרים היהודים. הם הגיעו לסין לפי בקשת אחד מקיסרי שושלת סונג והתיישבו בקאי פנג בירת המדינה וזאת בשל מומחיותם בייצור בדים ובצביעתם, מקצועות שיהודי בוכרה הצטיינו בהם עד הדורות האחרונים. היישוב היהודי התקיים בקאי פנג לפחות מן המאה ה-12 ועד לראשית המאה ה-19. בין עתיקותיה נמצאו שרידי בית-כנסת ובית עלמין יהודי. על במת בית הכנסת ניצב 'כיסא משה' ועליו הניחו ספר תורה לקריאה בשעת התפילה. בצד עמד סומך שתיקן שגיאות של בעל קורא. המתפללים פנו מערבה לעבר ירושלים.

הקהילה היהודית והקהילה המוסלמית שבעיר שגשגו ושיתפו פעולה מסחרית למן המאה ה-12 ועד למאה ה-16, כשהסחר היבשתי בין סין לבין המזרח-התיכון ואירופה היה בשיאו. הסתגרותה של סין הביאה לטמיעה של המיעוטים. קודם נטמעו היהודים בקרב המוסלמים של סין ולימים נטמעו גם יחד בתוך הרוב הסיני.

לדעת החוקר לסלי, יהודים הגיעו לקאי-פנג בכמה נתיבים ובכמה גלים. יהודים הגיעו לעיר בימי שושלת סונג (960-1279) מפרס, אפגניסטן ובוכרה. סינולוגים העדיפו את דרך הים, שבה היו הגירות לסין מהודו ותימן. לסלי מביא מקור, שלפיו הגיעו מח'וראסאן 70 משפחות בימי שושלת האן, שהמאוחרת בהם הייתה במאה ה-10. סופרים ערבים סיפרו על הגירת יהודים לסין הן בדרך היבשה והן בדרך הים. נראה שהמונגולים הגלו יהודים מהחבלים המערביים של ארצות כיבושיהם אל סין.



ימין: קריאה בתורה בבית הכנסת בקאי-פנג; במרכז: מגילת יוחסין של גברים ונשים כתובה עברית וסינית; שמאל: בית הכנסת בקאי-פנג. לבית הכנסת ארבע חצרות מחוברות. בית הכנסת נמצא ברביעית

לדברי החוקר לסלי, כל העדויות היהודיות שבידינו מקאי-פנג הן מן השנים 1489 ועד המאה ה-16, אך אין ספק שהיישוב היהודי קדום יותר. מיסיונרים שביקרו בקאי-פנג בשנת 1850 סיפרו כי המסורות של יהודי קאי-פנג קובעות שמוצאם מפרס. בספרו על היהודים בסין מציין צ'רלס ווייט, בישוף הונאן ופרופסור למדעי סין, כי בגניזת טון-הואנג (Tun-Huang) נמצא דף של סליחות מן המאה ה-8, כתוב בפרסית-יהודית על נייר סיני, המהווה עדות לקדמותם של יהודי פרס בסין. בשלושת כרכי ספרו המונומנטלי הוא מביא קטעי תפילה וקטעים מן המחזור בעברית וכן מובאות מן התלמוד ומן הספרות הרבנית שלאחריה, המעידים על הגירה לסין לאחר הכיבוש הערבי. הנוסח הוא בבלי-פרסי. בין הכתבים נמצא ספר תורה עם קולופון משנת שפ"ב-שפ"ו (1626-1622) בפרסית יהודית. במגילת יוחסין מהשנים 1660-1670 מופיעים 453 שמות של גברים (בן-משה, בן-יוסף, בן-אהרן, בן-יהושע, בן-ישראל) ועוד 259 שמות של נשים, שרובן היו כנראה לא יהודיות.

מרקו פולו בשיירה על דרך המשי

אנשי השיירות חשו על בשרם את להט המדבר (מעל 50 מעלות צלזיוס) ואת קור השלגים שבמרומי ההרים, שבשיאו ירדה הטמפרטורה למינוס 58 מעלות צלזיוס. השלג התגבה לגובה שני מטרים והשיירות המתינו עד להפשרת השלגים. הדרך עברה בהרי פאמיר, המתנשאים לגובה 7,495 מטרים מעל פני הים, שמרקו פולו (1324-1254) כינה אותם 'גג העולם'. מרקו פולו

(1254-1324) הגיע מוונציה למרכז אסיה. בדרכו לסין עבר את בוכרה, סמרקנד (שתיהן כיום באוזבקיסטן), קאשגאר (כיום סין). חצה את מדבר גובי, ששטחו רבע מיליון קמ"ר. בשנת 1266 הגיע לבייג'ינג בירתו החדשה של החאן הגדול קובלאי ח'אן, נכדו של ג'ינגיז ח'אן, שליטה של הקיסרות המונגולית האדירה.



מרקו פולו בחצרו של קובלאי חאן בשנת 1280

המונח 'דרך המשי' מוביל אותנו אל השיירות האין סופיות של פילים, גמלים, סוסים ופרדות עמוסים מאוצרות הודו, סין ויפן, שכללו בדי משי ססגוניים, תכשיטים מרהיבים, בשמים, סמי מרפא, תבלינים, כלי-נשק, עבדים, סריסים ושפחות. נוסעי השיירות לא רק הובילו סחורות אלא גם היו נושאי תרבות שהובילו ממזרח למערב וממערב למזרח דתות, שפות, סיפורים ופתגמים, אמנות במיטבה, מוסיקה, פילוסופיה ורפואה. תרבות למדה מחברתה והעולם הלך והתעשר. כך נדדו דתות והתחלפו זו בזו, דוגמת הבודהיזם, שנדד מהודו והגיע אל מזרח אסיה. מן העבר האחר פלש האסלאם ותפס את מקומה של הדת הדואלית הזורואסטרית שהאמינה בשני יסודות – הטוב והרע. היא נדחקה כמו שנדחקה הנצרות המזרחית ובמקומן שלט האסלאם הסוני והשיעי. דתות שונות עשו דרכן ממזרח למערב וממערב למזרח וכל דת הותירה אחריה יצירות מופת, שכללו תמשיחי קיר, מיניאטורות, פסלים, ארכיטקטורה כובשת עין ולב. הם סיפרו לעולם המערבי על תרבותם של עמי אסיה ועל הארכיטקטורה הקסומה שלהם. הם עמדו נפעמים מול הכיפות, המינרטים, המדרסות והארמונות של מרכז אסיה, שעוצבו בקרמיקה בגוון הטורקיז, מקושטות במילים מן הקוראן בכתב קוּפִי ובצורות גיאומטריות מסוגננות. חלפו מאות שנים מאז והיופי הייחודי הזה של המבנים ושל הקרמיקה, שאומץ כמורשת התרבות האנושית על-ידי אונסקו, עודנו קסום ומעורר השתאות ממש כביום צאתו מסדנת האמן בימי קדם.

הקשר היהודי על דרך המשי

יהודי ח'וראסאן אוזכרו גם במקורות עבריים ובעיקר בפרשנות המקראית של ימי הביניים, שכללה ציונים גיאוגרפיים בכתביהם של הקראים הראשונים ובכתביהם של פרשנים רבניים. ח'וראסאן צוינה בעיקר כמקום גלותם של 'עשרת השבטים האובדים'. איגרת מן הגניזה הקהירית עוסקת בשיירה נושאת משי, העושה דרכה דרך חלב וצידון למצרים ועמה סוחר יהודי מקירואן ועוד כמה סוחרים מח'וראסאן (מרכז אסיה). האיגרת מלמדת על שיתוף פעולה המשתרע ממרכז אסיה אל הלבנט, למצרים, לצפון אפריקה ולספרד. נתיב המסחר מאירופה עבר בימי הביניים מנהר הריינוס שבצרפת, דרך גרמניה, כזריה, איטול שבשפך הוולגה, הים הכספי, באלך (באפגניסטן משנת 1841) שם התפצלה הדרך – פנתה מזרחה לסין או דרומה להודו.

הסוחרים היהודים נפגשו במסעותיהם עם קהילות יהודיות, ביקרו בבתי-כנסת ונפגשו עם ההנהגה הדתית של הקהילות. שפת הקשר ביניהם הייתה 'לשון הקודש', עברית השואבת מן המקורות. הם העבירו מצד לצד הלכות ומנהגים, נוסחי תפילה ופיוטים ועדכנו את הקהילות שבדרך בקורותיהם של היהודים בכל אתר ואתר. דרכי המסחר שיצאו מסין השתרעו לאורך כל אסיה והגיעו עד לקצה ספרד, צפון אפריקה ומצרים. שיירות המסחר עשו את המסע במשך 200 יום לאורך 12,000 ק"מ. לא כל הסוחרים עשו את המסלול כולו אלא הסתפקו בקטעי דרך ועברו מתחנה אחת לאחרת. הסחורות החליפו ידיים לאורך הדרך וכל סוחר במסלול הארוך גבה עמלה, עד שבסופו של תהליך מחירן של הסחורות הסיניות באירופה היה יקר מאוד.

כך קמה ההתיישבות היהודית באותן תחנות שהפכו לימים לערי מסחר. נציגיהם של הסוחרים התמקמו בערי המסחר על דרך המשי וקנו מהסוחרים הנוסעים בשיירות את הסחורה במחיר אטרקטיבי. עושרה של הקהילה הענפה הזאת אפשר לה לתמוך כלכלית בישיבות בבל ובראש הגולה, שחי חיי רווחה. בתמורה נשלחו אליהם רבנים, מלמדים, שוחטים, מוהלים וחזנים. הם שלחו שאלות הלכתיות לגאוני בבל וקיבלו תשובות (שו"ת). הקהילות על דרך המשי היו סמוכות על שולחנה של בבל ורבניה, אך חלקים ממנה השתייכו לקראים ולכיתות סוטות מן היהדות הנורמאטיבית. אותם 'נבדלי בני ישראל', כפי שכונו אלה, הוחרמו על ידי הממסד הרבני ונמנע מהם ומצאצאיהם לחזור לחיים יהודיים שלמים. בהיותם מיעוט בתוך עולם מוסלמי רחב היקף רבים המירו

התאסלמו והאסלאם קיבל אותם בזרועות פתוחות. כותב על כך רב נטרונאי גאון (המאה ה-9) בדברי תשובתו ליהודים מח'וראסאן:

> --- הללו כולן כיון שעיקרן מישראל, ויש שם ישראל עליהם, ומצוות נוהגות בהן והיו מחויבים בשש מאות ושלוש עשרה מצוות, וכיון שהיו פרוצין בעריות ולא כתבו גיטי נשים – בניהם ממזרים, ואי אפשר לקבלן ולהכניסן בקהל, שמא יתערבו בישראל ויישאו נשים וישיאו בנותיהם לבני ישראל ומרבים ממזרים בישראל, לפיכך אי אפשר לקבלן כל עיקר (ב"צ דינור, ישראל בגולה, א(2), עמ' 362).

בסוף המאה ה-9 שולח רב האי גאון מבבל לח'וראסאן תיקונים דתיים, המתריעים על המנהג הרווח אצלם לקדש אישה ללא כתובה או שטר אירוסין.

הדרך הייתה מלאה שודדי דרכים ועל כן נמנעו רבים מן הסוחרים להעביר מטבעות זהב וכסף בדרכים המסוכנות ויצרו את הנציגויות המסחריות, ובעיקר המשפחתיות, בערי המסחר הבטיחו רכישות נכונות, שיווק כהלכה והעברת כספים בהמחאות ובשטרות מבלי שמובילי הכספים יהיו טרף לשודדי דרכים. כך נוצרה ה'סוֹפְתַאגַ'ה', מסמך בנוסח: 'נא לתת למוכ"ז סך...'. בימינו קוראים למסמך הזה 'צ'ק'. הם תפרו את המסמך בתוך בגדיהם בכך הבטיחו את כספם.

סוחרים מח'וראסאן סיפרו על הכוזרים

סוחרים יהודים מח'וראסאן הם שהביאו לחסדאי אבן שפרוט את בשורת קיומה של ממלכת הכוזרים. חיזוק לאמינות הדיווח שלהם הוא מקבל ממשלחת דיפלומטית ביזנטית שהגיעה לארמונו בספרד. וכך כותב חסדאי באיגרתו ליוסף מלך הכוזרים:

> ואת כל השלוחים האלה, מביאי המנחות, [סוחרים מח'וראסאן שניסו לקנות את לבו] אני שואל אותם תמיד בעד אחינו ישרא[ל] פליטת הגולה: אם שמעו שמע לדבר הדרור לשרידים אשר כלו בעבודה ולא מצאו מנוח. עד אשר הודיעוני שלוחי כראסאן, הסוחרים שאמרו לי כי יש ממלכת ליהודים נקראים על שם אלכזר ולא האמנתי לדבריהם, כי אמרתי: "לא יאמרו לי כדבר הזה כי אם לרצות אותי ולהתקרב אלי". ואשתומם על הדבר הזה, עד אשר

באו שלוחי קסטנטינה בתשורה וכתב מאת מלכם אל מלכנו, ואשאלם על הדבר הזה. וישיבו אותי כי באמת הוא הדבר הזה, וכי שם המלכות – אלכזר; ובין אלקסטנטינה ובין ארצם מהלך ט"ו יום בים, אבל ביבשה יש בינינו אומות רבות. ושם המלך המולך יוסף. ואניות באות אלינו מארצם ומביאים דגים ועורות וכל מיני סחורות והם אנשי אחוָתנו ומכובדים עלינו. ובינינו וביניהם שליחות ומנחות, ולהם כח ומעוז, גדודים וחיילים יוצאים [למלחמה]בזמנים [=לעתים] (דינור-ישראל בגולה, כרך א/2, עמ' 34-35).

הסוחרים מן המזרח ועמיתיהם מן המערב התנהלו במעברי ההרים השגיאים. לא רק סוחרים היו בשיירות אלא גם מיסיונרים, הרפתקנים ומגלי ארצות נסעו בדרכים המסוכנות בהן שלטו שודדים או חיות טרף. השיירות שכללו אלפי סוסים ופרדות עברו הרים נישאים מכוסים בשלג-עד וחצו מדבריות חול – מדבר גובי והמדבריות קארה קום (המדבר השחור) וקיזיל קום (המדבר האדום) ומצאו מרגוע בבזארים הססגוניים בערים ההיסטוריות, שמוקמו בנאות המדבר הירוקים והמשופעים במים זכים. הערים בוכרה, סמרקנד, טשקנט וחיווה, הנמצאות כיום בתחומי אוזבקיסטן, כולן יושבות על נאות מדבר ענקיות. נוסעי השיירות התאכסנו בקרוואן-סאראי (אכסניה לאדם ולבהמה), בשוק העבדים קנו שפחה צעירה או נער יפה כדי להמתיק את לילות המדבר הקרים. סיפרו על הח'ליף הרון אל ראשיד, שהעניק בתולה יפהפייה בתמורה למֵלון עסיסי מסמרקנד, שהגישו לו סוחרים על דרך המשי.

'דרך המשי' חצתה בנתיבים שונים את מדבר גוֹבִּי ואת כל מערב סין עד קשגאר ומשם הגיעה לעמק פרגנה, קוקנד, סמרקנד, בוכרה וחיווה. חלק מן הנתיבים עברו את איראן ואפגניסטן והגיעו עד להודו. היו נתיבים שעברו את מרכז אסיה, הקווקז, בגדאד ואסיה הקטנה והגיעו לחופי הים התיכון. מן הנמלים של הים השחור ומנמלי הים התיכון – צור וצידון – המשיכו המטענים לעשות דרכם לספרד, צפון אפריקה ומצרים.

התיישבות יהודית על דרך המשי

קבוצה של ארכיאולוגים וארכיטקטים איטלקיים שבאו בשנת 1957 לפירוז-קוּ (ג'אם בימינו), על האפיק של הַארי-רוּד, כדי לשחזר מינרט עתיק גילו להפתעתם בית קברות יהודי קדום ובו מצבות מתוארכות לאורך 210 שנים

(1012-1249). התארים של הנפטרים המכובדים, הנקובים על המצבות, הם: 'אלוף', 'ראש הסדרנות', 'חכם' 'מלמד', 'ראש הכנסה' 'זקן וישיש' (במובן של 'זה קנה חכמה') והם מלמדים על הקשר ההדוק בין בבל, חכמיה וישיבותיה לבין היהודים שפעלו ביישובים שעל דרך המשי. שנים לא רבות לאחר הפלישה המונגולית חדל בית הקברות הזה לשמש אתר קבורה, ללמדנו שהיהודים נעלמו מן האזור ואין לדעת אם נקטלו או מתו במגיפות, ברחו על נפשם, היגרו למחוזות אחרים במרחב, או נטמעו בחברה המוסלמית השיעית או הסונית, ברצונם ושלא ברצונם.

היהודים במקורות אסלאמיים

היהודים בח'וראסאן אוזכרו בספרות הנוסעים והספרות הגיאוגרפית הערבית של ימי הביניים, המאששים שבאזור התנהלו חיים יהודיים כבר במאות ה-7-8. כך מצאנו שעומר השני (680-720) הורה בצו לבני ח'וראסאן היהודים שלא להרוס בית-כנסת אך לא לאפשר הקמתם של בתי-כנסת חדשים', מה שמוכיח שהיישוב היהודי קדם לכיבוש המוסלמי. סוחרי יהלומים יהודים חיו בח'וראסאן בימי שלטונו של יזיד בן מואלאב (715). מוזכר סאהל בן בישר, אסטרונום יהודי מח'וראסאן, שפעל בחצרו של הח'ליף אל מאמון (786-833). מקורות מוסלמיים מספרים כי נאצר אבו סאיאר, מושל ח'וראסאן, נשא דרשה במסגד ביום ששי ופירט את תכנית המסים המוטלת על הלא-מוסלמים וביניהם מוזכר עקיבא ראש הקהילה שהֵקֵל על היהודים בגביית המסים. אבן ח'ורדאד'בה, מנהל דואר ערבי באזור מהמאה ה-9, מספר על פעילותם של הסוחרים היהודים על דרך המשי:

> הסוחרים היהודיים הראד'אנים שהם מדברים פרסית, יוונית, ערבית, פרנקית, ספרדית וסלבית. הם נוסעים מן המערב אל המזרח ומן המזרח אל המערב, ביבשה ובים. מן המערב הם לוקחים אתם סריסים, שפחות, נערים, אריגי משי מקושטים, פרוות וחרבות. בארץ הפרנקים הם יורדים באניות על הים המערבי ועולים על החוף באל-פרמא [בחלק המזרחי של מצרים התחתונה] ושם מעמיסים את סחורותיהם על גבי בהמות [ומובילים אותן ביבשה] עד קולזום [סואץ]. בין שני המקומות הללו [מרחק] חמישה ימים או עשרים פרסה. מקולזום הם מפליגים בים המזרחי אל אל-ג'אר [אי בקרבת ג'דה] וג'דה [עיר הנמל של מכה]

> ומשם הם ממשיכים את דרכם אל סינד [באשדות האינדוס], הודו וסין. מסין הם לוקחים אתם מושק [לתעשיית הבשמים], אהל [ליצור סבון ובשמים], כמפור, קינמון... ואם רצונם בכך... הם נוסעים ביבשה שלושה ימים, ואחר כך שטים על נהר פרת עד בגדד, ואחר כך על נהר חדקל עד אובלה [ליד בצרה] ומן אובלה אל עומאן, סינד, הודו וסין ולפעמים הם עוברים מאחורי ארמיניה דרך ארץ הסלאבים, ומשם אל מפרץ עיר הכוזרים. אחר כך הם [מפליגים] בים לגורגאן ומשם [מגיעים ביבשה] אל בלח', טראנסאוכסניה [מעבר לאמו דאריה]

הקטע הזה מלמדנו על ההיקפים הגיאוגרפיים האדירים ועל מגוון הסחר העשיר שיהודים לקחו בהם חלק. אין זה מפעל של יחידים אלא מדובר בלוגיסטיקה רחבת היקף שלקחו בה חלק יהודים מרחבי אירופה ואסיה.

הפלישה המונגולית וגורלה של דרך המשי

הפלישה המונגולית הביאה להפסקת הפעילות על דרך המשי ששבה והתחדשה לזמן קצר לאחר התבססותם של המונגולים במרכז אסיה. לאחר נפילתה של האימפריה המונגולית, השתלטו הטורקמנים על דרכי המסחר המערביות יותר. נפילתה של האימפריה הביזנטית בידי הטורקים בשנת 1453 והשפעתה הקשה של המגפה השחורה באירופה, שהחלה במאי 1348, גרמו להפסקת הסחר בין סין לאירופה. החל משנת 1400 פסק לחלוטין הסחר היבשתי על דרך המשי ונותק הקשר היבשתי בין סין לאירופה.

היעדר קשר מסחרי יבשתי הוביל לניסיונות אירופאים להגיע לסין דרך הים. בשנת 1492 הפליג כריסטופר קולומבוס מערבה בניסיון להגיע לסין ממערב וליצור דרך משי חדשה. לאכזבתו גילה יבשת חדשה שחסמה את דרכו. לאכזבה הזאת קוראים 'גילה את אמריקה'. הניסיונות לשלוט על דרכי המסחר הימיות לסין הביאו לכיבושים פורטוגזים באפריקה, ולאחר מכן להתפתחות המושבות של הולנד ובריטניה באפריקה ובאסיה החל מהמאה ה-15 ועד המאה ה-17.

המגוון הרחב של מסמכי הגניזה מאפגניסטן, שנרכשו על-ידי הספרייה הלאומית, ממחיש לנו את החשיבות הגדולה הטמונה ב"גניזה האפגאנית" כמקור לתחומי מחקר שונים, אך בראש ובראשונה להשלים את ידיעותינו על

יהודי ח'וראסאן בכלל ויהודי אפגניסטן בפרט בימי הביניים. עדיין רב הנסתר על הגלוי ואנו מקווים כי בעתיד יירכשו שאר הטקסטים כדי שנוכל להרחיב את ידיעותינו על יהודי חבל ארץ זה.

יהודי אפגניסטן בימינו

למן המאה ה-8 ועד למחצית הראשונה של המאה ה-13 נמצאו חיים יהודיים מתועדים בח'וראסאן. מאז לא נמצאו עד כה תעודות המעידות על גורל היהודים מאז ועד המאה ה-19. לאן נעלמה אותה יהדות מפוארת, שמנתה בימיה הטובים אלפים רבים? האם יהודים קיבלו מרצון או אולצו להתאסלם? האם המונגולים קטלו את היישוב היהודי? האם יהודי אפגניסטן הקדומים היגרו או ברחו על נפשם? האם מגיפות הכחידו את היישוב היהודי? האם כך נוצרו המסורות בקרב העם האפגני לגבי מוצאו משבטי ישראל האובדים?

הנוסע אפרים ניימרק מספר בספרו 'מסע בארץ הקדם' על ראשית ההתיישבות היהודית באפגניסטן בעת החדשה. הוא ביקר בעיר הראת בשנת 1888 ומצא בה כשלוש מאות בתי-אב (1,500-2,000 נפש), שרובם היו פליטים, שברחו ממשהד באיראן מחמת אינוסם בשנת 1939 לאסלאם השיעי ואלו שברחו ממשהד חזרו ליהדות שלמה בעיר הראת. נראה כי קודם בואם של הפליטים ממשהד היו בהראת הסונית והסובלנית 20-40 בתי-אב (120-200 נפש). אין בידינו עדויות לגבי מועד בואם של יהודים אלה לאפגניסטן והאם בחלקם הם שרידי היישוב היהודי הקדום. בבאלך חיו באותו זמן כמה עשרות יהודים ובקאבול היו עוד 50 משפחות ובית-כנסת אחד.

בדורות האחרונים חיו באפגניסטן כ-5,000 נפש. כ-20% מהם הגיעו ארצה כבר בשלהי המאה ה-19 וראשית המאה ה-20 מתוך אהבה לציון. לאחר הקמת המדינה עלו יהודי אפגניסטן בכמה גלים ארצה.

אנוסים והמרות דת בקרב יהודי אפגניסטן

הקהילות היהודיות הקדומות באפגניסטן, ולצדן כיתות קראיות וכיתות אחרות הלכו והתפצלו והתרחקו מן היהדות הנורמטיבית. הן היו גדולות במניינן בימי הביניים, אך לאורך הדורות ובעיקר לאחר הכיבוש המונגולי מספר היהודים באזור הלך ופחת ורק שרידים נותרו. הסיבות העיקריות להיעלמותן של הקהילות היו השמדה פיזית, מגיפות ועקירה למקומות יישוב אחרים. בצד כל אלה פעל עליהן תהליך מתמשך של התאסלמות וטמיעה בחברה שבה חיו ופעלו. צאצאיהן של הכיתות שפרשו מן היהדות הנורמטיבית ביקשו לשוב אל חיק היהדות לאחר דורות של ניתוק, אך ראשי הקהילות ובראשם גאוני בבל פסלו אותם לבוא בקהל ישראל מחשש לממזרות ואלה נטמעו בחברה המוסלמית, כפי שמעידים מקורות מוסלמיים וקראיים. שבטי הפושטו באפגניסטן, המונים מיליונים, הם מוסלמים סונים אך שומרים עדיין על מסורת שלפיה הם צאצאי עשרת השבטים שגלו ועקבותיהם אבדו. תהיה הסיבה אשר תהיה, האסלאם אימץ אל חיקו יהודים רבים הן בכוח הזרוע והן באמצעות פטור ממסים או ביטול האשמות פליליות במחיר התאסלמות[1].

במאמר זה נעסוק בתופעות של אניסות אלימה ובהמרות דת מרצון בקרב יהודי אפגניסטן במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה ואילך.

בצל האסלאם השיעי

תופעות של המרות דת בקרב יהודי אפגניסטן מתועדות החל מן המחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה ואילך. האסלאם של איראן נהג בנוקשות רבה לכפיית האסלאם השיעי. על יהודי העיר

---

[1] ראה בן-ציון יהושע-רז, *מנדחי ישראל באפגניסתאן לאנוסי משהד באיראן*, ירושלים מוסד ביאליק תשנ"ב [להלן: יהושע-מנדחי], עמ' 17-23; 88-95; Neamet Ullah, *History of the Afghans,*London 1829-1836, pp. 5-25;

משהד הקדושה וכן בערים אחרות באיראן נגזר לקבל בכפייה את האסלאם. רע ומר היה גורלו של מי שהתאסלם באמירה 'אין אלוהים מבלעדי אלוהים ומחמד שליח האלוהים' וחזר בו או נתפס כשהוא מקיים את מצוות היהדות. יהודי שהמיר דתו נחשב לאדם חדש וכל חטאיו מן התקופה הקודמת נמחקו. האסלאם הסוני של אפגניסטן היה פחות נוקשה כלפי היהודים. הנוסע אפרים ניימרק, שביקר באפגניסטן בשנת תרמ"ה (1885), מביא עדות של עד ראייה:

> "את אשר ראיתי בעיני אגיד, כי האפגני [הלא יהודי] ישנא את הפרסי [השיעי] ויאהב את היהודי, יחוס וירחם עליו ויחשבהו לאחיו[2]; היהודי אשר המיר דתו לא יכופר לו כל עוון אשר חטא"[3].

הסונים, בניגוד לשיעים, לא ראו בהמרת הדת דרך למחיקת פשעים. לימים חל שינוי גם בקרב הסונים של אפגניסטן ויהודי שנדון למוות יצא נקי מכל חטא אם קיבל על עליו את עול האסלאם הסוני[4]

הקהילה האפגנית של ימינו ייסודה בעיקר מהגירתם של אנוסים שנאנסו לאסלאם השיעי בפוגרום הדמים של פסח שנערך ביום י"ב בניסן תקצ"ט (26 במארס 1839) בעיר משהד שבצפון-מזרח איראן, לא הרחק מן העיר הראת שבאפגניסטן. ביום זה או בסמוך לו חל באותה שנה יום 'העשורא', יום האבל של השיעים על הירצחו של עלי אבן אבו טאלב, חתנו של מוחמד, בשנת 661 באל-כופא שבעיראק. לפי אמונתם הוא וצאצאיו הם היורשים החוקיים של מוחמד.

אונס היהודים נפתח בעלילת-דם. היהודים הואשמו בביזוי זכרו של ריזא עלי והשוואתו לכלב. בתעודה משנת תקצ"ט שהובאה על ידי האנוס סמאד אקא בן יוסף דילמני[5] מסופר על רציחתם של 36 יהודים ועל ביזה בבתי היהודים. כמה מבנות היהודים נלקחו לביתו

---

[2] הוא רומז למסורות השבטים האפגנים לגבי מוצאם מ'בני ישראיל', ראה בן-ציון יהושע-רז, *ישראל באפגניסתאן לאנוסי משהד באיראן*, ירושלים מוסד ביאליק תשנ"ב [להלן: יהושע-מנדחי], , עמ' 25-17. *מנדחי*

[3] אפרים ניימרק, *מסע בארץ הקדם*, הביאו מחדש לדפוס והוסיף מבוא והערות אברהם יערי, ירושלים תש"ז [להלן: ניימרק], עמ' צט.

[4] ראה על כך להלן.

[5] יהושע-מנדחי, עמ' 105 ואילך.

של אימאם ג'ומעא וחזרו לבית הוריהן לאחר מותו. 30 ממנהיגי הקהילה נעצרו והובטח להם שישוחררו אם יקבלו את האמונה המוסלמית שיעית יחד עם כל הקהילה. 110 שנים חיו יהודי משהד חיי אניסות תוך שמירה מלאה על זהותם היהודית[6]. שנה לאחר הפוגרום החלו אנוסים רבים לחמוק ממשהד[7] וכעדותו של הנוסע אפרים ניימרק:

> "רבים מהם נשמטו אחד אחד להראת הסמוכה שמה דרך שנים-עשר יום... בעיר הראת...ישנם כשלוש מאות בתי יהודים (כ-1,500 נפש), רובם מפליטי משהד, ומהם אשר באו משאר ערי פרס. עת באו שם המשהדים בשנת ת"ר [=1840, שנה לאחר אינוסם במשהד] מצאו שם כעשרים בעלי בתים"[8].

בואם של המשהדים להראת הפיח ביהודי הראת רוח חדשה, הן כלכלית והן רוחנית. עד מהרה היו מנהיגיה הרוחניים של הקהילה הרבנים מולא מתתיה גרג'י, מולא יוסף גול, אגא יהודה כהן ואחרים[9]. בין הבאים היו יהודים אמידים שהשפיעו על אורח חייה של הקהילה והנהיגו אותה.

שמונה-עשרה שנה לאחר בריחתם של אותם אנוסים להראת שבאפגניסטן ושיבתם לחיים יהודיים גלויים, פלשו צבאות השאה

---

[6] פירוט נרחב על פרשה זאת והשלכותיה ראה יהושע-מנדחי, עמ' 152-96.

[7] מולא מתתיה גרג'י גרג'י (יהושע, עמ' 110), מבקר בביקורת סמויה את הנותרים שבחרו
חיי אניסות במשהד לעומת הפליטים שנטשו את האסלאם: "היראים את דבר ה' נסעו ממדינת [עיר] משהד ובאו להראת...". גם הוא עצמו היה בין הפליטים שהגיעו ממשהד
להראת. בתעודה אחרת שנכתבה על ידי הנשארים במשהד נאמר, לעומת זאת, "חלק
אחר מהיהודים שקיוו לעזרת ה' נשארו במשהד" (יהושע, עמ' 110).

[8] על פרשה זו של בריחה להראת ראה ניימרק, עמ' פח-צג; יצחק בן-צבי, *מחקרים ומקורות*,
ירושלים תשכ"ו [להלן:בן-צבי], עמ' 334-333; מתתיה גרג'י, 'קורות זמנים', הביא לדפוס
ראובן קשאני, *שבט ועם, כרך א(ו), תשל"א [להלן: גרג'י], עמ' 143.*

[9] ראה יהושע, עמ' 110-109.

הפרסי נאסר א-דין אל אפגניסטן. העיר הראת הובאה במצור ובשנת 1857 נלכדה בידי חילות פרס. עד מהרה הסתבר שהפרסים אינם שוכחים את חטאם של האנוסים שחזרו ליהדות. ביום ט"ו בשבט תרי"ז (1857) פורסם צו המַגלה את האנוסים ששבו ליהדותם בעיר הראת אל משהד שממנה ברחו. ההגליה נעשתה בהתראה קצרה ביותר בעיצומו של החורף הקשה. מולא מתתיה גרג'י מתאר בכרוניקה שלו בעברית צחה שקדמה לאליעזר בן יהודה:

"נפלו [=התנפלו] עלינו נוגשים. מכים מכת הרג ואבדן לאמור, צאו מבתיכם, כי כן נגזר מאת המלך. והוציאו את הכול, אנשים ונשים וטף, ממקומם ולא נשאו פנים לא לזקן ולא לנער ואין חומל ואין מרחם, ותיהום כל העיר מזעקת עניים ויתומים ולא הספיקו לקבוץ ממונם ולהכין צידה. ובמשך ג' ימים הוציאו את כולנו חוץ לעיר, למקום הנקרא מוסלא, ויום י"ט לשבט הסיעו אותנו משם" [על גמלים שאת שכרם שילמו היהודים]. וקרוב לשלושים יום היינו בדרך וסביבנו גייסות גויים וגם משמים היה שלג וברד וקור וכמה נפשות גועו בדרך מרוב הקרירות ומחוסר לחם וכמה צרות אשר לא יסופר"[10].

הסבל הנורא שפקד את הגולים גרם למותם של כמה מהם. גולים אחרים שחששו לחייהם ולחיי משפחתם הודיעו על כוונתם לשוב לחיק האסלאם השיעי. מולא מתתיה גרג'י מספר על כך בכרוניקה שלו:

"וכמה בני אדם המירו את דתם בדרך מרוב הצרות ובעוונותינו נתקיים בנו 'מחוץ תשכל חרב ומחדרים אימה' "(דברים לב, כה)[11].

סאת הסבל לא נסתיימה עם הגיעם לפרברי משהד. הם הוכנסו למחנה ריכוז בשם

---

[10] הגולה הוא בנימין בצל שהעלה על הכתב את החוויות הקשות. ראה בן-צבי, עמ' 332.

[11] ראה גרג'י, עמ' 144. גרג'י אינו מזכיר את חלקם של הבריטים בשחרור היהודים.

באב קודרת "מקום צר ובית כלא, והיינו שם לחרפה ולביזיון"[12].

יהודי איראן ואפגניסטן היו בעלי אוריינטציה בריטית ברורה. הם סייעו לסוכנים בריטים שפעלו באזור, סייעו בשחרור שבויים בריטיים, הפגישו את הסוכנים עם מנהיגי דת ופוליטיקאים מקומיים ופעלו גם כמורי דרך. לאחר הפוגרום במשהד, מביע אחד האנוסים את אהדתו לבריטים ואת תקוותו שהישועה תבוא מהאנגלים על תעודה שנכתבה על גבי כריכת סידור תפילה:

"ראשית ירחם עלינו אלוהים, שנית, במהרה יבוא המלך המשיח; ושלישית יבואו האנגלים ויגאלו אותנו מגלות ישמעאל הזאת"[13].

ביום 19.3.1858 מפרסם ה'ג'ואיש כרוניקל' הלונדוני איגרת מיום 12.5.1857 ששיגרו המגורשים לקהילה היהודית בטהראן, ובה הם מבקשים אותם לפנות לעזרת חצר המלכות הפרסית. הם מספרים באיגרת על הזוהמה במחנה, הקרוי בפיהם 'ראבאט באבא'. הם חיים על לחם צר ומים לחץ. כמה מן הגולים התפרנסו משאיבת מים והיו קרבן להתעללויות. על המגורשים נאסר להיכנס לעיר משהד, שלמרות הסכנות קהילתה תמכה בהם ככל יכולתה. הגולים מעלים חשש שאם לא ישוחררו מכלאם, הם עלולים להימכר לעבדים או להיות מוצאים להורג.

נראה כי בשנתיים הקשות הללו נפטרו 300-400 מהמגורשים מהראת – ממחלות, מרעב, מהקור העז ומידם הקשה של שוביהם. כל אימת שנפתחו שערי המכלאה והוצאה גופה של נפטר נוסף נדרשו המגורשים לשלם כופר נפש בשיעור 15,000 טומאן, שהם 7,500 שטרלינג, לפי שער הימים ההם, סכום עצום שלא היה ברשותם.

בעקבות איום פלישה בריטית לבושר שבמפרץ הפרסי, נסוגו הפרסים מהראת שבאפגניסטן. בהסכם הפינוי של הראת נכתב סעיף הדן גם בשחרורם של הגולים היהודים ללא

[12] ראה גרג'י, עמ' 144.

[13] הדגשה שלי – בצ"י. ראה בן-צבי, עמ' 325.

תשלום כופר. קולונל טיילור, הנציב הבריטי בהראת, היה ממונה על הפינוי של הצבא הפרסי ופעל רבות להחזרת היהודים שאותם הכיר היטב. סולטאן אחמד ח'אן, יורש העצר ומושל הראת, סירב לאפשר ליהודים לחזור לעיר הראת בתואנה שהם בוגדים. כדי לסבר את אוזנם של הבריטים הוא טען שאין להחזיר את המגורשים בשל אילוצים כלכליים. כעבור שנתיים קשות ביותר שרבים מתו בהן, הותר ליהודים במחנה הריכוז במשהד לשוב להראת בחסות בריטית[14]. שני שליחים מקרב אנוסי משהד – כרבלאי אסמעיל רחמאני ואבא עבדול רחמן אהרן – יצאו לטהראן בניסיון להשיג את שחרורם של הגולים. בשובם למשהד הביאו עמם איגרת מן השאה נאצר א-דין, הפוקדת על מושל ח'וראסאן במשהד לשחרר את הגולים, אך המושל סולטאן מוראד מירזה סירב להיענות לפקודה המלכותית. המושל הודח ובמקומו נתמנה סולטאן אחמד ח'אן. הבריטים הפעילו לחץ על סולטאן אחמד ח'אן, וכך יכלו הגולים המשוחררים לחזור לבתיהם בעיר הראת לאחר שנתיים קשות מנשוא[15].

כותב על כך רבה של אפגניסטן, מולא מתתיה גרג'י, שהיה בין הגולים:

"עד משך שנתיים רצופות עדת ישראל היינו אסורים... אחרי שנתיים, ה' יתברך ברחמיו הרבים, נתן תשועה טובה... מן באבא קרבת-סדום[16] יצאנו ביום ב' בשבת [יום שני בשבוע],

---

[14] ראה: W.J. Fischel, Mulla Ibraim Nathan (1816-1868), Jewish Agent of the British during the First Anglo-Afghan War, *HUCA,* XXIX (1958), pp. 331-375.

ו"י פישל, "היהודים בהודו", ירושלים תש"כ, עמ' 176-201; ע' לוי, 'גירוש הראת' (1856-1859), "פעמים" 14 (תשמ"ג), עמ' 77-91 (עם ביבליוגראפיה נרחבת). [להלן: לוי, גירוש].

[15] לוי:גירוש, עמ' 87-89.

[16] במסורת של יהודי אפגניסתאן ושל אנוסי משהד זכתה העיר משהד לכינוי גנאי 'סדום'

(ראה גם בן-צבי, עמ' 332-333, באיגרת מאת הגולה בנימין בצל)

י"ג בטבת שנת תרי"ט [1859] וביום כ"ה בשבט הגענו לתוככי הראת בבריאות ושלום"[17].

בהראת חידשו המגורשים את פולחנם כמימים ימימה ושבו ליהדות שלימה[18].

מיסיונרים נוצריים במאה התשע-עשרה

פינותיה הנידחות של אסיה היו כספר חתום לנוסע האירופי במאה התשע-עשרה. מעטים העזו לחדור למרכז אסיה, בשל סכנת חיים שהייתה כרוכה במסע לאזור פראי זה. לאזור הגיעו בעיקר מיסיונרים, שדבקותם הדתית גברה על הסכנות. המומר (ממוצא יהודי) יוסף וולף, שימש בצד פעילותו המיסיונרית, גם כסוכן בריטי, שנשלח למשימות בעלות אופי מדיני-מודיעיני. המזרחן המומר ממוצא יהודי ארמיניוס ומברי, ששמו המקורי היה הרמן במברגר, התחזה לדרוויש וניצל את ידיעותיו בשפות הפרסיות והשפות הטורקיות גם לצורך התחזות אך בעיקר לצורך מחקריו הבלשניים והאנתרופולוגיים. בין השאר היה לו רקע נרחב בלימוד התלמוד ידיעה של לשון הקודש והיכרות מקיפה של כתבי הקודש העבריים. הרקע היהודי של וולף ושל ומברי העניק להם את חסותן של הקהילות היהודיות באזור[19]. למיטב ידיעתנו, אף לא יהודי אחד התנצר בשל פעילות מיסיונרית. בספרים שכתבו ומברי ו-וולף תיעדו את רשמי המסע שלהם ודיווחו על חייהן של הקהילות היהודיות בזמן ביקורם. יוסף וולף מצא בשנת 1832 – 50 משפחות יהודיות (כ-250 נפש) בעיר קאבול. היהודים עסקו בייצור אלכוהול. משנמנע מהם לייצר אלכוהול הם חזרו למשהד, ללמדך שמדובר באנוסים שחזרו ליהדותם בקבול ושבו

---

[17] ראה נוסח מקוצר של "קורות זמנים" (הכרוניקה של מולא מתתיה גרג'י) בתוך: מתתיה גרג'י, "עונג לשבת" (הכרך כולל גם את ספריו "תהלות דוד" ו"בית המקדש"), ירושלים תרע"ג (1913), דף אחרון.

[18] ראה דיון מקיף על תולדותיה ואורח חייה של הקהילה בספרי: יהושע, 579-3.

[19] ראה: J. Wolff, *Labours among the Jews*, London 1835, XII+523 p.; J. Wolff, *Missionary to the Jews*, 1839, VI+402.

למשהד כדי לחיות מחדש חיי אנוסים. שנים אחדות לאחר אינוסם של יהודי משהד מבקר שם המיסיונר יוסף וולף וממליץ לאנוסי משהד לפנות לסֶר משה מונטיפיורי ולבקש את עזרתו. הוא מציין כי בשנת 1831, 8 שנים קודם גזירת השמד, היו יהודי משהד פעילים בחייה הרוחניים של סביבתם המוסלמית ואף התקיימה ביניהם גם תנועה צופית[20].

וולף מספר כי ראש המסגד הראשי במשהד התיר לאנוסים לצאת את העיר רק לאחר שקיבל מהם סכום גדול כשוחד. ומברי שנדד במרכז אסיה פגש בהראת בין השאר סוחרים ה'ג'דידים' – המוסלמים החדשים המשהדים – שנדדו לצורך מסחרם בין משהד להראת. במשהד התנהגו כמוסלמים ובהראת כיהודים וכך חוזר חלילה. הוא מתאר פגישה מעניינת בהראת:

בדרך שובי מסמרקנד פגשתי בהראת [שבאפגניסטן] יהודי, ששיער כי אני חוקר עתיקות ועל כן הציע לפני חפצים שונים. אחר כך נוכח כמובן כי טעה, אף על פי כן ביקרני תכופות במלוני ומפיו שמעתי דברים מעניינים על בני אמונתו בח'וראסאן [=צפון מזרח איראן, מערב אפגניסטן והמדינות המוסלמיות שבדרום מרכז אסיה] ובאסיה התיכונה. לימים פגשתיו במשהד. וכשראיתיו קראתי לו: "יהודי מה שלומך?" האיש נדהם ואמר: "למען השם, כאן אסור לך לקרוא לי יהודי, כי כאן מוחמדי אני. ואם לא אשחק תפקיד כזה אבדתי"[21] .

פרשת המרתו של יצחק נעמת (1897)

מולא מתתיה גרג'י מביא בכרוניקה שלו פרשה טראגית של יהודי שהמיר דתו ולבסוף שילם בחייו. גרג'י אינו מביא את הרקע להמרה. כך כותב גרג'י: "הלך יצחק נעמת והמיר דתו

---

[20] ראה יהושע, עמ' 26, 48, 100, 104, 123.

[21] ראה: A. Vambery, Travels in Central Asia, New York 1865, p. 256 ואצל יהושע, עמ' 123.

ורצו ישמעלים[22] להוליך [גם] אשתו ובניו לדתיהם [=להמיר דתם לאסלאם השיעי] והוציאו הקהל הוצאות ושוחד והיצילום"[23]. גרג'י מוסיף ומציין כי בסוף חודש תמוז של אותה שנה הותקף המומר[24] על-ידי שודדים ובמשך חמישה ימים היה שרוי ללא הכרה. היו אלה ימי חרדה לקהילה מחשש שמותו של יצחק נעמת יביא לפוגרום ביהודים שיתלו בהם את סיבת מותו. לאחר חמישה ימים מת יצחק' נעמת. מספר גרג'י: "ביום ד', כ"ח לחודש תמוז התרנ"ז (1897) והגויים בעצמם באו ורחצוהו ויקברוהו ולא עזבוהו ביד היהודים לפי שהיה מומר"[25]. גרג'י מביא את סיפור מותו של המומר רק משום שלדעתו אירע נס והמוסלמים לא האשימו את היהודים במותו של המומר. כנגד גירסתו הלא מפורטת של גרג'י, המייצגת את השקפת המימסד היהודי, עומדת גירסת המשפחה, שאותה שמעתי מבן המשפחה מר פנחס נעמד, כיום תושב חולון: "יצחק נעמת עסק בסחר עתיקות בעיר הראת. באחד הימים מכר למוסלמי כלי כסף. לאחר שהמוסלמי בדק את הכלי, חזר למוכר והאשים אותו שהכלי אינו עשוי כסף אלא הוא מצופה כסף בלבד. התפתחה תגרה בין המוסלמי ליהודי. במהלכה מת המוסלמי ויצחק נעמת נעצר באשמת הריגתו. הברירות שעמדו אז בפניו של יצחק נעמת היו: להיתלות בפומבי; לשלם כופר נפש בסכום עתק; להמיר דתו, להיות בכך איש חדש ובכך להציל את חייו ממוות ואת קופת העדה מחסרון כיס. הנהגת העדה שידעה בעבר חיי אניסות, דגלה בתפיסה 'ישראל אף-על-פי שחטא ישראל הוא' (סנהדרין, מד: א), כלומר הצהרת ההמרה היא בגדר חטא אך אינה מוחקת את המומר ממצבת העם היהודי. קהילה שעמדה במבחן של אניסות חייתה בתקווה שהמומר ישמור בסתר על מצוות היהדות וכשיתאפשר לו ישוב ליהדות שלימה".

---

22 כינוי זה ייוחד למוסלמים. הנוצרים, לעומת זאת, נקראו 'ערלים' (כלומר לא נימולים).

23 גרג'י, עמ' 151.

24 אין לדעת אם רוצחיו של נעמת היו יהודים קנאים, מוסלמים קנאים או נקמת דם.

25 גרג'י, עמ' 151.

מוסיף ומספר פנחס נעמד: "חודש לאחר המרתו חל יום הכיפורים[26]. יצחק נעמת שביקש להתפלל עם כל עדת ישראל הגיע בחשאי לבית הכנסת. מוסלמים שראו אותו הלשינו עליו ובאו קנאי דת מוסלמים והרגו אותו בזמן התפילה. המוסלמים ביקשו לקבור אותו כמוסלמי והקהילה היהודית ביקשה להביאו לקבר ישראל. לאחר משא ומתן בין הקהילה היהודית לבין הנהגת המוסלמים נקבע שייקבר בקבר מבודד, שאינו בחזקתם של היהודים ואינו בחזקתם של מוסלמים. לאחר שנים עלה אחד מבניו של יצחק נעמת לארץ ישראל והעלה עמו את עצמות אביו והביאן לקבורה על הר הזיתים בירושלים"[27].

מומרים מתים במגיפת דבר (1892)

בשנת תרנ"ב (1892) פקדה את אפגניסטן מכת דבר, שהביאה למותם של אלפי מוסלמים ופגיעתה הייתה קטנה יותר בקרב היהודים, שהקפידו על רחצה, טהרה ונטילת ידיים. כותב על כך גרג'י בכרוניקה שלו: "סוף חודש שבט [תרנ"ב-1892] מתו ג' [=שלוש] נשים ושני אנשים מומרים"[28]. במקום אחר בכרוניקה הוא מציין: "ומתו כמה אלפים מן הגויים אבל ת"ל [=תודה לאל] בתוך היהודים לא היה [הדבר] כ"כ [=כל כך] חזק, אבל מתו כמו ה' נשים". בשתי ההודעות מדובר בחמישה נספים. יש להניח כי 'שני אנשים מומרים' היו כנראה נשים מומרות, שמן הסתם נישאו למוסלמים והמירו דתן[29]. השאלה שראויה להישאל: האם היו מומרים או מומרות נוספים שלא מתו במגיפה?

המרות-דת במאה העשרים

אבא נעמד מבית שמש מפעילי העדה האפגנית בהראת, שהלך בינתיים לעולמו, סיפר לנו על שלושה מקרים של

---

26 גרג'י מציין תאריך אחר – חודש תמוז.

27 ריאיון עם פנחס נעמד בביתו בחולון באוגוסט 1980.

28 גרג'י, עמ' 156.

29 היו בנמצא תופעות של רווקות מתבגרות, שלא מצאו את זיווגן בגיל רך [12-13] ונחשבו לח'אנֶה מוֹנדֶה [נשארות בית – בתולות מזדקנות], שייעדו אותן כאישה שנייה או שלישית, או ייעדו אותן לאלמן זקן או לבעל מום (ראה יהושע, עמ' 394).

המרת דת הזכורים לו משנות השלושים של המאה העשרים: יוכבד משהדי, רווקה שהגיעה לפרקה ולא נמצא לה גואל בקרב בני הקהילה, נעתרה לחיזוריו של מוסלמי, התאסלמה ונישאה לו.

שוליית קצבים יהודי שיחק משחק מסוכן עם שוליית קצבים מוסלמי שעבד בחנות סמוכה בשוק כשסכין קצבים בידו. אגב משחק כרת הנער היהודי את אפו של הנער המוסלמי. קמה מהומה בשוק והנער היהודי הובא למעצר. הוריו של הנער שחששו לגורלו פנו לקאדי וביקשו שיאסלם אותו ובכך יציל את חייו של הנער. הקאדי איסלם את הנער ואימץ אותו לבן. לאחר שנרגעו הרוחות וחלף זמן, שיחדו הוריו של הנער את הקאדי, חילצו את בנם והעלו אותו לארץ ישראל, שבה חזר ליהדותו. צעיר יהודי שהסתבך בפלילים (תופעה נדירה בקהילה), ביקש להתאסלם לפני שיושלך לכלא וזאת מחשש שידם של אסירים מוסלמים בכלא תהיה בו. לפי גרסה אחרת חשש הצעיר ממאסר כדי לא לפגוע בתדמיתה של הקהילה היהודית שהקפידה על שמירת החוק. לימים עלה הצעיר לארץ וחזר ליהדותו[30].

סיפר לנו רבה האחרון של הראת, הרב משה נעמד, על המרת דת מרצון בשנות השבעים של המאה העשרים: נערה יהודייה התאהבה בצעיר שיעי, שסחר עם אביה בעיר הראת. הזוג נסע בחשאי לקאבול ונישא שם בפני בית-דין מוסלמי, לא לפני שהנערה חתמה על הצהרה כי התאסלמה מרצונה החופשי. הניסיונות להחזירה למשפחתה עלו בתוהו. לבני הזוג נולדו שלושה ילדים. כאשר פלשו הרוסים

---

[30] סידרת ריאיונות של המחבר עם אבא נעמת בשנים 1974-1975. ראה תעתיק ההקלטה במכון ליהדות זמננו, המדור לתיעוד בעל פה מס' ק/886-9; 733-745. בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים הושלכו יהודים לכלא בהשפעת הסוכנים הנאצים שפעלו באפגניסתאן. היו יהודים שמתו בכלא מחמת עינויים. יהושע, עמ' 208 מובא סיפור עלילת דם; בעמ' 232 , שם, 46 יהודים הואשמו באחזקת יין; בעמ' 250-246, שם, מובא סיפורו של אסיר ציון שמואל שבתאי דדש, שהושלך לכלא במשך 15 שנים בעוון סיוע לא חוקי ליהודים.

לאפגניסטן בשנת 1979 הוצא הבעל המוסלמי להורג באשמת ריגול והאישה נישאה לאחי בעלה[31].

התמונה העולה מן המאמר מצביעה על כך שכמעט כל המקרים של המרת הדת נעשו מתוך איום וכפייה ורק במקרים הספורים של קשר נישואין של בת ישראל למוסלמי נעשה מתוך שיקול אישי. יהודי אפגניסטן היו קשורים בטבורם לתורת ישראל ולדת ישראל והרבנים שלטו על קהילתם ביד רמה[32].

---

[31] ריאיון עם הרב משה נעמד, שעלה ארצה לאחר הפלישה הסובייטית. הריאיון נערך בביתו בתל-אביב ביום 5בספטמבר 1984.

[32] ראה בהרחבה אצל יהושע. במהלך 2021 סופר בתקשורת על יהודייה שנישאה למוסלמי ובעקבות עליית הטליבאן היא נטשה
את אפגניסטן יחד עם משפחתה. סוברים שיש עוד כמה מתאסלמים שנותרו באפגניסטן.

העברית שבפי יהודי אפגניסטן

"ירושלים היא בית-הכנסת של העולם"

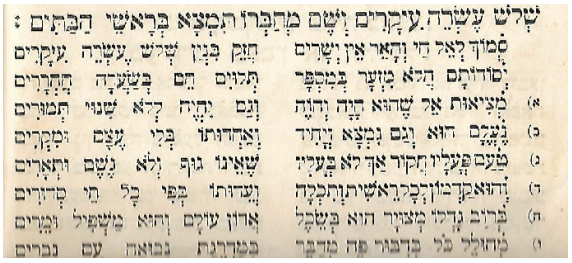
(מולא יוסף מלמד גרג'י)

הקהילות הזעירות במרכז אסיה בכלל ובמרחב האיראני בפרט היו כמעט כספר חתום. מעט ידענו על זיקתם של יהודי אפגניסטן בדורות האחרונים ללשון העברית – האם למדו עברית וכתבו ויצרו בלשון העברית לצד ארמית ופרסית-יהודית? האם יהודי המרחב תקשרו בלשון העברית בתוך הקהילה ומחוצה לה? האם התכתבו עם מוסדות יהודיים בארץ ובחו"ל בעברית? האם הגיעו אליהם ספרי לימוד ומורים מארץ ישראל? האם היו להם ספריות שכללו ספרי קודש, פיוטים, ספרות יפה וספרי הגות בלשון העברית? האם כתבו את יצירותיהם בתחום הפרשנות, ההגות והפיוט בלשון העברית? וחשוב מכול – האם רק הרבנים ידעו קרוא וכתוב את הלשון העברית לדורותיה, טקסטים מקראיים ובתר-מקראיים, עברית של ימי הביניים ועברית בת ימינו – או שהעברית הייתה נחלת כלל יהודי אפגניסטן? האם היה פער ביידע בין גברים לנשים? בהמשך ננסה לבחון כמה מהסוגיות האלה.

ידיעת עברית ויצירה בלשון העברית אנו מוצאים כבר בראשית המאה ה-18 ביצירתו של הרב סימן-טוב מלמד, הוגה ומשורר פרסי-אפגני – מחבר 'חיאת אל רוח', 'אזהרות', 'תפסיר לפרקי אבות'. סימן טוב מלמד שילב ביצירותיו שירים בעברית ובפרסית[33].



[33] סימן טוב מלמ[illegible]פרותי: 'טוביה', נולד במחצית הראשונה של המאה ה-18 בעיר יזד (כ-502 ק"מ דרום-מזרחית לטהראן) עבר, כנראה בצעירותו, להתגורר בעיר הראת שבאפגניסטן שבה שירת כרב ודיין. בהראת חיבר את חיבורו הפילוסופי "חיאת אל-רוח" ("רוח חיים"), שיצא לאור בירושלים בשנת תרנ"ח-1898 על-ידי האחים ישראל, נתנאל ובנימין [גול] שאולוף ילידי הראת שבאפגניסטן. בסביבות שנת 1793 היגר מהראת למשהד שבה כיהן כראש הקהילה היהודית וכמנהיגה הרוחני. נפטר במשהד ברבע הראשון של המאה ה-19. ראו: נצר-סימן טוב מלמד, עמ' 56-95.



קטע משלושה-עשר עיקרים בעברית בספר 'חיאת אל רוח' (דף י, ב-יא, א)
עם האקרוסטיכון 'סימן טוב מ[למד]'

שושלת של מפיצי הלשון העברית

אין לתאר את יהודי אפגניסטן, החל מן המאה ה-19 ועד הדורות האחרונים, מבלי שנעמיד במרכז חייה הרוחניים של הקהילה את משפחת גרג'י[34] שהצמיחה שושלת מפוארת של מחנכים וגדולי תורה שדיברו עברית וכתבו עברית. שנה לאחר השמד במשהד (1839) הצליחה משפחת גרג'י לברוח ממשהד השיעית עם עוד כ-1,500 מבני האנוסים ולהגיע להראת הסונית שבה חזרו ליהדות גלויה. עד מהרה הקימה מקרבה מנהיגים רוחניים ששירתו בקודש באפגניסטן. רבנים אלה שימשו בקודש גם לבני העדה הבוכרית בכמה מערי מרכז אסיה. לאחר עלייתם ארצה המשיכו לשמש כרבנים, מחנכים, דיינים, דרשנים, פרשני מקרא וספרות חז"ל וכותבי כרוניקות,

[34] השם גרג'י - גורג'י מצביע כנראה על מקור המשפחה. מי שהגיע מגיאורגיה לאגן הים התיכון נקרא גורג'י (كرجي); – יהודים, נוצרים וכורדים סונים הועברו על-ידי הפרסים מהקווקז לגילן שליד הים הכספי שבאיראן. בשנת 1746 העביר אותם נאדיר מאזור קזווין בצפון לעיר הקדושה משהד כדי ליצור משקל נגד לשיעים ולנטרל את עוצמתם בעיר הקדושה משהד. לאחר האינוס השיעי של יהודי משהד כ-1,500 יהודים וביניהם בני משפחת גרג'י הצליחו לחמוק ולהגיע להראת ולהנהיג את הקהילה. הניב שבפי משפחת גרג'י היה ניב גיליקי, שרווח בגילן וגולפאיגאן. יהושע-רז: מאחורי מסך המשי, עמ' 132.

שרשמו בזמן אמת את מאורעות הזמן ובמיוחד את קורותיהם של יהודי אפגניסטן. כל יצירתם הייתה בלשון העברית.[35] הם היו רבני קהילה בסגנון הישן, שליוו את קהילותיהם מן הלידה ועד לקבר, לקחו חלק בימי שמחה ולהבדיל בימי צער. שלושה דורות של רבנים מבני משפחת גרג'י עלו לירושלים והרביצו תורה במשך כ-80 שנה, בלשון העברית, בתלמוד תורה וישיבת בחורים 'בני ציון' בשכונת הבוכרים: מולא מתתיה, מולא יוסף, מולא בנימין[36]. עדות נאמנה על משפחת גרג'י אנו מוצאים בספרו של מולא יוסף גרג'י 'עדות ביהוסף':

> ורוב משפחתנו מלמדי תינוקות. מר זקננו החסיד מולא אברהם היה גומר תהלים בכל אשמורת הלילה [במשהד] ומר זקני מולא מרדכי בנו ועטרת ראשי מור אבי מולא מתתיה גרג'י זכר צדיק וקדוש לברכה. אלו כולם היו מלמדים, ואני הדל, עפר תחת רגלי המלמדים, זה חמש עשרה שנים מלמד תינוקות פה בתוככי ירושלים.[37]

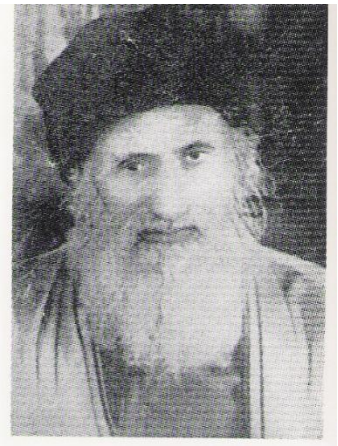
אם נוסיף על מולא יוסף מלמד גרג'י גם את סבו מולא אברהם, את אביו ואת אחיו– מולא יחזקאל ומולא אשר – ואת בנו מולא בנימין גרג'י, הרי לפנינו עדות על חמישה דורות רצופים לפחות, של מחנכים ורבנים דגולים במשפחת גרג'י. בניהם של הרבנים ירשו את כהונתם מאביהם דור אחרי דור. אלה גם אלה שלטו בלשון העברית על בוריה. חינוכם שלל בני משפחת גרג'י היה שונה מבני העדה. זאת אנו למדים מהמקורות ששימשו אותם לכתיבת ספריהם.

מולא מתתיה גרג'י (1854 – 1917).

---

[35] מתוך רשימת הספרים ששימשו את רבני משפחת גרג'י בכתיבת ספריהם אנו מוצאים עשרות רבות של ספרים שהגיעו לאפגניסטן מקהילות ספרדיות ומקהילות אשכנזיות כאחד. הספרים כולם כתובים עברית. ספרייתו העשירה של הרב שימשה אותו ואת בניו להרחבת השכלתם וכאסמכתאות בכתיבת ספריהם. יהושע-רז: מנדחי ישראל עמ' 464-465.

[36] מחבר המאמר למד אצל מולא בנימין גרג'י, שגם הכין אותו לבר-מצווה.
[37] גרג'י: עדות ביהוסף. בהקדמת המחבר. אין מספר עמוד.

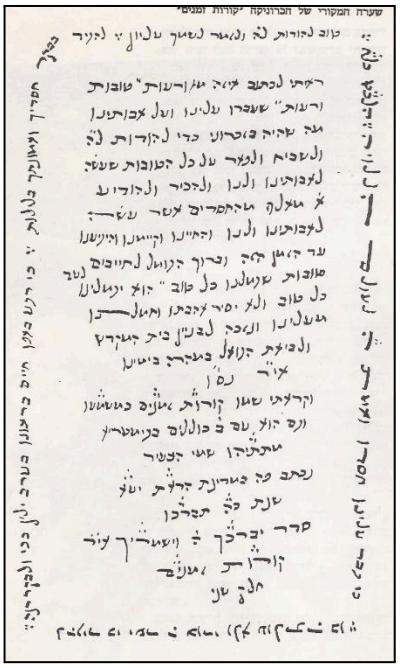


רב העדה, מחנך, דרשן, כרוניקן ופרשן
נולד: הראת, שבת כ"ו בכסלו תר"ה (7 בנובמבר 1844)
נפטר: ירושלים, יום חמישי, י"ד בכסלו תרע"ח (29 בנובמבר 1917)

בשנת 1857, שנה לפני שנולד אליעזר בן-יהודה, שזכה לתואר מחיה הלשון העברית בסוף המאה ה-19 וראשית המאה ה-20, מולא מתתיה גרג'י מתאר בעברית בכרוניקה שלו 'קורות זמנים' את הגלייתם של בני קהילתו למחנה ריכוז ליד משהד:

> נגזר מאת המלך, מלכו של עולם, ונתן בלב המלך [הפרסי] לגזור עלינו גלות להסיענו ממדינה זו [העיר הראת] ולהגלותנו למשהד. וביום ט"ו בשבט שנת תרי"ז [9 בפברואר 1857] התנפלו עלינו נוגשים, מכת הרג ואבדן לאמור: 'צאו מבתיכם כי כן נגזר מאת המלך'. והוציאו את הכול – אנשים ונשים וטף – ממקומם, ולא נשאו פנים לא לזקן ולא לנער. ואין חומל ואין מרחם. ותיהום העיר מזעקת עניים ויתומים. ולא הספיקו הגולים לקבוץ ממונם ולהכין צידה ובמשך ג' ימים הוציאו את כולנו חוץ לעיר למקום הנקרא מוּסָלָא. ויום י"ט לשבט [13 בפברואר 1857], הסיעו אותנו משם וקרוב לשלושים יום היינו בדרך וסביבנו גייסות גויים וגם משמים היה שלג וברד וקור וכמה נפשות גָּוְעוּ בדרך מרוב הקרירות ומחוסר לחם וכמה צרות אשר לא יסופר. חודש אדר, קרוב לפורים [מארס 1857] הגענו למדינת משהד ולא הניחו לנו להיכנס לעיר, אלא הכניסונו לגדרות בהמות, למבצר אחד הנקרא באב קודראת, מקום צר ובית כלא, והיינו לחרפה ולביזיון. וכמה בני אדם המירו

את דתם[38] מרוב הצרות. ובעוונותינו נתקיים בנו 'מחוץ תשכל חרב ומחדרים אימה' [דברים לב כה], כי הנוגשים כל היום מכים ורודים מכת אכזרי על העונש שהטילו עלינו ועל אי תשלום דמי שכירות הגמלים, שהביאונו מהראת, והגמלים היו רכוש המלך. ורוב הרוכבים [הגולים] היו עניים ואומללים והטילו השכירות על שאר העם [האמידים]. ומצד אחר היה בר מינן חולי ומגיפה ומתו כמה וכמה נפשות ועוד צרות אשר תקצר היריעה מהכיל... היינו שם במשך שתי שנים, ובסוף שתי שנים נתכפרו עוונותינו ותעל שוועתנו אל ה' ונתן בלב המלך לתת לנו רשות שנחזור למקומנו [לעיר הראת]. ובחודש כסלו שנת התרי"ט [דצמבר 1858] נסענו ממשהד וביום שני בשבת, י"ג לטבת [תרי"ט – 20 בינואר 1859] נכנסנו להראת איש למקומו, וברוך מרחם על הבריות." [39]



השער המקורי של הכרוניקה 'קורות זמנים'
מאת מולא מתתיהו גרג'י

[38] בהיותם אנוסים בעבר נראה שביקשו מחילה על חטאיהם והצהירו אמונים לאסלאם.
[39] גרג'י-קורות זמנים, עמ' 143-144. יהושע-רז-מנדחי, ישראל, עמ' 159. בשנת 1856 כבש נאסר א-דין שאה מלך פרס את הראת שבאפגניסטן והוא בא חשבון עם האנוסים שברחו ממשהד וחזרו ליהדותם בהראת הסונית. הם הגלו את ה'בוגדים' למחנה ריכוז ליד העיר משהד. ראו: יהושע-רז-מנדחי ישראל, עמ' 110-11.

הפרשיות מחיי הכלל והפרט המועלות בזמן אמת בכרוניקה 'קורות זמנים' כתובה עברית באותיות עבריות-מזרחיות. העברית עשירה ומשובצת פניני לשון ושברי פסוקים מן המקרא ומן המדרשים.[40] הוא מנמק את סיבת כתיבת הכרוניקה: 'שלא יישכח מפי זרעינו'.

בשנת 1895 ובשנת 1898 עלה מולא מתתיה ל'זיארה' [עליה לרגל] וכתב בעברית את רשמי המסע שלו. הנה דוגמה מיומן המסע שלו המביא את התרשמויותיו מארץ ישראל במאה ה-19. בקטע מערב ראש חודש תמוז תרנ"ו (11.6.1896) הוא מתאר חשש למגיפה על הספינה:

> ובימים אלו היה חולי באלכסנדריה של מצרים וסביבותיו ולכן כל ספינה הבאה מאותם המקומות [שבהם היה החולי] אינם מניחים אותם לבא וחוששים שמא יתפשט החולי בר מינן גם במדינות אחרות ולכן מנהגם להוציא כל אנשי הספינה ממקומה אל מקום אחד ביבשה עם ממונם וכל אשר להם ומעמידים אותם בשמש ותחת האור כדי שיסור רוח החולי מהם. יש ספינות שמעכבים אותם ה' ימים ויש ו' ימים ויש ט"ו ימים כפי כובד החולי כן גוזרים רבוי הימים ולזה קוראים קראנטינא [=בידוד בלשון ימינו] ולסיבה זו אותם ספינות שלא הלכו במקום החולי שכר הספינה כפלים, לפי שלא יש לו קראנטינא. ואנחנו בחרנו בספינה הזאת ביוקר בלא קראנטין ויום ד' בשבת ערב ראש חודש תמוז תרנ"ו (11.6.1896) באה הספינה לכפר א' [אחד] הנקרא שאקיץ והיא רחוקה מאיזמיר כמו ו' שעות...[41]

> ובתחילת ליל ד' בשבת [רביעי] , ז' לחודש ניסן [התרס"ח – 8 באפריל 1908] נסעה הספינה [מביירות] וביום ה' בבוקר היגיע(ה) הספינה ליפו ונכנסנו ליפו בשמחה ואחר ד' שעות ישבנו למסילת הברזל [=רכבת] ולעת ערב באנו לרחובות [הבוכרים] גבול ירושלים תוב"ב [תיבנה ותיכונן במהרה

---

[40]. הוא קורא ל'סליק' 'מטמונית' – מטמון כדי לציין דבר ערך וגם מקום מסתור שבו מטמינים דברי ערך בזמן פוגרום עד שתחלוף הרעה. יהושע-רז: מנדחי ישראל, עמ' 163.

[41] גרג'י: מסעות, עמ' 275.

> בימינו] ועגלה [=רכבת] זו דהיינו מסילת הברזל כולנו ישראלים אנשים, נשים וטף בשירה ובזמרה ובהגיענו לרחובות [הבוכרים] יצאו ובאו לקראתנו כמה אנשים ונשים וטף מיושבי ירושלים תוב"ב וישבנו בעגלה פ'איתון [דיליזַ'נְס[ובאנו בביתם של האחים מ' ישראל גול[42].

מולא מתתיה גרג'י יצר בעברית והדפיס בדפוס רפאל חיים הכהן בירושלים את ספרו 'עונג לשבת' על שלושת חלקיו: בראשון ליקט 'דרושים נאים ורמזים יקרים ונחמדים' על התורה, ההפטרות וחמש מגילות'. הספר נבנה פרשיות פרשיות לפי סדר שבתות השנה. בספרו השני 'תהלות דוד' הביא דרושים לספר תהילים, שבני עדתו הכירו בעל-פה. ספרו השלישי נקרא 'ספר בית המקדש' שבו הביא טעמים ורמזים ודרושים על התלמוד. הוא מסיים את ספרו בתיאור שבח לימוד הקבלה לפי שיטת האר"י. [43]


ספר
עונג לשבת
דרושים נאים ורמזים יקרים ונחמדים על
התורה והפטרות
וחמש מגלות
מתתיה גרג'י
פקדק ירושלם תובב"א

שער ספרו של מולא מתתיה גרג'י: הכולל שלושה חלקים:
'עונג לשבת', 'תהלות דוד' הכולל רמזים ודרושים
על ספר תהלים; 'ספר בית המקדש', טעמים ורמזים על המשנה

---

[42] גרג'י: מסעות, עמ' 284-285. על האחים גול-שאולוף ובמיוחד האח ישראל שעמד בראש העדה האפגנית בארץ במשך 30 שנה. האחים בנו בירושלים את שכונת 'גבעת שאול הבוכרית' והיו מוציאים לאור, ראה יהושע-רז מנדחי ישראל, עמודים 307-308.

[43] גרג'י: עונג לשבת.

אוכלוסיית היעד של ספריו היו הגברים של הקהילה ששלטו בלשון העברית. קהילתו הקטנה מנתה כ-4,000 נפש, כולל נשים וילדים. על אישיותו של מולא מתתיה כותב הנוסע אפרים ניימרק:

> מורה ושוחט שמה [הראת] ה' מולא מתתיהו. גם הוא לא יהנה מקופת הקהל כי ישא ויתן מעט להחיות נפשות ביתו [מכר תבלינים בחלק משעות היום] ונכבד האיש הזה בעיני כל אחיו, ובשם "חסיד" יכנוהו.[44]

דור שני של יוצרים בעברית

גם בניו של מולא מתתיה גרג'י: מולא יחזקאל ומולא יוסף מלמד ובן דודו מולא שמואל בן שלמה גרג'י הוציאו ספרי דרושים ופירושים בעברית. בנו מולא אשר כיהן 40 שנה בקודש לא הוציא לאור ספרים.

במבוא לספרו משנת תרס"ב (1902) כותב מולא שמואל:

> מקטנותי הייתי משתוקק ומתאוה לטייל בגנות ופרדסים, פרד"ס התורה. וכל ימי שגיתי באהבתם לשמוע חידושים ולקנות ספרי הדרושים באשר ייטב בעיני. ובראותי כי איננו באפשרות לקנות ספרים אין קץ, כאשר ארוכה מארץ מדה ורחבה מני ים וכסף אין לי שיענה את הכל. אמרתי עם לבי מי יתן והייתי ממוכרי ספרים...

חלומו התממש בעיר מַרְב בטורקמניסטן, שבה שימש שו"ב ומלמד תינוקות. לפרנסתו

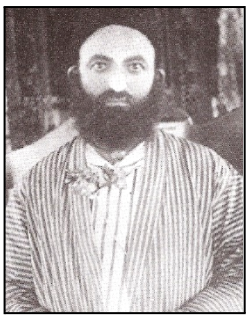
> מכר ספרים שייבא מירושלים ומקהילות באירופה.[45]

מולא יוסף מלמד גרג'י

---

[44] ניימרק: מסע, עמ' צח.

[45] גרג'י: חנוכת ציון; גרג'י: מנחת שמואל; יהושע: פרקים ביצירתם, עמ' 311; יהושע-רז, מאחורי מסך המשי, עמ' 610-612.



מולא יוסף גרג'י (בבחרותו)

נולד: הראת, ו' בתמוז תרכ"ט (15 ביוני 1869)

נפטר: ירושלים, ו' בכסלו תרצ"ז (20 בנובמבר 1936)

בפירושו לספר תהילים 'עדות ביהוסף', הכתוב בעברית צחה [יצא לאור לראשונה בירושלים בשנת תרפ"ו (1926) . בשנת תשל"ב-1972 הוציא בנו מולא בנימין הדפסה חדשה עם תוספת: 'תולדות אבא מרי עט"ר רבי יוסף גרג'י זלה"ה'] מולא יוסף מביא בספרו גם הרבה יסודות אוטוביוגראפיים ופרשיות מתולדות העדה. לדוגמה: בפירוש כִּי רָצוּ עֲבָדֶיךָ אֶת אֲבָנֶיהָ וְאֶת עֲפָרָהּ יְחֹנֵנוּ. (תהלים קב) הוא מספר על המנהג באפגניסטן להניח בקבר מתחת למראשותיו של הנפטר שקית עפר מהר הזיתים. בפירושו ל-בָּאוּ גוֹיִם בְּנַחֲלָתֶךָ (תהלים ט, א) הוא מספר על מאורעות הדמים בחברון בשנת תרפ"ט במהדורה השנייה לספרו הוא מעלה את מאורעות תרצ"ו ביפו. הוא מתווה משנה אידיאולוגית ל'אהבת ציון' שביטאה את כיסופיהם של יהודי אפגניסטן. הוא מעמיד את מעלותיה של ארץ ישראל לעומת מגרעותיה של אפגניסטן. בפרק פז בתהלים הוא מציג 15 מעלות ייחודיות לארץ ישראל, שביסודם הם מניעים דתיים-מיסטיים המעמידים את ירושלים כמרכז רוחני ליהדות. הוא מבקר בחריפות את אלה מבני עירו הלהוטים אחר הממון וליבם אינו נתון לארץ ישראל. גישתו אינה אידיאליסטית כי ארץ ישראל נקנית בייסורים. יש אפילו יתרון לבצורת כי בני אדם הולכים בעת הזאת שחוחים ויש בכך משום הזדככות הנפש ואוזניהם כרויות לפעמי הגאולה.[46]

[46] יהושע: פרקים ביצירתם, עמ' 313.



פירוש לספר תהילים 'עדות ביהוסף'
מאת מולא יוסף מלמד גרג'י.

בראשיתו היה מולא יוסף מלמד סוחר מצליח. בדרכו לארץ ישראל הגיע לְמָרְבָּ שבטורקמניסטן ושם נענה לבקשת פרנסי הקהילה ובמשך שבע שנים כיהן כרב ומנהיג רוחני, שוחט ומוהל. שד"רים שהגיעו לשם מארץ ישראל ומהתפוצות, ביניהם ר' אליהו פניז'יל (1850-1919), לימים הראשון לציון, ור' נחמן בטיטו (1845-1915), לימים חכם באשי והראשון לציון. הם דרשו בפני הקהל דברי תורה בעברית ומולא יוסף גרג'י תירגם סימולטנית לפרסית-יהודית. לאחר עלייתו ארצה מולא יוסף, שימש במשך 25 שנה, בעקבות אביו מולא מתתיה, מורה ומחנך בלשון העברית בתלמוד תורה 'בני ציון' בשכונת הבוכרים בירושלים.[47] בעקבותיו הלך בנו מולא בנימין גרג'י, שנולד בהראת ועלה בגיל 11. במשך יובל שנים לימד באותו מוסד שבו לימד אביו. מולא בנימין שימש גם רב העדה. נודע כאיש חסד, מרביץ תורה, מורה ומחנך ודרשן כובש לב.[48]



[47] ראו הקדמתו של ר' בנימין גרג'י לספרו של אביו 'עדות ביהוסף', מהדורה שנייה תשל"ב. הוא מספר בהקדמתו על 'צחות לשונו וידיעתו הרבה בשפת הקדש' של אביו מולא יוסף.
[48] על שושלת גרג'י ראה יהושע-רז: מאחורי מסך המשי, עמודים 335-340.

מולא בנימין גרג'י (בבחרותו)

תכנית הלימודים ב'מדרש'

הלימודים ב'מדרש' באפגניסטן באו להכשיר את התלמיד וללמדו את לשון הקודש לקראת קיום מצוות ופולחן יהודי. היעד היה: תפילה בסידור ובמחזור, קריאת החומש על טעמיו ופירושיו, שינון ספר תהילים מדי יום ולימוד הלכות. ההוראה הייתה תלת לשונית: בעברית, בפרסית-יהודית (דארית) ובארמית. רוב התלמידים למדו עד לגיל מצוות. לאחר מכן רובם שימשו שוליות סוחרים – 'שאגרד' (**شـاگـرد**). תלמידים מצטיינים להורים עשירים המשיכו ללמוד עד חופתם בגיל שמונה-עשרה ועד אז הוכשרו לשמש שוחטים, מוהלים וחזנים בערי המסחר שבהן פעלו סוחרים מבני העדה. רבנות ראשית הייתה כאמור פריבילגיה בעיקר של משפחת גרג'י.

בצד העברית והארמית, רווחו בקהילה שני ניבים של הלשון הפרסית-יהודית: (1) 'הראתית' או 'יזדית' (ניב של הדארית-יהודית), שבה דיברה האוכלוסייה הקדומה בהראת ויוצאי יזד; (2) גיליקי ששימשה את אנוסי משהד שחזרו ליהדותם בהראת.[49] בנוסף רווחה 'לשון סוחרים', שהייתה לשון סתר שבה סוחרים שילבו עברית ופרסית יהודית כדי שהגוי לא יבין: כמו 'כשר קרדן' (להכשיר את הבשר), 'ברכה קרדן (לברך)' 'ויברח קון' (תברח. המצב מסוכן).[50]

כמאתיים תלמידים בגילאים שונים למדו באולם אחד בקבוצות של עשרה. באולם הייתה המולה גדולה. העברית, שנקראה 'לשון הקודש', באה לשרת את הפולחן היהודי. הילד הוכשר להתפלל בסידור או במחזור. ילד בן 3-4 למד קריאה מפי ה'חֲ'לִיפָא', מורה זוטר שהיה כפוף למולא, שחזר ושינן במשך שנה בנגינה מונוטונית את אותיות האלף-בית. השלב הבא היה לימוד הניקוד ('סימן') ואחר-כך הגיע שלב השילוב של האות המנוקדת. בכל יום אחר הצהריים בדק המולא את רמת התקדמותם של התלמידים. כעבור שנתיים הילד היה מסוגל לקרוא מבלי להבין את משמעות המילה. המולא עבר מקבוצה לקבוצה והטיל על אחד התלמידים לקרוא בקול

---

[49] קורט: עגות.

[50] נקראת 'זבון לתראי' ((Zebune-Letrayi לשון 'לא-תורה' – מילים עבריות בנטייה פרסית או בסיומת פרסית. ראו: יהושע-רז: מאחורי מסך המשי, עמ' 61.

קטע בעברית ולתרגמו לפרסית-יהודית. התלמידים חזרו ושיננו את הקטע עד שידעו אותו על בוריו. בזיכרונותיו מספר האמן אהרן בצלאל על ילדותו בעיר הראת. הוא כותב: "במשך היום שררה בחדר המולה רבה. הילדים שיננו את פרקיהם בקול רם ותוך כדי כך התרוצצו בחדר לאורכו ולרוחבו. הילדים הקטנים שיננו בעיקר פסוקים. החליפה היה אומר בקול את הפסוק – שמע ישראל, ברכה על נטילת ידיים, ברכת פרי העץ, ברכת פרי האדמה, תורה ציווה לנו משה ואנחנו היינו חוזרים אחריו..." בתחילה קראו בקול את אותיות האלף-בית ושמותיהן וכדי לזכור את האותיות והניקוד הוסיפו דימויים בדארית-יהודית מחיי היומיום, כמובא בלוח[51]:



הבוגרים התעמקו ב'עין יעקב' מאת הרב יעקב חביב ובנו הרב לוי בן יעקב חביב.[52] תלמידים מתקדמים נדרשו לקרוא טקסט עברי ולתרגמו סימולטנית לפרסית-יהודית. המגמה הייתה שינון בעל-פה. התלמידים ידעו בעל-פה את ספר תהילים וכן קטעים מספר הזוהר. הם התפללו בלשון העברית את כל התפילות במחזור השנה, את פרשיות השבוע וההפטרה ומעל הכול למדו ושיננו מדי יום ביומו את ספר תהלים, שמאה וחמישים פרקיו חולקו פעמיים בין באי בית הכנסת – בסך הכול 300

---

[51] א. בצלאל – להניח ברכה, עמ' 44.

[52] 'עין יעקב', אסופה ופרשנות למרבית האגדות המצויות בתלמוד הבבלי ובתלמוד הירושלמי. חובר על ידי רבי יעקב בן חביב ,שהספיק לכתוב רק שני חלקים של הספר: סדר זרעים וסדר מועד ונפטר באמצע עבודתו. הספר הושלם בידי בנו, רבי לוי בן חביב הרלב"ח. הספר ראה אור לראשונה בסלוניקי בשנת רע"ו (1516) .

פרקים – כמניין כפ"ר.[53] נער שקרא היטב את התפילות על נעימותיהן היה זכאי ללמוד לכתוב ולהעתיק בכתב המזרחי, דמוי 'כתב רש"י'. הוא גם למד לכתוב מכתבים נמלצים בפרסית-יהודית.[54]

בשלב גבוה יותר נלמד תרגום אונקלוס במסגרת 'שניים מקרא ואחד תרגום' שקראו לקראת כל פרשת השבוע. ילד בעל כישרון למד רש"י ומשניות[55]. כשהתקרב פסח למדו את 'שיר השירים'; לפני שבועות את 'מגילת רות'; לפני סוכות את 'מגילת קהלת' ולפני פורים את 'מגילת אסתר.'

השכלתם של בני הרבנים משושלת גרג'י הייתה שונה בתכלית מהשכלתם של בני הקהילה האחרים. הם הרחיבו את השכלתם התורנית בעזרת הספרייה העשירה שהייתה בביתו של הרב וכך הוכשרו להנהיג את הקהילה. הספרים היו בלשון העברית והם נרכשו ממוכרי ספרים שייבאו את הספרים לאפגניסטן מארץ ישראל ומקהילות ספרדיות ואשכנזיות באירופה. בני שושלת גרג'י זכו לכהן בכל המשרות המרכזיות בריכוז היהודי הגדול בהראת: הנהגה רוחנית של יהודי אפגניסטן, שהקפידה על קוצו של יו"ד בהתנהגות היחיד והציבור, ניהול מערכת החינוך היהודי המסורתי, מגעים עם השלטונות לצדו של הווקיל-הכלאנתר ובנוסף שימשו במקום מושבם כחזנים, מוהלים ושוחטים. הרבנים לבית גרג'י הכשירו גם 'כלי קודש', שכיהנו בישובים אחרים ובערי המסחר בצפון אפגניסטן ולא התחרו בדרך כלל במשפחת גרג'י.[56]

ניסיונות לרפורמה בחינוך היהודי

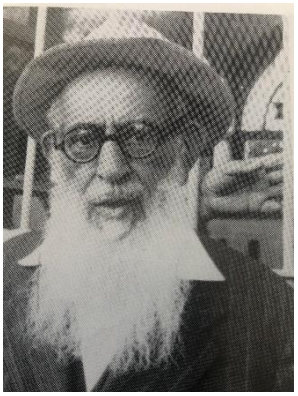
---

[53] כותב מולא יוסף מלמד: "אחינו אנשי קהל קדוש הרא"ת נוהגים מזמן קדמון מכמה מאות שנים, אחר תפילה בכל יום מחלקים תהלים ב' פעמים כפ"ר". גרג'י: עדות ביהוסף, דף פ, א-ב.

[54] יהושע-רז: מנדחי ישראל, עמ' 436-437.

[55] נפתלי אברהמוף, המורה מארץ ישראל, סיפר ביומנו על נער יתום בן שבע-עשרה שלא ידע לקרוא בחומש והמולא השתמש בשירותיו כשמש. התלמידים הדביקו לו כינוי 'ראש ערל'. אברהמוף נטל את היתום לטיפולו. עד מהרה למד הנער לקרוא בחומש ובשבת שלפני יום השנה של אביו עלה לתורה וקרא בהצלחה את ההפטרה.

[56] יהושע-רז: מנדחי ישראל, עמ' 336, 339-342.



מולא יהושע עמרם – מורה ומחנך

הראת, בערך תרנ"ו (1896) – ירושלים, ו' בטבת תשמ"א (13.12.1980)

בשלהי שנות ה-20 של המאה ה-20 נפתח בהראת מוסד חינוכי מתקדם, שהתחרה במעמדה של משפחת גרג'י בתחום החינוך. היה זה ה'מדרש' של מולא יהושע עמרם, שבו למדו התלמידים נוסף ללימודי קודש בלשון הקודש, גם חשבון[57] וציור[58] וכן פיוטים בהדרכתו של הסומא מולא יוסף בכצ'י שליווה את עצמו בהרמוניום הודי (דמוי אקורדיון).[59] פתיחת המוסד החדש עוררה סכסוכים בעדה. הורים העבירו את ילדיהם מה'מדרש' של גרג'י ל'מדרש' של מולא יהושע עמרם. חרף זאת, מולא עמרם חי בדוחק ונאלץ בחלק מן הזמן למכור תבלינים בחנות.



מולא יוסף בכצ'י שר פיוטים בליווי הרמוניום הודי.

הנחיל את המסורת הפיוטית לבני העדה ולילדיהם

---

[57] ידיעת חשבון חיונית לקהילה שעיקר פרנסתה ממסחר.

[58] מולא עמרם צייר והמחיש את תוכן השיעור, לדוגמה, כשלמדו מסכת 'זרעים' הוא צייר שיבולת שעליה גרגרי חיטה והתלמידים זיהו את הצמח שבציור: גַּנְדָם –گندم– חיטה. יהושע-רז: מנדחי ישראל, עמ' 437.

[59] ב'מכון הישראלי למוסיקה דתית' שמורים לחנים של יהודי אפגניסטן מפי יוסף בכצ'י, יהושע: צוואת אב, עמ' 96.



אולם הלימודים. מימין: יושב מולא עמרם ותלמיד על ברכיו (שנות ה-30 של המאה ה-20)

בשנים 1927 ו-1936 ניסו השלטונות להעביר ילדים יהודים למוסדות ממלכתיים מוסלמיים. קמה התנגדות גדולה בקהילה מחשש להתבוללות ולגיוס צעירים יהודים לצבא האפגני. קומץ של יהודים שלחו את ילדיהם למוסדות חינוך ממלכתיים ועוררו זעם בשל הפגיעה בסולידריות היהודית. הקהילה ליוותה את התנגדותה בהפעלת מוסדות יהודיים בעולם שהצליחו לבטל את רוע הגזירה. עם עלייתו של אמאן אללה ח'אן [1892-1960] לשלטון ושיתוף הפעולה עם המשטר בברית המועצות, קומץ צעירים יהודים נסעו לברית המועצות ולמדו שם באוניברסיטה לזרים ולפועלים שהכשירה בעיקר סוכנים. גם אליאנס ניסתה להקים מוסד חינוך מתקדם ליהודי אפגניסטן. ההתנגדות במקרה זה הייתה משותפת ליהודים ולשלטונות שראו בכך חדירה מערבית.[60]

המורה העברי נפתלי אברהמוף – שנתיים באפגניסטן

בשלהי שנות העשרים, במסגרת הרפורמה שהנהיג המלך אמאן אללה חאן בעקבות אתא טורק, הגיע לאפגניסטן המורה נפתלי אברהמוף, בן העדה בוגר סמינר דוד ילין, שלימד עברית מודרנית

[60] יהושע-רז: מנדחי ישראל, עמ' 437-439.

את ילדי הקהילה בהראת בשנים (1928-1930). אברהמוף הותיר אחריו יומן, שאותו פירסם ב'הירדן' עד שהצנזורה של שלטונות המנדט הפסיקה את פירסום היומן.[61]



נפתלי אברהמוף מורה מארץ ישראל (1905-1968)

אברהמוף עורר את חמתם של רבני העדה שראו בצעיר גלוי הראש וגלוח-הזקן מי שפוגע בפרנסתם והאשימו אותו בהוצאת בני הנוער לתרבות רעה, לחילול שבת ופגיעה בדפוסי החינוך המסורתי. הקהילה התחלקה לשני מחנות: שמרנים שהוסיפו לשלוח את ילדיהם ל'מדרש' הישן ול'מתקדמים' ששלחו את ילדיהם לבית-הספר החדש. הצלחתו של אברהמוף הדביקה בו תווית של מסית ומדיח. חניכיו, לעומת זאת, זכרו לו חסד ידיעתם את הלשון העברית המודרנית. הוא הצליח לתרגם למענם את 'ירושלים' השמימית [כינויה של ארץ-ישראל בפי יהודי אפגניסטן], שאליה התפללו ואליה ערגו, לארץ ישראל חלוצית הבונה שממות וממתינה ליהודים שיבואו בשעריה ויעשו לבניינה. התלמידים למדו מפיו מקצועות ליבה ולצדם עברית מודרנית, ציונות ושירי ארץ ישראל. השפעתו על התלמידים הייתה עצומה והם זכרו לו חסד גם כעבור שנים. תוצאות עבודתו והשפעתו ניכרות גם באיגרות שבני הקהילה שיגרו למוסדות היישוב בתחינה שיעלו אותם ארצה.[62] אברהמוף מתאר ביומנו את פגישתו הראשונה עם הקהילה:

"הרבנית שתחייה חשבתני לאיזה גוי טרדן והסבירה לי: 'חג היום. הרב נמצא בבית הכנסת ואי אפשר לראותו'. בקושי

---

[61] אברהמוף-יומן. הפסקת הפרסום נבעה מהביקורת של אברהמוף על שלטונות המנדט, שלהם קרא 'כוחות שחורים', ראו: אברהמוף: שנתיים באפגניסטן, עמ' 270.

[62] אברהמוף: שנתיים באפגניסטן, עמ' 238-270.

עלה בידי להסביר לה שיהודי אני ובאתי לבלות את החג בסביבתם. משתפסה הרבנית את העניין, הוליכוני מיד בשמחה רבה לבית-הכנסת. אחר התפילה הארוכה הלכתי עם הרב לביתו, בסוכה גדולה ויפה מקושטת בשטיחים ותמונות מארץ הקודש. הסיבונו על הארץ ורק פתחנו בקידוש והנה נ(ת)מלאה הסוכה אנשים שבאו לבקר את הרב ביום החג. מטלטולי הנסיעה הממושכת [35 ימים] נחלשתי ביותר. הרגשתי עצמי עיף וחולה, וההמון הגדול והמשונה שנתקבל פתאום בבית הרב והקיפני בשאלות מרובות הנשאלות כולן בבת אחת יגעני עד מות. שמחתי איפוא לקבל את הצעתו של ראש העדה 'כלאנתר', והלכתי אתו לביתו המרווח והטוב."[63]

אברהמוף התחייב לשרת באפגניסטן במשך חמש שנים, אולם במהפכה שהתחוללה באפגניסטן בשנת 1930 נגד השאה אמאן אללה ח'אן הוא נס על נפשו אל מעבר לגבול האיראני עם כדור נעוץ לו בגב (24.2.1930).

הניסיונות לרפורמה בחינוך היו קצרי ימים או שנכשלו, משום שכל רפורמה עוררה את חששם של הרבנים מפני השפעות זרות ומחשש לאבדן השליטה של הרבנים ופגיעה במקורות המחיה שלהם.

בשנות ה-70 של המאה הקודמת ועד לכיבוש הסובייטי (27 בדצמבר 1979) ילדי היהודים בקבול למדו בבית-ספר ממלכתי לא יהודי, שבהם נוהלו הלימודים בצרפתית. מתוך 2,400 תלמידים במוסד היו רק 8 ילדי יהודים. הבוגרים יכלו להתקבל לכל אוניברסיטה צרפתית. הקהילה דחתה בעבר ניסיון של כי"ח להקים מוסד חינוכי מתקדם באפגניסטן. בשנת 1927 ניסו שלטונות אפגניסטן לכפות על היהודים חינוך ממלכתי. באותו יום שוחררו תלמידי ה'מדרש' מלימודיהם, הנשים הפגינו כשהן לבושות שחורים וחבל כרוך לצווארן. הקהילה קיימה באותו יום תענית ציבור כדי להעביר את רוע הגזרה. הורים לשלושה תלמידים שניסו לרשום את ילדיהם לחינוך הממלכתי הביאו לתגרות ידיים על הפגיעה בסולידריות היהודית. ניסיון חוזר לקלוט את ילדי היהודים במוסדות ממלכתיים, שהיו מביאים להמרות דת ולגיוס לצבא האפגני, היה בשנת 1946 ויהודי אפגניסטן גייסו נגד הגזרה הזאת את השפעתם של יהודי אירופה. ערב

[63] יהושע-רז: מאחורי מסך המשי, עמ' 242-243.

הקמת המדינה היו באפגניסטן כ-4,000 יהודים ועוד למעלה מאלף מבני העדה חיו בארץ ישראל.

חינוך הבנות

ב-20 בספטמבר 1949 הגיעה לאפגניסטן משלחת של אונסקו לחקור את מצב החינוך. הם מצאו כי שיעור האנאלפביתים הזכרים באוכלוסייה הכללית הגיע ל-90% בעוד ששיעור הזכרים בקהילה היהודית שלא ידעו קרוא וכתוב היה אפסי. החברה היהודית הכשירה את בניה להתפלל ולקיים מצוות. קריאה בספרי קודש הייתה חלק מהפולחן. רק אחוז אחד מן הנשים המוסלמיות ידעו קרוא וכתוב. בקרב הנשים היהודיות רק בודדות ידעו קרוא וכתוב. מוסד חינוכי לבנות יהודיות לא היה קיים ורק מעט אבות הורו את בנותיהם קרוא וכתוב. האישה היהודייה פטורה מתפילות ומרוב חובות הפולחן הדתי לכן לא הוקדש מאמץ ללמד אותן. יהודי אפגניסטן אימצו את הכלל התלמודי: 'כל המלמד בתו תורה, כאילו לימדה תִּפְלוּת' (בבלי סוטה, עמוד א במשנה). הבת התחנכה על-ידי הסבתא והאם למלא חובתה כאישה וכאם יהודייה. הן למדו אותה הלכות אישות, דיני טהרה ודיני כשרות לצד ניהול משק בית. עם קבלת המחזור הראשון השיאו אותה לאיש ומכאן ואילך היא הייתה נתונה למרותם של חמותה ושל בעלה. האישה כמעט לא יצאה מפתח ביתה כי "כָּל כְּבוּדָּה בַת מֶלֶךְ פְּנִימָה" (תהלים מה, יד) מסקר של אונסק"ו למדנו כי מצב הבנות היהודיות היה זהה למצב הבנות בחברה המוסלמית[64].

אבי המשפחה תרם לחינוך הבנות כשקרא ליד שולחן השבת בספרי שאהין בפרסית-יהודית.[65]

---

[64] יהושע-רז: מנדחי ישראל, עמ' 440-442. אונסקו-חינוך (1952); דופרי-אפגאניסתאן (1980), עמ' 516, 597 ואילך, 640.

[65] מולאנא שאהין שיראזי, בן המאה ה-14, נחשב לגדול המשוררים בפרסית-יהודית – ניב יהודי של פרסית הנכתב באותיות עבריות. שאהין חיבר מספר פואמות ארוכות העוסקות בסיפורי התנ"ך ומחברות את סיפורי התורה והמדרש עם מוטיבים מהמסורת האגדתית הפרסית.


ספר שרת
שאדון תורה
חלק שני מספר בראשית
ירושלם

היו מעט חֲ'לִיפֶא' שהביאו עמם ל'מדרש' את הבנות הקטנות שלהם בגילאים 3-11. מרגע שהבנות קיבלו מחזור הן לא הובאו למדרש. כארבע שנים לאחר העלייה הגדולה של שנת 1950, נותרו בקהילה כ-200 יהודים בלבד. המדרש שהיה מיועד עד לעלייה ההמונית לבנים בלבד, נפתח גם ללימוד בנות. זילפה כהן ואחותה דינה, שאביהן התרשם ממעמד האישה ברוסיה, שלח אותן למדרש בניהולו של חֲ'לִיפֶא בנימין גול, שלא הייתה לו כל הכשרה פדגוגית. עשרות תלמידים מגיל 3 ועד גיל 13 למדו באולם בית הכנסת 'מולא אשר'. כ-40 בנות ישבו שם בנפרד מהבנים. זילפה כהן הייתה בת 7. הן למדו תחילה את אותיות הא"ב. לאחריהן ניקוד האותיות ובהמשך למדו מילים וניקודן ולמדו תרגום סימולטני מעברית לפרסית יהודית. לכל תלמיד היה חונך צמוד מקרב התלמידים הבוגרים יותר. התלמידים למדו מספרים ששלחה הסוכנות היהודית: 'מחלקה ראשונה' ו'מחלקה שנייה'. בכל יום למדו מילים עבריות חדשות על ניקודן. הן עלו ארצה עם עברית בסיסית טובה, הכוללת יכולת ניקוד עברי ברמה גבוהה. לדוגמה: הן השתמשו במילה 'אמש' ולא ב'אתמול בערב'. הן הכירו את המילה 'אשתקד' ולא 'בשנה שעברה'. שתיהן נקלטו בארץ בעבודות שדרשו ידע בלשון העברית. במשך הזמן הן רכשו השכלה אקדמית וזכו למשרות ראויות. חשוב לציין, שבנותיהן של אותן נשים שלא זכו לחינוך מסודר השתלבו במערכת החינוך בארץ והגיעו להישגים אקדמיים, לרבות תואר שלישי, קצונה בכירה בצה"ל (אל"מ), פרקליטות ורפואה ועוד.[66]

המו"לים הירושלמים גול-שאולוף

[66] יהושע-רז: מנדחי ישראל, עמ' 440-443. בעקבות הכיבוש האמריקאי חל שיפור במצב החינוך באפגניסטן: 38.2% מהזכרים ידעו קרוא וכתוב ו-26% מהנקבות. הסטודנטים באוניברסיטה הם בני המעמד הגבוה. כ-3 מיליון ילדים אינם לומדים. 60% מתוכם הן בנות. כ-17% מהבנות נישאות לפני שהגיעו לגיל 15 והן הופכות לאימהות. נישואים בכפייה ואלימות כלפי נשים הן תופעות רווחות. ראו מאמר בגוגל: S. Basij-Rasith, Reflections on Afghanistan on the Eve of withdrawal (2.7.2021)

בין המתיישבים הראשונים מקרב יהודי אפגניסטן בירושלים היו האחים ישראל, נתנאל ובנימין גול, שנולדו בעיר הראת. הם לא רק ייסדו את גבעת שאול הבוכרית ובתי מגורים לעולי בוכארה, משהד ואפגניסטן, הם עסקו במרץ בהוצאה לאור של ספרים בפרסית-יהודית. תחילה הוציאו לאור כתבי-יד שהגיעו מהגולה ואחר-כך יזמו תרגום מעברית לפרסית-יהודית של דרושים וסיפורים בעלי רקע דתי. הם נעזרו במלאכת התרגום בר' שמעון חכם[67]. המו"ל ידידיה בן יוסף הראתי פנה לר' שמעון חכם שיתרגם לפרסית-יהודית את 'אהבת ציון' לאברהם מאפו. לספר הוסיף המתרגם פרקי שירה משלו שאינם במקור העברי. הספר זכה להצלחה רבה בקרב הקהילות הדוברות פרסית-יהודית ולמעמד של קדושה. המתרגם כתב בדברי הסיום (בעברית): 'מי שקרא את ספר הסיפור הזה פעם אחת, ודאי לא יריח את ריחו; מי שיקראהו פעמיים אך מקצת מריחו יריח; כל מי שיקראהו שלוש פעמים, הוא יבינו אל נכון ויחדור לעומק כל דיבוריו; אולם מי שקרא את הספר מאה פעמים, עד שהוא זוכר את דבריו בעל פה, יקראהו מאה פעמים ואחת'[68]


אהבת ציון

ספור מעשה עיר הראת

מתרגם עתה גם בלשון פרסית

שהוא שמעון חכם הלוי

ירושלם תוכ"א

שער ספרו של אברהם מאפו בתרגום לפרסית-יהודית (1908)

איגרות

ידיעתם של יהודי אפגניסטן בלשון העברית המודרנית מוצאת ביטויה באיגרות שהם מריצים לארץ ומבקשים ממוסדות היישוב לזרז את עלייתם ארצה. האיגרות לא רק שמתארות את מצב הקהילה באותו זמן, אלא גם מבטאות אל נכון את ידיעת הלשון העברית של כותבי האיגרות. האיגרת הבאה נכתבה בשנת 1949 בשם הקהילה

---

[67] ר' שמעון חכם (בוכרה 1843 – ירושלים 1910), בנו של ר' אליהו מבגדד ונינו של השד"ר הצפתי ר' יוסף ממן. סופר ומתרגם מעברית לפרסית-יהודית בניב טג'יקי. בין 32 ספריו נמצא תרגום מחצית ספר ישעיה, שורה של ספרי דרוש וחכמה ותרגום ספרו של אברהם מאפו 'אהבת ציון'.

[68] יהושע-רז: מנדחי ישראל, עמ' 452-455.

ונשלחה לממשלת ישראל, בתחינה שיעלו אותם ארצה. זאת עברית מודרנית, שהושפעה כנראה מן המורה נפתלי אברהמוב שפתח בפניהם קריאה בחומר עברי מודרני:

לכבוד

הממשלה הרוממה והנישאה

ממשלת ישראל ירום הודה

שלום רב!

בשמחה רבה אנו שולחים למרומי ציון את ברכתנו המקורית והלבבית. אנו מודיעים להוד כבודכם את צערנו הרב ואת שפל מצבנו הנורא. נטלו מאתנו כל מיני עבודה וכולנו נשארנו בלי עבודה ובלי פרנסה וכל דלתי המסחר נעולות לפנינו וכל שערי הארץ סגורות לפנינו. נגרע חלקנו גם מבהמה מרוב צער הגלות. אין ליהודי בארץ זו כל חלק ונחלה אפילו במשרדים או קואופרטיבים וגם אין במדינה בתי חרושת שנוכל לעבוד בהם.

בכל מקום שאנו פונים עין המלכות. וגם עם הארץ הזו מביטים עלינו לרעה. ואם תתמהו שבמאה ה-20, אחרי מלחמת העולם השנייה נשארה מדינה אנטישמית ופאשיסטית כזו בעולם. התמיהה אינה כל כך גדולה, מאחר שידוע להוד כבודכם שבעולם הדמוקרטי והמוסרי והתרבותי של יבשת אירופה קרה ליהודי גרמניה ואוסטריה וכו', שואה גדולה של הרג שישה מיליונים מאחינו שנהרגו בידי הטמאים הנאצים, שעד עתה לא נרפאנו ממכתם.

אנו בגלות ישמעאל, עם פרא ובלי תרבות, על אחת כמה וכמה שכולנו בסכנה גדולה, סכנת נפשות, מעת אשר דרך כוכב מיעקב, מיום שקמה הממשלה הראשונה לעם ישראל, נהיתה שנאתם אלינו כפל כפליים.

ועתה, נא ונא ובבקשה מכבודכם לקדם את פני השואה הבאה עלינו. תעזרו לנו בהקדם האפשרי כל עוד נשמה

באפינו. מטרתנו ומגמתנו במכתבים אלו לעלות ארצה, כי להטה בקרבנו אהבה בלי מיצרים לארץ ישראל וגעגועינו אליה תוקפים אותנו בלי הפוגה וכל מעינינו מכוונים כלפי הארץ וכל עורקינו ומיתרי לבבנו מלאים כְּמָהוֹן ועריגה [כמיהה, כיסופים, געגועים עזים] לארץ ישראל וממשלת ישראל.

על החתום: מאת קהל קדוש עדת יהודי אפגניסטן בעיר הראת ובחתימת 70 רבני וראשי העדה באפגניסטן"

מסורת של העתקה של השירה והפיוט כביטוי לערגה לציון

בהעדר דפוס עברי באפגניסטן פותחה מסורת ההעתקה. מרגע שהנער היהודי למד לכתוב, הכשירו אותו רבותיו לכתיבה תמה ולמסורת של העתקה של פיוטים עבריים, אחד מקרא ואחד תרגום. אהבתם לפיוטים עבריים שכולם אהבת ציון וערגה לציון החלה במדרש, שם למדו את מלאכת ההעתקה הקליגרפית בפנקס אישי, המוכר בשם 'דַסְתַכ' (دستک), 'מעשה-יד' – פנקס מאויר שלתוכו העתיקו התלמידים בזמן לימודיהם ובהמשך חייהם פיוטים, פרקי אבות, ה'אזהרות' של אבן גבירול, דרוש, מעשיות ופיוטים בעלי זיקה לציון והפנקס אף עבר מדור לדור. כך הוא הכיר ואף ידע בעל-פה פיוטים עבריים שהדגישו את זיקתם לציון שאותם שרו במדרש, בבית-הכנסת, באירועים ציבוריים ומשפחתיים ובבית. לבד מן הפיוטים בעברית נוספו גם תרגומים לפרסית-יהודית שחלקם תורגמו בתרגום חופשי.[69]



[69] חנוכה: 'אם אפס' ו'נתנה תוקף'.

דסתכ שלמה בצלאל



דסתכ אק'אג'אן עמנואל יקותיאל

אמנות ההעתקה והקליגרפית הגיעה לרמה אמנותית ממש באיורי הכתובה האפגנית.[70] למרבה הצער עולי הרגל קנו בירושלים טופסי כתובה ריקים ומילאו אותם בעיר הראת. כך נגוזה אמנות האיורים של הכתובה האפגנית.



כתובה מאוירת מהעיר הראת מיום חמישי, י"ב בכסלו תקע"ג (16.11.1812)[71]
–
החתן ראובן בן חנניא; הכלה: שרה בת דוד תקע"ג (1813)

[70] דוידוביץ, הכתובה בעיטורים, עמ' 30, 74-75. האמנות
[71] 27 שנים לפני הפוגרום והאינוס של יהודי משהד (1839) וההגירה להראת של כ-1,500 אנוסים שחזרו בגלוי ליהדותם (1840)



כתובה מודפסת בירושלים שפרטיה מולאו בעיר הראת

החתן: שמואל דדש, הכלה: שרה. ד' בתשרי תרצ"ד (24.9.1933)

בשבוע החופה החתן היה מלווה בשושבינים – סאקְדוּש (ساقدوش) ששרו משירי ציון העבריים לכבודם של החתן והכלה ולכבוד הקהל מתוך ה'דַסְתַכ' (دستک) . הפיוט האהוב מכל הוא 'אל רם חסין יה', אקרוסטיכון שלמ"ה חזק, שאותו מרבים יהודי אפגניסטן לשיר עד היום:

אֵל רָם חָסִין יָהּ, שׁוֹכֵן עֲלִיָּה, מַהֵרָה גּוֹאֵל לְעַם שִׁבְטֵי יָהּ

אֵל נִשָּׂא וָרָם, גַּלֵּה קֵץ נֶעְלָם, לִבְנֵי אַבְרָהָם, עַם בָּחַר לוֹ יָהּ

שׁוֹכֵן בַּשַּׁחַק מֵהֶם אַל תִּרְחַק, לְזֶרַע יִצְחָק הוֹצֵא לִרְוָיָה

לְעִיר תִּפְאַרְתָּךְ, קַבֵּץ עֲדָתָךְ, לִבְנֵי יַעֲקֹב שְׁלַח אֵלִיָּה

מְקֻדַּשׁ הֲדוֹמָךְ, יָשִׁיר בּוֹ עַמָּךְ, בְּשִׁירַת מֹשֶׁה, נָבִיא בְּחִיר יָהּ

הָרֵם עַם אֶבְיוֹן, וּבְנֵה אַפִּרְיוֹן, לְגֶזַע אַהֲרֹן, יַקְרִיבוּ לְיָהּ

חַזֵּק וְאַסֵּף לְבֵית יוֹסֵף, יִרְבּוּ וְיִפְרוּ כְּגֶפֶן פּוֹרְיָה

אַמֵּץ בֶּן דָּוִד, וְיִשְׁפּט תָּמִיד, כָּל צַר תַּשְׁמִיד, גָּרֵשׁ מֵעִיר יָהּ

בפיוט 'אל רם חסין יה' מובאת תפילה לקץ הגלות, לקיבוץ גלויות, לביאת המשיח, לבניית המקדש ולחידוש הקרבנות. בני ישראל יתרבו מאוד וישמידו או יסלקו כל אויב מעיר ה', הלוא היא ירושלים עיר הקודש. הגולה, העבדות, רדיפות היהודים ובקשת הנקמה והשיבה לציון מובאים בשיר 'מתי יבושר עם' ("רם אתה על רמים, קבץ נפוצותינו לציון. וגם תהיה כטל לישראל"). פיוט רדף פיוט, תפילה נשקה לתפילה ותמיד שרו וביקשו לנטוש את הגולה ולעלות לירושלים, הלא היא ארץ ישראל, ולחדש ימים כקדם.

לבד מן הפיוטים בעברית הובאו גם תרגומים מעברית לפרסית-יהודית, כמה מהם בתרגום חופשי. הקהל הכיר וידע בעל-פה פיוטים עבריים שאותם שרו בבית-החתן. הפיוטים גם הולחנו על-ידי בני הקהילה ולוו על-ידי נגנים שרובם היו מוסלמים.

מקורות:

אברהמוף: שנתיים באפגניסטן, בתוך: יהושע-רז: מאחורי מסך המשי, עמ' 238-270. לנגד עיניי עמדו הפרקים שראו אור ב'*הירדן*' , גליונות: 234 (14.2.35); 236 (17.2.35); 238 (19.2.35); 240 (21.2.35), 244 (26.22.35); 247 (1.3.35); 255 (11.3.35); 259 (15.3.35); 284 (15.4.35). תודה מיוחדת לבתו ליאורה שהעמידה לרשותי גם את כתב-היד שאותו התכוון אברהמוף לפרסם בדפוס והצנזורה המנדטורית מנעה בעדו.

אונסקו-חינוך (1952) –(– IV –Mission a buts eduftifs (May 1952 *Repport de la mission en Afghanistan*

בצלאל-להניח ברכה – אהרן בצלאל, להניח ברכה (זיכרונות של ילד יהודי מהראת באפגאניסתן), מכון בן-צבי, ירושלים תשס"ט, 201 עמ'.

גרג'י: חנוכת ציון – יחזקאל גרג'י, *חנוכת ציו"ן* [בגימטריה: יחזקאל], ירושלים תרע"ד, נז דף.

גרג'י: מנחת שמואל – שמואל גרג'י, *מנחת שמואל*, בהוצאת שמעון חכם, ירושלים תרס"ב, עותק לא שלם: קעו דף + 4 עמ' הקדמה.

גרג'י: מסעות – ר' קשאני, מסעות הרב מולא מתתיה גרג'י מאפגאניסתאן לארץ ישראל בתרנ"ו (1855) ובתרס"ח (1908), *שבט ועם* , ט (תשמ"א), עמ' 263-289.

גרג'י: עדות ביהוסף – יוסף מלמד גרג'י, ספר תהלים *עדות ביהוסף*, ירושלים תרפ"ו, תשל"ב, תשל"ה, 28 עמ' + מבוא + רטז דף.

גרג'י: עונג לשבת – מתתיה גרג'י, שלושה חלקים: *עונג לשבת*, *תהלות לדוד*, *בית המקדש*, ירושלים תרע"ג, 246 דף + 82 עמ'.

גרג'י: קורות זמנים – ר' קשאני, 'קורות זמנים להרב מתתיה גרג'י מאפגאניסטאן', *שבט ועם*, א (תשל"א), עמ' 136-159.

דוידוביץ: הכתובה בעיטורים – דוד דוידוביץ, *הכתובה בעיטורים*. מבוא: פרופ' בצלאל ס' רות, בת-ים 1968. 118 עמ' (פורמט אלבומי).

דופרי: אפגאניסתאן (1980) –, *Afghanistan,* L. Dupree, xxiv+778 pp. Princeton 1980,

חנוכה: חנוכה בן אגא ג'אני שמש *תפסיר אם אפס*, פיוט נאה על עקידת יצחק, דפוס לונץ, ירושלים

תר"ס; *תפסיר ונתנה תוקף*, דפוס לונץ, ירושלים תרס"ב.

יהושע: פרקים ביצירתם – בן-ציון יהושע, 'פרקים ביצירתם של יהודי אפגאניסתאן בשלהי המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים', *שבט ועם*, סדרה שניה ד (ט), עמ' 290-315. ירושלים תשמ"א.

יהושע: צוואת אב – בן-ציון יהושע, צוואת אב (י"ג סיפורי-עם מאפגניסטן מפי רפאל יהושע-רז). הקדימה מבוא והוסיפה הערות צפורה כגן, חיפה, ארכיון הסיפור העממי, תשכ"ט (1969), 105 +XV עמ'.

יהושע-רז: מאחורי מסך המשי – בן-ציון יהושע-רז, *מאחורי מסך המשי - עמים ויהודים במרחב האיראני: פרס-איראן, אפגניסטן, בוכרה*. ירושלים תשע"ג – 2013, 624 עמ' + לוחות.

יהושע-רז: מנדחי ישראל – ב"צ יהושע-רז, *מנדחי ישראל באפגאניסתאן לאנוסי משהד באיראן*, ירושלים תשנ"ב, 579 + יד + לוחות.

ניימרק: מסע – א' ניימרק, *מסע בארץ הקדם* (מהדורת יערי), ירושלים תש"ז. קכו עמ'.

נצר-סימן-טוב מלמד – אמנון נצר, "סימן טוב מלמד: מלומד פרסי-אפגאני וספרו 'חיאת אל רוח', פעמים: יהודי אפגאניסתן, בוכרה ופרס, 79 (תשנ"ט) עמ' 56-95.

קורט: עגות – זבולון קורט, מתוך ההווי של אפגניסטן (יזדי או משהדי), *ידע עם*, יח (תשל"ז), עמ' 43-44.

שקד-ידיעות חדשות – שאול שקד, "ידיעות חדשות על יהודי אפגאניסתן בימי הביניים", פעמים 79 (תשנ"ט), עמ' 5-24.

שמות משפחה באפגניסטן

ההתיישבות היהודית במרחב האיראני, המוכר גם בשמו חבל ח'וראסאן (Khorasan), כולל את אפגניסטן, איראן ואמירות בוכרה. היהודים שחיו במרחב האיראני היו בעיקרם סוחרים שסחרו על דרך המשי, שהשתרעה מקאי פנג בסין ועד לפאתי ספרד הגיעו. סוחרים אלה, שעשו את כל הדרך מסין, מרכז אסיה, הגיעו לפאתי ספרד, מרחק של 12,000 ק"מ במסע שארך 200 ימים. הסוחרים מח'וראסאן היו מקור המידע על קהילות ישראל במרכז אסיה והם שגילו לווזיר היהודי חסדאי אבן שפרוט בספרד (910-975) את בשורת קיומם של הכוזרים.

סיפור ההתיישבות היהודית על דרך המשי הוא שילוב של תיעוד היסטורי ומסורות מופלאות הרווחות עד ימינו באזור, המוצאות קשר בין שבטי אפגניסטן לבין 'עשרת השבטים האובדים'. לצד המיתוסים, נמצאו עדויות רבות על ההתיישבות היהודית בימי הביניים, הכוללות תיעוד יהודי ומוסלמי מימי הביניים, מצבות קבורה בעברית ובפרסית-יהודית. לאחרונה נתגלו באפגניסטן כתבי יד בגניזה

האפגנית בעמק במיאן. התיעוד המוסלמי והתיעוד היהודי כאחד מעידים על התיישבות יהודית גדולה שהייתה במרחבים האלה בימי הביניים. לאן נעלמו הקהילות היהודיות הקדומות, שחיו באפגניסטן בימי הביניים? מאז הכיבוש המונגולי של המאה ה-13 גורלם נותר בגדר תעלומה: האם הקהילות הללו הושמדו? האם נאלצו להמיר את דתן לאסלאם? האם מגיפות פגעו בהן? האם נטשו את האזור והגיעו למרחבים אחרים? כל האפשרויות פתוחות.

במשך מאות שנים לא ידענו מה עלה בגורל יהודי אפגניסטן הקדומים. הקהילה היהודית באפגניסטן בעת החדשה היא בעיקרה תוצאה של הגירה מפרס שהתמזגה עם שרידי היישוב הקדום בבאלך, בהראת ובקאבול. יהודים נדדו במרחב האיראני הענק הזה, שאני קורא לו 'משולש ההישרדות', שכלל את פרס, את אפגניסטן ואת אמירות בוכרה: אוזבקיסטן, טג'יקיסטן, טורקמניסטן, קזחסטן וקירגיסטן. כשיהודים נרדפו בצלע אחת של המשולש הזה, הם נדדו לצלע אחרת של המשולש. הם נדדו לא אחת על פני מרחקים של למעלה מאלף קילומטרים בסכנות מפני חיות טרף וחיות אדם. אנו מוצאים יהודים שהוגלו על-ידי הכובשים הפרסים מגיאורגיה ומהקווקז כולו אל צפון פרס, דרומה מהים הכספי. משם הוגלו למשהד. ממשהד ברחו להראת, מהראת נדדו לקאבול, מקאבול להודו, מהודו לארץ, ומהארץ חלקם ירדו לאמריקה. עם נע ונד. המופלא מכול, שדווקא הקשר לאפגניסטן הוא החזק ביותר בקרבם. יהודי המרחב הזה היו צמודים למקל הנדודים ולכן העדיפו לעסוק במסחר, שבו הכסף נזיל, ולא לעבד אדמות, לנטוע ולזרוע. על מסכת הנדודים של יהודי האזור אנו לומדים הרבה כשאנו בוחנים רבים משמות המשפחה של יהודי אפגניסטן. אנו מגלים שמות של מקומות יישוב בפרס, שהיו מקום מגוריה הקודם של המשפחה דור או שניים קודם שהגיעו לאפגניסטן. בהרבה קהילות בעולם היהודי מקום המגורים הקודם של המשפחה הפך להיות לשם משפחה. יהודים פרסים הפכו ליהודים אפגנים ופיתחו מורשת אפגנית. ייתכן שלא כל המשפחות הנודדות הגיעו במישרין ממקום מושבם בפרס להראת אלא התיישבו קודם במשהד ולאחר אינוסם לאסלאם במשהד, הם נמלטו והגיעו להראת.

מאפיין מיוחד של מקום המוצא הייתה ההבחנה הלשונית בין פרסית הראתית לבין גיליקית, ניב שמדובר בפרובינציה של גילן לחופי הים הכספי. להלן נבחן חלק משמות המשפחה של יהודי אפגניסטן, לפי סדר הא"ב, ונלמד משהו עליהן:

אהוואז – בירת מחוז ח'וזיסתאן שבאיראן ושוכנת במרכזו, על גדת הנהר קַארוּן העובר בתוכה ונשפך למפרץ הפרסי יחד עם הפרת והחידקל. היא ממוקמת 120 ק"מ צפונית לאבאדאן שבמפרץ הפרסי. אבות אבותיו של יוסף אהוואז היגרו ממנה והגיעו לעיר הראת, מרחק של 2,000 ק"מ. אהוואז היא העיר בעלת זיהום האוויר הגבוה ביותר בעולם לפי סקר של ארגון הבריאות העולמי. האקלים בעיר הוא מדברי, הקיץ ארוך וחם מאוד. החורף קצר. היא אחת הערים החמות ביותר בעולם. הטמפרטורה בקיץ היא כ-45 מעלות צלזיוס, לעתים מעפילה מעל 50 מעלות צלזיוס וסובלת מסופות חול ואבק. רוב תושבי העיר הם מוסלמים שיעים ומיעוטם מוסלמים סונים. היא העיר הגדולה ביותר במחוז וגרים בה כמיליון וחצי תושבים. פעם חי בה קומץ של יהודים. המשורר הנודע אבו נואס הוא יליד העיר. באחד ממכתבי הגניזה הקהירית אנו מוצאים משפחה שמוצאה מהעיר אהוואז, שהתגוררה בקהיר. לפי עדויות מהגניזה הקהירית, אנו למדים כי במצרים חיו לא מעט יהודים שהיגרו אליה מפרס. בשכונת הבוכרים בירושלים היה בעל מכולת בשם יוסף אהוואז.

באלכי , באלך – הכרוניקן הערבי אל-מקריזי (מאות 14-15) כתב כי סנחריב מלך מוצול הגלה יהודים גם לבאלך. אבן באטוטה (מאה 14) מספר כי הנביא יחזקאל קבור בבאלך. הוא מזכיר את 'באב אל יהוד' (שער היהודים). סמוך לבאלך הייתה התיישבות יהודית בשם 'אל יְהוּדִיָה' או 'אל יהודאן אל כוברה' (היהדות הגדולה). שם המקום הוחלף על-ידי הכובשים המוסלמים ל'מאימאנה' – עיר האמונה – שבה סחרו יהודי הראת ובה נרצחו 13 סוחרים יהודים בפוגרום ביום י"ח באדר תרל"ו (1876), שהפך ליום צום ואבל בקרב יהודי אפגניסטן. העיר באלך מוזכרת בהקשר של חיוי הבלכי, הכופר מחוראסאן, שחי בה במאה ה-9 וכנראה זכה לכינוי אל באלכי לאחר שעבר לגור בבבל. בבבל היו כמה מלומדים מוסלמים שנשאו את

השם אל-באלכי. חיוי כתב ביקורת על המקרא במאתיים 'מאסאיל' מחורזים בלשון העברית. חלק מן המסאיל בעברית נתגלו בגניזה הקהירית. באלך נכבשה על-ידי המונגולים במאה ה-13 וג'ינגיז ח'אן השמיד את תושביה והרס את העיר. במשך שנים רבות השליטה על באלך הייתה שנויה במחלוקת בין בוכרה ואפגניסטן. בשנת 1855 היא עברה סופית לידי האפגנים. רבים מיהודי באלך היגרו לבוכרה ולהראת באפגניסטן וזכו לכינוי 'באלכי'. רבים מתושביה דיברו בניב הבוכרי. בשכונת הבוכרים התגוררו בוכרים שנשאו את שם המשפחה 'בלכי'.

גול-Gol – מקור משפחות גול, או נכון יותר שבט גול, הוא באזור גילן, גולפאיגאן שבפרובינציה Mezanderon, בגדה הדרומית של הים הכספי, שבה מדברים עד היום בניב הגיליקי. יהודי האזור ועמם כורדים-סונים וארמנים-נוצרים הוגלו למשהד על-ידי נאדיר שאה (נולד 1688 – נרצח 1747), כמשקל נגד לשיעים שנואי-נפשו. בגולפאיגאן חי משורר בשם 'אהרון', שכתב שיר שבח על בעלי אמונה. בגולפאיגאן חי גם משורר בשם 'נתן' שכתב שיר בקשה ותפסיר לשירו של ישראל נג'ארה: 'יָדְךָ גָּלָה דוֹד מַחְמַד עֵינִי'. לימים אליאנס פתחה שם מוסד חינוכי של כי"ח במקום ה'מכתב'. יהודי גולפאיגאן שעלו ארצה בראשית שנות ה-50 התיישבו בגבול הצפון באזור ואדי קורן ועסקו בחקלאות. בשנת 1840, שנה לאחר השמד במשהד שבו אולצו יהודי משהד לקבל עליהם את האסלאם השיעי, כ-120 שנה לאחר שחיו במשהד, משפחת גול על כל שלוחותיה (ועם בורחים נוספים המונים יחד כ1,500 נפש), כנראה גם שילמו שלמונים לכוהני הדת השיעים והצליחו לחמוק ממשהד השיעית ולהגיע להראת ולחזור ליהדות שלימה וגלויה והיו לאחד מעמודי התווך של יהודי אפגניסטן.

האחים מולא בנימין, ישראל ונתנאל גול היו חלוצי העלייה האפגנית לירושלים הם הגיעו ברבע האחרון של המאה ה-19. הם התמזגו בעדה הבוכרית בירושלים, ומולא בנימין גול נבחר לוועד העדה הבוכרית, ובהשפעה בוכרית הם הוסיפו לשמם את שם אביהם ונקראו שאולוף. בשנת 1901 הם הקימו בתי הקדש למגורי עולים ממשהד ומאפגניסטן והקימו הוצאה לאור בפרסית יהודית, שבה ראו

אור יצירות של חכמי אפגניסטן, פרס ובוכרה וגם תרגומים לפרסית יהודית. ביניהם: ספר 'חייאת אל רוח' משל הרב סימן-טוב מלמד, 'ספר עקידת יצחק', 'מגילת אנטיוכוס', 'ספר פרי עץ הדר', 'ספר מעשיות נפלאים' ועוד ועוד. במבוא לאחד מספריהם הם מציגים את עצמם כיהודים בוכרים.

גרג'י – אבות המשפחה הוגלו כנראה במאה ה-17 מגיאורגיה לצפון פרס ודבק בהם הכינוי גרג'י על שם מקום מגוריהם הקודם. הכינוי הפרסי לגיאורגים הוא גורג'י ובטורקית גורג'ו. המלך הפרסי עבאס הגדול (1588-1629) כבש בשנים 1605-1607 את גיאורגיה מהעות'מאנים והגלה יהודים ונוצרים מגיאורגיה אל תחומי פרס, לאזור גילן שליד הים הכספי, שהיה בשליטה פרסית. כמאה שנים מאוחר יותר נאדיר שאה (מלך 1736 עד שנרצח בשנת 1747) מַגְלֶה אותם למשהד כדי לנטרל את השפעתם של כהני הדת השיעים במשהד. הוא הגלה למעוז השיעים במשהד נוצרים ארמנים, יהודים וכורדים סונים. בשנת 1840, שנה לאחר הפוגרום במשהד, שבו נרצחו 37 יהודים, בתים הועלו באש ורכושם של היהודים נבזז, וקשה מכל נגזר עליהם להמיר את דתם לאסלאם השיעי. רבני משפחת גרג'י ועוד כ-1,500 נפש מצליחים לשחד את כהני הדת השיעים במשהד ולברוח מחיי אנוסים אל הראת הסונית הסובלנית כלפי אמונתם של היהודים. בני משפחת גרג'י לא רק שחזרו ליהדות שלימה אלא הפכו למנהיגי הקהילה האפגנית ולמחנכיה לאורך שנים רבות, דור אחרי דור: מולא מתתיה, מולא יוסף, מולא יחזקאל, מולא אשר ובנו של מולא יוסף מורנו מולא בנימין גרג'י – זכר צדיקים לברכה.

דיל, דילמאן, דילמאני – העיר דילמאן נקראת גם סאלאמס וגם שאה-פור. היא ממוקמת באזור הכורדי של איראן על גבול טורקיה-ארמניה-אזרבייג'אן. גרו שם כורדים, אשורים, פרסים ויהודים. רצח אשורים התחולל בדילמאן והיו גם פוגרומים נגד יהודים. יהודי דילמאן היגרו לקאזווין, כ-200 ק"מ דרומית לים הכספי. בן-צבי כותב כי קהילת משהד נוסדה על-ידי יהודי קאזווין. בשנת 1746 העביר נאדיר שאה למשהד מיעוטים כורדים סונים, ארמנים-נוצרים ויהודים כמשקל נגד לשיעים של משהד. בשנת

1915 התחוללו בדילמאן קרבות בין הקוזקים של צבא הצאר הרוסי לבין האימפריה העות'מאנית. מחצית הכוח העות'מאני היה מורכב מכורדים. משפחת דיל מצטרפת לבורחים ממשהד להראת בשנת 1840 וחוזרת ליהדות שלימה. התלות של יהודי אפגניסטן בבריטים עלתה בחיי אדם. מישאל דיל נשא עמו איגרת לנציג הבריטי שישב בקנדהאר. נתפס ואיגרתו בידו. מישאל דיל נתלה בכיכר העיר.

הראתי – הנוסע אפרים ניימרק מספר על ראשית ההתיישבות היהודית באפגניסטן בעת החדשה. בזמן ביקורו בעיר הראת בשנת 1885 בערך הוא מצא בהראת כ-300 בתי-אב, שהם 1,800-1,500 נפש, שרובם היו פליטים שברחו בשנת 1840 ממשהד השיעית להראת שבאפגניסטן הסונית וחזרו ליהדות שלימה. לאחר ששנה קודם – ביום י"ב בניסן תקצ"ט (27 במארס 1839) – כפו עליהם את האסלאם השיעי. ניימרק מספר כי קודם בואם של הפליטים ממשהד היו בהראת רק 20-40 בתי-אב (100-200 נפש) ולהם בית כנסת אחד. בקאבול הייתה באותו זמן קהילה של 50 משפחות (כ-250 נפש) וגם לה בית-כנסת אחד. אני מניח כי לפחות חלק מן התושבים הוותיקים של הראת צוינו בשם המשפחה הראתי כדי להבדיל בינם לבין המהגרים החדשים ממשהד ומערי פרס האחרות. נראה, אפוא, שמשפחות שנשאו את השם הראתי שייכים ליהודים שקדמו להגירות ממשהד ומערי פרס אחרות. בין יהודי הראת היו צאצאי משפחת הראתי, גם בבוכרה מצאנו משפחה של מוציאים לאור של ספרי קודש בשם 'הראתי'.

ח'אק-שור *hak-Shur* נקראים היום 'כהן-שור'. מוצאם מהעיירה ח'אק שור במחוז דילמאן בפרובינציה גילן שעל הגדה הדרומית של הים הכספי. היא נמצאת 270 ק"מ צפונית-מערבית להראת. עיירה עם שם דומה קיימת גם בדרום-מזרח אפגניסטן. ח'אק שור – פירושו – שוטפי עפר – הכוונה למחפשים גרגרי זהב באפיקי נהרות שהשתמשו בנפות, בהן הזרימו מים בתקווה שימצאו בנפה כמה גרגרי זהב. רבים מבני משפחת כהן-שור עסקו באמצע המאה ה-20 בקצבות בשכונת הבוכרים בירושלים.

יזדי (יזד – Yazd) נמצאת 620 ק"מ דרומית מזרחית לטהראן. המרחק בין יזד להראת הוא 1,040 ק"מ. העיר נמצאת בגובה

1,216 מ' מעל הים. סביבה הרים המתנשאים לגובה של כ-4,000 מטרים. יזד היא נווה מדבר וממוקמת במפגש נהרות המלח היבשים. האקלים יבש מאוד, קר בחורף וחם בקיץ. חיים בה כיום למעלה מחצי מיליון תושבים. היא נחשבת לאחת הערים העתיקות של פרס, שעד היום מתקיים בה פולחן זורואסטרי של עובדי האש. הקהילה היהודית קיימת ביזד החל מן המאה ה-17. במאה ה-18 עמד בראש הקהילה בעל מופת מולא אור שרגא, שנחשב קדוש גם בעיני המוסלמים. אבי משפחת שאולוף מציין בצוואתו כי נשלח בילדותו ללמוד תורה בבית מדרשו של מולא אור שרגא ביזד וחש מעין רוח הקודש שדבקה בו. דמות בולטת נוספת ביזד היא דמותו של מולא סימן טוב מלמד בעל חייאת אל רוח, ספר הגות. בשנת 1848 חיו ביזד כ-150 משפחות יהודיות שהיו שרויות בסבל רב. בשנת 1871 פרץ רעב כבד ביזד ורבים מיהודי העיר מתו. יהודים מיזד נדדו להראת, למשהד, לקאבול ולבוכרה.

לארי - Lari (לאר נמצאת ליד המפרץ הפרסי 1,240 ק"מ דרומית לטהראן ומרוחקת כ-1,500 ק"מ מהראת). נקראה קודם Lad על שמו של אחד מגיבורי השאה נאמה, כאן חי המשורר יהודה בן דוד, מחבר 'מח'זן אל-פנד' ('בית האוצר לעצות טובות').

משהד, משהדי – משהד היא העיר הקדושה ביותר בתחומי פרס-איראן והיא אתר עלייה לרגל בעולם השיעי, העולים לקברו של האימאם השמיני עלי אבו ריזא. המרחק בין משהד להראת הוא 370 ק"מ. חיים בה כיום כ-2.5 מיליון תושבים. נאדיר שאה, שרצה להחליש את כהני הדת השיעים במשהד, הפך את משהד לבירת ממלכתו. הוא יישב במשהד יהודים שמוצאם מקזווין, דילמאן, יזד וכשאן. הוא גם הגלה למשהד כורדים, תורכמנים, ארמנים ועוד. לאחר רציחתו של נאדיר שאה (1747) נאסר על יהודים לדרוך במקומות קדושים במשהד ולבקר במרחצאות של מוסלמים. נגזר עליהם לחבוש כובעים מגוחכים, להצמיד טלאי על בגדיהם ונאסר עליהם להתגונן בפני מוסלמים שהכו אותם או רגמו אותם באבנים ובצואה. לשיאם הגיעו הפרעות בטקסי העשורא (10 בחודש מוחרם) ולשיא השיאים הגיעו הפרעות בשנת 1839, ימים ספורים לפני חג הפסח. בפוגרום הזה נרצחו 37 יהודים, היו גם פצועים רבים.

הפורעים בזזו והרסו רכוש יהודי. נערות יהודיות נחטפו. היהודים נאנסו לקבל את האסלאם השיעי וחיו במשך 110 שנים כאנוסים – מוסלמים כלפי חוץ ובמסתרים שמרו על יהדותם. שנה לאחר הפוגרום החלה בריחה של כ-1,500 יהודים שמצאו מקלט בעיר הראת הסונית, שבה חי עד אז רק קומץ של יהודים. בהראת הם חזרו ליהדות שלימה. כך קמה קהילת יהודי אפגניסטן של ימינו בהנהגתם של מולא מתתיה גרג'י וצאצאיו. בריחת הפליטים ממשהד השיעית להראת הסונית נבעה מתוך רצון לשוב ליהדות שלימה, אולם הייתה גם סיבה נוספת – בהראת הייתה נוכחות בריטית שהגנה על היהודים ששיתפו פעולה עם הבריטים.

קאבול, קאבולי – קאבול שוכנת בעמק צר בין הרי הינדו-קוש לאורך נהר קאבול, בסמוך למעבר ח'ייבר שהוביל להודו עד 1947 (כיום לפקיסטן). קאבול היא בירת אפגניסטן החל משנת 1773. קדמה לה כבירה – העיר קנדהאר. אלכסנדר הגדול כבש את קאבול במאה ה-4 לפני הספירה. כובשים רבים בדרכם להודו כבשו את קאבול. יהודים התגוררו בגטו של קאבול החל מן המאה ה-12. בצבאו של נאדיר שאה היו יהודים רבים מקאבול שליוו אותו במסעו להודו והם התמנו לשומרי האוצרות ששדד בהודו. עד שנת 1886 חיו בקאבול יהודים מקזווין, ממשהד ומיזד, עד לגירושם לתשקורגאן בעוון עבירות כלכליות. לקראת המאה ה-20 החלה הגירה של יהודים מהראת לקאבול. ברוב הזמן קברו יהודי קאבול את הנפטרים בבית העלמין בהראת מרחק של 820 ק"מ. רבים מן הבוכרים שגנבו את הגבול מברית המועצות האסיאתית בשנות ה-30 של המאה ה-20 התגוררו בקאבול עד לעלייתם ארצה. בקאבול היו שני בתי-כנסת אחד לבוכרים והשני ליוצאי הראת.

קורט – Kurd, Kurt. במשהד וברחבי איראן חיים מוסלמים סונים ממוצא כורדי, הנושאים את השם 'קורט' או 'קורד' (בדל"ת). הם נמנים על שבטים קורדים סונים, שהוגלו על-ידי נאדיר שאה למשהד כמשקל נגד לשיעים הקיצוניים. נראה שבין הגולים היו גם יהודים מקורדיסטן האיראנית בצפון מערב איראן סמוך לגבול עיראק וטורקיה.

קשאן, קשאני – עיר במחוז אספהאן – Espahan. מקור השם מהמילה 'קאשי' שפירושו אריח או מרצפת. העיר נודעת במוצרי הקרמיקה והשטיחים המיוצרים שם נודעים ביופיים ובאיכותם. קשאן ממוקמת 260 ק"מ דרומית לטהראן, 1,360 ק"מ עד להראת באפגניסטן. העיר ממוקמת במרכז איראן על דרך השיירות העתיקה מצפון פרס לדרומה ועוברת בדשת-י כביר (המדבר הגדול) לבין הרי מרכז פרס. מיעוט מקורות המים ומיקומה באזור מדברי הגבילו את התפתחותה. העיר קאשאן יושבת על שרידי העיר העתיקה סיאלק טאפה. לפי המסורת, העיר נוסדה במאה ה-8 על-ידי זובאידה אשת החליף הארון אל ראשיד. העיר נהרסה בידי המונגולים במאה ה-13 ושוקמה מחדש. העיר נפגעה לא פעם ברעידות אדמה קשות. בקאשאן חיו במאה ה-17 כ-500 משפחות יהודיות עם שבעה בתי-כנסת. היא נודעה במשכיליה ובמשורריה היהודים במאות ה-16-18. כאן נולד המשורר והכרוניקן באבאי בן לוטף מחבר 'כתאבי-אנוסי' שבו סיפר את תלאותיהם של יהודי פרס. נינו הכרוניקן באבאי בן פרהד מתאר את סבלם של יהודי קשאן שסכנת השמדה ריחפה עליהם. בשנת 1729 אולצו היהודים בקשאן להתאסלם והם חיו כאנוסים למשך שבעה חודשים. באבאי מאשים את נשיא הקהילה, רבי דוד, שיחד עם קבוצה מנכבדי העדה הוביל את הקהילה להתאסלם. בקשאן נולד הרב ידידיה שופט, צאצא לשושלת רבנים ורבה של איראן ומנהיגה של יהדות איראן בתפוצות. ראובן קשאני, שנולד בהראת, הוא אחד המלומדים הבולטים בעדה האפגנית.

רז, ראז-Raz ראזאנה – יישוב בשם זה נמצא 767 ק"מ מזרחית צפונית לטהראן ו-385 ק"מ צפונית-מערבית למשהד). על הכתובה שלו חתם אבי 'רפאל יהושע ראזאנה', כלומר מהישוב ראז. סבי יהושע-ראז היה רוכל נודד בכפרים סביב הראת והוא נרצח על-ידי שודדי דרכים.

שמות של מקצועות ופרנסות

חלק משמות המשפחה באפגניסטן נושאים שמות של מקצועות ופרנסות המצביעים על העיסוק ממנו התפרנסו הם או אבותיהם. הכינוי שדבק בהם הפך להיות לשם משפחה: יהודי אפגניסטן היו

בעיקרם סוחרים ברמות שונות. היו סוחרים בינלאומיים שניהלו חלק ניכר מהייצוא האפגני לאירופה והוא כלל: פרוות מצמר של כבשי קאראקול, שטיחים ופירות יבשים. רבים מהיהודים היו בעלי דוכנים בבזאר של הראת או סוחרים נודדים, רכובים על חמור, שעברו בכפרים המוסלמיים (מַחֲלֶה גַרְדִי). שמות המשפחה של חלק מיהודי אפגניסטן מלמדים על מקצועות היהודים, כמו:

אשכרי Eshkeri– בורסקאי, מעבד עורות ופרוות.

זרגר/זר Zargar – צורף זהב;

זגאלי- Zogholi – פחמי;

כלאנתר-Kalontar – נשיא הקהילה;

מולא Mula– מלמד תלמיד חכם,

נאנוא Nonvah – אופה;

נג'אר - Najar – נגר;

עתאר Atar- מוכר ורוקח תבלינים וסמי מרפא;

פמבשי-Pambeshi – מנפץ כותנה וסוחר כותנה;

קסאב- Kassab– קצב;

רבי – מלמד, תלמיד חכם.

שמש – שמש בית הכנסת;

בסיפור העממי האפגני מופיע אורג שטיחים, מקצוע שעסקו בו בעבר. יש לנו עדויות שיהודים יצרו בקאבול יין שרף להכנת אבקת שריפה. בשנת 1935 נמצאו בהראת 6 חייטים, 5 סנדלרים, 3 נגרים ו-10 בנאים. היו גם כמה פחחים, בורסקאים וצורפים.

בנוסף לחזנים ומוהלים היו בהראת גם סופרי סת"ם שעסקו בעיקר בכתיבת תפילין ומזוזות. עד להבאת טופסי כתובות שנדפסו בירושלים רווחה באפגניסטן גם אמנות של עיצוב וציור כתובות אמנותיות. מוסא גול היה סוחר בינלאומי עשיר, שאפילו תרם אווירון למלך אפגניסטן. הייתה לו בין השאר גם מנפטה לכותנה. הוא ייצא לרוסיה כותנה ובתמורה ייבא בדים, נפט, סוכר, מוצרי עור, פרימוסים וכלי חרסינה. במפעל השמן שלו הפיקו שמנים וסבון. היה

לו גם מפעל לייצור לבנים שרופות לבניין. רבים מן הגברים סחרו בערי המסחר בצפון אפגניסטן וחזרו הביתה לקראת הימים הנוראים.

הבאנו שמות משפחה המיוסדות על ערי מוצא, מקצועות ופרנסות של יהודי אפגניסטן. יש ודאי עוד שמות משפחה המיוסדות על ערי מוצא, מקצועות ופרנסות והם נושא למחקר נוסף.

מנהגי חתונה של יהודי אפגניסטן

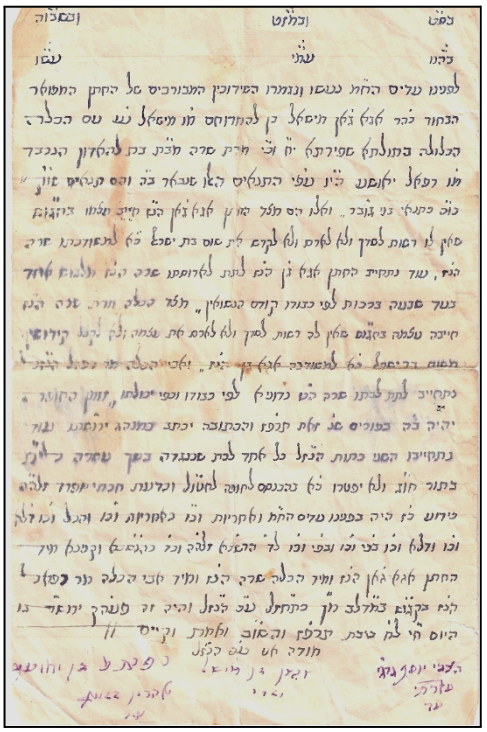
ערב הקמת המדינה היו באפגניסטן כ-4,000 יהודים ועוד למעלה מאלף מבני העדה חיו בארץ ישראל. הנישואים בגיל צעיר נבעו בעיקר מן הרצון לשמור על טהרת המשפחה. נישואי קטינים נחשבו סגולה בדוקה להארכת חייהם של הילדים וזאת בקהילה שבה שיעור התמותה של ילדים ונערים היה גבוה במיוחד. אנוסי משהד, שהיוו את עיקר הקהילה באפגניסטן, נהגו לארס תינוקות בני יומם, וזאת כדי להבטיח שמוסלמים לא יבקשו את ידם של ילדיהם בהתבגרם. הבנים נישאו בגיל 18-20 והבנות נישאו עם קבלת המחזור הראשון (בגיל 12-13). נערה בת 15-16 נחשבה ל--Khoneh Mondeh, בתולה זקנה' שייעדו אותה כאישה שנייה או שלישית, או השיאו אותה לזקן, לאלמן או לבעל מום. הנישואים נערכו בעיקר בין קרובים, כדי להבטיח שהרכוש לא יעבור מחוץ למשפחה.

מהאירוסין לחופה

בקרב היהודים לא היו שדכנים מקצועיים. משפחת החתן משגרת משלחת של כמה נשים כבודות לדבר על לב הורי הכלה. הורים שסירבו לתת את בתם לאותו מועמד היו פוטרים את עצמם בתירוץ 'הילדה קטנה עדיין' או 'עלינו לשאול את פלוני המצוי בארץ רחוקה'. אם הסכים אבי הכלה היה מגיש למשלחת הנשים חתיכת 'נאבאט' (גביש סוכר) ושולח לחתן, באמצעותן, 'ראש סוכר' (קונוס סוכר). לאחר ההסכמה הראשונית יצאה משלחת ממשפחת החתן כדי לקבל את הסכמת הכלה, קביעת התנאים ומועד טקס האירוסין העתיד להיערך בבית הורי הכלה. האירוסין נערכו בפומבי כדי להודיע ברבים שבתו של פלוני התארסה ואין לחזר אחריה. בטקס לקחו חלק כמאה אורחים, גברים לחוד ונשים לחוד. המוזמנים ישבו על שטיחים והסֵבוּ על כריות. ה'סוֹפְרֶה' [Sofreh - מפה או שולחן נמוך] הונח על השטיח ועליו העמיסו פירות טריים, אגוזים וערק. בפני כל שני אורחים הונחה צלחת אליפטית ובה פיסות עוף להפגת הלגימה.

מקדשים את הארוסה במטפחת: 'את מאורסת לי במטפחת זאת'. האירוסין נחשבים לנדר שאין מפרים אותו לעולם, כשם שאין מבטלים את הנישואין בהיעדר מוסד הגירושין. לאירועי האירוסין והנישואין הוזמנו נגנים מוסלמים, כי לא נאה ליהודים לשמש נגנים. הם ליוו את שירתם בכלי נגינה אוטנטיים. הגברים שרו 'צָ'אהר בֵּיתי' [chahar beiti חרוזים בני ארבע שורות]. הנשים, שהתכנסו בחדר מיוחד, שרו ורקדו לצלילי ה'דָיירֶה'. לקראת האירוסין שלחו הורי החתן לכלה 'ח'ונצָ'ה' [Khoncheh - טבלה בגודל שולחן גדול] ומעליה שבעה מגשים גדושים מלבושים, תכשיטים ודברי מזון וממתקים. לאחר הטקס נשאר החתן ללון בבית הורי הכלה. כל אותו זמן הכלה מסתתרת בבית השכנים.

בין האירוסין לחופה אין מאפשרים לחתן לפגוש את ארוסתו ואפילו לראותה. חודש עד חודשיים לפני החופה שילם החתן לאבי הכלה מוהַר, שניתן ברוב שמחה וריקודים. אבי הכלה השתמש בכסף לקניית הנדוניה לבתו ולכיסוי חלק מהוצאות האירוסין והחתונה. עד החתונה הקדישו את הזמן לקניית בדים, לתפירת בגדים ומצעים ותפרו בגדים לכל בני המשפחה. כמו כן אוגרים אורז, ענבים וצמוקים להכנת יין והפקת ערק.



שטר אירוסין שנכתב ונחתם בירושלים ביום י"ח לחודש טבת תרפ"ז (23.12.1926).

הארוס: אגאג'אן בן מישאל יזדי (עולה מהראת באפגניסטן). הארוסה: שרה בת רפאל יאושע (בת לעולה מהראת באפגניסטן) . חתומים: הצב"י יוסף גרג'י (עד); אגאג'אן בן מישאל (הארוס); רפאל בן יאושע (אבי הארוסה), אהרן בביוף (עד) העדים: הצב"י [הצעיר בישראל] יוסף גרג'י (רב העדה האפגנית), רפאל בן יאושע, אהרון בביוף

החופה התקיימה בכל אחד מימות החול, כפי שמעידות כתובות מאפגניסטן. אין מסדרים חופה בימי ספירת העומר וימי אבל שבין י"ז בתמוז לט' באב. שמונה ימים לפני מועד החופה מתחילים האירועים, לפי הסדר הבא: יום הזמנת הכלה לחופתה, יום ניקוי האורז, יום קליית ה'פיצוחים', יום הכשרת דירת הזוג, יום שחיטת הכבשים והעופות, יום נטילת פלומות שיער מהפנים וסידור הגבות. באותו יום נערכו גם מסיבות הרווקים לכל אחד מבני הזוג בנפרד. יום בית המרחץ והטבילה במקווה,



בסימנא טבא, אורה וצהלה, ויקר וגדולה ומעטה תהילה, ולנשיאי הגולה [72] החתן הנעלה יעקב בן המ[נוח] אברהם נ"ע [נוחו עדן] הכלה המעולה שרה בת המ[נוח] דוד נ"ע [נוחו עדן] ברינה ובגילה, אמן נצח, סלה ועד

מצא אשה מצא טוב ויפק רצון מה'. שוש אשיש בה', תגל נפשי באלהי, כי הלבישני בגדי ישע, מעיל צדקה יעטני, כחתן יכהן פאר, וככלה תעדי [=תעדה] כליה [ישעיה סא, י]

[72] בכתובות בוכריות מצאנו נוסח "ולעדת סגולה ולאדונינו ראש הישיבה של גולה". האם הנוסח הובא על-ידי חכמים בבלים שהשתקעו בבוכרה ואולי זאת עדות לקשר קדום בין קהילות במרכז אסיה לישיבות בבל. ראו: בן-ציון יהושע-רז, מאחורי מסך המשי, עמ' 403 הכת/ובות אפגניות מצאנו איזכור של נשיא הגולה (יהושע-מנדחי, עמ' 399-400).

בשלישי בשבת, ארבעה ימים לחדש ניסן בשנת חמשת אלפים ושש מאות וארבעים לבריאת עולם למניין שאנו מונין[73] כאן במתא [=עיר] דהראת[74] [יום שלישי, ד' בניסן התר"מ (16.3.1880].

טקס קשירת החינה על כפות הידיים, שקדמה לו תהלוכה חגיגית ולוּוָה על-ידי נגנים ושושבינים. בשבת שלפני החופה מוזמן הארוס אל הורי כלתו ולן שם, מבלי שיוכל לראות את ארוסתו. בבוקר הוא מופתע למצוא ממתקים בין קפלי בגדיו. בבית הכנסת יושב החתן במקום מכובד, משליכים עליו סוכריות ומזליפים על הקהל מי ורדים. ביום החופה בבוקר מובל החתן לבית מרחץ, שם מגלחים ורוחצים אותו. ביום זה שבה הכלה וטובלת. החתן לובש את החליפה שתפר לו אבי הכלה וחובש כובע מפרוות קאראקוּל. הכלה לובשת שמלת קטיפה רקומה בחוטי כסף וזהב. קולעים את שערה לצמות דקיקות וכורכים סביבן ניירות כסף וזהב. על מצחה מדביקים דסקיות מתכת צבעוניות. הכלה מתקשטת בתכשיטים מהאוסף המשפחתי. בני הזוג צמים ביום החופה. טקס הקידושין נערך בחשאי בבית הורי הכלה במעמד מניין של מקורבים מחשש לקשירת החתן . במהלך החופה ננקטו אמצעים מאגיים רבים: סגירה ופתיחה של מספריים, פתיחה ונעילה של מנעול, תפירה מדומה בחוט ומחט של בגדי בני הזוג כסימן לאיחודם זה לזה. מנפצים קטורת אֶסְפַּנְג' על מחתת גחלים לוחשות ומכריזים עם התנפצות הקטורת: "עיני השונאים יתפקעו".

---

[73] החופה נערכה ביום שלישי, שנכפל בו 'כי טוב' , הוא יום מועדף לנישואים, אבל מצאנו שנישואים התקיימו באפגניסטן גם בימי חול אחרים ובעיקר ביום חמישי כי חמש הוא סגולה נגד עין רעה וגם בשל קרבתו לשבת.

[74] הראת היא המרכז היהודי החשוב בצפון-מערב אפגניסטן, ובה חיו רבני העדה ומנהיגיה וכאן היה בית העלמין שאליו הובאו הנפטרים מכל חלקי המדינה. ערב הקמת המדינה והעליות הגדולות חיו בה כ-5,000 יהודים. ראו: יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 355. מצאנו נישואים גם בימי חמישי ושישי (יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 399-400



כתובה אמנותית שניתנה בהראת, אפגניסטן, ביום חמישי, כ"ג באדר ב תרנ"א (2 באפריל 1891).

החתן יצחק בן א' מנשה והכלה מרים בת יעקב

הכתובה האפגנית היא מן המפוארות שבקהילות ישראל. עיצובה מושפע מסגנון הכתובה שרווח בקרב יהודי משהד קודם שנאנסו לאסלאם. הקידושין נעשים בטבעת ובצרור מטבעות שנכרכו בתוך מטפחת משי דקה. ארבעה גברים מחזיקים טלית מעל ראש הזוג בזמן החופה, הנערכת לרוב תחת קורת גג. עם גמר הסעודה מוליכים את החתן לביתו והכלה נשארת עד שיעריב היום. משהחשיך יוצאת תהלוכה ססגונית לבית החתן שבה צועדת הכלה לבית בעלה. התהלוכה רעשנית ומלווה ברעם תופים, אבוקות, מנורות וזיקוקי דינור. במסלול התהלוכה יוצאים התושבים היהודים מבתיהם ומוציאים לכלה שרפרף שעליו היא מתכבדת לשבת לרגע. בכל מקום חניה מזליפים עליה מי ורדים.

מבית החתן יוצאת לקראתם תהלוכה ובראשה החתן. שני המחנות ניצבים זה כנגד זה ומתנצחים ביניהם. המחזה מסתיים בכניעתה של הכלה . הזוג שנפגש על אם הדרך צועד למסיבת הכלולות. זה ביקורה הראשון של הכלה בבית בעלה. בפתח הבית שוחטים כבש או תרנגול לכפרתם של בני הזוג ואת דמו שופכים לפני המפתן והזוג צועד מעל פס הדם, שבא לתחום את שטח הביטחון של בני הזוג מפני כוחות הרע. החתן יושב בחברת גברים והכלה בחברת הנשים

ומנגנים מוסלמים מנעימים את שמחתם. צמד שושבינים מנהלים דיאלוג של שירה, אגב שמירה קפדנית על החתן.

בדרך לחדר הכלולות צעירים חוסמים את מעבר הזוג לחדרו, עד שהחתן יבטיח לקיים מסיבה מיוחדת לחבריו במהלך שבעת ימי החופה. בחדר הכלולות עצמו, שאליו נכנסו קרובי משפחה בלבד, מניחים גבישי סוכר על כף ידה של הכלה והחתן אוכל מכף ידה. הנוכחים אוכלים לאחר מכן מיד החתן והכלה גבישי סוכר מתוך מגש שבו מונח ראש סוכר טבול ביין ובפלחי תפוח עץ. טקס ההתייחדות של הזוג מתחיל בהאכלת הכלה על-ידי החתן. אין זה הגון שהחתן יבוא על כלתו כבר בערב הראשון. הזיווג הראשון נערך בערב השלישי כשבני הזוג התרגלו זה לזה. למחרת בבוקר נשאל החתן בלשון נקייה: "האם הכלה אכלה את האוכל?". אם החתן משיב בחיוב, זקנות המשפחה בודקות את הסדין ומכריזות: "Arus boh murad resideh" הכלה זכתה למזל טוב". אֵם הכלה מניפה את הסדין לעיני הקהל המריע ולוקחת אותו למשמרת בביתה כדי להסיר חלילה לַעַז מבתה וממשפחתה. מדי ערב בשבעת ימי החופה עורכים 'שבע ברכות', שאליו מוזמנים בכל פעם אורחים חדשים, לבד מקורבי המשפחה הנשארים בבית הורי החתן כל שבעת ימי החופה. השושבינים מלווים את החתן בכל שבעת הימים. בבית הכנסת מקבלים את החתן בברכת 'ברוך אתה בבואך וברוך אתה בצאתך'. ביום הראשון שלאחר החופה עורכים Gohzi Bini [תצוגת הנדוניה שמביאה עמה הכלה] ותצוגת המתנות. באותה הזדמנות מגישים לאורחים אורז מהול בחומץ יין.



זמרים ומוסיקאים מוסלמים ניגנו באירועי יהודים באפגניסטן .

בשבת מתקבל החתן בכבוד מלכים בבית הכנסת ומתכבד ב'עלייה' לתורה. משליכים עליו שקדים מצופים בסוּכָּר ומפזרים מי ורדים. כל בני המשפחה מתכבדים בעלייה לתורה ובתום התפילה מובילים את החתן לביתו בפיוטים. כמובטח בליל הכלולות, באחד הערבים נערכת מסיבה לחבריו הצעירים של החתן.

החיים לאחר החופה

בתום שבעת ימי החופה יוצא הצעיר לסחור בערי המסחר המרוחקות ומותיר אחריו את אשתו. הוא חוזר לביקור לקראת הימים הנוראים או לכבוד חג הפסח. הילד הראשון נולד כבר בשנה הראשונה. הכלה מתגוררת עם חמותה שתיקרא לכלתה Arus [כלה]. הורי הכלה יפנו לחתנם בשם Damad [חתן]. הכלה פונה בלשון כבוד להורי בעלה וקוראת להם: 'אבא' ו'אמא'.

לא היו כמעט גירושין בקרב יהודי אפגניסטן הן באירוסין והן בנישואין . חרם דרבנו גרשום לא היה מקובל באפגניסטן והיו גברים שנשאו אישה נוספת. אלמנות אינן מתחתנות עד יום מותן, ללא קשר לגילן בזמן פטירתו של הבעל. אלמנות אינן עוברות ייבום ויוצאות בחליצה. לעומת זאת, בעל שהתאלמן נושא אישה חדשה תוך חודשים אחדים.

המנהגים שפירטנו כבר אינם קיימים בקרב יהודי אפגניסטן והם חיים לפי המקובל בארץ ישראל או בחוץ לארץ.

אגדת יעקב רז – חלל האצ"ל הראשון שנפל בקרב

ב-26 ביולי 1938 יצא יעקב רז, צעיר בן 19, יליד הראת שבאפגניסטן, לעיר העתיקה בירושלים כשהוא מתחזה לסבל ערבי. הוא נשא על גבו סל ירקות ובו פצצה רבת עוצמה. מפקדיו לא ידעו שבאותו יום הכריזו הערבים בארץ ישראל על שביתה בעקבות פצצה קטלנית בשוק הערבי בחיפה תחתית. הסבלים ראו בו מפר שביתה, הפכו את הסל וגילו את הפצצה. ההמונים התנפלו על יעקב רז ודקרו אותו 13 דקירות בכל חלקי גופו. המשטרה שהוזעקה למקום העבירה אותו לבית חולים ומשם הועבר לבית החולים הצבאי במגרש הרוסים והציבו עליו שמירה כבדה. למרות מצבו הקשה, נחקר יעקב רז על ידי הבולשת הבריטית במשך שבועיים בניסיון לדלות ממנו את שמות שולחיו. יעקב חש כי כוחותיו הולכים ואוזלים וכדי לא להסגיר את שמות שולחיו , פרם יעקב את התפרים מתחת לסדין ודמו זרן אל מותו. יעקב רז היה חלל האצ"ל הראשון שנפל בקרב.



הלוחם יעקב רז הי"ד

הראת, תרע"ח (1919) – ירושלים, י"א באב תרצ"ח (1938)

מעשי גבורתו ואי הסגרת סודות המחתרת עשו אותו לסמל, שעליו התחנכו דורות של לוחמי האצ"ל. המשורר אורי צבי גרינברג נתן ביטוי לגבורתו

בפואמה 'אגדת יעקב רז', שנכתבה ביידיש בלבוב (אז בפולין) ותורגמה על-ידי אצ"ג לעברית (א' מרחשוון תרצ"ט, 26 באוקטובר 1938).

צִיּוֹן הַלּוֹחֶמֶת, צַוִּי לְלוֹחֲמַיִךְ: עָמוֹד
כְּמוֹ חַיָּלִים, בִּשְׁפָתַיִם סְגוּרוֹת, כְּפִי חוֹק,
לְטֶכֶס הָאֵבֶל לְנֶפֶשׁ חַיָּל בַּר כָּבוֹד.
אָנֹכִי בְּפוֹלִין עוֹמֵד וּמְסַפֵּר מֵרָחוֹק:

בְּאַדְמַת מַלְכֵּנוּ דָּוִד טָמְנוּ גְוִיַּת
הַנּוֹקֵם יַעֲקֹב רָז, הַמְּנֻתָּח לִנְתָחִים.
אֵין גַּלְעֵד מִשִּׁישׁ בְּהַר הַזֵּיתִים עַל בּוֹרוֹ,
אֵין בְּנוֹת יְרוּשָׁלַיִם עוֹלוֹת לְהַצִּיעַ פְּרָחִים. - - -
בַּבֹּקֶר הִשְׁכִּים יַעֲקֹב רָז מְקֻדָּשׁ
לִשְׁלִיחוּת הַנָּקָם, הַשְׁלִיחוּת הַיְחִידָה:
בְּזוֹ, כִּבְתַכְרִיךְ, הוּא יָצָא מְלֻבָּשׁ
לֹא צִוָּה לְבֵיתוֹ, לֹא נָשַׁק לִפְרֵידָה.

מִי יָדַע זִיו פָּנָיו אָז בְּשַׁחֲרִית יְרוּשָׁלַיִם?
אֲנִי יוֹדֵעַ פָּנָיו, אֲנִי מֻזְרָח מִפָּנָיו:
כְּמִי שֶׁבָּא מִלָּכִישׁ, מִבֵּיתָר בִּשְׁלִיחוּת
אֶחָד הוּא דּוֹרֵךְ בְּאַלְפֵי מְשַׁנָּאָיו: - - -

עֵת סַבּוּהוּ אוֹיְבִים – רָאָה אֱלֹהִים
וְרָאֲתָה יְרוּשָׁלַיִם אֶת בְּנָהּ הַיָּחִיד,
וְאֱלֹהִים וִירוּשָׁלַיִם שָׁתְקוּ בְּסוֹדָם
וּבְנָם הִשְׁתַּפֵּךְ חֲמַת דָּם וְלַפִּיד - - -

וּבְנִקְמַת כָּל הַדָּם גַּם דָּמוֹ יִנָּקֵם

לבוב א' מרחשון תרצ"ט [26 באוקטובר 1938]

עדות לנאמנותו היא אי הסגרת מי משולחיו, למרות הלחץ הבלתי פוסק של הבריטים עליו במש ארבעה-עשר יום. יעקב נולד בהראת באפגניסטן בסיון תרע"ט (1919). בהיותו בן עשר עלתה משפחתו לירושלים. בשל המחסור ששרר בביתו הוא עבד ביום ומד בערב. מאורעות 1933 ועוד יותר מאורעות 1936 שבהם נרצח רב העדה האפגנית בתל-אביב מולא שמחה סימן-טוב השפיעו עליו מאוד והוא הצטרף לשורות האצ"ל ועד מהרה נשלח לפעולות תגובה וביצע את שליחותו כנדרש.

דבר מותו של יעקב עטף את שורות האצ"ל באבל כבד, אך בתחושת גאווה על החייל הצנוע. בפקודה מיום י"ב באב תרצ"ח (9 באוגוסט 1938) מעלה מפקד האצ"ל על נס את 'החלל הראשון בפעולות התקפה, איש המסירות לדוגמה. מותו היה ערך פנימי חינוכי ולמקור הערצה לדורות של לוחמי מחתרת.

ממקום גלותו בביירות כתב אב"א (= אבא בן אייזק) אחימאיר על הכריכה הפנימית של התנ"ך שבידו כי הוא מבקש להנציח את יעקב רז ולקרוא לבנו שנולד באותו שבוע (1938) בשם 'יעקב', הלוא הוא איש התקשורת יעקב אחימאיר.

הייתה לי הזכות להביא בפני ועדת השמות העירונית בירושלים את הבקשה להנציח את זכרו של יעקב רז ז"ל ברחוב שיישא את שמו. הבקשה אושרה. הרחוב הנושא את שמו של יעקב ר"ז ז"ל נמצא בשכונת ארמון הנציב, שם מונצחים עולי הגרדום ומפקדם דוד רזיאל. טקס הקדשת הרחוב נערך ביום 26.5.1991 במעמד ראש הממשלה יצחק שמיר, יעקב מרידור, מרדכי ציפורי, עליזה טור-מלכא, אלמנתו של אצ"ג, עמוס מר-חיים סגן ראש העיר ורחל, אחותו של יעקב רז. המנחה: בן-ציון יהושע-רז.[75]

המאמר ראה אור ב'חדשות בן עזר', גיליון 1411 (17 בינואר 2019)

---

[75] השיר ראה אור לראשונה ב'דער מאמענט', גיליון 128, ורשה 28.7.1939. בעמ' 5 של הגיליון מופיע השיר ביידיש ובעברית עם מאמרים על יעקב רז בצירוף תמונות שלו ושל משפחתו. בארץ יצא השיר בכמה נוסחים: יעקב שמעון רז, תרע"ח – תרצ"ח (עלון מחתרתי לזכרו). תרצ"ט. (בתוך אוסף הכרוזים של הספרייה הלאומית; אורי צבי גרינברג, קטלוג תערוכה במלאות לו שמונים, ירושלים תשל"ז, עמ' 142; יוסף רז, 'לזכרו של הלוחם יעקב רז הי"ד', י"א באב תשמ"ד, 20 עמ'.

בין בוכרה ואפגניסטן לארץ ישראל

סמיכה לשחיטה שניתנה בקנדהאר

במאה העשרים לא נודע על התיישבות יהודית בקנדהאר (Qandahar), שבדרום אפגניסטן. לפנינו תעודת סמיכה לשחיטה, המספרת לראשונה על משפחה יהודית בקנדהאר בראשית שנות ה-30 של המאה ה-20. התעודה המובאת כאן[76] מעידה גם על העזרה ההדדית של הקהילות היהודיות של מרכז אסיה שפתחו את ליבם ואת ביתם לפליטים קשי יום. יתר על כן, התעודה גם מלמדת על אישיותו של רבה של טשקנט, שהבין את צורך השעה והמקום והעניק בכורח הנסיבות סמיכה לשחיטה גם למי שלא הוכשר לכך.

התעודה נכתבה בקנדהאר על-ידי הרב יוסף חיים בן פנחס [פנחסוף טשקנטי], רבה של טשקנט, שנמלט מברית המועצות לאחר שנרדף על-ידי המשטר הקומוניסטי וביקש להגיע לארץ ישראל. בדרכו חנה הרב בקנדהאר, הנמצאת על אם הדרך להודו [פקיסטן בימינו] והתאכסן בביתה של משפחה יהודית שפתחה את ביתה ואת לבה לפליטים שנמלטו מברית המועצות[77].

התעודה מלמדת על אחד ממסלולי הנדודים של הפליטים בשנות ה-30 של המאה ה-20: גניבת הגבול לאפגניסטן באזור מאזר-י שאריף – הראת, קנדהאר, נמל קראצ'י [בהודו עד 1947 ופקיסטן

---

[76] תודתי נתונה למר משה חי בן מנשה, שהמציא לי צילום של תעודת הסמיכה שניתנה לאביו ותצלום משפחתי והוסיף מידע על משפחתו בקנדהאר ובקראצ'י עד לעלייתם לארץ.

[77] לאחר חלוקתה של הודו בשנת 1947 מעבר הגבול היה לפקיסטן.

בימינו], או נמל בומביי [כיום מומביי] בהודו ומשם דרך הים עלו לארץ ישראל[78].

סיפורה של משפחה יהודית יחידה בקנדהאר

בראש המשפחה היהודית בקנדהאר עמד מנשה בן מנשה בן מולא יוסף מולאיוף. הוא נולד יתום בשנת 1889 בעיר הראת שבמערב אפגניסטן ונשא את שם אביו שנפטר בזמן הריונה של אימו. המשפחה התייחסה לרב המקובל מולא אור שרגא מיזד, שיוחסו לו מעשי נסים, שהפליאו אף את המוסלמים[79]. לפי המסורת, המשפחה עברה מיזד להראת שבאפגניסטן, בדומה לרבים מיהודי יזד. סבא רבא שלו מולא יוסף חיים היה תלמיד חכם ומלמד תינוקות של בית רבן ונאמר עליו שהיה שקוע כל הימים בקריאה ב"ספרים גדולים" (כנראה תלמוד). האם האלמנה פִרנסה את ילדיה כמיילדת וכמרפאה עממית אצל יהודים ולא יהודים בעיר הראת ובכפרים הסמוכים אליה. בהגיעו למצוות נשלח מנשה-הבן כ'שאגרד' [שוליית סוחרים] בערי המסחר, כמקובל אצל יהודי אפגניסטן[80]. כעבור שנים

---

[78] מסלולים נוספים, שעליהם הצבעתי בספרי (ראה יהושע-רז-מנדחי ישראל באפגניסטן, עמ' 185):

א. בוכרה – צ'אהר-ג'ו – מארי, מרב (Mari, Marv) – משהד – טהראן;

ב. אשחאבאד, בירת טורקמניסטן, משם דרך המדבר והרי קופט למשהד או לטהראן.

ג. סמרקנד - תרמז בדרום אוזבקיסטן (1,130 ק"מ), גניבת הגבול האפגני, משם למשהד, טהראן

שבה קיבלו סרטיפיקטים ועלו לארץ;

ד. מעבר חוקי, כביכול, באמצעות דרכונים שהנפיקו קונסוליות זרות תמורת שלמונים.

[79] הרב אור שרגא נולד בעיר יזד ככל הנראה בראשית המאה ה-18 ונפטר בעיר יזד בשנת תקנ"ד (1794). נשארו ממנו שתי איגרות: האחת נכתבה בשנת תקמ"ב (1782) ובה פנייה ליהודי משהד לסייע לשד"ר (שלוחא דרבנן), שליח שנשלח לאסוף תרומות לטובת מוסדות בארץ ישראל, חכם אליהו מהעיר חברון; האיגרת השנייה נכתבה בשנת תקמ"ג (1783), גם היא ליהודי משהד. באיגרת בקשה לאלץ יהודי בשם יצחק בן יהודה כהן לדאוג לפרנסת אשתו שננטשה כעגונה ללא עזרה בעיר יזד. באיגרת זו הרב אור שרגא מבקש, שבמקרה שאין הסיוע אפשרי, ישלח הבעל גט לאשתו ראה בן-צבי-מחקרים ומקורות (תשכ"ו), עמ' 297, 305-308. על תולדות הרב אור שרגא וצאצאיו ראה 'מיזד לארץ הקודש', עמ' 141-200; מזרחי-בין ישראל לפרס, עמ' 138-140; 214. נצר-יהודי איראן, עמ 128. קברו של הרב אור שרגא נמצא בפאתי העיר יזד ונחשב למקום קדוש ליהודים ולמוסלמים.

[80] ראה יהושע-רז-מנדחי ישראל באפגניסטן, עמ' 347-350.

אירסו לו את קרובת המשפחה לאה, שהייתה אז בת תשע שנים. הוא נשא אותה לאישה בהגיעה לגיל שתים-עשרה[81].



המשפחה בקראצ'י לאחר הבריחה מקנדהאר (1935). משמאל - מנשה בן מנשה בן מולא יוסף מולאיוף, רעייתו לאה, שתי בנותיו שושנה (ימין) ומרים (שמאל) ובנו הפעוט מרדכי שנפטר בינקותו. טרם נולד אז בנו משה.

עומדת: העוזרת זילפה.

בראשית שנות ה-30 של המאה ה-20 הגיע מנשה-הבן לעיר קנדהאר, שבה הקים סוכנות למכונות תפירה של חברת 'זינגר', שנחשבה לפאר הקִדמה באותם זמנים. כל עובר אורח יהודי, בדרכו להודו ומשם לארץ ישראל, התאכסן בביתו וסעד על שולחנו, כפי שמעיד בעל הסמיכה לשחיטה: "בראותי כי הוא איש ירא שמים ובעל גמילות חסדים ומכניס אורחים"[82].

הסמיכה לשחיטה במקום המבודד הזה הייתה חיונית ביותר כדי להזין את אורחיו שהגיעו לקנדהאר מותשים מן הדרך הקשה שעברו בה מהרפובליקות הקומוניסטיות של מרכז אסיה, שם גנבו את הגבול, ועד הגיעם לתחנתם בקנדהאר. הפליטים עברו מסלול של סכנות והיו קרבנות של שודדים, נוכלים מבריחי גבול ומעצרים בידי

---

[81] על מנהגי חתונה בקרב יהודי אפגניסטן, ראה יהושע-רז-מנדחי ישראל באפגניסטן, עמ' 392-396.

[82] על הסולידריות היהודית ועל הכנסת האורחים של יהודי אפגניסטן פליטים, ראה רבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' ריא. על עזרתם של יהודי אפגניסטן לפליטים הבוכארים שגנבו את הגבול, ראה: יהושע-רז-מנדחי ישראל באפגניסטן (1992), עמ' 185-188. על עזרתם של אנוסי משהד לקהילות יהודיות אחרות בפעולות הצלה, בסיוע כלכלי ובמעשי חסד, ראה: יהושע-רז-מנדחי ישראל באפגניסטן (1992), עמ' 146-147.

משמר הגבול הסובייטי ומשמר הגבול האפגאני[83]. המסמיך ר' יוסף חיים בן פינחס כותב על כך בתעודה: "מפני טורח הדרך הרחוקה ובפרט מפני החלשות [הגופנית] ומזג האויר ושרב ושמש[84]. יען כי כל הדרכים בחזקת סכנה, לכן באתי להקֵל עוֹל בא[ו]רחים עוברי דרך להשיב נפשם מפני טורח הדרך והרשיתי לאיש הנז"ל [-הנזכר לעיל] לשחוט עופות בשבילו ובשביל העֹבְרים הא[ו]רחים עוברי דרך"[85].

בעל תעודת הסמיכה נהג בקולא במארח מנשה בן מנשה, אך הסמיכה שהעניק לו הייתה זמנית ובכפיפות לתנאי המקום. מנשה בן מנשה סח לתומו, שמעולם לא למד דיני שחיטה אלא הכשיר עצמו מתוך שראה שוחטים במלאכתם.

המסמיך לשחיטה – ר' יוסף חיים בן פינחס [פנחסוף-טשקנטי]

בריחתם ההמונית של יהודים מברית המועצות האסייתית בשנות ה-30 הייתה פועל יוצא של תוכנית הנא"פ – Новая экономическая политика, НЭП – מדיניות כלכלית חדשה שהונהגה ברוסיה על-ידי לנין בשנת 1921. המדיניות החדשה חזרה חלקית וזמנית לשיטה הקפיטליסטית כדי לשקם את הכלכלה הרוסית לאחר מלחמת האזרחים. במסגרת הנא"פ ברית המועצות החזיקה בבעלות על הקרקעות והתעשייה הכבדה, אך הרשתה להפעיל עסקים פרטיים קטנים. יהודים רבים חשפו, עד לעלייתו של סטלין, את רכושם במסגרת התוכנית הקפיטליסטית של לנין, אולם לאחר שסטלין נבחר למזכיר הכללי של המפלגה הקומוניסטית (1924) הוא השליט דיקטטורה וזנח את "המדיניות הכלכלית החדשה" של לנין. סטלין הנהיג שורה של "תוכניות חומש" שבהם הולאמו מפעלים ואדמות לטובת מפעלי תעשייה ממשלתיים וקולחוזים[86]. רכושם של היהודים שנחשף בימי הנא"פ של לנין

---

[83] ראה יהושע-רז-מנדחי ישראל באפגניסטן (1992), עמ' 184-188.

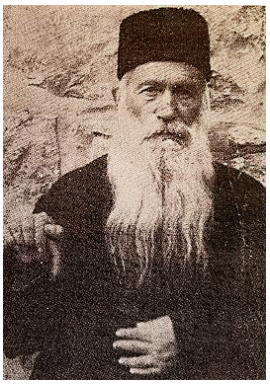
[84] בחודשים יולי-ספטמבר משתוללות סופות חול בלתי פוסקות הקרויות: 'סופות 120 הימים' ('bad-i-sad-o-bist-roz') ומשתרעות מהראת בצפון מערב ועד לבלוצ'יסטן הפקיסטנית. הטמפרטורה מגיעה אז ל-45 מעלות ביום והמים קופאים בלילה. שמות המדבריות מעידים גם על תנאי החיים - 'דשט-י מארגו' ('מדבר המוות') ומדבריות האבן והחול. החורף הוא קשה ומגיע לנקודת הקיפאון ויורדים שלגים כבדים. ראה דופרי-אפגניסטן, עמ' 25-31.

[85] ראה מישאל-בין אפגניסטן לא"י, עמ' 68-72.

[86] בנדרה-נאפ; ריצ'מן-נאפ; קגנוביץ-בריחת יהודי בוכרה.

הוחרם ונגזרו גזירות קשות. בתי-כנסת נסגרו, ספרי-תורה ותשמישי קדושה אחרים הועברו למרתפי הקג"ב. יהודים נאסרו או הוגלו. כ-4,000 יהודים שרצו להגן על עצמם ועל רכושם ברחו לאיראן או לאפגניסטן בדרכם לארץ ישראל, מסע שבמקרים מסוימים נמשך שנים. החל משנת תר"ץ (1930) מתחיל גל בריחה של יהודים מברית המועצות האסייתית. לא אחת הותירו הנמלטים מאחוריהם אישה עגונה ומשפחה ללא אמצעי מחיה. רבים מן הפליטים הגיעו לארץ בחוסר כול[87].

במקרה שלפנינו מדובר ביהודים בוכרים שגנבו את הגבול לאפגניסטן ובדרכם לארץ עברו את קנדהאר, שממנה הגיעו לבומביי (כיום מומביי) או לקראצ'י (כיום בפקיסטן), שתיהן ערי נמל. שם עלו על אונייה שהסיעה אותם לפורט סעיד – בדרכם אליה שטו דרך הים הערבי, מפרץ עדן, ים סוף ותעלת סואץ. מנמל פורט סעיד המשיכו בים התיכון לנמל חיפה.



הרב יוסף חיים פנחסוב
רבה של טשקנט

ר' יוסף חיים בן פנחס, הידוע בשמו פנחסוף טשקנטי, רבה של טשקנט בשנות ה-30 המוקדמות של המאה ה-20, נמנה על הפליטים שנמלטו מברית המועצות בעקבות הנא"פ. בטשקנט שימש כרב הקהילה, שוחט ומוהל, סופר סת"ם ועסק גם בקידושין ובגיטין. בדרכו לארץ ישראל חנה בקנדהאר ביום שישי, י"ב מנחם אב התרצ"ג – 4 באוגוסט 1933. בהגיעו לירושלים שימש כרב בשכונת

[87] רבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' רלד נאמר: "בשנת תרצ"ה, עד הגיע מור אבי זצ"ל לארץ ישראל, היו בירושלים הרבה משפחות מנותקות, דהיינו: הנשים נשארו, והבעלים הגיעו ארצה וכן נשים אשר הגיעו לארץ ובעליהן נשארו בבוכרה. הללו פנו אל הרב [חזקיה הכהן רבין] שיפטור אותן מעגינותן".

הבוכרים בירושלים ובמקביל למד בישיבת 'פורת יוסף' בעיר העתיקה בירושלים[88]. בתעודה שלפנינו מתגלה ר' יוסף חיים כרב המבין את מצוקת השעה של הפליטים המגיעים לקנדהאר שבורים ורצוצים, כמו את בעייתה של המשפחה היהודית היחידה, החיה בעולם נוכרי ללא שוחט בעל סמיכה. לפי הגדרתו של ר' יוסף חיים: "מפני חסרון שוחט דמתא[89] , הוא שוחט עופות בעצמו ואוכל משחיטתו... רק יודע ה' [-חמישה] דברים המפסידין [-פוסלים] את השחיטה[90] והסכין והשחיטה כדת וכהלכה, גם קבל על עצמו על איזו ריעותות[91] הן ריעותא הנמצא בעצמות והן איזה ריעותא הנמצא בקנה ובושט ובאיברים פנימיים, הכל מחמיר ומטריף מפני חסרון ידיעתו"

הרב בוחן את התנהגותו של המארח, הסח לתומו, ומגלה שלא למד מעולם דינים והלכות שחיטה. עם זאת הוא מתמצא בכמה דיני שחיטה ונוהג בחומרה, כדי כך שלעיתים מטריף גם במקרים ששוחט מיומן לא היה מטריף את העוף: "הוא יודע העמדת הסכין ומרגיש בפגימת הסכין ומשחיז היטב עד שיהיה ראוי לשחיטה. כאשר האיש בעצמו הראה לי סכינו ובדקתי כי הסכין ראוי לשחיטה והייתי עומד על גביו לראות את שחיטתו כי יפה שחט, רק יודע ה' [-חמישה] דברים המפסידין [-פוסלים] את השחיטה[92] והסכין והשחיטה כדת

---

[88] אני מודה לידידי ד"ר גיורא פוזיילוב, שלדבריו מדובר בתעודה שכתב הרב יוסף חי בן פנחס, פנחסוף טשקנטי. ממנו שמעתי על קורותיו של הרב בטשקנט ובירושלים. ראו: פוזיילוב-מבוכארה לירושלים (תשנ"ה); פוזיילוב-יהדות בוכארה (תשס"ח), עמ' 468-469.

[89] בעיר.

[90] "זביחה זו האמורה בתורה סתם צריך לפרש אותה ולידע באי זה מקום מן הבהמה שוחטין וכמה שיעור השחיטה ובאי זה דבר שוחטין ומתי שוחטין והיכן שוחטין וכיצד שוחטין ומה הן הדברים המפסידין את השחיטה ומי הוא השוחט ועל כל הדברים האלו צונו בתורה ואמר וזבחת מבקרך וגו' כאשר צויתיך ואכלת בשעריך וגו' שכל הדברים האלו על פה צוה בהן כשאר תורה שבעל פה שהיא הנקראת מצוה כמו שביארנו בתחלת חבור זה" (רמב"ם, הלכות שחיטה, פרק א, הלכה ה).

[91] ריבוי של רעותא, רעה שלילה צד חומרה בה, לפי אתיליד בה רעותא , נתגלה בשחיטה ספק טרפות (לפי חולין ט, א)

[92] "זביחה זו האמורה בתורה סתם צריך לפרש אותה ולידע באי זה מקום מן הבהמה שוחטין, וכמה שיעור השחיטה, ובאי זה דבר שוחטין, ומתי שוחטין, והיכן שוחטין, וכיצד שוחטין, ומה הן הדברים המפסידין את השחיטה, ומי הוא השוחט' על כל הדברים האלו צוונו בתורה ואמר וזבחת מבקרך וגו' כאשר צויתיך ואכלת בשעריך וגו"שכל הדברים האלו על פה צוה בהן כשאר תורה שבעל פה שהיא הנקראת מצוה כמו שביארנו בתחלת חבור זה" (רמב"ם, הלכות שחיטה, פרק א, הלכה ה).

וכהלכה גם קבל על עצמו על איזו ריעותות[93] הן ריעותא הנמצא בעצמות והן איזה ריעותא הנמצא בקנה ובושט ובאיברים פנימיים, הכל מחמיר ומטריף מפני חסרון ידיעתו. על כן באתי להרשות ולסמוך על שחיטתו במקומות אשר לא נמצאים שו"ב"[94].


Tele. Address "Jamshid"

D. JAMSHID YAHUDI

Merchant & Commission Agent.

Kandahar, (AFGHANISTAN)

כתב הסמיכה שניתן למנשה בן מנשה מולאיוף על-ידי הרב יוסף חיים בן פנחס [פנחסוף טשקנטי] ביום י"ב באב התרצ"ג (4 באוגוסט 1933)

תעתיק כתב הסמיכה ופירושו

D. Jamshid Yahudi

Merchant & Commission Agent, Kandahar, Afghanistan ,

---

[93] ריבוי של רעותא, רעה שלילה צד חומרה בה, לפי אתיליד בה רעותא , נתגלה בשחיטה ספק טרפות (לפי חולין ט, א)

[94] על מידת הקפדנות וההחמרה של רבני בוכרה אנו לומדים מנוסח סמיכת שחיטה הנהוג בבוכרה והמובא ברבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' קב.

בדארית באותיות ערביות נכתבה הפירמה: 'דאדש ג'משיד יהודי הראתי תַגְ'ר וְ קָמִישָן אִיגְ'נְט הַמָל קַנדָה'.

כתב הסמיכה נכתב על נייר הפירמה' ובה צוין באנגלית ובדארית: 'קנדאהר, אפגניסטן'.

מספרו של המסמך: 514.

מועד כתיבת המכתב הוא: 12 אב יעני מנחם התרצ"ג [- יום שישי, י"ב במנחם-אב התרצ"ג – 4 באוגוסט 1933].

וזה נוסח המסמך:

אנא נפשאי[95] אגב ארחאי[96] דרך קנדהאר הייתי נוסע לירושת"ו בב"א[97] ונתארחתי באכסניא של המוכ"ז[98] כ'מ"ו[99] מנשה בן מ"ו[100] מנשה בן יוסף חיים מולאיוף[101] וראיתי כי אין זולתו תושב יהודי[102] רק הוא ובני ביתו והוא מתעסק בפרקמטא[103] , אך מפני חסרון שוחט דמתא[104] , הוא שוחט עופות בעצמו ואוכל משחיטתו. בראותי כי הוא איש ירא שמים ובעל גמילות חסדים ומכניס אורחים ומשיח לפי תומו, כי הוא לא למד דינים והלכות שחיטה. רק הוא יודע העמדת הסכין ומרגיש בפגימת הסכין ומשחיז היטב עד שיהיה ראוי לשחיטה. כאשר האיש בעצמו הראה לי סכינו ובדקתי כי הסכין ראוי לשחיטה והייתי עומד על גביו לראות את שחיטתו כי יפה שחט, רק יודע

---

[95] על-פי מסכת ברכות נה, א: "שעשרת הדברות מתחילות ב"אנכי", והוא ראשי תיבות "אנא נפשאי כתיבת יהיבת", שפירושו: אני את עצמי כתבתי ונתתי

[96] אגב אורחא, בהזדמנות, תוך כדי, על פי ברכות ב, ב.

[97] לירושלים תיבנה ותיכונן במהרה בימינו אמן.

[98] המוסר כתב זה.

[99] כבוד מורנו ורבנו ואולי: כבוד מולא.

[100] מורנו ורבנו

[101] שם משפחתו המקורי היה מולא ובתקופה שבה שהה בבוכרה הוסיף לשמו סיומת 'יוף' [בן] שהייתה מקובלת בקרב יהודי בוכרה.

[102] בעיר קנדהאר, בירתה הקודמת של אפגניסטן החל משנת 1747 . קנדהאר הוקמה לפי המסורת בשנת 330 לפני הספירה על-ידי אלכסנדר הגדול. השם 'קנדהאר' (Gandhara) נגזר מהשם אלכסנדריה או Iskandriya. בשנת 1776 עברה הבירה לקאבול.

[103] פְּרַקְמַטְיָה – מסחר.

[104] בעיר.

ה'[-חמישה] דברים המפסידין [-פוסלים] את השחיטה[105] והסכין והשחיטה כדת וכהלכה גם קבל על עצמו על איזו ריעותות[106] הן ריעותא הנמצא בעצמות והן איזה ריעותא הנמצא בקנה ובושט ובאיברים פנימיים, הכל מחמיר ומטריף מפני חסרון ידיעתו. על כן באתי להרשות ולסמוך על שחיטתו במקומות אשר לא נמצאים שו"ב[107] ובקיאים ומומחים. אך במקומות אשר שו"ב דמתא מומחים ובקיאים נמצאים אין לו רשות לשחוט אפילו לעצמו, אכן לשחוט עופות בינו לבין עצמו ניתן לו רשות במקומות אשר אין נמצאים שו"ב מומחים ומוחזקים ובקיאים אבל בה(י)מות כלל לא ישחוט עד שילמוד ויטול קבלה [-סמיכה] מחכם. [כדי] לא להכביד משא אשר לא יוכל אנוש לסבול אודות הנמלטים הנוסעים לירושת"ו[108] מפני טורח הדרך הרחוקה ובפרט מפני החלשות ומזג האויר ושרב ושמש יען כי כל הדרכים בחזקת סכנה לכן באתי להקל עול בא[ו]רחים עוברי דרך להשיב נפשם מפני טורח הדרך והרשיתי לאיש הנז"ל [-הנזכר לעיל] לשחוט עופות בשבילו ובשביל העברים הא[ו]רחים עוברי דרך וצור ישראל יצילנו מכל מכשול ועון ולא יבא תקלא ע"י ח"ו[109] .

ובאתי על החתום ולאמו"ץ [ולאמת וצדק] כתחז"ל [כתקנת חכמינו זכרונם לברכה] והכל שריר

---

[105] "זביחה זו האמורה בתורה סתם צריך לפרש אותה ולידע באי זה מקום מן הבהמה שוחטין, וכמה שיעור

השחיטה, ובאי זה דבר שוחטין, ומתי שוחטין, והיכן שוחטין, וכיצד שוחטין, ומה הן הדברים המפסידין את

השחיטה, ומי הוא השוחט, ועל כל הדברים האלו צונו בתורה ואמר וזבחת מבקרך וגו' כאשר צויתיך ואכלת

בשעריך וגו' שכל הדברים האלו על פה צוה בהן כשאר תורה שבעל פה שהיא הנקראת מצוה כמו שביארנו

בתחלת חבור זה" (רמב"ם, הלכות שחיטה, פרק א, הלכה ה).

[106] ריבוי של רעותא, רעה, שלילה שצד חומרה בה, לפי אתיליד בה רעותא , נתגלה בשחיטה ספק טרפות (לפי חולין ט, א)

[107] שוחטים ובודקים.

[108] הימים ימי הבריחה ההמונית של יהודים בוכרים בעקבות הנא"פ [התוכנית הכלכלית החדשה של לנין], שבעקבותיה הוחרם רכוש יהודי והחלו גזירות קשות. יהודים ברחו על נפשם כשלא אחת הותירו מאחוריהם משפחה שלימה. הם גנבו את הגבול לאפגניסטן או לאיראן. במקרה שלפנינו מדובר ביהודים בוכרים שגנבו את הגבול לאפגניסטן ובדרכם לארץ עוברים את העיר קנדהאר בדרכם לקאבול או למעבר הגבול הקרוב לקנדהאר. יהושע-רז-מנדחי ישראל באפגניסטן (1992).

[109] ולא תבוא תקלה על ידו חס ושלום.

ובריר וקים[110]

הצ'[-הצעיר] יוסף חיים בן פינחס

היהודי האפגאני בקנדהאר פתח את ביתו בפני יהודי מרכז אסיה הקומוניסטית, הגונבים את הגבול לאפגניסטן בדרך הייסורים לארץ ישראל. הם עוברים את קנדהאר ומשם ממשיכים לנמלי הים של הודו. הם מתאכסנים בביתו של המארח הנדיב ולדברי המסמיך: "בראותי כי הוא איש ירא שמים ובעל גמילות חסדים ומכניס אורחים", שפותח שערי ביתו לאכסון הפליטים, המבקשים לעלות לארץ ישראל, ומוצאים מרגוע זמני בקנדהאר לקראת המשך הדרך הקשה. הרב יוסף חיים בן פנחס, הרואה עין בעין את מצוקת הפליטים, והוא מקל בעניין הסמיכה לשחיטה מתוך הכרת המצב המיוחד, שהוא בבחינת פיקוח נפש: "יען כי כל הדרכים בחזקת סכנה לכן באתי להקל עול בא[ו]רחים עוברי דרך להשיב נפשם מפני טורח הדרך והרשיתי לאיש הנז"ל [-הנזכר לעיל] לשחוט עופות בשבילו ובשביל העברים הא[ו]רחים עוברי דרך".

סופה של הפרשה: הבריחה מקנדהאר לקראצ'י ומשם לארץ ישראל

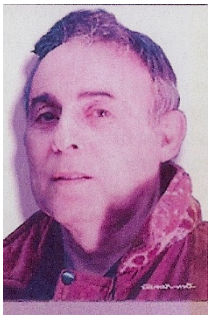
משה חי בן מנשה, בנו של מנשה בן מנשה, המתגורר כיום בהוד השרון הוא צייר אמן ובעבר יהלומן, סיפר למחבר המאמר על קורות משפחתו, שנאלצה לברוח על נפשה מקנדהאר[111]: "בשנת 1935 השלטונות בקאבול טפלו אשמת רצח על יהודי. הנאשם ברח על נפשו ומצא מקלט בביתו של אבי מנשה בן מנשה מולאיוף בקנדהאר. מפקד משטרת קנדהאר, שנהג לקבל דמי לא יחרץ ממנו, הודיע לאבי כי עליו לעזוב מייד את קנדהאר, שאם לא כן יאלץ לכבול אותו באזיקים ולהעבירו למשפט בבירה קאבול בעוון מתן מקלט לעבריין

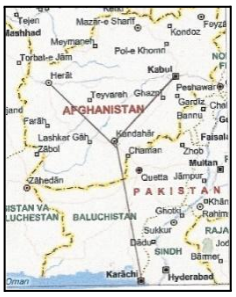
---

[110] אלו מילות סיום בשטרות לפני החתימה ובעיקר בנוסח של כתובות בעדות ישראל השונות, שפירושו מאושר וקיים באופן ודאי. במקורו ממסכת בבא בתרא קסא, א ("ולא אמרו מחק פסול (בשטר) אלא במקום שריר וקים"). ובירושלמי, גיטין נ, ג ("קים שריר וברור").

[111] קנדהאר ממוקמת 482 ק"מ דרומית-מערבית לקאבול ו-550 ק"מ דרומית מזרחית להראת. 920 ק"מ בין קנדהאר לקראצ'י. בין הראת לקאבול כיום המעבר דרך כביש A77 כ-840 ק"מ

נמלט והוא עלול לשלם בחייו. ברשותו של אבי היו מאה לירות שטרלינג, סכום שווה ערך לכ-5,000 $ בימינו.





מימין: הבן משה חי בן מנשה, צייר ויהלומן; מפת האזור

אבי נעל את החנות ואת ביתו והפקיד את המפתחות בידי ידיד. נטל עמו את אמי לאה, שתי אחיותיי שושנה בת השלוש ומרים בת השנה וחצי ואת העוזרת זילפה שעבדה בביתם. הם עלו על משאית שהביאה אותם לקראצ'י[112]. אמי סיפרה על תנאי המחיה הקשים שעברו עליהם במסלול הבריחה: 'השמים היו לנו לשמיכה והארץ למזרן' ['אָסְמאָן לוֹף מָא בּוֹדּ – ו זְמִין דוֹשֶׁכּ"]. הם מצאו מקלט בבית הכנסת של יהודי עיראק בקראצ'י, שם למד אבא דיני שחיטה כהלכה ואף קיבל סמיכה מלאה כדת וכדין. לפרנסתו עסק בכל מלאכה מזדמנת: הוא שימש סופר סת"ם, שוחט וקצב בקראצ'י. בזמן היעדרו של החזן הקבוע עבר לפני התיבה והיה מפעילי הקהילה. בין לבין עבד גם כסַפָּר ובמקביל למד רפואה עממית וקיבל הסמכה של 'חכִּים', שהתיר לו לעסוק בריפוי. משלמד את שפת המקום – אורדו – זכה לאזרחות הודית ונתמנה על-ידי השלטונות כממונה אזורי על הספקה ממשלתית של כל סוגי הדגנים – שעורה, חיטה, דורה ועוד". מוסיף ומספר בן זקוניו משה חי: "בשנת 1939, בהיותו בן 50 שנה, נולדתי אני. במשך שנתיים – מגיל 6 עד 8 - למדתי בבית ספר אנגלי בקראצ'י. בשנת 1948, עם הקמת המדינה, שלח אותי, בן ה-8, אבי לארץ עם אחותי מרים, בת

[112] קראצ'י היא העיר המאוכלסת ביותר בפקיסטן (בימינו כ-13 מיליון תושבים). הייתה בירת פקיסטן משנת עצמאותה 1947 ועד לשנת 1958, שאז הועברה הבירה לאסלאמאבאד. עד 1947 הייתה חלק מהודו עד הקמתה של פקיסטאן העצמאית. עד אז ישבו בה כ-2,500 יהודים. בשל גילויי איבה כלפיהם, עזבו רוב יהודי פקיסטאן את המדינה. היהודים הספורים שנותרו במדינה מרוכזים בעיקר בקראצ'י.

ה-17, שנטלה אחריות כבדה לשלומי ולחינוכי. למדנו בכמה מוסדות של עליית הנוער, קודם בכרכור ואח"כ בירושלים, ומשם הועברתי לתיכון החקלאי 'עליה פתח-תקוה" (כיום אמי"ת). בגיל 18 משה התגייסתי לנח"ל ולאחר שחרורי מן הצבא למדתי ציור בבצלאל ובבלגיה. לפרנסתי התמחיתי בענף יהלומים באפריקה ובישראל. אבי עלה ארצה מפקיסטן בשנת 1961, בהיותו בן 71 שנים. בשנת 1971 בהיותו בן 81 הלך לעולמו ונטמן בבית העלמין בחולון".

הנה כי כן, לפנינו תעודה הלכתית והיסטורית כאחת, המספרת על קורותיהם של הפליטים הנמלטים ממרכז אסיה הסובייטית ועל הסיוע שזכו לו בשם הסולידאריות היהודית באפגניסטן ובאיראן. לא אחת המסייעים נאלצו לשלם מחיר כבד בגין הסיוע ההומאני שהגישו לאחיהם היהודים במצוקה. הפשרה ההלכתית של רבה של טשקנט בנסיבות המקום והזמן ראויה לעיון מעמיק.

ביבליוגרפיה

בנדרה-נאפ – V N. Bandera "New Economic Policy (NEP) as an Economic Policy." *The Journal of Political Economy* 71, no. 3 (1963).

בן-צבי-מחקרים ומקורות (תשכ"ו) – יצחק בן צבי, *מחקרים ומקורות*, יד בן-צבי, ירושלים תשכ"ו. 608 עמ'+ לא לוחות.

דופרי-אפגניסטן (1980) – Louis Dupree, *Afghanistan*, Princeton New Jersey, xxiv+778 pp.

יהושע-רז-מנדחי ישראל באפגניסטן (1992) – בן-ציון יהושע-רז, *מנדחי ישראל באפגניסטן לאנוסי משהד באיראן*, מוסד ביאליק, ירושלים 1992. 579 עמ'+48 לוחות.

יהושע-רז-מאחורי מסך המשי (2013) – בן-ציון יהושע-רז, *מאחורי מסך המשי – עמים ויהודים במרחב האיראני: פרס-איראן, אפגניסטן, בוכרה*, הוצאת כרמל, ירושלים 2013, 624 עמ'+XXXII לוחות.

מִיַּזְד לְאֶרֶץ הַקֹּדֶשׁ – *תולדות יהודי יַזְד שבפרס ועלייתם לארץ הקודש*. ליקט וערך יוסף שרגא, תפארת ירושלים, תשמ"ז. 354 עמ'.

מישאל-בין אפגניסטן לא"י – ישראל מישאל, *בין אפגניסטן לארץ-ישראל – מזכרונותיו של נשיא הקהילה בצפון אפגניסטן*. התקין והוסיף מבוא ואפילוג: בן-ציון יהושע. ועד עדת הספרדים. ירושלים תשמ"א. 211 עמ'.

מזרחי-בין ישראל לפרס – חנינא מזרחי – *יהודי פרס*, דביר, תל-אביב תשי"ט. 224 עמ'.

נצר-יהודי איראן-אמנון נצר (עורך), *יהודי איראן – עברם, מורשתם וזיקתם לארץ-ישראל*. חולון-תל-אביב תשמ"ח. ח+170 עמ'+ 16 לוחות.

פוזיילוב-יהדות בוכארה (תשס"ח) – גיורא פוזיילוב, *יהדות בוכארה, גדוליה ומנהיגיה* (מהדורה שנייה, מתוקנת ומעודכנת). ירושלם התשס"ח

פוזיילוב-מבוכרה לירושלים (תשנ"ו) – גיורא פוזיילוב, *מבוכרה לירושלים – עלייתם והתיישבותם של יהודי בוכרה בארץ ישראל תרכ"ח-תש"ח (1868-1948)*. משגב ירושלים, תשנ"ה. XI+436 עמ'.

קגנוביץ- בריחת יהודי בוכרה – אלברט קגנוביץ, הרקע המדיני והסוציו-אקונומי שגרם לבריחת יהודי בוכרה מאסיה התיכונה (1920-1930), העיתון הבוכרי, גיליון 194 (ינואר 2011 – טבת-שבט תשע"א), עמ' 12.

רבין-זרח כוכב מיעקב (תשמ"ט) – הרב יצחק הכהן רבין, *זרח כוכב מיעקב כמוהר"ר חזקיה הכהן רבין זצוק"ל – תולדותיהם והליכותיהם בקודש של רבני בוכרה*, ירושלים תשמ"ט.

ריצ'מן-נאפ – Sheldon L. Richman "War Communism to NEP: The Road from Serfdom", *The Journal of Libertarian Studies*, V, no. 1 (1981): (accessed Mar 4, 2009), 93.

שער שני

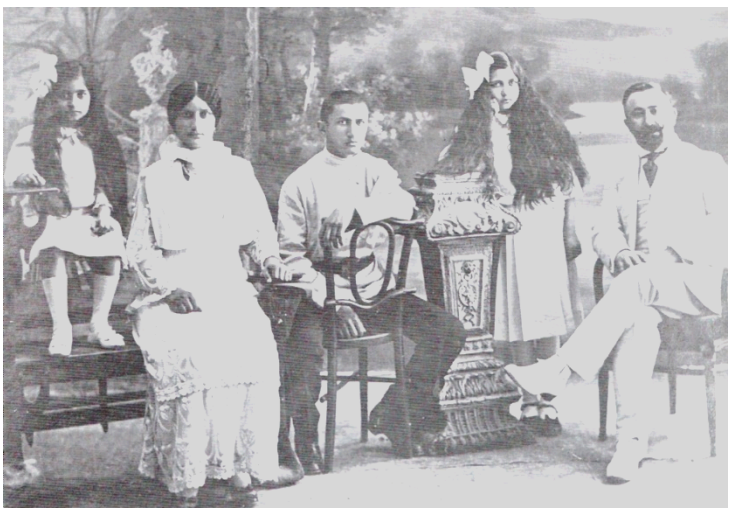
יהודים במדינות המוסלמיות של מרכז אסיה (בוכרה)

יהודי בוכרה במבחן העושר הכלכלי

בנימין בן דוד: "עדה קטנה – יזמים גדולים –

ההקלות שניתנו ברוסיה הצארית לסוחרים היהודיים מבוכרה סייעו להתפשטות הדעה כי מצב היהודים בממלכה הרוסית טוב יותר ממצבם באמירות הבוכרית. כאשר כבש הצאר את מרכז אסיה בשנים 1864-1884, קידמו היהודים בברכה את בואם של הרוסים ואפילו סייעו להם. אמירות בוכרה היתה לווסל של רוסיה הצארית, וחלקים גדולים משטחה של האמירות עברו לשליטה רוסית ונכללו בחבל טורקסטן.

יהודים יכלו לסחור בחופשיות, לרכוש נדל"ן. יהודי בוכרה זכו למעמד נכבד הן בתחומי רוסיה, הן בתחומי טורקסטן הרוסית. יזמים יהודיים הקימו חברות ובתי-חרושת לעיבוד כותנה ומשי והעושר זרם. הכיבוש הרוסי בכללו סייע ליצירת מעמד סוחרים ותעשיינים בקרב יהודי בוכרה, שהיו מעטים יחסית במיספרם אך בעלי עוצמה כלכלית וכושר תחרות ניכר. השגשוג הכלכלי של חלק מיהודי בוכרה לא נוצר יש מאין. כבר בשנת 1825 החלו יהודים בוכריים לסחור עם רוסיה. הם יצאו לרוסים כותנה גולמית בסיטונות ויבאו טקסטיל ומוצרים אחרים.



נתן דוידוף ובני ביתו בשנת 1916. ההשפעה הרוסית בולטת לעין

השלטונות לא פגעו באוטונומיה היהודית, למעט מינוי של 'הרב מטעם' בדומה לשאר הפלכים של הממלכה הצארית. היהודים היו פטורים מלשלם דמי חסות (הג'זיה') שגבה מהם אמיר בוכרה. הם גם נחלצו מהדרישה לשלם שלושה רבעים מגודל הפיצויים שנדרשו הנסיכויות הכבושות לשלם לצאר הרוסי. רבים מבני ה'צָ'לָה' (יהודים שאולצו להתאסלם באמירות בוכרה וחיו כאנוסים) חזרו ליהדות שלמה בתחומי הממשל הרוסי.

העושר הביא את עשירי העדה הבוכרית להיאחז בארץ ישראל ובעיקר בירושלים שבה בנו את שכונת הפאר 'רחובות הבוכרים', ארמון המשיח בסגנון ארמונות איטליה, ואדריכל גרמני תיכנן את רחובות השכונה בסגנון שתי וערב. היו עשירים שבנו בירושלים מעונות קיץ מפוארים, כדי לנוס מחום הקיץ המעיק של מרכז אסיה. ירושלים היתה מרכז של דפוס והוצאה לאור של הקהילות הבוכריות, והבולט בין המתרגמים והמוציאים לאור היה הרב שמעון חכם. שד"רים (שלוחי ארץ ישראל), שהגיעו בהמוניהם ל'ארץ הזהב' כדי לאסוף כספים לעניי הארץ ולתמוך כספית במוסדות חסד, בתי יתומים, בתי-חולים ומוסדות חינוך בארץ ישראל.

אמיר בוכרה רתח מזעם על תבוסתו לרוסים וראה ביהודים שעיר לעזאזל. הוא התנכל ליהודים וגזר עליהם גזירות כלכליות שהיו בגדר סחיטה, והמשך לניסיון להעביר יהודים על דתם. החלה הגירה המונית של יהודים מאמירות בוכרה לחבל תורכסטן הרוסית, שנחשבה בטוחה לעומת אמירות בוכרה.

הסוחרים הרוסיים, שנפגעו כלכלית מההתחזקות היהודית ומהשגשוג הכלכלי של היהודים, גרמו לכך שהממשל הרוסי ביקש להגן על התעשייה הרוסית והוציא צווי גירוש למי שלא נולד בשטחים הרוסיים ונחשב לאזרח חוץ. הצרת צעדיהם של היהודים הבוכריים הביאה לכך שהתעשייה הרוסית התחילה לייצר ולייצא באמצעים טכניים מתקדמים אריגי כותנה ומשי, והתעשייה המקומית היהודית של ייצור בדים וצביעת בדים התדלדלה. יהודים חיפשו לעצמם מקורות פרנסה אחרים. כספי שוחד בלמו את גירוש היהודים ואיפשרו ליהודים לפעול בעיקר בערים קוקנד, מרגלאן (בעמק פרגאנה) ובסמרקנד.

ספרו של בנימין בן-דוד, חבר קיבוץ חניתה וצאצא של משפחת דוידוב, אחת מתוך שלוש משפחות בוכריות ענפות ועשירות, שבהן מתמקד ספרו 'עדה קטנה – יזמים גדולים'. תוך שימוש במקורות ייחודיים ונדירים מארכיונים של ברית המועצות וחבר העמים, שלא היו נגישים עד לאחרונה, התאפשר למחבר לעסוק בהיסטוריה הכלכלית-חברתית של יהודי בוכרה בשלהי המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים. ספרו של בן-דוד מתמקד בשלוש משפחות עשירות: דוידוב, ועדיאייב, פותילאחוב. הן עשו את עושרן הרב על-ידי שליטה נרחבת על שדות כותנה ומנפטות רבות. למשפחת דוידוב היו אלפי דונמים של מטעי נשירים, כרמים ושדות כותנה לאורך מסילת הברזל טשקנט-סמרקנד, ובנוסף לזה היה להם נדל"ן רב בטשקנט ובמקומות נוספים. היו להם גם מפעל בירה ומכרות פחם. למשפחות ועדיאייב ופותילאחוב היו מפעלים לייצור סבון, שמן, מנפטות כותנה ושטחי אדמה נרחבים. העושר הרב היה מרוכז בתוך המשפחה כדי למנוע זליגתו לזרים.

עם השתלטות הבולשביקים על תורכסטן (1 בנובמבר 1917), החברות הכלכליות העצומות של שלוש המשפחות התפרקו. גם סכסוכים בקרב הדור השני תרמו לנפילתן של החברות הללו. המשפחות העשירות נטמעו תרבותית בחברה הרוסית וחיו את חיי הבורגנות הרוסית בלבוש, במזון ובחינוך הילדים. חרף זאת, הזיקה לשורשים היהודיים היתה חזקה. הם הקימו בתי-כנסת משפחתיים והעלו את ירושלים בראש שמחתם, ובראשה שכונת הבוכרים, שבימי תפארתה היתה היפה בשכונות ירושלים ואולי של ארץ ישראל כולה.

ראוי לציון את מפעלו רב החשיבות של בנימין בן-דוד, שפתח בפנינו את עולמם הכלכלי-החברתי של עשירי העדה הבוכרית, בספר המבוסס על מקורות הרואים אור לראשונה.

עקורים במלחמת העולם השנייה

מוצאים מקלט במרכז אסיה

לאחר התפרקותה של ברית המועצות בשנת 1992 נעניתי לפניית 'נתיב' ויצאתי לסייע ליהודים ולהעלותם ארצה (1992-1994). תחת אש חילצנו את יהודי דושנבה בתג'יקיסטן, הייתה לנו הזכות להקים מרכזי תרבות שבהם למדו אלפים באולפנים לעברית, הכשרנו מהנדסים לעבודה בארץ ובעיקר הפגשנו את היהודים שהיו מנותקים מיהדותם במשך 70 שנה וערכנו להם אירועים במחזור השנה. בזמן שרותי היו בטשקנט כ-100,000 יהודים מתוכם כ-20,000 בוכרים. את רשמיי הבאתי בספרי 'אוק יול – מסע במרכז אסיה', שיצא לאור בהוצאת משרד הביטחון. מחקר מקיף על יהודי בוכרה בעת החדשה תמצאו במחקרי המקיף: 'מאחורי מסך המשי', הוצאת כרמל, ירושלים 2013.

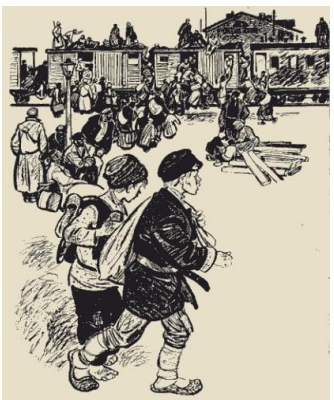
יהודים ומוסלמים סייעו לעקורים בשנים 1941-1943. גלים של עקורים מברית המועצות וממזרח אירופה חיפשו מקלט במרכז אסיה במלחמת העולם ה-2 או הוגלו מטריטוריות שהגרמנים פלשו אליהם. ימי מלחמת העולם ה-2 במרכז אסיה מתאפיינים כתקופה של שואה וגבורה כאחת. חמש המדינות המוסלמיות של מרכז אסיה: אוזבקיסטן,

טג'יקיסטן, טורקמניסטן, קזחסטן וקירגיסטן, שהיו חלק מברית המועצות, נתנו מקלט לעקורים מפני הקלגסים הנאצים שהתקדמו מזרחה. בין השנים 1941 – 1943 זרמו למרכז אסיה המוסלמית מאות אלפי עקורים, שנסו מאימת המלחמה וההשמדה הטוטלית שעשו הנאצים ועושי דברם.

רעבים ללחם שברו העקורים את רעבונם ב'לפיושקות' חמות, ריחניות ופריכות, שהוגשו להם על-ידי היהודים הבוכרים ועל ידי התושבים המוסלמים שקיבלו את העקורים במאור פנים, למרות שאמצעיהם היו דלים. רבים מן העקורים היו יהודים, שנמלטו מרוסיה, מאוקראינה, מפולין, מהמדינות הבלטיות ועוד. הם האמינו כי הנאצים לא יגיעו למזרח. ואכן, הקרב על סטלינגרד (נובמבר 1942 – פברואר 1943) שינה את כוונות הנאצים. ראש החץ שלהם הגיע לקווקז ואפילו נהנה משיתוף פעולה של עמי האזור. היעד שקבעו הנאצים היה כיבוש הקווקז וכניסה למזרח התיכון הערבי, שאהד את הנאצים ונהנה מתמיכתם בימי המרד הגדול ולאחריו. הנאצים ביקשו לחבור על אדמת ארץ ישראל עם כוחות רומל שיגיעו מצפון אפריקה. שתי המערכות באל-עלמיין ובסטלינגרד היו נקודות המפנה במלחמת העולם ה-2.



פליטים יהודיים מפולין נמלטים לשטח הכיבוש הסובייטי, 1939



רופאים יהודים סייעו במלחמה – הסובייטים, שהתעשייה הכבדה שלהם הותקפה ללא הרף על-ידי מטוסים גרמניים, האמינו כי למרכז אסיה לא תגיע הרעה. הם העבירו לטשקנט ולערים נוספות במרכז אסיה את התעשייה הכבדה, לרבות תעשיית המזון ותעשיות הנשק והמטוסים. רכבות-אמבולנס הביאו משדות הקרב רבבות פצועים שטופלו בבתי החולים בטשקנט. רופאים יהודים ולא יהודים נתנו כאן מזור לפגועי גוף ונפש. עד היום ניתן לראות בחצרות בתי החולים, שפעלו בימי המלחמה, אנדרטות המוקדשות לרופאים דגולים בימי המלחמה, שרובם ככולם היו יהודים.

הגיבורה מסטלינגרד – שבת אחת הוזמנתי לחמין בוכרי ('אוֹשִ-י סָאבוֹ – 'האוכל של מחר') בטשקנט בבית של סופרת ילדים בוכרית. הבית היה דל והעוני זעק מכל פינותיו. בבית עמד ריחו הטוב של החמין הבוכרי. לחדר נכנסה אישה דקה כבת 70. פניה חטובים כפסל יווני. עיניה עמוקות ולוהטות. שפתיה דקות בפה חסר שיניים. שערה הכסוף משוך מעבר למצחה הענק בקוקו. קשיחות אדם וגורל הייתה משוכה עליה. חשתי כי משהו אציל יש בפנים האלה למרות העוני והאומללות הזאת. הבחנתי על שמלתה אותות כבוד סובייטיים מחוברים בסיכת ביטחון. למראה תמיהתי, הסבירה הבת: "אמי היא גיבורת ברית המועצות. לאות הגבורה זכתה בקרבות סטלינגרד על הצלת חיי אדם תחת אש תופת". הבת הסבירה כי אמה רופאה מנתחת והיא ערכה ניתוחי ראש בעיצומם של הקרבות בסטלינגרד. "בתום המלחמה היא הוזמנה לקרמלין ובטקס מפואר הוענק לה האות. 40 שנה לאחר המלחמה עדיין עבדה כמנתחת ראש בבית חולים ממשלתי בטשקנט והיום היא חיה מפנסיה חודשית של כ-4.5 דולרים לחודש", הסבירה בתה.

שאה מחמודוב – 'יאנוש קורצ'ק' האוזבקי. נפח אוזבקי מוסלמי היה בבחינת 'יאנוש קורצ'ק האוזבקי'. רחמיו ורחמי אשתו נכמרו על

הילדים האומללים שאיבדו את הוריהם ותעו בדרכים. הם אספו ילדים עזובים לביתם, ללא הבדל דת ולאום, חינכו אותם, לימדו אותם מקצוע והאכילו אותם למרות שהם עצמם היו דלפונים. לפני שנים אחדות הוצבה אנדרטת ארד גדולה בטשקנט, המציגה סצינות ממפעלם הוולונטרי של שאה מחמודוב ואשתו.



הנפח שאה מחמודוב ('יאנוש קורצ'ק האוזבקי') ואשתו אימצו את ילדי העקורים היתומים האכילו אותם ולימדו אותם מקצוע. הפסל מוצב בכניסה הדרומית לטשקנט

המוות רדף אחרי העקורים גם במרכז אסיה – הקור, הרעב, המגֵפות והיעדר רפואה מונעת הפילו גם בארצות המקלט אלפי חללים. בתי הקברות התמלאו קברים, שבדוחק השעה אפילו לא צוינו עליהם שמות הנפטרים. בתי קברות מאולתרים גם מילאו אזורים שלמים, בעיקר קברי תינוקות וילדים שהיו חשופים למחלות ומגֵפות ללא אמצעי חיסון, מגורים ראויים, תזונה ולבוש הולם בקור העז. בביקוריי בבתי העלמין האלה הבחנתי בקברים שחוללו על-ידי בריונים אנטישמים לפני עשרות שנים ואיש לא קם מאז לתקן את מצבותיהם. בחלק מבתי העלמין האלה שוררת עזובה ובמהלך השנים פלשו בתי קברות פרובוסלביים אל תחומי בית הקברות היהודי האשכנזי. בתום המלחמה חזרו רבים מן העקורים לאוקראינה או לפולין, שממנה עלו לישראל, אך אלפים רבים העדיפו להישאר במדינות המוסלמיות של ברית המועצות עד לפתיחת השערים ולהרמת מסך הברזל. צאצאי העקורים היוו כ-80% מן

היהודים בטשקנט והבוכרים היו 20% בלבד מהאוכלוסייה היהודית. רבים חצו את הגבול דרך אפגניסטן או איראן ומשם הגיעו לארץ ישראל עם סרטיפיקטים או בלעדיהם. תוחלת החיים של אלה שנותרו בחיים במרכז אסיה הייתה נמוכה. המצבות בבתי העלמין שלאחר המלחמה, מעידות כי תוחלת החיים לא עברה ברוב המקרים את הגילאים 40 – 50 שנה. רק מעטים הגיעו לגיל 60. ולודיה שריפוב, הנהג האוזבקי שלי, הצביע על גבעה בעמק פֶּרְגָאנָה באוזבקיסטן ואמר לי: 'כאן עמד בימי המלחמה מחנה עקורים גדול של יהודים. בשולי המחנה קבורים למעלה מ-500 יהודים. בתי קברות מאולתרים פזורים בכל פינה במרכז אסיה, שבה היו מחנות עקורים. לימים, על בית קברות אחד הקימו בית חולים ועל בית קברות אחר הקימו מפעל לייצור בירה. נראה כי אין טראגי מכך שעקורים בורחים על נפשם מפני הגייסות הנאציים ומגיעים למרכז אסיה כפליטים חסרי-כול כדי להציל את חייהם ואת חיי ילדיהם ולהתחיל חיים חדשים ודווקא בעיר המקלט מוצאים הם את מותם.

לא אחת בת שנישאה למוסלמי, רוסי או אוקראיני, הבטיחה חיים למשפחה כולה, שזכתה לקורת גג ולמזון. למרות שיהודים ומוסלמים במרכז אסיה עזרו כמיטב יכולתם לעקורים, אלפים מהם, בעיקר ילדים, מצאו את מותם ברעב, בקור, ממחלות וממגפות. הנפטרים נקברו לפי השקפת עולמם בבתי קברות של המפלגה הקומוניסטית, או בבתי קברות עירוניים אתאיסטיים, בבתי קברות פרובוסלבים, בבית עלמין אשכנזי או בבית עלמין מאולתר הצמוד למחנות העקורים. בכמה מן הערים הם נקברו בחלקות מיוחדות בבתי קברות בוכריים. העקורים ובני העקורים, שמצאו מקלט במרכז אסיה, נאלצו ללחום מלחמת הישרדות. מהר מאוד רבים מהם נטמעו בחברה הרוסית האתאיסטית-קומוניסטית ומיעוטם בחברה המקומית המוסלמית. תהליך הטמיעה אִפשר להם לרכוש השכלה גבוהה ולקבל משרות בכירות בצבא, במשטרה, בקג"ב, בפרקליטות, ברפואה, בהנדסה, בתעשייה, בתיאטרון, במוסיקה ובאופרה. תרומתם לחברה הכללית הייתה עצומה.

צעירים יהודים נלחמו בגבורה ומקום קבורתם לא נודע – מעט ידוע לנו על עלילות הגבורה של צעירי היהודים הבוכרים, שגויסו לצבא

האדום ולחמו בכל החזיתות עד לנפילת ברלין. אלפי צעירים בוכרים נהרגו כחיילים בצבא האדום, שבשורותיו נלחמו בגבורה בכל החזיתות – לנינגרד, סטלינגרד, אוקראינה, פולין, ואפילו בקרבות על ברלין. מי שחזר חי או נפל בשבי מצא לא אחת את מותו בגולאג סובייטי. הוא הואשם על-ידי סטלין שעצם היותו חי הוא הוכחה שלא נלחם כראוי. בכל בית עלמין יהודי הוקדשה חלקת הנצחה עם שמות הבנים שנפלו. בעבר ניצב כאן לפיד אש, נר תמיד. מאז מלחמת העולם ה-2 ואבדן הבנים בחזיתות אירופה מצבות ההורים נושאות גם את תמונת הבנים שנפלו. ביום ט' באב צמה כל הקהילה ובניה עולים לקברי אבות עם מטאטא זרדים, דלי וזר פרחים. הם מצחצחים את הקברים ואת סביבתם, מניחים זר פרחים ורק אז מקוננים ליד הקבר. מי שיודע פסוק או שבר פסוק אומר אשכבה וקדיש. היהודים הבוכרים התאבלו לא רק על חורבן בית המקדש אלא בעיקר על חורבן משפחתם. רבים מצעירים אלה שירתו כקצינים וכלוחמים וזכו לאותות כבוד של גיבורים, כמו כמה מבניה של דוּשַנְבֶּה בטג'יקיסטן – המַאיוֹר מיכאל אבדורחמנוב, אוריאל אברהמוב, אמנון בנגייב, גבריאל דוניאלוב, רפואל דוניאלוב, שומיאל כוהנוב, זאב מיכאלוב, חנניו פוזאילוב, מיכואילי תוצ'יק ורבים רבים אחרים. סיפורי הגבורה האלה עדיין לא נתפרסמו. רק קומץ קטן של משוגעים לדבר, בוכרים שחזרו משדות הקטל, מנסים לעת זקנתם לשחזר את סיפורי הגבורה המדהימים ואת שמות הנופלים. הצלחתם מועטה בפינות הנידחות של חייהם. בוריס יצחקוב, שחי בדוּשַנְבֶּה, הקדיש עשרות שנים לאיסוף סיפורי גבורה שאותם סיפר בטג'יקית בספרו 'דאלירון', שיצא ב-1991 בדוּשַנְבֶּה וקוראים אין. מה חבל, ש'יד ושם' אינה מקדישה די להנצחת הגבורה היהודית במסגרת הצבא האדום וצבאות אחרים בימי מלחמת העולם ה-2.



יהודים מטשקנט חוזרים לביתם במזרח אירופה בתום המלחמה, 1946

בצד היהודים הבוכרים חיו במרכז אסיה הסובייטית גם לא מעט יהודים אשכנזים שהיגרו לכאן עוד בתקופה הצארית. במפקד שנעשה בשנת 1939 (לפני גלי ההגירה של העקורים) נמנו באוזבקיסטן 50,800 יהודים, ורק 21,000 מהם היו יהודים בוכרים. כל היתר היו אשכנזים שהגיעו למרכז אסיה בתקופה הצארית בעיקר. המסות של האשכנזים הגיעו למרכז אסיה בין השנים 1941-1943 ובתום המלחמה יוצאי פולין חזרו לארצם ומשם עלו ארצה. בשנת 1959 נמצאו באוזבקיסטן קרוב ל-100,000 יהודים, שרובם היו אשכנזים. בשנת 1989 נמצאו במרכז אסיה כולה 36,568 יהודים בוכרים. לפי הערכות אחרות חיו במרחב האמור 40-45 אלף בוכרים ועוד כ-60,000 אשכנזים. מאז רובם עלו לארץ או היגרו למדינות אחרות, בעיקר לארצות הברית. כיום נותרו באזור מעטים.

שיעור הנישואים המעורבים בקרב הבוכרים באזור היה ב-1926 – 0% וב-1962 הגיע ל-7.7%. לעומת זאת, בקרב האשכנזים ההתבוללות הייתה רבה יותר – ב-1926 הגיע שיעור ההתבוללות ל-19.2% וב-1962 הגיעה ל-33.7% – שיעור דומה לרמת ההתבוללות בקרב שאר יהודי ברית המועצות לשעבר. במפקד 1959 הצהירו 19,300 יהודים בוכרים, כי הניב הטג'יקי-יהודי הוא שפת אמם, כלומר שני-שלישים שמרו עדיין על ייחודם. באותו זמן רק 20% – בעיקר זקנים – בשאר חלקי ברית המועצות ציינו כי שפת אמם היא יידיש.



אחרי 70 שנות קומוניזם וניתוק מיהדות מסיבים העקורים וצאצאיהם לשולחן סדר פסח ראשון (1992). צילם: בן-ציון יהושע



נוער יהודי מצאצאי העקורים לומד עברית לקראת עלייתו ארצה (1993).

במרכז: המורה תקוה יהושע ז"ל. צילם: בן-ציון יהושע



צאצאי העקורים שומעים לראשונה מהמחבר על החיים במדינת ישראל (1992).

מוסלמים שהפכו ליהודים כהלכה - הטלפון חזר וצלצל בעקשנות. מעבר לקו היה ולודיה שריפוב, נהג ה'לאדה' המוסלמי שעבד במרכז התרבות הישראלי שאותו ניהלתי בין השנים 1992-1994 במסגרת שליחותי במדינות המוסלמיות של ברית המועצות לשעבר. הגעתי לאזור זמן קצר לאחר פירוקה של ברית המועצות ועצמאותן של המדינות שהיו חלק ממנה. הקמנו אולפנים ומרכזים להכשרה מקצועית בכל מרכז אסיה כדי להקל על אלפי יהודים להיקלט בארץ. לראשונה הכירו רבים מיהודי טשקנט את חגי ישראל והסבו לסדר פסח. במקביל הוטלו עלינו משימות הצלה של יהודים שחייהם היו בסכנה.

"סבתא שלי מתה. אני מבקש שתבוא מהר", התייפח ולודיה בטלפון. מה לי ולסבתא המוסלמית של הנהג שריפוב? למה הוא מתעקש שאגיע לבית סבתו בשכונה המוסלמית. למרות השאלות שהטרידו אותי, ביקשתי מאחד הנהגים להסיע אותי לבית סבתו המוסלמית של ולודיה. בדרך לשכונה המוסלמית אני מהרהר בשם משפחתו של 'שריפוב', המצביע על משפחה מוסלמית מיוחסת, שמקורה כנראה מ'בוכרה-י שריף' – בוכרה האצילה. נכון שתווי פניו והמראה הבהיר של ולודיה הם יותר סלביים מאשר אוזבקיים, אבל בעיר טשקנט, שיש בה למעלה ממאה לאומים שונים המתחתנים זה בזה, הכול ייתכן. סוף סוף הגענו לבית סבתו של שריפוב. הרחבה מסביב לבית מלאה עממים שונים – אוזבקים, טג'יקים, טטרים, רוסים ואוקראינים. אף לא יהודי אחד. ולודיה ניגש אלי ובזרועותיו החסונות חיבק אותי ונשק על לחיי נשיקות של נחמה. גם אמו יאנה שריפוב חיבקה ונישקה אותי ואמרה: "תודה לך שבאת. הייתה לנו בעיה גדולה ואתה בטח תדע איך לפתור אותה". לא הבנתי איך אני יכול לסייע בהלוויה מוסלמית. ולודיה הוביל אותי אל פנים הבית. בארון קבורה פתוח שכבה סבתו, לבושה שמלת קטיפה נאה, שיער ראשה מסורק בסגנון שנות השלושים, עיניה עצומות ופניה מאופרות, שפתיה משוחות בשפתון אדום, ציפורניה המטופחות מרוחות בלק. ליד הנפטרת ישבה בתה יאנה. עורה בהיר ועיניה מלוכסנות – שילוב

סלאבי עם מאפיינים אוזבקיים. היא לא הפסיקה ללטף את פניה של אמה המתה ומזמן לזמן שבה ולחצה את ידי.

"ולודיה", אני אומר במבוכה, "במה אוכל לעזור לכם?"

"אתה רואה את שני האנשים האלה ליד מכסה הארון. הם מנסים מאז הבוקר ליצור 'מגן דוד' מרצועת בד אחת, שנגזֵרה מתכריך, ולקבוע אותו על הארון והם לא מצליחים".
"למה לכם כמוסלמים 'מגן דויד'? בימינו זה סמל יהודי", שאלתי את ולודיה.
"אנחנו יודעים שזה סמל יהודי ולכן רצינו לקבוע 'מגן דויד' על ארונה של סבתא. סבתא שלי היא יהודיה", אומר לי ולודיה לתדהמתי. "בשנת 1941 היא הגיעה עם הוריה מאוקראינה למצוא כאן מקלט. היא נישאה לאוזבקי כדי להציל את המשפחה ממוות. סבי המנוח היה מוסלמי שדאג לכלכלתנו בימי המלחמה. סבתי היא יהודיה ילידת אוקראינה".

"אם כך", אמרתי לוולודיה, גם אמך יאנה היא יהודיה וגם אתה ולודיה אתה יהודי ולא צריך גיור ושערי הארץ פתוחים בפניכם". יאנה וולודיה גילו לפתע את יהדותם והיו מופתעים.

"אין אפשרות לבנות 'מגן דויד' מרצועת בד אחת", אמרתי לשני האוזבקים. נטלתי מספריים וגזרתי את רצועת הבד שבידם לשני פסים שווים בגודלם ובניתי תוך פחות מדקה שני משולשים שהיו ל'מגן דויד'.

"א יידישע מאמע. גרויסן ייחוס" – "בצוואתה ביקשה סבתא להיקבר בבית הקברות היהודי, לא הרחק מהקבר של אמה, היא השאירה כמה מטרים של בד כותנה וביקשה שישמש תכריך. אנחנו לא יודעים לעשות תכריכים ולכן ריפדנו את הארון שלה בבד כותנה שיהיה לה נוח בקבר", אומר ולודיה. יאנה מלטפת את מצחה של הנפטרת, פורצת בבכי ואומרת שתיים שלוש מילים ביידיש, הזכורות לה מילדותה, מילים ששמעה מאמא שלה ומסבתא שלה: "מאמע. א יידישע מאמע. גרויסן ייחוס", היא אומרת במבטא רוסי כבד. היא חזרה על המילים כאילו היו מנטרה לנשמתה של אמה".

איננני יודע אם זה רק יד המקרה. מן השמים ניתכו ממטרים עזים. שיירת המכוניות עשתה דרכה לבית העלמין האשכנזי של טשקנט. שני פועלים טטרים עדיין חפרו את בור הקבר בתוך הבוץ הצהבהב. הפועלים במגפיים גבוהים היו מרוחים בבוץ. מדי עשר דקות הם נטלו את הארון וניסו ללא הצלחה לדחוף אותו לבור הקבר. הארון היה עדיין גדול בכמה סנטימטרים. הבוץ כיסה את הארון כליל. ה'מגן דויד' שלי נראה עלוב ביותר. הגשם ניתך ארצה, הפועלים במגפיים המשיכו להתבוסס בבוץ ולערוך ניסיונות. בנעוריי שמעתי על חיבוט קבר. הנה עיניי רואות זאת. חלפה מחצית השעה של ניסוי וטעייה, עד שהארון מצא את מקומו בבור שחת. הפועלים כיסו את הארון בערמות עפר ובוץ. הקהל שהסתתר מתחת למטריות שחורות גדולות לא הוציא הגה מפיו עד אותו רגע שבו הגיע הארון למנוחת עולמים. רק אז הניחו בזה אחר זה זרי פרחים על הקבר.

גמילות חסד של אמת – קברן לעת מצוא – השמים נרגעו לרגע קט. מסביב הייתה שתיקה רועמת. אני עומד מול תופעה מיוחדת – אישה יהודיה, שנעקרה בימי השואה מביתה באוקראינה. להצלת משפחתה נישאה לאוזבקי מוסלמי כדי לתת חיים למשפחתה והיא מבקשת בצוואתה להיקבר בקבר ישראל. איננני יכול לתת לאירוע זה לחלוף על פניי מבלי לתת לו חותם יהודי כלשהו. ניגשתי סמוך לקבר. הקהל הלא יהודי הקיף אותי ואת הקבר במעגל. לא ידעתי מה לומר ובכל זאת פתחתי ודקלמתי בעברית את 'אשת חיל', שאני נוהג לומר בסעודת ליל שבת. אמרתי 'קדיש' וקולי הדהד בין מאות המצבות. חשתי כי מאות מתי ישראל הקבורים בבית הקברות הזה עונים אחריי 'אמן'. אמרתי 'אשכבה לאישה' כפי שאני נוהג לומר כל אימת שאני עולה על קברה של אימי עליה השלום. הקהל לא הבין מילה אבל מנגינות בית העלמין שיצאו ממחוזות היגון פעלו עליהם. השמים שבו וטפטפו. ברוסית הצנועה שלי פתחתי ואמרתי: "דרגי דרוזיה...חברים יקרים... איננני יודע אם זה יד המקרה ואולי לא. היום 9 במאי. יום הניצחון על גרמניה הנאצית. השמים בוכים עכשיו על מותה של אישה יהודיה שהמלחמה מבחינתה נגמרה רק היום. הוריה והורי הוריה חיו כיהודים ומתו כיהודים וגם היא ביקשה למות כיהודיה. הייתה לי הזכות להביאה לקבורה כיהודיה ולומר על

נשמתה 'קדיש' ו'אשכבה'. השמים מבכים עכשיו לא רק את מותה אלא גם את הגורל היהודי על האדמה הזאת". יאנה וולודיה שריפוב חיבקו אותי בחום. יאנה אמרה: "אמי אמרה: כל השנים חייתי כאן כלא יהודיה. בתוך תוכי חשתי את פעימות הלב היהודי שלי. אני רוצה למות ולהיקבר כיהודיה... אתה הבאת היום את אמנו לקבורה כיהודיה...". רעד אחז בגופי. השמים ששבו והתמלאו הבזקים של ברקים ובעקבותיהם באו הרעמים, שהתגלגלו כרעמי תותח בחזית מלחמת העולם ה-2. מראות וקולות של מלחמה ליוו יהודיה למנוחת עולם. כאן המלחמה עוד לא תמה. פתאום ירד שקט והגשם פסק. משפחת שריפוב עלתה לארץ.

יהודים בשלהי המשטר הקומוניסטי במרכז אסיה

הקומוניזם נלחם באמונה באלוהים

בשנת 1920 נכבשה בוכרה על-ידי הקומוניסטים ובעלי הון ו'כלי קודש' הוגלו לסיביר או הוצאו להורג. רעב כבד שרר בכל רחבי ברית המועצות. רבים ברחו אל מעבר לגבול – אט אט נסגרו מוסדות הדת ובשנת 1928-9 לא נותרו תלמודי תורה וישיבות. עד שנת 1930 נסגרו כל בתי הכנסת, למעט שניים שבהם היו רשאים להתפלל רק גברים בגיל העמידה ואילך. 'יהודים-מטעם' הסיתו ודרשו לסגור בתי-כנסת ולהפכם למועדוני המפלגה. אחד מסימניו המובהקים של המשטר הקומוניסטי בברית המועצות הייתה המדיניות האנטי-דתית של השלטון. היהודים נפגעו במיוחד בשל הזיקה בין דת ישראל ללאום היהודי. התפיסה הקומוניסטית שללה את הדת, שהוגדרה כמאמרו של קרל מרקס כ'אופיום להמונים'. המפלגה חרטה על דגלה סיסמאות ששללו את הדת ודגלו באתאיזם. במקביל, המשיכו הקומוניסטים את מדיניות הרוסיפיקציה של האזורים האסייתיים, שהחלה עם הכיבוש הצארי של האזור[113]. בקרב המעמד המבוסס של היהודים היה זה תהליך מרצון. יהודים עשירים העדיפו לבנות את בתיהם המפוארים בשכונה הרוסית מחוץ ל'מחלה', תהליך שזירז את ההיטמעות שלהם בחברה הרוסית ובאורח חייה. מהר מאוד השילו מעליהם את

הבגד המסורתי והעדיפו את הבגד האירופי. חלה התרופפות דתית, כגון אי הקפדה על כיסוי ראש ואי הקפדה על דיני ישראל מחוץ לבית. בדור השני והשלישי הייתה שכבה ששלטה בשפה הרוסית, תוך הכרה והזדהות עם הספרות והתרבות הרוסית. הילדים והנוער למדו בבית-ספר רוסי, אך חלק מילדי העשירים למדו במקביל בשעות אחר הצהריים גם לימודי קודש, שכללו הוראת הלשון העברית על-ידי מורים שהגיעו במיוחד מירושלים (חכם יהודה קסטל, חכם אהרון ואחרים)[114].

---

[113] רוסיפיקציה – תהליך שבו השלטון הרוסי רצה להפוך את היהודים ואת יתר המיעוטים הלאומיים לרוסים ע"י לימוד התרבות, השפה הרוסית והזדהות עם הממשל. ראה: Oliver Roy, *The New Central Asia – The Creation of* Nations, I.B. Tauris, London-New York 2000, 222 p ראה בן-דוד-יזמים כלכליים, עמ' 34, 35, 37.

[114] נתן דוידוף מספר בזיכרונותיו על לימודיו ב'גימנסיה' ובמקביל כאשר מלאו לו שלוש-עשרה שנים (1893) גמר קורס שחיטה. פעמיים בשבוע בשעות הערב למד

המשטר הקומוניסטי שם קץ ל'תור הזהב' בחייהם של היהודים הבוכרים בתחומי הרוח והכלכלה והם נאלצו לפתח חיים יהודיים בתוך עולם של מורא ופחד. הכלכלה שהם היו אדוניה נשמטה מידם והפולחן הדתי ולימוד התורה כבר לא היו גלויים כמקודם, אלא הצטמצמו וירדו למחתרת. הדת היהודית הלאומית הייתה לדת משפחתית המושתתת על המסורת[115].

תקופת הזוהר

ר' יוסף מערבי-ממאן בן משה, השד"ר מצפת [טטואן תק"א (1741) – בוכרה, תקפ"ג (1823)], שהשתקע בבוכרה והקים בה משפחה, הותיר אחריו תקופת זוהר בכל הקשור לחיים יהודיים. תלמידיו-יורשיו, שהמשיכו בדרכו היו מולא פנחס הכהן ("הגדול"), בן חכם ר' יצחק הכהן מבגדאד [בוכרה תקמ"ח-1788 – תרי"ח-1858] ומולא פנחס הקטן (מולא נייאז). לאחר פטירתו של ר' פנחס ("הגדול") הוכתר בנו ר' יצחק חיים [בוכרה, תר"ח-1848 – תרנ"ו-1896]. אחרון הרבנים בזמן הכיבוש הסובייטי (1920) היה ר' חזקיה הכהן רבין [בוכרה, תרל"ב-1872 – ירושלים תש"ה (1945)], נכדו של ר' פנחס הגדול, שכיהן בקודש עד לבריחתו לארץ בשנת 1930. הם עמדו בראש בית דין לגיטין ולהתרת עגונות, ובישיבה שעמדו בראשה הכשירו דורות של רבנים ומורי הלכה, מוהלים ושוחטים[116].

סוגיות בתלמוד אצל חכם רחמים. ספקנותו עוררה אצלו קושיות ותמיהות, שהביאו לסילוקו מלימודי קודש. בגיל 14 נכנס לחיי מסחר בהם עשה חיל (בן-דוד-יזמים כלכליים, עמ' 55-56).

[115] בשנת 1992 יצאתי לאזור בשליחות לשכת הקשר-נתיב כנספח תרבות למדינות מרכז אסיה, אך היקף התפקיד הגלוי והסמוי התרחב גם להצלת יהודים מערי מצוקה והעלאתם לארץ. בשנים 1992-1994 תיעדתי מצב נתון של היהודים הבוכרים, שיצאו זה עתה משעבוד לגאולה. רשמתי מראי עיניים ומשמע אוזניים ומקצת מאירועי הזמן בספרי 'אוק-יול – דרך לבנה – מסע במרכז אסיה', הוצאת משרד הביטחון, תל-אביב 1996, 204 עמ' + תצלומים. התעודות והתצלומים שלא צויינו אחרת הם מאוסף בן-ציון יהושע.

[116] בצד היהודים הבוכרים חיו במרכז אסיה הסובייטית גם לא מעט יהודים אשכנזים שהיגרו לכאן עוד בתקופה הצארית. במפקד שנעשה בשנת 1939 (לפני גלי ההגירה של העקורים) נמנו באוזבקיסטן 50,800 יהודים, ורק 21,000 מהם היו יהודים בוכרים. כל היתר היו אשכנזים שהגיעו למרכז אסיה בתקופה הצארית בעיקר. ב-1959 נמצאו באוזבקיסטן קרוב ל-100,000 יהודים, שרובם היו אשכנזים. בשנת 1989 נמצאו

בעקבות הכיבוש הצארי של מרכז אסיה נדדו יהודים מן המרכז הגדול בבוכרה אל כל ערי מרכז אסיה [טורקסטן] והתבססו בחיי מסחר ומלאכה, שלחלקם הביאה עושר רב[117]. בכל מקומות יישובם הקימו בתי-כנסת, מקוואות ובתי עלמין ושמרו בדקדקנות על כל דפוסי הדת ומנהגי הקהילה כמקובל בעיר ואם בוכרה. מן המרכז הרוחני בבוכרה נשלחו מורי הוראה, חזנים, מוהלים ושוחטים לכל הקהילות שעמדו תחת מרותם.

המהפכה הבולשוויקית פעלה ביתר שאת. היהודים חסרו מסגרות ארגוניות, למעט בתי כנסת בודדים, שעדיין נותרו פעילים חלקית, שבהם עוד נלמד בחשאי חינוך דתי תוך חירוף נפש. כוהני הדת של כל הדתות הוגלו לגולאגים או הומתו בשדה הריגה מחוץ לערים[118]. מסגדים, כנסיות ובתי-כנסת נסגרו או נהרסו. תשמישי קדושה וספרי קודש הוחרמו והועברו למרתפי הקג"ב. הכתב הערבי והכתב העברי הוסבו תחילה לכתב לטיני בימיו של לנין (1928-1932) ובימיו של סטלין (1932) הוסב הכתב מלטינית לקירילית[119]. כל זאת כדי לנתק מוסלמים ויהודים מכתבי הקודש שלהם ולקרבם לתרבות הרוסית ושפתה. בפרעות נהרסו בתי-כנסת רבים ובמעט בתי-כנסת שנותרו הצטמצם מניינם של המתפללים, כי רבים היו טרודים בבקשת מזון לבני משפחותיהם ולהצלתם מרעב לבד מן החשש שייעצרו. בשנת

במרכז אסיה כולה 36,568 יהודים בוכרים. לפי הערכות אחרות חיו במרחב האמור 40-45 אלף בוכרים ועוד כ-60,000 אשכנזים. מאז רובם עלו לארץ או היגרו למדינות אחרות, בעיקר ארצות הברית. כיום נותרו באזור אלפים לא רבים.

[117] ראה בן-דוד-יזמים כלכליים; בן-דוד- יהודי בוכארה בתאשכנת.

[118] גולאג (ברוסית: ГУЛАГ, ראשי תיבות של Главное Управление Исправительно— Трудовых Лагерей, ובתרגום לעברית: "ההנהלה הראשית של מחנות עבודה לתיקון". היה זה ענף של שירותי ביטחון הפנים של ברית המועצות, אשר עסק בהפעלת מערכת עונשין באמצעות מחנות עבודת כפייה. מחנות אלו יועדו לפושעים מכל הסוגים, אך בפועל נודעה מערכת הגולאגים בעיקר כאמצעי של דיכוי יריבים פוליטיים ומתנגדי המשטר הסובייטי. בטשקנט הוקם לא מכבר אתר הנצחה של 'חללי סטלין' לא הרחק ממגדל הטלוויזיה. אתר מושקע ומעוצב להפליא על גדת ה'אנכ'ור' ולצידו מוזיאון עם שמותיהם של החללים. האתר עמד בשעתו מחוץ לעיר, לשם הובאו ה'נאשמים' ונורו למוות במסגרת ה'טיהורים'.

[119] ראה יהושע-אוק-יול, עמ' 96.

1929 חל מפנה במדיניות הסובייטית כלפי הדת בכלל וכלפי היהדות בפרט. במקום תעמולה והסברה אנטי דתית נמסר הטיפול בענייני דת לשירותי הביטחון. בתי כנסת נסגרו בצווים מינהליים, רבנים נעצרו והוגלו לשנים ארוכות למחנות ריכוז שם רבים מהם מצאו את מותם.

השלטונות נהגו ביתר זהירות במרכז אסיה מאשר בחלק האירופי של ברית מועצות. רוב בתי הכנסת נסגרו כבר במחצית השנייה של שנות ה-20 ובראשית שנות ה-30. פרופ' מנשה הראל מביא מפי פרופ' מיכאל זנ"ד, כי שנות הטיהור בסוף שנות ה-30, הכו מכה קשה את התרבות היהודית הבוכרית. נאסרו אז אינטלקטואלים רבים. בתוכם הבלשן ועסקן התרבות אהרונוף, הסופר פינחס אברהמוף, המשורר מוחיב (מרדכי בצ'אייב) ורבים אחרים. חלקם מצאו את מותם במחנות ריכוז, וחלקם חזרו משם לשדה ריק. שנת 1940 הייתה עת סיום הכתיבה היהודית-בוכרית ומאז ראו אור רק ספרים בעלי אופי סובייטי סטליניסטי[120]. בימי המלחמה נפסקו הרדיפות לפרק זמן קצר עד תום המלחמה, אך הרדיפות התגברו ביתר שאת בשנות ה-40. רק בית-כנסת אחד הותר לו לפעול בקהילות הגדולות ובמרכזים הקטנים קוימו מניינים רק בדירות פרטיות. אף על פי כן הרוב המכריע של בני העדה הבוכרית ללא

---

[120] ראה זנ"ד-יהודי בוכארה, עמ' 41-46; הראל-נחלת יעקב, עמ' 164. "בין עולי בוכארה היו חכמי לב ויודעי תורה...מהם שמו לב לאסוף ספרים וכתבי-יד ויסדו ספריות תורניות. ספרייתו של ר' שלמה מוסאיוף מכילה מאות כתבי-יד ואלפי ספרים, ביניהם אינקונאבולים [ספרים שהודפסו עם המצאת הדפוס, עד שנת 1500]. בשבעים שנה עד שנת תרצ"ט [1939] הדפיסו כ-170 ספר. רוב הספרים היו כמובן ספרי דת: תפילה ומנהגים, קבלה ותיקונים, מדרשים ופירושים. ביחוד חשובים הפירושים והמדרשים לכתבי הקודש בשפתם המדוברת ("תפסירים"). הם נכתבו בלשון פיוטית, בסגנון משוררי פרס, והאוצרים דרשות ממכמני האגדה התלמודית והמדרשים (שאהין תורה, הוצאת שמעון חכם, ועוד). נתפרסמו גם דברי ספרות יפה ממשוררי פרס, ותרגומים מעברית (כגון אהבת ציון לא. מאפו ועוד). כמו כן נדפסו ספרים שימושיים, כגון מלונים עבריים-פרסיים, להקל על מדברי פרסית רכישת העברית" (ראה בן-צבי-נדחי ישראל, עמ' 117-118). הרב חזקיה הכהן רבין הותיר אחריו בספרייתו מאות ספרים של חכמים ספרדים ואשכנזים, שכללו ספרים בתחומי הפרשנות המקראית (לרבות תפסיר בפרסית יהודית), ספרי הלכה, קבלה, מדרשים, אורח חיים, הרמב"ם, שו"ת, מוסר, מעשיות, משלים, קונקורדנציה. במיוחד רבים הספרים בענייני גיטין ושחיטה. ספרייתו מעידה על עולמו הרוחני (רבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' של-שנ).

הבדל מעמד והשכלה ראו בדת מסורת משפחתית העוברת מדור לדור כאירועים במחזור השנה – שבת וחגי ישראל; ומחזור חיי אדם – ברית מילה, חופה ומנהגי קבורה. אולם רק קשישים ופשוטי-עם שמרו כשרות ושבת וביקרו בבית כנסת בשבת וחג, שמרו על חוקת הפסח, הקימו סוכות [לעתים מתחת קורת גג] וצמו בימי צום[121].

הפיקוח הממשלתי מנע מהקואופרטיבים לשבות בשבת. יהודים שנזקקו לשירותים דתיים, כגון קידושין, בשר כשר, מצות וכיו"ב נמנעו מכך מחשש שייענשו. עם זאת יהודים לא מעטים מצאו דרכים להימנע מעבודות בשבת וחג. היו יהודים שהתנזרו מאכילת בשר. בשנות ה-30 הדת מילאה תפקיד שולי בחיי היהודים. למרות האמור יהודים החלו לאלתר בתחומי דת שונים. יהודי בוכרה שהיו אמונים על כתובות מפוארות העשויות עור צבי החלו להעתיק כתובות על דפי מחברת, הוקמו סוכות בחצרות בתי-כנסת מתחת לקורת גג מחשש למראית עין.

בשנות המלחמה (1939-1945) התירו השלטונות את הרצועה ובכמה ערים התחדשה פעילותם של בתי כנסת, אולם אלה פעלו תחת פיקוח חמור של השלטונות. הרבנים, שהיו למודי ניסיון מתקופת מחנות הריכוז והדיכוי, לא ניסו לחרוג מן המסגרת המצומצמת שאפשרה להם החוקה הסובייטית. משקלו של בית הכנסת בימי המלחמה לא היה רב. ביקרו בו מעטים, בעיקר קשישים[122].

בסוף שנות ה-50 של המאה ה-20 גברה בברית המועצות המתקפה נגד היהדות – כדת, כתרבות וכחטיבה היסטורית. בספרות ובעיתונות הובלט האופי הבלתי-מוסרי של הדת היהודית הסוגדת לאל הממון.

---

[121] ראה: מיכאל זנ"ד, 'בוכרה', צור-התפוצה, עמ' 151-152. גם לאחר המהפך בברית המועצות בשנת 1991 עדיין הגיעו לבית-הכנסת רק בני 40 שנה ומעלה. אפילו בנו של הרב עמנואל שמעונוב, בוכרי איש חב"ד ורב הקהילה בסמרקנד בשנות ה-90 הראשונות של המאה ה-20, הלך ביום שבת לבית הספר הממלכתי ולא הגיע לבית הכנסת. לזכותו של הרב הצעיר הזה יאמר, שלמרות קשריו עם חב"ד לא אפשר לשליחיו לשנות מנוסח התפילה ומהמסורות הבוכריות מדורי דורות.

[122] ראה: מר'דכי אלטשולר 'מן המהפכה עד לגמר מלחמת העולם השנייה', צור-התפוצה, עמ' 45-46

'יהודים מטעם' - כפל התנהגות

לאורך ימי המשטר הקומוניסטי פעלו לא מעט יהודים מטעם המפלגה או מטעם הקג"ב וה'יבסקציה[123] '. יהודים הסגירו יהודים, שכל עוונם היה יחסם החיובי לדת. הציבור הכיר את המלשינים ונזהר מפניהם. בשנת תרפ"ז (1927) הלשינו יהודים לקג"ב כי בקירות בית הכנסת של הרב הראשי הרב חזקיה הכהן רבין בבוכרה החביאו היהודים מטילי זהב רבים. ניסיונותיו של הרב לבטל את הגזירה לא צלחו. יהודי בוכרה הגיעו בהמוניהם וזעקו זעקות מרות למראה מקדש מעט הנחרב לנגד עיניהם. בקירות לא נמצא זהב אלא רק שרידי ספרי תורה גנוזים, שהועברו ללנינגרד. ביום שבת לאחר קריאת התורה קם הרב ודרש: 'אני יודע מיהו המלשין שבעטיו נהרסו כמה מקירות בית הכנסת...כשם שזמם המלשין לעשות ונחרב בית הכנסת, כך יעשו לו מן השמים, כי מידה נגד מידה לא בטלה'. בתוך חודש ימים העלילו על אותו מלשין, הוא נאסר והוצא להורג[124] .

פעילותם של הפרובקטורים והמלשינים מטעם הקג"ב והמפלגה הקומוניסטית לא פסקה מייד עם עצמאותן של חבר המדינות (1991). במידה מסוימת עולמם של אלה ושל אידיאולוגים מרקסיסטיים, פוליטרוקים או עיתונאים-מטעם נחרב. חלף זמן עד שהם הצליחו ליישר קו עם העולם החדש ולשנות את עורם. נפגשתי או נתקלתי עם לא אחד מהם. כשליח של מדינת ישראל נאמתי בפני הקהילות היהודיות במרכז אסיה (1992-1994) בענייני עלייה וקליטה. לא הייתה הרצאה שבה לא קם פרובוקטור ותקף בקולי קולות את מדינת ישראל ואת שליחיו. הם גם ניסו להכשיל את הנציג

---

[123] היבסקציה (ברוסית: ЕвСекция, קיצור של Еврейская секция) הייתה המחלקה היהודית של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית, שהוקמה כמתחרה למפלגות הציוניות ולבונד, במטרה לדכא את היהדות ו"הלאומניות הבורגנית" ולהחליף את התרבות היהודית המסורתית ב"תרבות פרולטרית" ובמטרה לכפות את רעיונות הדיקטטורה של הפרולטריון על מעמד הפועלים היהודי. יעד חשוב של היבסקציה היה להוריד את חשיבות העולם היהודי לטובת השלטון הקומוניסטי. הוועידה הראשונה של היבסקציה נערכה באוקטובר 1918.

[124] רבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' קנג-קנד.

הישראלי בשאלות כגון: "מה אתה מציע לנו לעשות בדולרים שלנו?" הדברים היו למורת רוחו של הציבור, אך לא תמיד העזו להשתיק את הדובר הבוטה. דוגמה אופיינית לכך הייתה כפל התנהגותו של ראש הקהילה בבוכרה, שנשא תפקיד ממלכתי בכיר – המבקר הראשי של כל מחוז בוכרה ובמקביל גם היה ראש הקהילה בברכת השלטונות. לרשותו עמדה מכונית שרד ונהג אישי. הוא נחשב לאיש אמיד ובעל מעמד. במגמה לרצות את אדוניו זימן אותי לפגישה במשרדו הממשלתי ולא במשרדי הקהילה. לפי בקשתו, הגעתי לחדרו המרווח ושם מצאתי לצידו כמה מפקידי המשרד הבכירים, שהיו עדים לשיחתו (בתג'יקית) עם נציג ממלכתי של מדינת ישראל.

בדבריו הוא שיבח את השלטונות האוזבקים על תמיכתם ועזרתם ליהודים בזמן המלחמה העולמית ולאחריה. הוא דיבר בסיסמאות והעלה על נס את "אדמת בוכרה הקדושה והאצילה". הוא מתח ביקורת על מדינת ישראל שמעלה יהודים לישראל ומבקשת לנתק אותם מן האדמה שעליה הם חיים אלפי שנים ונוהגת בהם אפליה. עמיתיו המוסלמים נראו מרוצים. אחר הצהריים הגעתי לבית-הכנסת, שהיה מלא מפה לפה. נכח שם גם ראש הקהילה שאיתו נפגשתי באותו בוקר במשרדו. ראש הקהילה קידם את פניי בבית הכנסת בברכת 'ברוך הבא'. הקהל הקיף אותי, תהה על קנקני ונשאלתי שאלות בענייני עלייה וקליטה. מישהו לחש באוזניי כי בפינה יושב סוכן של הקג"ב שהגיע לבית הכנסת פעמים אחדות מאז הבוקר ושאל מתי אני אמור להגיע לבית הכנסת. לפי בקשת הקהל עברתי לפני התיבה לתפילת מנחה. בתום התפילה הזמין אותי ראש הקהילה לשבת לצידו ליד ארון הקודש הפונה מערבה לארץ ישראל. משניתנה לי רשות הדיבור סיפרתי על מדינת ישראל, תקוותיה ובעיותיה והשבתי לשאלות הקהל שהתייחסו לגבי גורלם של בית העלמין, בית הכנסת, ספרי התורה והרכוש הפרטי. ראש הקהילה שב ומתח ביקורת על דבריי בגין העלייה והקליטה במדינת ישראל. הוא הטיח קבל עם: "מדינת ישראל אינה נוהגת כבוד בעולים הבוכרים ומצבם בארץ קשה. מקומם של היהודים הוא כאן בבוכרה האצילה והקדושה". בליבי פנימה הרהרתי כיצד קיבלו ראשי הקהל מאה שנים קודם את פניו של שליח מעיר הקודש ירושלים. הם עצמם עלו לירושלים והקימו את רחובות הבוכרים. בתום דבריי, המונים

הקיפו אותי וביקשו 'כרטיס ביקור'. היו שלחשו לאוזניי להתעלם מדבריו של ראש הקהילה. הם ציינו, כי הם אוהבים את ישראל וכי בקרוב יעלו ויבנו בה את ביתם. ראש הקהילה קיפל את הכיפה שלראשו כסימן לכך שהביקור בבית הכנסת הסתיים. הוא התלווה אליי לטיול ערב בסמטאות ה'מחלה'. נהגו האישי המוסלמי השתרך מאחורינו עם המכונית. לפתע, התבונן ראש הקהילה מסביבו ומשלא הבחין באיש הוא הניח את כף ידו על כתפי וביקש סליחה אם פגע בי או במדינת ישראל. לדבריו, בבית הכנסת יושבים שליחי הקג"ב ולכן דיבר כפי שדיבר. להפתעתי, הוסיף כי בניו מתגוררים בבאר שבע והם מאושרים. הוא הסביר כי איננו רוצה לנטוש את הקהילה ולעלות ארצה בשלב זה אלא בעוד שנה-שנתיים. כאשר לא ייוותרו יהודים רבים בבוכרה יעלה גם הוא לישראל.



המחבר עם ראשי הקהילה בבית הכנסת בנמנגן ובקהילות סמוכות. יושב משמאל איברגימוב.

הפרוכת מוקדשת למולה הושאנה [הושענה] בר מלכה

בחורף 1993 נאמתי בבית הכנסת בנמנגן בעמק פרגנה. כמאה גברים וקומץ נשים באו במזג אוויר סוער מכל רחבי עמק פרגנה. הם ביקשו ממני שלא אשאיר אותם ללא מצות לחג הפסח ושאדאג למורים לעברית לקראת עלייתם ארצה. הם דאגו לגורל בית העלמין לאחר עלייתם.

לפי בקשת הציבור, עברתי לפני התיבה לתפילת מנחה שלאחריה נאמתי בפניהם ועניתי על שאלותיהם הרבות בנושא עלייה וקליטה

במדינת ישראל. גם כאן, נציג 'מטעם' פרץ בקריאות בגנותה של מדינת ישראל. הקהל קם להשתיקו וזקן אחד ונשוא פנים יצא להגנת מדינת ישראל, זעק ואמר בעברית ארכאית שלמד בילדותו, במבטא בוכרי: 'כל האומר מילה רעה בגנותה של ארץ-ישראל, ייסורים קשים יבואו עליו'. המלעיז השתתק.

משתמו השאלות הכריזו על 'ישיבה' והוזמנתי לקרוא ב'זוהר' ולומר דרשה לעילוי נשמת הנפטר שאותו לא הכרתי. סיימתי בתפילת ערבית. הקלאנתר גרישה קקזנוב אירח אותי בביתו בכבוד מלכים כמנהג היהודים הבוכרים. הוא מהנדס אמיד. בחצר ביתו ('חוולי') המרווח היו ארבע מכוניות אחת לכל אחד מבני ביתו. החצר רחבת ידיים וסביבה מגורים גם לדור השני והשלישי. בחצר עצי פרי שונים ורפת. פעם היו כאן גם עזים וכבשים. ליד החלון הבחנתי בעץ אשוח מקושט והבעתי את פליאתי. גרישה קקזנוב הסביר כי בביתו מבדילים בין יופיו של עץ האשוח לבין החג הנוצרי. בלחש הסביר שזה גם רצון אשתו וכלתו הפרבוסלביות. הוא ציין שאשתו וכלתו נוהגות בקפידה רבה בענייני יהדות: הן מכשירות בשר ומדליקות נרות מדי ערב שבת. סיפורו של ראש הקהילה מסביר את מצבם של היהודים ערב עלייתם ארצה או הגירתם לארה"ב[125].

נעילת בתי-כנסת ודיכוי חיי הדת

הדלדול הכלכלי של האוכלוסייה היהודית פגע גם בשרידי 'כלי הקודש' – רבנים וחזנים – כי לא היה ביכולתם של היהודים לתרום לבתי-הכנסת או לשלם שכר ל'מלמדים'. בעקבות השליטה הקומוניסטית במקום, בעיקר בשנות ה-30, נסגרו בסמרקנד חמישה-עשר מבתי-הכנסת שהיו בה. בבוכרה, שבה היו שנים-עשר

[125] שיעור הנישואים המעורבים בקרב הבוכרים היה אפס אחוזים בשנת 1926 ובשנת 1962 הגיע ל-7.7%. לעומת זאת, בקרב האשכנזים ההתבוללות הייתה רבה יותר – ב-1926 הגיע שיעור ההתבוללות ל-19.2% וב-1962 הגיעה ל-33.7% – שיעור דומה לרמת ההתבוללות בקרב שאר יהודי ברית המועצות לשעבר. במפקד 1959 הצהירו 19,300 יהודים בוכרים, כי הניב הטג'יקי-יהודי הוא שפת אמם, כלומר שני-שלישים שמרו עדיין על ייחודם. באותו זמן רק 20% – בעיקר זקנים – בשאר חלקי ברית המועצות ציינו כי שפת אמם היא יידיש. ראה יהושע- דרך לבנה, עמ' 21-22. ראה *מדריך האוכלוסיה היהודית ברחבי חמ"ע (ברית המועצות לשעבר)*, הסוכנות היהודית, מאי 1994, ירושלים וכן גור-גורביץ- אחרי גורבצ'וב.

בתי-כנסת, נותר בית-כנסת אחד על כמה אולמותיו. בן-צבי מביא עדות מפיהם של עולים שעלו מטשקנט בשנת 1933. הם סיפרו כי בטשקנט היו שלושה בתי-כנסת: אחד בעיר העתיקה, אחד באוקצ'י[126] ואחד בפיאן-בזאר. בשנים 6-1925 החרימה ה'יבסקציה' את בית הכנסת הגדול של האשכנזים, ונשאר רק בית-כנסת גדול אחד של הבוכרים בפיאן בזאר, ולשם עברו להתפלל גם האשכנזים. לאחר 3-4 שנים החרימה ה'יבסקציה' גם את בית הכנסת הבוכרי באוקצ'י. משהתלוננו הבוכרים על כך, הובהר להם כי היוזמה להחרמה באה לפי בקשתם של קומוניסטים מבני העדה הבוכרית. באתר בית-הכנסת הוקם בית דפוס. בבית הכנסת בשכונת אוקצ'י היה גם מקווה טהרה, שהוחרם אף הוא, והנשים נאלצו להרחיק עד לפיאן בזאר[127]. הקג"ב גם החרים עשרות ספרי תורה ולאחר הפרסטרויקה הוחזרו חלק מהם[128].

עם הנהגת ה-НЭП-נא"פ[129] (1926-1924) חל שיפור זמני במצבם הכלכלי של היהודים והתרחבה גם הפעילות הדתית, אך דווקא

---

[126] ראה בן-דוד-יזמים כלכליים, עמ' 31-36. השכונה נבנתה על-ידי משפחות דוידוף ואברהמוב ובשיאה גרו בה למעלה מ-500 יהודים. בית הכנסת נוסד בשנת 1890. לצד בית הכנסת היו משחטה, מקווה, מאפיה ותלמוד תורה. במקום היה בית הקדש שבו גרו שבע-עשרה משפחות עניות. אחרי המהפכה נטשו אותה רוב תושביה היהודים. בית הכנסת הוחרם על-ידי הקומוניסטים והפך לבית דפוס ומערכת של עיתון יהודי קומוניסטי 'בייראקי מיחנת'. אחר-כך שימש בית מלאכה לייצור מאזניים. בשנת 1966 נהרס בית הכנסת ברעידת האדמה שפקדה את טשקנט.

[127] בן-צבי-נדחי ישראל, עמ' 115-116.

[128] בזמן ביקורי הראשון בבוכרה בשנת 1992, זמן קצר לאחר עצמאותן של חבר המדינות, נותרו בקהילה 33 ספרי תורה והיו מספיק מניינים לתפילה, אך המתפללים התפללו מתוך סידורים הכתובים באותיות קיריליות מבלי שרוב המתפללים הבינו את תוכן התפילה.

[129] НЭП – Новая экономическая политика (נא"פ) - התוכנית הכלכלית החדשה, שהתירה פתיחת עסקי מסחר ומלאכה פרטיים. הפסקת הנא"פ הייתה האות להשתלטות על רכושם של היהודים, שהיה כבר גלוי לכול. בעקבותיו מתחילה בריחה של יהודים בוכרים מעבר לגבול האפגאני והאיראני בניסיון לעלות לארץ. בעקבות הנא"פ רכוש יהודי רב הוחרם ובתים מפוארים הפכו למשרדים או למתקנים ממלכתיים. ארמונות בבעלות יהודית ניתנו לנוער המפלגה הקומוניסטית – ה'פיונירים' וה'קומוסומול'. כאלפיים יהודים מבוכרה, טשקנט וסמרקנד וערי טורקיסטן האחרות גנבו את הגבול לאפגניסטן ולאיראן. ראה: זנ"ד-בוכרה, עמ' 151-152; יהושע-אוק-יול, עמ' 121; יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 184-188; מישאל-אפגניסטן, עמ' 68-118.

באותן שנים (1921-1923) פתח השלטון במסע לדיכוי חיי הדת. חלק פעיל נטלה בו ה'יבסקציה', שראתה בחיסול הדת אמצעי להשלטת הדיקטטורה הפרולטרית בציבור היהודי. המסע התעמולתי כוון במיוחד נגד מנוחת השבת, נגד מועדי ישראל, נגד ה'חדר' והישיבה ובית הכנסת, אך הצלחת המסע לא הייתה מלאה. במקומות יישוב קטנים ונידחים הוסיפו יהודים להימנע מעבודה במועדי ישראל. רק בתי הכנסת הגדולים הוחרמו בעוד שבתי הכנסת הקטנים וה'מניינים' הוסיפו להתקיים ומשכו מתפללים. הישיבות הוסיפו לפעול כמקודם ורק 'חדרים' רבים נסגרו לתקופת מה. כבר בשנת 1924 חלה הרפיה במאבק האנטי-דתי. קואופרטיבים של בעלי מלאכה יהודים לא עבדו בשבת ובעיירות היה יום השבת יום המנוחה.

היהדות הוצגה כלאומנות המציגה עצמה כ'עם נבחר'. הודגש הקשר בין היהדות למדינת ישראל 'הציונית-אימפריאליסטית'. בעקבות המסע נסגרו בתי כנסת רבים בשל היותם מוקדי התקהלות. שני טקסים יהודיים הותקפו במיוחד בשל משמעותם הלאומית המובהקת – ברית מילה וחג הפסח.[130]

בכל שנות השליטה הקומוניסטית חיו יהודים באשח'באד בירת טורקמניסטן תחת זהות רוסית ולא קיימו בגלוי חיים יהודיים, ונמנע מהם להקים בית כנסת. אפילו בשנת 1992 היה ניסיון להתכנס לתפילה בבית פרטי אולם אנשי הקג"ב פיזרו את ההתכנסות. בשל הסתרת מוצאם אין לדעת מה מניינם המדויק של היהודים. מניחים שחיו כאן כאלף נפש. אחת לחודש הגיע מסמרקנד שוחט ולעתים הגיע לכאן גם מוהל ומל כמה ילדים.

כ-8,000 יהודים מצאו מקלט בקזחסטן. כ-2,000 מיהודי קזחסטן היו בוכרים ויהודים הרריים מן הקווקז. בתי-כנסת פעלו באלמא-אטי ובערים אסטנה ופאבלדור. בקזחסטן פועלים כיום כ-20 אירגונים יהודיים, ביניהם: חב"ד-לובביץ, 'אור אבנר', 'מצווה', הג'וינט, הסוכנות היהודית והקונגרס הכל-קזחי ועוד. כ-700 תלמידים לומדים ב-14 מוסדות חינוך יהודיים.

---

[130] ראה: יעקב רואי, 'מגמר מלחמת-העולם השנייה עד להתעוררות היהודית', צור-התפוצה, עמ' 78-79.

למרות יחס זה של השלטונות וההלשנות הבלתי פוסקות, בית הכנסת היה מרכז החיים היהודיים. בחגים הגיעו רבים והזדהו לא רק דתית אלא גם לאומית. היחס לדת היה יותר משפחתי מאשר לאומי או אוניברסאלי.

החינוך היהודי והוראת הלשון העברית

בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 התקדמו יהודי בוכרה מבחינה חומרית. המסחר והתעשייה התפתחו. רבים צברו הון[131], אולם מבחינה רוחנית לא חלה התקדמות ניכרת. רוב הילדים התחנכו ב'ח'אמלא' (החדר הבוכרי) בהם הורו מלמדים בוכרים. רק מעט בנות זכו לחינוך מסוג זה. לימים נוסדו מעט 'חדרים' מתוקנים שבהם לימדו מלמדים מארץ ישראל, שהוזמנו במיוחד לשם כך[132]. תרומתם של המלמדים להקניית הלשון העברית הייתה רבה. בתקופה הראשונה לאחר המהפכה נמשך תהליך הוראת העברית. נפתחו בתי ספר לילידי טורקסטן שבהם העברית שימשה שפת הוראה. בלחץ ה'יבסקציה' הומרה בשנת 1921 הלשון

העברית בטג'יקית. תחילה כתבו וקראו באותיות עבריות ואחר-כך באותיות לטיניות וזמן קצר לאחר מכן באותיות קיריליות. המגמה הייתה ברורה – ניתוק עמי מרכז אסיה מן המורשת הדתית שלהם[133].

---

[131] ראה בן-דוד-יזמים כלכליים; בן-צבי-נדחי ישראל, עמ' 105.

[132] בשכונת אוקצ'י בטשקנט היה חדר לילדי עניים וחדר לילדי עשירים, שרמתם הייתה שונה. ב'חדר' לעשירים לימדו מורים – שליחים מירושלים: חכם בכור, חכם יעקוב וחכם יהודה קאשטיל (קסטל). בני עניים למדו אצל ה'דומלו' הבוכרי בשפה התאג'יקית-יהודית לפי הנוסח הישן. משפחות עשירות לימדו את ילדיהם בחדר מתוקן שבו למדו גם רוסית וחשבון. בודדים למדו בבתי-ספר תיכוניים ועל-תיכוניים רוסיים. ראה לעיל הערה 5. בשנת 1898 הזמין הסוחר חזקיה יששכרוב את הרב שלמה טאג'יר [ירושלים 1866 – דמשק 1932] כדי ללמד את ילדיו עברית ולימודי קודש. טאג'יר לימד את ילדי העשירים. עד מהרה נתמנה כרבה של ט שקנט. תרומתו להפצת הלשון העברית הייתה רבה. כך גם פעילותו למניעת גירושם של יהודים שהיגרו מבוכרה לטורקסטן. פעילותו הביאה להלשנות ולדרישה לגירושו . עם פרוץ מלחמת העולם גורש מטורקסטן ונתמנה כרבה של ביירות ולאחר מכן של דמשק, שם נפטר בשנת 1933. ראה קגנוביץ-טאג'יר.

[133] בן-צבי-נדחי ישראל, עמ' 105-106.

השלטונות הטיפו לנוער לאמץ את האידאלים הקומוניסטיים וכפו עליהם לימודים במוסדות ממשלתיים שפעלו גם בשבת. בשנת 1933, כשמונה שנים לפני גלי העקורים ממזרח אירופה, היו בטשקנט כ-6,000 בוכרים ו-4,000 אשכנזים. האיגוד הארצי 'תרבות', שפעל בסמרקנד, בוכרה ובעמק פרגנה, היה לו סניף גם בטשקנט שייסד בית-ספר טכני ובו למדו כ-200-300 ילדים בוכרים. הלימודים התנהלו בעברית בין השנים 1921-1926. עד 1926 האוכל שהוגש לתלמידים היה כשר ולא התקיימו לימודים ביום השבת. בשנת 1926 הלשינו קומוניסטים בוכרים בפני השלטונות ואז באה פקודה להנהיג לימודים גם ביום שבת והחופשה השבועית נקבעה ליום שישי, יום השבתון המוסלמי. המנגנון הפדגוגי והמינהלי של המוסד הוחלף ושפת הלימודים הוחלפה מעברית לטג'יקית[134].

במקביל ללימודיהם בבית-הספר הכללי למדו ילדי היהודים גם לימודי קודש באמצעות חסידי חב"ד, לימודים שאסרו השלטונות[135]. לאורך כל שנות המשטר הקומוניסטי למדו ילדי היהודים במוסדות החינוך הכלליים מגיל 7 עד גיל 19 ובסך הכול 11 שנות לימוד לפני שיכלו ללמוד באינסטיטוט מקצועות אקדמאים. בבוכרה ובסמרקנד בתי הספר הסמוכים ל'מחלה' נוהלו לעתים קרובות על-ידי מנהלים פדגוגים יהודים וגם חלק ניכר מן המורים היו יהודים. בסמרקנד למד נוער יהודי בבית ספר הסמוך לבאזאר הגדול. חברם לספסל הלימודים היה לא אחר מאשר אסלאם קרימוב, לימים נשיא המדינה. בשנת 1992 למדו בסמרקנד כל הילדים היהודים בבתי ספר כלליים ואחר הצהריים למדו כ-250 ילדים וילדות בני 9-15 בבית הספר

---

[134] בן-צבי-נדחי ישראל, עמ' 116. לב לבייב, שסבו זבולון הוגלה לסיביר, סיפר בריאיון לביטאון חב"ד באינטרנט על לימודיו בטשקנט בתנאי מחתרת בתקופה הקומוניסטית. שבת אחת נעדר מלימודיו בבית הספר הכללי. המורה עצמה באה לביתו כדי לעמוד על סיבת היעדרו מהלימודים ומצאה אותו שוכב במיטה. 'כאחד שלא חש בטוב לא הספקת להסיר את נעליך', נזפה בו המורה.

[135] לשכת הקשר-נתיב ובעקבותיה הסוכנות היהודית הקימו מרכזי לימוד של הלשון העברית ואלפי יהודים, נוער ומבוגרים, למדו עברית ולקחו חלק בפעילויות תרבות מגוונות במחזור השנה, שהכשירו את היהודים לקראת עלייתם ארצה. במימונו של לב לבייב פועלת כיום רשת 'אור אבנר' לחינוך יהודי ברחבי מרכז אסיה ובערים אחרות של ברית המועצות לשעבר.

היהודי ב'מחלה'. תוכנית הלימודים כללה: תפילה, חומש, דינים וזמרה (שירי מולדת)[136].

חופה וקידושין

כל הנישואים האזרחיים נערכו במשרדי ה'זגס' – המשרד הממשלתי לרישום נישואין וגירושין או שהקומיסר (או הקומיסרית) לענייני נישואין לקח חלק בטקס האזרחי ונתן שם את חתימתו. תמורת תשלום אגרה נמוכה בוצעו בתהליך מזורז הנישואין והגירושין. היהודים הבוכרים סידרו גם חופה יהודית כדת משה וישראל לפני הטקס האזרחי או אחריו[137]. בן-צבי הביא עדויות מאמצע שנות ה-30 של עולים, שדיווחו לו כי כל הנישואים הם אזרחיים, אולם לאחר מכן מקדשים אישה בבית כדת משה וישראל. אמר לו האינפורמנט שאפילו כמה קומוניסטים נוהגים כך, תחת לחץ משפחותיהם.

בביקורי הראשון בשנת 1992 בקהילת קרמינה-נבואי[138], שישבה אז על המזוודות בדרכה לעלייה או להגירה. הייתי אורח כבוד בחתונה שנערכה שם להפתעתי בליל שבת. קומיסרית ממוצא אוזבקי חיתנה את הזוג בנישואים אזרחיים במעמד כ-300 מוזמנים יהודים ולא יהודים עם תזמורת רעשנית. באירוע נכחו ראש הקהילה גבריאל זבורוב והשוחט ציון קוקוב. כשהבעתי בפניהם את הפתעתי שאין עורכים חופה יהודית כהלכתה, לחש לי השוחט כי ערב קודם כבר ערכו בחשאי, במעמד מניין מקורבים, חופה כדת משה וישראל. בשבת בבוקר שלמחרת בבית הכנסת נכחו כ-50 מתפללים. החזן סלסל מנגינות בוכריות עתיקות יומין וקרא בתורה בשיבושים ובהשמטות. ניכר היה שאינו מבין את הכתוב. באותו זמן הסתובבו בחצר בית הכנסת צעירי העדה כשהם עטופים בטלית ועישנו מבלי

---

[136] ראה יהושע-דרך לבנה, עמ' 99.

[137] על מנהגי החתונה קודם המהפכה, ראה פוזיילוב יהדות בוכארה, עמ' 222-229.

[138] Karmana או Karmina נמצאת 268 ק"מ מזרחית לבוכרה על אם הדרך לסמרקנד. בצמוד לה הוקמה עיר המכרות נבואי (Navoii), הנקראת על שמו של המשורר הלאומי של אוזבקיסטן ניזאם אל-דין עלי-שֵר הראווי, המוכר בכינויו הספרותי אלישר נבואי (הראת שבאפגניסטן 1441-1501). בעיר נבואי מפעלים פטרוכימיים ואזורי מכרות, שבהם מפיקים זהב, אורניום, פחם מלט ונפט. באזור מגדלים כמיליון וחצי ראשי צאן מזן קרקול..

שמישהו העיר להם על כך. הגבאי רשם בפנקס שבידו בעיצומו של יום שבת את גודל התרומות. שאלתי אותו איך אוכל לתרום ביום שבת. הוא הרגיע אותי ואמר: 'בבית הכנסת אנחנו לא גובים בשבת אולם בחצר תוכל לשלם לי'. ברור היה לי כי הקהילה באותו זמן חסרה הנהגה דתית קפדנית.

לפני גל ההגירות גרו כאן כ-3,000 יהודים בוכרים. בשנת 1992 נותרו בה כ-300 נפש (89 בתי אב). לפי עדותו של היסטוריון הקהילה אשר טוקוב (1992) שסיפר כי עד לפני פחות מ-165 שנה קברו את מתיהם בבית העלמין היהודי ('סַרִי-ח'וֹק') בבוכרה ורק ברבע הראשון של המאה ה-19 הקימו בית עלמין מטופח משלהם[139].

ברית מילה ושחיטה כשרה

בארכיון משרד הפנים בסמרקנד מצויים שני כרכים של מרשם התושבים היהודים מן הרבע האחרון של המאה ה-19 ושל ראשית המאה ה-20 (החל משנת תרל"ז – 1877) ובהם רשימת הנימולים היהודים בסמרקנד הרשומים בלשון העברית באותיות רש"י מזרחיות ובהם שם הרך הנולד, שם אביו, שם משפחתו ותאריך הולדתו העברי. בכרך השני ניכרת כבר השפעה רוסית ולצד התאריך העברי הוסיפו תאריך לועזי (1910) ותרגום הרישום לרוסית.

---

[139] סיפר לי אשר טוקוב, ההיסטוריון ונציג הסוכנות במקום, כי בימים 1-2 במאי 1918 נכבשה קרמינה על-ידי הצבא האדום. חילותיו של הגנרל פרונזה ערכו פוגרום ביהודי קרמינה. בתי יהודים הועלו באש ויהודים ברחו מקרמינה והתפזרו במקומות שונים. רק לאחר חצי שנה שבו אט אט לבתיהם ושיקמו את ההריסות. בשנת 1942 נסוג הגנרל אנדרס הפולני עם חילותיו לעבר ארץ ישראל. אחד החיילים היה מנחם בגין. בדרכם עברו בקרמינה. בגין שהיה רעב ללחם הידפק על חנותו של יצחק ברוכוב וביקש לחם בעברית. ברוכוב השיב לבגין הנפעם בעברית תנ"כית. בזמן שהייתם של החיילים הפולנים הם נתקבלו במאור פנים על ידי הקהילה. לימים יהודי קרמינה לא שכחו את ביקורו של מנחם בגין והיו גאים בהישגיו כמפקד האצ"ל, כראש תנועת החרות וכראש ממשלת ישראל. סופר לי כי לאחר מותו אמרה הקהילה 'קדיש' במשך כל שנת האבל (ראה 'אוק יול – דרך לבנה – מסע במרכז אסיה', הוצאת משרד הביטחון, עמ' 130-133. תל-אביב 1996).

המהפכה הקומוניסטית גרמה לכך שיהודים רבים בברית המועצות לא מלו את ילדיהם. הבוכרים והקווקזים מלו את ילדיהם אך לא הקפידו על מילה ביום השמיני. מוהלים נודדים עברו ממקום למקום ומלו ביום אחד כמה ילדים. בשנת 1992 הייתי עד לברית מילה בשעת בוקר מוקדמת כדי לקיים 'וישכם אברהם בבוקר'. עשרות יהודים התכנסו בבית הכנסת העתיק בבוכרה. הופתעתי לגלות מוהל שהכרתיו בדושנבה אלא ששם הוא היה שוחט עופות. הוא ברח מדושנבה בימי הקרבות והתחזה למוהל בבוכרה. לתדהמתי הוא מל את הילד בתער גלבים חלוד ובמגן עשוי קרטון במקום מגן כסף. התינוק היה בן שלושה-ארבעה חודשים לפחות. הוא הולבש בגדי מלכות ששזורים בהם חוטי זהב. המוהל ניסה לחתוך בתער הקהה את העורלה. התינוק פרץ בזעקות אימה. נדהמתי לנוכח אדישותו של הקהל למראה הדם הרב שניתז ולשמע בכיו הנואש של התינוק. כשעף ממקומו מגן הפין, העשוי קרטון, המוהל נזף קשות בסנדק. הובהר לי כי הקהל רגיל למחזות מעין אלה. עוד הוסבר לי כי מלים את הילד בהיותו בן כמה חודשים וזאת משום שהוא חייב להיות חזק דיו כדי שלא ישלם בחייו כפי שקרה בעבר. בביקורי הראשון בארץ רכשתי ערכה משוכללת של חלף, אבן משחזת, מגן פין עשוי כסף וערכת חיטוי. הענקתי אותה לרבה של סמרקנד ר' עמנואל שמעונוב, שהיה מוהל מיומן, כדי שיכשיר מוהל ראוי ליהודי העיר בוכרה ויעניק לו את ערכת המילה[140].

בשנת 1993 פגשתי את הרב אברך קטנוב, ששימש שוחט, מוהל וחזן לקהילות בעמק פרגנה. עברתי אתו בכל הקהילות בעמק. הוא התחנן שאשלח לו חלף לשחיטה וזוג תפילין במקום אלה שאבדו לו. הוא למד בישיבה במוסקבה ולאחר מכן בקוטאיסי שבגיאורגיה. במשך שמונה חודשים למד הלכות שחיטה ומילה וקיבל הסמכה. כשהצטברו נימולים באחת הקהילות הוא נסע לשם ומל כמה ילדים בבת אחת ללא קשר לגילם. לדבריו, האשכנזים לרוב אינם מלים את ילדיהם ואלה שמלים עושים זאת באמצעות כירורג. לפי דרישה הוא הגיע ושחט עופות, צאן ובקר. הוא קבל בפניי כי רק 15% מן היהודים בקוקנד (1993) הקפידו על שחיטה כשרה. במרגלן,

[140] ראה יהושע-דרך לבנה, עמ' 106.

הידועה ביחסה החיובי לקיום מצוות, הקפידו כולם על שחיטה כשרה ובפרגנה רק 40% אכלו משחיטה כשרה[141].

בבוכרה פגשתי בשנת 1992 את הרב אמנון ח', שנראה שונה מכל רב שהכרתי עד אז. הוא שלט היטב בעברית. במשך שנתיים וחצי למד תורה אצל הרב קוברסקי מחב"ד ולאחר מכן למד אצל הרב שווייצר בבודפשט וקיבל הסמכה לרבנות[142].

בשאהר-י סבז מצאתי בשנת 1992 כי ראש הקהילה הוא לא רק פקיד בבנק מקומי אלא הוא גם מוהל, שוחט וחזן[143]. למרות הסכנות שוחטים ומוהלים חרפו נפשם והכשירו דור המשך של שוחטים ומוהלים ואף נתנו בידם כתב הסמכה[144]. לפנינו תעודת הסמכה מיום ו' באייר התשל"ג (8 במאי 1973) מהעיר קרמינה-נבואי. וזה נוסח התעודה:

זבחו זבחי צדק ובטחו אל ה' (תהלים ד, ו)

---

[141] בן-צבי-מנדחי ישראל, עמ' 116, מביא עדות מפיו של עולה שהגיע ארצה בשנת 1933: הקומוניסטים בטשקנט לא היו בדרך כלל מלים את בניהם וידוע לי מקרה , לאחר שעברו את מועד המילה הזמינו, לדרישת האישה, רופא מנתח למול את הילד. בשנת 1994 התבקשתי לשמש סנדק בברית מילה המוני שנערך בדירת מגורים בטשקנט, בחסות חב"ד. הנימולים היו ילדים, נערים ואף קשישים. המוהל היה ד"ר שקרוב, רופא שיניים בוכרי שעבר הכשרה. הכלים עברו חיטוי בסגנון הישן. המזרקים לא היו חד-פעמיים וגם שאר הכלים עברו חיטוי על-ידי הרתחה בלבד. הסדינים היו מוכתמים בדם. בתום המילה נזקקו הנימולים ל-15-20 תפרים. כדי להסתיר מפניהם את המראה הקשה הונח על פניהם של הנימולים 'ספר התניא' של מייסד החסידות חב"ד ר' שניאור זלמן מלאדי. וראה יהושע-דרך לבנה, עמ' 139.

[142] הרב אמנון נתגלה גם כאמן טק-ואנדו, קרטה ומקצועות שונים של הגנה עצמית והוא בעל חגורה שחורה דאן 5. הוא הצטרף למלחמה במוסלמים בבוסניה יחד עם שכירי חרב הונגריים וקיבל משכורת של 2,500 דולר לחודש. ראה יהושע-דרך לבנה, עמ' 108-109.

[143] ראה יהושע-דרך לבנה, עמ' 130.

[144] בימי מלחמת האזרחים בדושנבה 1992-1993 נשמעו טענות קשות מפיו של יצחק דניאלוב במועצת 'חברים' כלפי רב הקהילה הרב אלעושה עבד אל-רחמנוב, שנטש את קהילתו עם פרוץ הקרבות מבלי להכשיר יורש שייתן גיטין, שיערוך בריתות וחופה. כמו כן אין שוחט וחזן ראויים.

להגיד לשבטי ישורון[145] על התלמיד היקר משכיל ונבון וירא ה' מו'[מולא]/ שלום בן האיש הישר מו' [מולא] יצחק תכוף שלמד אצלי דיני חמישה [חמש] הלכות/ שחיטה ועסק אצלי במל[א]כת השחזת הסכין ושחט אצלי עופות והיה אומן/ יד וגם ברצונו הטוב נתן תקיעת כף[146] לחזור על כל הלכות שו"ב [שחיטה ובדיקה] בעיון והבנה/ בכדי שיהיו שגורים בפיו שלא ישכחם וגם שיתמיד בהשחזת הסכין אפילו/ בימים שאינו עוסק בשחיטה וגם קבל על עצמו כיראת ה' על פניו להיות מתון/ וזהיר ומדקדק במעשיו כדת מה לעשות[147] וגם יתנהג בכל המדות הראויות לשו"ב [שוחט ובודק]/ כשר והגון. יאכלו ענוים וישבעו[148]. י"ר [יהי רצון] שלא תצא דבר תקלה מתחת ידו וחפץ ה'/ בידו יצלח[149]. והכל שריר ובריר וקים[150] . בשלישי בשבת בששה לח' [חודש] אייר שנת חמשת אלפים שבע מאות/ שלושה ושלושים לבריאת העולם[151] . למתא[152] כרמינה דמתקרי נוואיי[153] חתמתי שמי בן-ציון בן מו' [מולא] משה איגלנוף שו"ב [שוחט ובודק] ס"ט [סימנא טבא-סימן טוב]

---

[145] להודיע לקהילות ישראל באשר הן. ישורון – כינוי חיבה לעם ישראל.

[146] נתן תקיעת כף – שם כפו בכף יד אחר לאות התחייבות, הבטחה בנדר או שבועה לקיים את הדבר. על-פי משלי יז, יח: "אדם חסר-לב תּקֵע כף"

[147] על-פי מגילת אסתר א,טו: 'כדת מה לעשות במלכה ושתי'.

[148] עפ"י תהלים כב, כז, כלומר: יראי ה' ייהנו מכל הטוב שייתן להם ה' (פירוש הרטום).

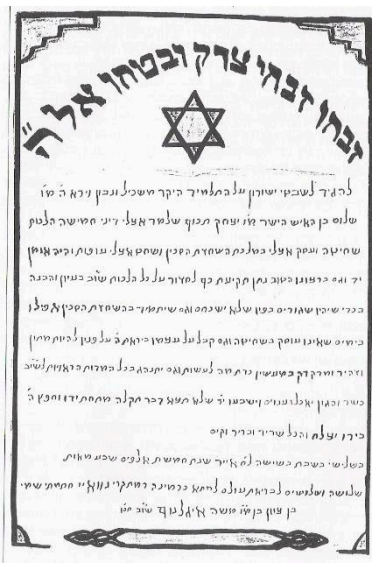
[149] עפ"י ישעיה נג, י.

[150] לפי בבא בתרא קסא, א; ירושלמי גיטין ג, נ. נוסח זה מקובל בסיומן של כתובות, ראה דוד דוידוביץ, הכתובה בעיטורים, תל-אביב, עמ' 68 כתובה מהמדאן 1874, עמ' 72 אצפהן 1890; עמ 74 הראת 1813; עמ' 76 הראת (1899). כאן נאמר והכל שריר ובריר ויציב וקיים

[151] ו' באייר התשל"ג – 8 במאי 1973.

[152] למתא – למקום (ארמית).

[153] Karmana או Karmina נמצאת כ-120 ק"מ מזרחית לבוכרה על אם הדרך לסמרקנד. בצמוד לה הוקמה עיר המכרות נבואי (Navoii), הנקראת על שמו של המשורר הלאומי של אוזבקיסטן ניזאם אל-דין עלי-שֵר הראווי, המוכר בכינויו הספרותי עלי-שר נבואי (הראת אפגניסטן 1441-1501). בעיר נבואי מפעלים פטרוכימיים ואזורי מכרות. לפני גל ההגירות גרו כאן כ-3,000 יהודים בוכרים, בשנת 1992 נותרו בה כ-300 נפש (89 בתי אב). לפי עדותו בעל-פה של היסטוריון הקהילה אשר טוקוב (1992) עד לפני פחות מ-165 שנה קברו את מתיהם בבוכרה ורק ברבע הראשון של המאה ה-19 הקימו בית עלמין. בשנת 1992 השוחט היה ציון קוקוב וראש הקהילה גבריאל זבורוב.



לפנינו הסמכה לשחיטה שניתנה בשנת תשל"ג (1973) בקרמינה-נבואי. המסמיך הוא השוחט בן-ציון בן מו' משה איגלנוף ומקבל הסמיכות הוא שלום בן יצחק תכוף. נוסח ההסמכה הוא ברוח ההלכה, אך אינו מחמיר כפי שנהג להחמיר, לפני התקופה הקומוניסטית, רבה הראשי של בוכרה עם השוחטים שהיה עליהם ללמוד לא פחות משלוש שנים דיני שחיטה "ולימדתי אותו הלכות שחיטה וטריפות מראש ועד סוף, עד שמצאתיו בקי ויודע הלכותיהן בעל פה". ההסמכה הייתה על תנאי והשוחט נדרש לחדש את הסמיכה מדי שלוש שנים. הסמיכה בוטלה כאשר נהג השוחט שלא כהלכה[154]. כתב ההסמכה הוא מיום ו' באייר תשל"ג (8 במאי 1973) כתוב על נייר קרטון בכתב עברי מזרחי. התעודה אפשרה למקבלה לשחוט אך ורק עופות ולא צאן ובקר. ייתכן שהכותב השתמש בנוסח מקובל של כתב הסמכה. מן התעודה אנו למדים כי הכותב שולט בעברית מקראית והטקסט מלווה מובאות מן המקרא וציטוט אחד מן התלמוד.

[154] רבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' קב. כתב ההסמכה מאוסף בן-ציון יהושע.



פרופ' אברהמוב והמחבר. מאחור הכתובת: 'אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני' משנת תרס"ג (1903). על הקירות סביב ציורי ארבע ערי הקודש מעשי ידיו של צייר מארץ ישראל, שהגיע בראשית המאה לסמרקנד. במשך 70 שנה הציורים היו מכוסים מחשש השלטון העוין.

גיטין והתרת עגונות

הדאגה לנשים עגונות שבעליהן נטשו אותן ללא גט והותירו אותן ללא מפרנס לצד הסכנה שאשת איש תינשא לאחר מבלי שיש לה גט כהלכה ויבואו לעולם ילדים עם חשש ממזרות, הביאו את ר' חזקיה הכהן רבין (חיימוף), רבה הראשי של יהדות בוכרה בימי הכיבוש הסובייטי של בוכרה), להקדיש את עיקר חייו למתן גיטין ולהתרת

עגונות[155]. עשר שנים (1920-1930) פעל תחת משטר רודני ואנטי דתי. שני אחיו – פנחס ורחמים הוצאו להורג במסגרת ה'טיהורים', שערכו הקומוניסטים לאנשי הדת והוא הושלך לבור כלא למשך שנה[156]. הרב כהן-רבין עמד בצומת דרכים היסטורי בין אבותיו הרבנים, שהגדילו תורה והאדירו אותה, לבין המתקפה הקומוניסטית על קדושי האומה. הוא גילה אומץ לב נדיר ומנהיגות מול השלטונות העוינים ומול הקהל שנתקף חרדה מאימת ה'יהודים מטעם', שהלשינו על אחיהם והביאו להגלייתם או להריגתם של חפים מפשע. בקיאותו בענייני גיטין והתרת עגונות נודעה מעבר לקהילות בוכרה. בוכרה הייתה, בראשותו, לבית הדין לענייני גיטין לכל מרכז אסיה. לבית הדין שלו בבוכרה הגיעו מבקשי גיטין מכל המרחב

וביניהם: *אוזבקיסטן* – בוכרה, סמרקנד, טשקנט, כ'טירג'י, קרמינה-נבואי, שאהר-י סבז, מרגילאן, נמנגן, אנדיג'ן, כיתאב; *טורקמניסטן* – צ'אהר-ג'ו, מרוו (מארי); *טג'יקיסטן* – דושמבה, ח'וג'נד, פנג'שנבה (כיום פנג'יקנט); *קזחסטן* – צ'ימקנט; *אפגניסטן* – הראת, באלח', קורגאן, מאזאר-י שאריף, יולתאן, אנדכ'וי; *איראן* – משהד; *קווקז*.

---

[155] ר' חזקיה הכהן רבין (חיימוף) [בוכרה תרל"ב (1872)- ירושלים תש"ה (1944)], בנו של ר' יצחק חיים ונכדו של ר' פנחס 'הגדול', שניהם כיהנו בקודש כרבניה הראשיים של יהדות בוכרה. כהונת הרבנות עברה גם לנכד הרב חזקיה הכהן רבין-חיימוף. ראש השושלת היה ר' יצחק הכהן שוחט, שהגיע מבגדאד לבוכרה למטרות מסחר והתיישב בה. לאחר פטירת אביו ר' יצחק חיים, שכיהן בקודש שלושים שנה, עלה על כס הרבנות בנו ר' חזקיה בהיותו בן 24 שנים בלבד. בשל גילו הצעיר קמו מתנגדים למינויו כרב ראשי, אך הנהגתו ביד רמה הקנתה לו עד מהרה תמיכה כללית. ר' חזקיה גדל בבית רבני, שבו התאכסנו לעתים מזומנות שד"רים שגם מפיהם למד תורה. הוא שאב ממקורות ראשונים בספרייה התורנית העניפה שהייתה בבית אביו. למרות גילו הצעיר קיים התכתבות תורנית עם ר' חזקיה מדיני, שישב אז בחצי האי קרים. שאלה ששאל מוזכרת בספר 'שדי חמ"ד'. בשנת 1930 ברח מאוזבקיסטן וגנב את הגבול לאפגניסטן. כעבור חודשים אחדים נתקבל אישור-מעבר, שאיפשר לו להגיע לעיר משהד באיראן, שם המתין שלוש שנים עד לקבלת סרטיפיקט שאיפשר את עלייתו לארץ. בחודש ניסן התרצ"ה (1935) הרב ומשפחתו נחתו בשכונת הבוכרים בירושלים. מכאן ואילך טיפל בגיטין ובהתרת עגונות ושקע בלימודי קבלה בישיבת המקובלים 'רחובות הנהר' עם המקובל ר' יעקב מונסה. רבה האחרון של בוכרה הלך לעולמו, לאחר ששירת ארבעים שנה כרב ראשי, ראש אבות בתי דין ומורה צדק, ונקבר בהר הזיתים בירושלים ביום ט' בטבת תש"ה (25.12.1944).

[156] ראה פוזיילוב-מבוכארה לירושלים, עמ' 46-62; רבין-זרח כוכב מיעקב.

כבר בשנת 1925 נדרש הרב חזקיה הכהן רבין-חיימוף להפסיק את פעילותו הדתית. משלא נענה הושלך לכלא למשך שנה וכשנשקפה סכנה לחייו נמלט בשנת 1930 מבוכרה לאפגניסטן[157]. הוא המשיך במפעל הגיטין והתרת העגונות במסלול בריחתו בדרכו לארץ – בהראת שבאפגניסטן[158] ואחר כך במשהד ובטהראן שבאיראן[159].

בביקורי בשנת 1992 בבוכרה הקיפה אותי קבוצת נשים עגונות, שבני הזוג שלהן נטשו אותן ללא גט, בדרישה שנקים בית דין שיסדיר להן גט וישחרר אותן מעגינותן. הן סיפרו כי שנה קודם לכן ביקר במקום הרב אשר ארנטרוי וחבריו, שהקימו בית-דין ארעי למתן גיטין, ומאז אין להן תקווה. בריחתם של רבים מאלה שנטשו את ברית המועצות בשנות ה-30 בעקבות הנא"פ או שנטשו את ברית המועצות עם פתיחת השערים בשנות ה-70 הותירו אחריהם הורים, אחים ואחיות, נשים וילדים וכן רכוש. חלק מהם נשאו בארץ נשים חדשות והקימו משפחות בעוד נשיהם וילדיהם חיים מעבר למסך הברזל. הילדים שנולדו מהזיווג החדש בארץ לא תמיד ידעו כי יש להם אחים ואחיות מאם אחרת. הגילוי היה מפתיע ומרגש.

ההלוויה וה'ישיבה' – יארצייט – יום זיכרון לנפטרים

כשהלך לעולמו מנהיג הקהילה בטשקנט יצחק שמעונוב, הוזמנתי לשאת דברים בהלוויה ההמונית שנערכה לכבודו. הנפטר הונח בארון מתכת שכוסה בפרוכת קטיפה הדורה ומעליה הונחה תמונתו של הנפטר. הנואמים שליוו את מסע ההלוויה לא אמרו אפילו פסוק יהודי אחד אלא הסתפקו בציטטות מכתבי המשורר הרוסי פושקין והמשורר הפרסי סעדי. המקוננות הזקנות קוננו בקולות גבוהים ויפים וסיפרו על מפעלותיו של הנפטר. נשאתי דברי הספד על איש יקר ורב פעלים. ציפיתי לאשכבה ולקדיש אך אלה לא באו. הגענו לבית

---

[157] על מפעליו של הרב, ראה: רבין-זרח כוכב מיעקב.

[158] בזמן שהותו בהראת (תרצ"א-1931) באו אליו כמה נשים שבעליהן התאסלמו וסרבו לתת גט לנשיהם. במתק לשונו הצליח לשכנע אותם מומרים לתת גט ולשחרר את הנשים מעגינותן, שנמשכה שנים רבות (ראה רבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' ריג-ריד).

[159] ראה רבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' שכט-של.

ההלוויות בבית הקברות המפואר של טשקנט, הנראה כפנתיאון מרהיב. בחדר ההלוויות בבית העלמין התקיים הטקס הדתי המסורתי. הסתובבו מסביב לנפטר שבע פעמים[160], החזן אמר אשכבה ובניו קראו 'קדיש' מדף באותיות קיריליות. עד מהרה הוצבה על קברו מצבת שחם שחורה ועליה חרטו את דיוקנו של הנפטר כמעט בגודל טבעי.

בתום שנת האבל הוזמנתי לסעודת מצווה ('ישיבה'), המלווה בקריאת קטעי 'זוהר' במנגינות קדומות ובאמירת אשכבה ו'קדיש' מטקסט מודפס באותיות קיריליות.

היהודי הבוכרי הקפיד מאוד על קיום ה'ישיבה' – יארצייט – יום זיכרון לנפטרים שהלכו לעולמם אפילו לפני הרבה עשרות שנים. ב'מחלה' תמיד נמצאה 'חוולי' [חצר] שבה התקיימה 'ישיבה', שבה דיברו בשבחו של הנפטר, שוררו בעל-פה פרקי 'זוהר', במנגינות עתיקות יומין, אכלו כיד המלך אוכל מסורתי והרימו כוסיות ערק לנשמת הנפטר[161]. ה'ישיבה' הייתה הדבק המלכד של בני המשפחה ושל הקהילה, גם בימי המשטר הקומוניסטי.

הצום שעליו הקפידו כל בני הקהילה היה צום תשעה באב, שאז התכנסו בהמוניהם בבתי העלמין הבוכרים וקיימו בהם טקס מרכזי לציון הבנים שנפלו בשדות הקרב באירופה במלחמה בנאצים ולא נודע מקום קבורתם. רק אז ניקו את קברי הוריהם, הניחו זרי פרחים והתאבלו על הנפטרים. בהרבה מן המצבות בבתי העלמין הבוכריים

---

[160] על מנהגי אבלות בקרב יהודי בוכרה, לרבות מנהג ההקפות, שהוא מנהג המקובלים, ראה פוזיילוב-יהדות בוכארה, עמ' 232-235.

[161] בכל 'ישיבה' הוגשו כד ואגן העשויים נחושת ('תַשְתַּכ') לנטילת ידיים, פתחו בברכת 'נותן' והוגשו המאכלים המיוחדים ליהודי בוכרה: 'מָהִי בְּרִיוֹן' [דגים מטוגנים במי שום], 'צַ'לפַּק' [רקיק מטוגן וטבול במי שום ופטרוסיליה], 'יַכְנִי' [פרוסות בשר קר], 'בוג'ון סיר' [חציל קלוי בשום כתוש], 'סמבוסה' [כיסוני בשר מטוגנים ובהם בצל או דלעת] ופלוב [אורז שבושל באליית כבשים עם גזר צהוב, כישמיש, פיסות בשר ו'זירה' [תבלין] וקינחו ב'כ'וּשְקִילִיק' קונכיות מטוגנות שפוזרה עליהן אבקת סוכר וכמובן 'צ'אהי קַבּוּט' [תה ירוק ששבו ומזגו לספלים]. לאורך כל הערב מרימים כוסיות ארק לנשמת הנפטר.

ניצבת תמונת הבן שנפל בחזיתות אירופה לצד תמונת ההורים שהלכו לעולמם בשברון לב[162].

מקורות:

בן-דוד-יזמים כלכליים – בנימין בן-דוד, *יזמים כלכליים בקרב יהודי בוכארה – זכרונות נתן דוידוף*, בני ברק 1997. 174 עמ'.

בן-דוד-יהודי בוכארה בתאשכנת – בנימין בן-דוד, פעמים (79), אביב תשנ"ט (1999), עמ' 169-177.

בן-צבי-נדחי ישראל – י' בן-צבי, *נדחי ישראל*, מהדורה שלישית, תל-אביב תשכ"ג.

הראל-נחלת יעקב – מנשה הראל (בבאיוף), *נחלת יעקב*, תל-אביב תשמ"ג

גור-גורביץ' – Baruch Gur-Gurevitz, *After Gorbachev (History in the Making: Its Effects on the Jews in the former Soviet Union (1989-1994),* Jerusalem 1995. 186 pp.+ Plates.

זנד-תרבות יהדות בוכארה – מ' זנד, 'תרבות יהודי בוכארה בתקופה הסוביטית', *יהדות בוכארה*, תשל"ד (1973), עמ' 41-46.

זנד-בוכרה - מיכאל זנד, 'בוכרה', *התפוצה: מזרח אירופה*, בעריכת יעקב צור, ירושלים 1976, עמ' 143-156.

יהושע-אוק יול – ב"צ יהושע, *אוק יול – דרך לבנה – מסע במרכז אסיה*, תל-אביב 1996.

יהושע-מנדחי ישראל – בן-ציון יהושע-רז, *מנדחי ישראל באפגאניסתאן לאנוסי משהד באיראן*, ירושלים תשנ"ב-1992, יד+579 עמ'+לוחות.

[162] יום 9 במאי הוא יום הניצחון הכללי בברית המועצות לשעבר שבו העלו על נס את גבורתם של מיליוני הנופלים בסטלינגרד, לנינגרד, אוקראינה, פולין ועד לברלין הגיעו. אלפי בנים נפלו. רבים שימשו קצינים וזכו לאותות כבוד של גיבורים. בטקסי 9 במאי קוראים שירה פרסית ופושקין ונושאים נאומים על הבנים האמיצים. בוריס יצחקוב, מלוחמי מלחמת העולם השנייה, פירסם בשנת 1991 בדושנבה את ספרו 'דאלירון', שבו תיאר את עלילות הגבורה של כמה מבניה של דושנבה: המאיור מיכאל אבדורחמנוב, אוריאל אברהמוב, אמנון בנגייב, גבריאל דוניאלוב, רפואל דוניאלוב, שומיאל כוהנוב, זאב מיכאלוב, חנניו פוזאילוב, מיכואילי תוצ'יק . ראה יהושע-אוק יול, עמ' 23.

פוזיילוב-יהדות בוכארה – גיורא פוזיילוב, יהדות בוכארה – גדוליה ומנהיגיה, ירושלים התשנ"ג. 248 עמ'.

פוזיילוב-מבוכארה לירושלים – גיורא פוזיילוב, מבוכארה לירושלים (עלייתם והתיישבותם של יהודי

בוכארה בארץ ישראל תרכ"ח-תש"ח (1868-1948), ירושלים התשנ"ה. XI+436 עמ'.

צור-התפוצה – *התפוצה: -: מזרח אירופה*, בעריכת יעקב צור, ירושלים 1976, עמ' 143-156.

קגנוביץ-טאג'יר – אלברט קגנוביץ, 'שלמה טאג'יר – רב ראשי ליהודי בוכארה בתורכסתאן', *פעמים* (79), אביב תשנ"ט (1999), עמ' 41-55 .

רבין-זרח כוכב מיעקב – הרב יהודה הכהן רבין, *זרח כוכב מיעקב כמוהר"ר חזקיה הכהן רבין זצוק"ל – תולדותיהם והליכותיהם בקודש של רבני בוכארה*, ירושלים התשמ"ט, שנב עמ'.

נישואין בצל המשטר הקומוניסטי

בימי המשטר הקומוניסטי נערכו נישואין אזרחיים ברחבי ברית המועצות, לרבות המדינות המוסלמיות של מרכז אסיה. הנישואין נערכו במשרדי ה'זַאגְס' – המשרד הממשלתי לרישום נישואין וגירושין או שהקומיסר (או הקומיסרית) לענייני נישואין לקח חלק בטקס האזרחי שנערך ברוב עם ונתן שם את חתימתו. תמורת תשלום אגרה נמוכה בוצעו בתהליך מזורז הנישואין והגירושין.

יום ארוך ומפרך מצפה לזוג הצעיר. הוא בן 18 והיא בת 16. בשעה 10 בבוקר התייצבו במשרד לרישום נישואין. מנהלת הטקס, פקידה אוזבקית, הציצה בניירות ואישרה את שמות בני הזוג. תקליט שחוק ניגן ברקע את מארש החתונה למנדלסון. בני הזוג חתמו על הניירת והקומיסרית הודיעה להם: "ברגע זה הפכתם לזוג. אתם תבנו את הרפובליקה האוזבקית באושר ובשמחה". החתן והכלה ענדו זה לזה טבעות זהב ומנהלת הטקס ציוותה עליהם: "ועכשיו תתנשקו". הם התנשקו לפי הפרוטוקול והקרואים פצחו בצהלולים. הם קנו במזנון סמוך שמפניה אוזבקית והרימו כוסות לחיים. בתקופת השלטון הקומוניסטי הניחו הזוגות זר פרחים ליד פסלו של לנין. מאז הושלך פסלו של לנין ובמקומו הוצב גלובוס ענק ובו תבליט של מדינה אחת – אוזבקיסטן. מאז אסון רעידת האדמה ב-26 באפריל 1966 הזוגות מניחים את הזרים על המזבח שלמרגלות פסל מונומנטלי וזר נוסף מניחים למרגלות פסלו של המשורר הלאומי עַלִי-שֵׁר נָבוֹאִי (נולד ומת בעיר הראת באפגניסטן) ומצטטים בתי שיר משירתו.

היהודים הבוכרים נישאו גם בחופה יהודית כדת משה וישראל לפני הטקס האזרחי או לאחריו[163]. בן-צבי הביא עדויות מאמצע שנות ה-30 של עולים, שדיווחו לו כי כל הנישואים הם אזרחיים, אולם לאחר מכן מקדשים אישה בבית כדת משה וישראל. אמר לו האינפורמנט שאפילו כמה קומוניסטים נוהגים כך, תחת לחץ משפחותיהם.

---

[163] על מנהגי החתונה קודם המהפכה, ראה פוזיילוב יהדות בוכארה, עמ' 222-229.

בביקורי הראשון בשנת 1992 בקהילת קרמינה-נבואי[164], שישבה אז על המזוודות בדרכה לעלייה או להגירה. הוזמנתי להיות אורח כבוד בחתונה שנערכה להפתעתי בליל שבת. קומיסרית ממוצא אוזבקי חיתנה את הזוג בנישואים אזרחיים במעמד כ-300 מוזמנים יהודים ולא יהודים עם תזמורת רעשנית. באירוע נכחו ראש הקהילה גבריאל זבורוב והשוחט ציון קוקוב. כשהבעתי בפניהם את הפתעתי שהם עורכים את הטקס בליל שבת ואין הם עורכים חופה יהודית כהלכתה, לחש לי השוחט כי ערב קודם ערכו בחשאי, במעמד מניין מקורבים, חופה כדת משה וישראל. בשבת בבוקר שלמחרת בבית הכנסת נכחו כ-50 מתפללים. החזן סלסל מנגינות בוכריות עתיקות יומין וקרא בתורה. ניכר היה שהשתנו הזמנים ואין בקרבם חזנים מיומנים. באותו זמן הסתובבו בחצר בית הכנסת צעירי העדה כשהם עטופים בטלית ועישנו מבלי שמישהו העיר להם על כך. הגבאי רשם בפנקס שבידו בעיצומו של יום שבת את גודל התרומות. שאלתי אותו איך אוכל לתרום ביום שבת. הוא הרגיע אותי ואמר: 'בבית הכנסת אנחנו לא גובים בשבת אולם בחצר תוכל לשלם לי'. ברור היה לי כי הקהילה שנודעה כקהילה שורשית חסרה בזמן ביקורי הנהגה דתית.

לפני גל ההגירות גרו בקרמינה-נבואי כ-3,000 יהודים בוכרים. בזמן ביקורי הראשון בשנת 1992 נותרו בה כ-300 נפש (89 בתי אב). לפי עדותו של היסטוריון הקהילה אשר טוקוב (1992) שסיפר כי עד לפני פחות מ-165 שנה קברו את מתיהם בבית העלמין היהודי ('סַרִי-ח'וֹק') בבוכרה ורק ברבע הראשון של המאה ה-19 הקימו בית עלמין מטופח משלהם[165].

---

[164] Karmana או Karmina נמצאת 268 ק"מ מזרחית לבוכרה על אם הדרך לסמרקנד. בצמוד לה הוקמה עיר המכרות נבואי (Navoii), הנקראת על שמו של המשורר הלאומי של אוזבקיסטן ניזאם אל-דין עלי-שֵר הראווי, המוכר בכינויו הספרותי אלישר נבואי (הראת שבאפגניסטן 1441-1501). בעיר נבואי מפעלים פטרוכימיים ואזורי מכרות, שבהם מפיקים זהב, אורניום, פחם מלט ונפט. באזור מגדלים כמיליון וחצי ראשי צאן מזן קרקול..

[165] סיפר לי אשר טוקוב, ההיסטוריון ונציג הסוכנות במקום, כי בימים 1-2 במאי 1918 נכבשה קרמינה על-ידי הצבא האדום. חילותיו של הגנרל פרונזה ערכו פוגרום ביהודי קרמינה. בתי יהודים הועלו באש ויהודים ברחו מקרמינה והתפזרו במקומות שונים. רק

כתובות מאולתרות בימי המשטר הקומוניסטי

יהודי בוכרה שהיו אמונים על כתובות מפוארות עד שנת 1920, שנכתבו בידי סופר סת"ם על קלף עשוי עור צבי, נאלצו לאלתר בימי המשטר הקומוניסטי כתובות צנועות ביותר שנכתבו על דפי מחברת. הנוסח הועתק מכתובות קדומות. לצורך השוואה נציג תחילה כתובה מימי הזוהר הכתובה על קלף עשוי עור צבי:

כתובה מס' 1

כתובה מימי הזוהר כתובה על קלף מעור צבי. בוכרה, יום רביעי בשבת, ב' בניסן תרמ"ח (14 במארס 1888). החתן: ציון בן דוד [בחתימה הוסיף: 'סופר בבלי'] הכלה: מרים בת מו' סולימאן. עדים: צעיר יעקב שו"ב [שוחט ובודק] ס"ט [סימנא טבא]; צעיר משה הכהן בן מלה הכהן. האם התוספת בחתימתו: 'סופר בבלי' מצביעה על שורשיו וזאת משום הנוסח המיוחד בראש הכתובה המאזכר את 'ראש הישיבה של גולה' וזהו נוסח הפתיח: בנהורא טבא ובסימנא מעליא אורה וצהלה יהא סימן טוב וסימן גאולה לחתן ולכלה ולעדת הסגולה ולאדוננו ראש הישיבה של גולה בנין ומצליחין אמן סלה. מאוסף המחבר.

לאחר חצי שנה שבו אט אט לבתיהם ושיקמו את ההריסות. בשנת 1942 נסוג הגנרל אנדרס הפולני עם חילותיו לעבר ארץ ישראל. אחד החיילים היה מנחם בגין. בדרכם עברו בקרמינה. בגין שהיה רעב ללחם הידפק על חנותו של יצחק ברוכוב וביקש לחם בעברית. ברוכוב השיב לבגין הנפעם בעברית תנ"כית. בזמן שהייתם של החיילים הפולנים הם נתקבלו במאור פנים על ידי הקהילה. לימים יהודי קרמינה לא שכחו את ביקורו של מנחם בגין והיו גאים בהישגיו כמפקד האצ"ל, כראש תנועת החרות וכראש ממשלת ישראל. סופר לי כי לאחר מותו אמרה הקהילה 'קדיש' במשך כל שנת האבל (ראה 'אוק יול – דרך לבנה – מסע במרכז אסיה', הוצאת משרד הביטחון, עמ' 130-133. תל-אביב 1996).



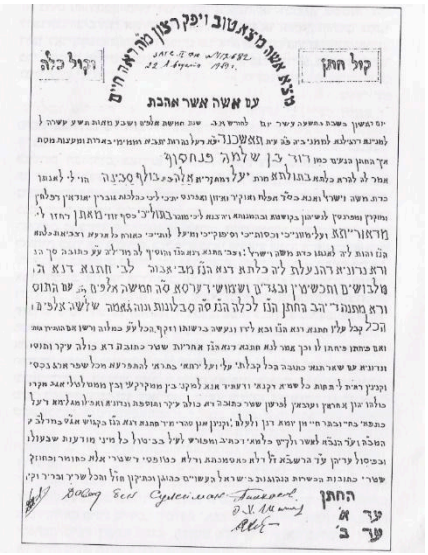
נוסח זהה לפתיח של כתובה מס' 1 מצאנו גם בכתובה משנת תקע"ז (1816)[166] עליה חתומים ר' יוסף ממן מערבי ותלמידו ר' פנחס הכהן ור' חלפתא בן אלישע. ראה גב העטיפה אצל רבין-זרח כוכב מיעקב. הנוסח המיוחד הזה 'ולאדוננו ראש הישיבה של גולה' מעורר את השאלה אם הנוסח הובא על-ידי חכמים בבליים שהשתקעו בבוכרה [חכם אליהו מבגדאד?] או שמדובר בשריד של נוסח בבל שרווח במרחב הזה קודם שהתאזרח הנוסח הספרדי ביוזמת השד"רים. ואולי זו עדות לקשר הקדום שבין ישיבות בבל ליהודי המרחב שהיו סמוכים על שולחנן של ישיבות סורא ופומבדיתא.

[166] ראה גב העטיפה: רבין-זרח כוכב מיעקב.



כתובה מס' 2

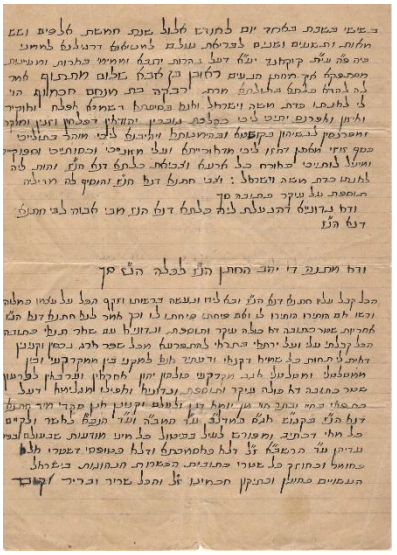
כתובה בנוסח מסורתי, נכתבה בדיו על דף נייר. **החתן דוד בן שלמה פנחסוף עם בחירת לבו יעל בת בולף סבינה** (טשקנט, יום ראשון בשבת י"ט באב התשי"ט, 23 באוגוסט 1959). על התעודה מופיע גם התאריך הלועזי 22 באוגוסט 1959, שהוא יום שבת. נראה שהאירוע התקיים במוצאי שבת או שביום שבת נערכו הנישואים האזרחיים לפי המקובל בחברה הסובייטית. החתן התחייב על 5,000 רובל, כנראה כסגולה נגד עין רעה. החתן והעדים חתמו באותיות קיריליות.



כתובה מס' 3

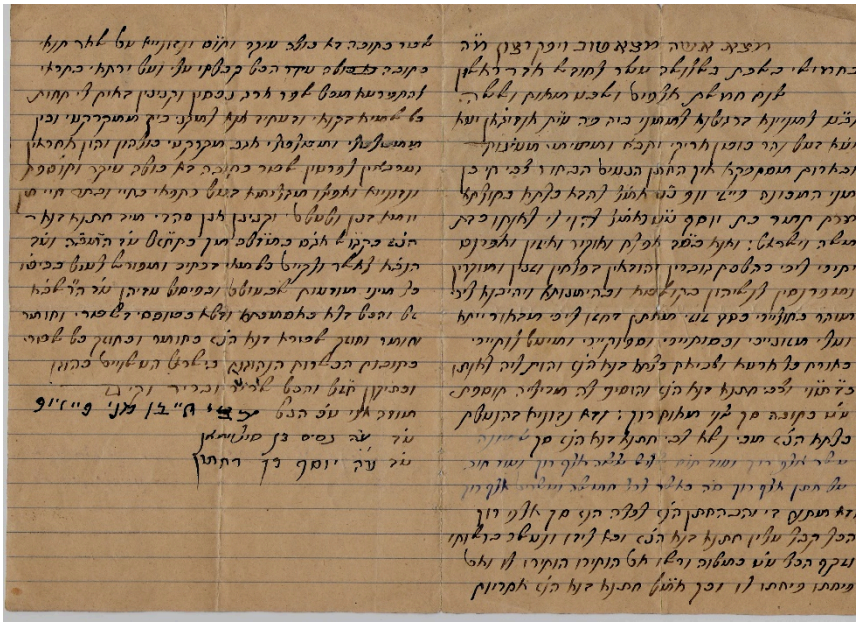
טיוטת כתובה [לא חתומה. סכום הכתובה והמתנות של החתן נותרו ריקים] מקוקנד בעמק פרגאנה. נכתב על דפי מחברת באותיות עבריות מזרחיות. הכתובה מיום שישי, א' באלול תרצ"ב

(2.9.1932). החתן: ראובן בן אבא שלום מתתוף; הכלה: רבקה בת מנחם חכמוף. איני יודע אם החופה בין השניים התקיימה או שהוכן עותק חדש של הכתובה. מאוסף המחבר.



כתובה מס' 4

הכתובה נכתבה על דפי מחברת בכתב עברי מזרחי מאנדיז'ן (עמק פרגאנה) מיום חמישי, י"ג באדר א התש"ו (14.2.1946). החתן צבי חי בן מני פייזיוף. הכלה תמר בת יוסף כאמל. העדים נסים בן סולימאן ויוסף בן רחמן. מאוסף המחבר.



טג'יקיסטן בימי מלחמת האזרחים:

מסע דרמטי

ראיינה: ורד שטיין

מכל המסעות שחווה בשנות חייו מתקשה בן-ציון יהושע-רז לשכוח את הנחיתה בשדה התעופה בדושנבה בעיצומה של מלחמת האזרחים הקטלנית שקרעה את טג'יקיסטן [השדה היה מוקף בטנקים רוסיים. לוחמים חמושים בחנו אותנו במבט מקפיא דם. היה ברור לנו שאם נשאר בטרמינל לא נזכה לצאת בחיים". מה הביא איש רוח ירושלמי ממוצא אפגני אל מעוז הדמים? בראיון ראשון משחזר שליח ההצלה החשאי של 'נתיב' את עלילות חייו, מה'חדר' הירושלמי לטג'יקיסטן, דרך טשקנט וסמרקנד של אחרי המלחמה. ריאיון עוצר נשימה. השנה תשנ"ב, זמן קצר לאחר נפילתה של ברית המועצות. המיקום: טג'יקיסטן, מדינה נידחת איש בערבות אסיה – לשעבר חלק מהאימפריה הסובייטית הגדולה – הקרועה במלחמת אזרחים עקובה מדם. רחובותיה של עיר הבירה דושנבה סמיכים מעשן הכדורים והמרגמות, מרצפותיה מזוהמות מדם ואימה. צחנתם המחניקה של גופות החללים מציפה את עיר הרפאים בניחוח מבאיש של יאוש ופחד. מכל המקומות בעולם, זה אולי המקום שהכי לא תצפו לראות יהודים. אבל הם היו שם, ועוד איך היו: שני ישראלים ללא שום נשק והגנה, לבד מהדרכון הדיפלומטי שברשותם. עומדים לבדם באמצע הטרמינל בעיר זרה, סביבם חיילים-לוחמים באפודים וקלצ'ניקובים. סוקרים אותם בחשדנות ואצבעם על ההדק. כדורים שורקים מסביב ואימת מוות מבצבצת מכל פינה.

כשבן-ציון יהושע נזכר באותם רגעים, חיוך עולה על פניו. "למען האמת", הוא אומר בכנות, "כולם הסתכלו עלינו כמו על מטורפים. ואינני בטוח שאני יכול להאשים אותם. העיר כולה הייתה תחת עוצר כבד, אין יוצא ואין בא. עוד לפני שהמטוס נחת, שמענו את הכדורים שורקים באוויר ופחד נורא תקף אונו", מתאר איש שיחנו את אותם ימים רחוקים. "ידענו שטיל תועה אחד או פצצת מרגמה בודדת – ומסענו מסתיים עוד בטרם התחיל. הרוסים שנסוגו מאפגניסטן השכנה השאירו אחריהם ארסנל עשיר של כלי נשק שזלג לטג'יקיסטן. שדה התעופה שנחתנו בו היה מוקף כולו בטנקים רוסיים. לוחמים חמושים בחנו אותנו. היה ברור שאם נשאר בטרמינל, לא נזכה לראות את אור הבוקר."

מה מביא סופר ירושלמי לעיר נידחת, רוויית אדי מלחמה, בקצה העולם? את התשובה לכך מגולל בפנינו הסופר בן-ציון יהושע-רז בראיון ארוך ומרתק, כשהוא מספר לנו על מסעו הארוך ומלא הסכנות להצלת רבבות היהודים שנותרו בארצות אסיה המוסלמיות לאחר נפילת מסך הברזל. ראיון שופע סיפורים ואפיזודות יוצאי דופן המתגלגלים על לשונו בשטף בזה אחר זה. בן-ציון יהושע נולד בירושלים לאמו – בת היישוב הספרדי הישן, ולאביו – מולא רפאל יהושע-רז, שעלה מאפגניסטן בילדותו. הוא בעל תואר שני בסוציולוגיה, בפסיכולוגיה חברתית, בדמוגרפיה ובלימודי אסיה, כמו גם תואר ראשון במדעי היהדות חוץ מעברית. הוא דובר שפות. "הייתי ילד חולמני ושתקן" הוא מתאר לנו את ימי ילדותו לפני שנים רבות בירושלים. "למדתי בתלמוד תורה 'בני ציון' של אגודת ישראל ובמשך כל השיעורים לא הוצאתי הגה מפי. המורה בכיתה היה בטוח שאני בור ועם הארץ. באותו זמן היה נהוג שהעסקן המיתולוגי ר' מוישה פורוש ז"ל מגיע מידי חודש לבחון את התלמידים. ומי ששלט בחומר קיבל מיל כפרס על ידיעותיו. אני אף פעם לא העזתי לענות, עד שיום אחד הוא קרא לי וביקש לבחון אותי. להפתעתו הרבה, התחלתי לדקלם בעל פה את הסוגיה שבה עסקנו, בפרק 'שניים אוחזין', כשאני מצטט את רש"י ומפרשים שונים.

המחנך בכיתה היה המום מהיקף הידיעות, ור' משה פרוש עצמו שהתרשם כל כך, העניק לי עשרה גרוש, שהיו באותם ימים הכנסה יומית של אדם עובד..." את הכסף לא זכה יהושע לשמור במשך הרבה זמן. בהפסקה שלאחר השיעור, נעלם הון העתק שבו זכה בידי כמה מחבריו לכיתה, יתומים שהגיעו מבית היתומים בלומנטל. "רק אחרי שנים רבות, כשהתבגרתי, חשבתי איזו זכות הייתה לי לשמח מעט ילדים יתומים אומללים", הוא אומר לנו היום וחיוך על שפתיו. "אבל אז, כשהייתי ילד, כאבתי מאוד את אובדן הכסף..." אמו הייתה בת למשפחת אלקלעי, מהמשפחות הספרדיות הוותיקות בארץ, שאבותיה עלו לפני מאות שנים. אביו היה יליד אפגניסטן ונקרא רפאל יהושע על שם אביו שנרצח בידי בני עוולה קודם שנולד. בשם המשפחה 'רז', הוא מספר, הפסיקו בני המשפחה להשתמש לאחר נפילתו ההרואית של יעקב רז, בן דודו, שהיה החלל הראשון של האצ"ל שנפל בקרב. הוא הפך לאחד הסמלים הגדולים של האצ"ל. לאחר מותו חיפשו הבריטים את כל משפחת 'רז' ואבי שחרד לגורל ילדיו, מחק את ה'רז' משם המשפחה. חזרתי להשתמש בשם 'רז' במחקריי."

בטנקים לדושנבה

בן ציון יהושע הוא סופר וחוקר מוערך שזכה בכמה פרסים נחשבים. בין השאר כיהן במשך שנים רבות בתפקיד מנכ"ל הוצאת מאגנס באוניברסיטה העברית בירושלים וכעורך ראשי שלה, וכן יו"ר אגודת הסופרים העברים בירושלים. אבל גולת הכותרת של פעילותו הציבורית היא התקופה שבה פעל כנספח תרבות ומנהל המרכז הישראלי למרכז אסיה הסובייטית בטשקנט נטעם לשכת הקשר ('נתיב'), שבמסגרתה פעל רבות לחילוץ יהודים מאזורי מצוקה במדינות מוסלמיות ולהעלאתם לארץ. כשהוא מספר לנו על אותם ימים, נראה שהם צלולים ובהירים בזיכרונו כאילו לא עברו יותר משני עשורים. לאותן מדינות נידחות במרכז אסיה הגיע בראשית שנות ה-90 לאחר פניה של 'נתיב –

לשכת הקשר' היה שמה של היחידה הסודית שעד נפילתה של ברית המועצות טרם נפילתו של מסך הברזל. יהושע התמחה בעיקר בחקר חייהם ומורשתם התרבותית של יהודי איראן, אפגניסטן ומרכז אסיה, והפנייה אליו בבקשה שישמש כאיש קשר בשליחות מדינת ישראל באותן מדינות – הייתה אך טבעית. במשך שנתיים, בין השנים תשנ"ב-תשנ"ד (1992-1994) היה בן-ציון יהושע נספח תרבות ומנהל המרכז הישראלי למרכז אסיה בטשקנט מטעם לשכת הקשר. חלק גדול מתפקידו, הוא מספר, היה הקמת מרכזים גדולים עבור יהודי אותן ארצות טרם העלאתם לארץ. מרכזים שבהם למדו עברית, קיבלו הכשר מקצועית ובעיקר ספגו מעט אידיש קייט וחום יהודי, שחסרו להם במשך עשרות השנים שבהן היו מסוגרים מאחורי מסך הברזל. בחזרה לדושנבה, בירת טג'יקיסטן, שבה מצא את עצמו יהושע לאחר שנחת בשדה התעופה שלה בעיצומה של מלחמת אזרחים קטלנית. "הימים היו ימי הדמדומים שלאחר פילת ברית המועצות", הוא נזכר. "בטג'יקיסטן, שקיבלה את עצמאותה ב-9.9.1991, שרר תוהו ובוהו, כנשיאה הראשון של המדינה נבחר רחמון נבייב, שאולץ להתפטר ב-1992. בחודשים הראשונים של מלחמת האזרחים נהרגו קרוב ל-100,000 איש ואישה. המשימה שעמדה לפנינו הייתה חילוצם של יהודי טג'יקיסטן והעלאתם ארצה.

איך מגיעים לדושנבה? טיסות ישירות מהארץ אליה לא קיימות. כדי להגיע לעיר הנצורה נאלץ יהושע לטוס קודם למוסקבה, ורק משם לעלות לטיסה לדושנבה. יהושע ובן הלוויה שעמו נחתו בשדה התעופה שהיה מוקף כולו ביחידות רוסיות, חמושים בדרכון דיפלומטי בלבד. בחוץ שרקו כדורים ומרגמות. את המטוס שהרגע נחת הקיפו טנקים רוסיים ועשרות חיילים רוסיים עם קלצ'ניקובים ורימונים שנעצו בנו מבטים קפואים", הוא מספר, "הרגשנו את הפחד באוויר. היה ברור לנו שאם נישאר בטרמינל, לא בטוח שנצליח לצאת ממנו בחיים..." יהושע וחברו ניגשו

למפקד החטיבה הרוסי והציגו את עצמם כדיפלומטים ישראלים שפועלים בשליחות מדינת ישראל. זאת הייתה שעת לילה חשוכה והם ביקשו ליווי צבאי לבית המלון הקרוב. המפקד, למרבה ההפתעה, נענה לבקשתם ותוך זמן קצר מצאו את עצמם מטלטלים בג'יפ יחד עם המפקד כשלפניהם ומאחוריהם נוסעים טנקים רוסיים כמשמר כבוד. השיירה התנהלה בעיר החשוכה לעבר בית המלון 'אוקטוברסקיה', שנקרא כך על שם מהפכת אוקטובר. מפקד החטיבה היכה בכת הרובה שלו על הדלת" נזכר יהושע, "תוך דקות ספורות הגיע לדלת טג'יקי זקן, רועד כעלה נידף. "עכשיו מלחמה", הוא אמר בקול רועד, "אנחנו לא מקבלים אורחים עכשיו". אבל המפקד היה נחרץ מאוד. "אתה רואה את הרובה הזה?" הוא שאל באיום ונופף ברובה מול הדלת, "פתח את הדלת עכשיו ותן להם לישון."

המפקד והחטיפים

השער נפתח. יהושע ניסה להציע למפקד החטיבה שטר של מאה דולר כאות תודה, סכו עתק למפקד רוסי שהמשכורת החודשית שלו עמדה באותם ימים על 25 דולר, אבל הרוסי סירב בתוקף לקחת את השטר. "מפקד רוסי לא מקבל תשלום בעבור השירות שהוא נותן", אמר ביובש. "היה אתי בתיק אוכל וחטיפים שהכינה לי אשתי עליה השלום", מספר יהושע "בלית ברירה הצעתי לו את הכיבוד כתשר לחייליו. הוא היה מרוצה והסכים לקחת את המזון. אמנם נשארנו בלי כלום, אבל הרגשנו מחויבות לגמול לו במשהו. אחרי הכול האיש הציל את חיינו. במשך כל אותו הלילה זמזמו הכדורים מסביב למלון. "אני וחברי לא ידענו מה ילד יום. היינו בחרדה אמתית שאחד מדיירי המלון ילך למסגד הסמוך ויספר לשוכניו על הישראלים הנמצאים במלון. בחמש בבוקר נשמעו דפיקות בדלת. לא ידענו מי זה יכול להיות. הלב דפק בחוזקה, כשמעבר לדלת נשמעה קריאת 'שולום אליכם', במבטא בוכרי. היה זה כימיגארוב, ראש הקהילה היהודית

בדושנבה. הוא הגיע למלון עם סל עמוס מצרכים: לחם חם, ביצים קשות, ירקות ופירות ואפילו קנקן תה מהביל.

"היינו המומים", נזכר יהושע בחיוך, "שאלתי אותו בטג'יקית-יהודית: 'איך ידעת שאנחנו כאן?' והוא השיב: 'לא שמעתם על הטלפון היהודי?' ברגע שנחתם בשדה התעופה דיווחו לנו על שני ישראלים שהגיעו לכאן'." הימים היו ימי חג הסוכות. יהושע וחברו הביאו ממוסקבה את ארבעת המינים למצווה. "מי שלא ראה את שמחתם של יהודי הקהילה על שזכו ליטול את ארבעת המינים לא ראה שמחה יהודית מימיו. עקב המלחמה לא התאפשר ליהודי המקום להקים סוכה כהלכתה, אבל באופן סימבולי בנו סוכה מתחת לגג המבנה במטרה להרגיש את אווירת החג. כשהשמועה על בואם של השליחים היהודים המחזיקים בארבעת המינים התפשטה באזור החלה נהירה המונית של יהודים נרגשים שביקשו לברך על נטילת לולב. "ראש הקהילה ביקש ממני לעבור לפני התיבה כי רב הקהילה והחזן נמלטו מאימת המלחמה. למרות שאינני חזן, התפללתי שחרית ומוסף ואפילו קראתי בתורה, דבר שלא עשיתי מאז בר המצווה שלי", הוא מספר, "בתום התפילה ביקשו ממני לשאת דרשה ובאותה דרשה ניסיתי לדבר על ליבם לעזוב את בית ומולדתם ולעלות ארצה".





מימין: שער הכניסה לבית הכנסת בדושנבה שנהרס בשנת 2006;

מראשי הקהילה בדושנבה (1992).





סוכה בימי מלחמת האזרחים בדושנבה בתג'יקיסטן (חוץ ופנים).

הסוכה הוקמה מתחת לקורת גג משום מראית עין של נוכרים (סוכות תשנ"ג - 1992)

העלאת יהודי טג'יקיסטן לארץ כשמלחמה משתוללת בחוץ הייתה משימה חשאית ומסוכנת. יצרנו בחשאי קשר עם שני הצדדים הלוחמים והגענו איתם להסכמה על הפסקת אש בין השעות עשר בלילה לשתיים לפנות בוקר במשך כמה לילות. באישון לילה, באותן שעות ספורות שבהן הניחו הצדדים את נשקם ואלפי יהודים על משפחותיהם עלו ברכבת אווירית במטוסים שנחכרו למטרה הזאת... שעת בין הערביים בביתו של בן-ציון יהושע. סביבנו קירות עמוסי ספרים. בן-ציון יושב על הספה, מביט בנקודה עלומה – ושותק. אבל השתיקה הזו מרובת המשמעויות והזיכרונות, מספרת הרבה יותר מדיבורם של אחרים.

'משפחה', גיליון 1238, י"ט בטבת תשע"ו (31 בדצמבר 2015), עמ' 38-44.

יהודי בוכרה – בין פטריארכליות לחופש העיסוק

הרצאה בעקבות הסרט "הממלכה המופלאה של פאפא אלייב"



הסיפור של פאפא אלייב ומשפחתו הוא סיפור של משפחת מוסיקאים שעלתה ארצה מטג'יקיסטן. משפחות מוסיקליות, דוגמת משפחתו של פאפא אלייב, אפשר למצוא גם בקרב מוסלמים, ובעבר גם בקרב יהודים, בחמש המדינות המוסלמיות של מרכז אסיה: אוזבקיסטן, טג'יקיסטן, קירגיסטן, קזחסטן וטורקמניסטן, אבל אף לא אחת מהן זכתה להצלחה הגורפת של פאפא אלייב ומשפחתו. הצייתנות של בני המשפחה ומשמעת הברזל שהנהיג אבי המשפחה הם מקור ההצלחה. חרף היותה בשעתו במדינה קומוניסטית, שהכתיבה את דפוסי החיים, אבי המשפחה פאפא אלייב שלט על המשאבים הכלכליים ונהנה ממעמד של ראש שבט שקבע את אורחותיה.

פאפא אלייב, הסרט, החזיר אותי לילדותי בשכונת הבוכרים בירושלים, שם נולדתי ושם אוזניי היו כרויות ועיניי צופיות להוויה של השכנים הבוכרים. מבלי משים קלטתי את הניב הבוכרי, כי אבות

המשפחות דיברו בקולי קולות. אבי המשפחה גם סיפר סיפורים בחצר בלשון הטג'יקית-יהודית. המאפיין של התקופה הזאת היה יכולת ההקשבה, ממנה למדנו מוסר השכל, שפה ואורחות חיים. הפטריארכליות בשכונת הבוכרים שאבה את כוחה גם מבית הכנסת המשפחתי. סיפרו שיהודי בוכרי עשיר מקים שני בתי כנסת, כי לאחד מהם כף רגלו לא תדרוך. לא היו מוסיקליות מהמקוננות הבוכריות שבקולות גבוהים הספידו את ההולכים לעולמם. אין זמרות ומתופפות כמו הנשים הבוכריות של פעם. בקול ירושלים ואחר כך בקול ישראל ובירושלים הייתה המקהלה המיתולוגית של יוסף בן ישראל, שפעלה במשך כמה עשורים. משפחת אלייב גדלה על קרקע פורייה של מוסיקה ומחול. יהודי בוכרה היו מאז ומתמיד שוחרי מוסיקה אתנית. הם ניגנו ושרו כיחידים וכקבוצות. השיר 'עץ הרימון' הוא לחן בוכרי, שמילותיו נכתבו על-ידי המשורר יעקב אורלנד. בשמחות ובאירועים חגיגיים הנשים תופפו על דוֹיְרָה והגברים שרו וניגנו על כלי מיתר אוטנטיים, לצד אקורדיון. הדור הצעיר, שלמד בקונסרבטוריון, גם ניגן על פסנתר יצירות קלאסיות ומזרחיות.

משפחות פטריארכליות, שהעמידו את אבי המשפחה במרכז, הייתה טיפוסית לא רק למשפחות הבוכריות אלא גם למשפחות אפגניות ואיראניות, קווקזיות, גורג'יות, ספניוליות ותימניות. אבי המשפחה היה כל יכול. הוא שלט על המשאבים הכלכליים והאישה והבנות היו כנועות וצייתניות, בחינת 'כל כבודה בת מלך פנימה' בעוד שהבנים הועדפו על פני אחיותיהם.

כפי שמתגלה בסרט, רוחות חדשות מנסות לערער את המבנה הפטריארכלי, שבראשו עומד פאפא אלייב ראש השבט, הכול יכול, על פיו יישק דבר והוא מנווט את הספינה המוסיקלית הזאת ואין מי שיעז לערער על סמכותו. הוא הביא את משפחתו להישגים בינלאומיים ולהכרה בינלאומית בזכות משמעת הברזל שהוא משליט על משפחתו. המילה 'לא' אינה קיימת אצלו. כמקובל בחברה הפטריארכלית, נדרשת מבני השבט יראת כבוד לראש השבט, ציות מלא לרצונותיו ולגחמותיו, תוך איבוד הרצונות הפרטיים של צאצאיו. הם יכבדו אותו בחייו וגם לאחר פטירתו. אבי המשפחה הוא שמחליט על העיסוק ועל בחירת בן הזוג ומקפיד שבן הזוג יהיה בן העדה

אליה הוא משתייך ואפילו קרוב משפחה, כדי שהעושר לא יזלוג החוצה והמורשת על כל מאפייניה תמשיך לשרוד.

ליד שולחן השבת נישקו כל בני המשפחה, כולל האם, את כף ידו המושטת של אבי המשפחה וקיבלו את ברכתו. מאחורי גבו של האב הכול יכול, האם ארגנה בסתר אופוזיציה תומכת בבנות ובבנים וברצונות שלהם, בהתאם לצו השעה, ונעזרה לעתים בשקרים לבנים כדי לא להעיר את הדוב משנתו.

במרוץ שלי אחר השורשים שלי הקדשתי שנות חיים לחקר יהודי אפגניסטן ויהודי מרכז אסיה. בעקבות המחקרים שלי נתבקשתי לצאת לתקופת שירות במרכז אסיה בשליחות 'נתיב – לשכת הקשר' מיד לאחר התפרקות ברית המועצות בשנת 1992. ההיענות לבקשה הזאת הייתה בה התגשמות של משאלת לב. המשימות שעמדו לפנינו היו חילוץ יהודים מאזורים שנשקפה בהם סכנה ליהודים והכנו את היהודים שישבו כבר על מזוודות לקראת עלייתם ארצה.

במרכז אסיה גיליתי שחיי המשפחה הבוכרית במשטר הקומוניסטי בברית המועצות האסייתית שונים מחיי הבוכרים כאן בארץ ישראל. הרכוש היהודי העצום של היהודים הבוכרים במרכז אסיה הולאם. הם גם נותקו מהמבנים המפוארים שבנו בירושלים ומן המקרקעין בירושלים ובארץ כולה. יהודי בוכרה גם נותקו מחלק ממשפחותיהם שחיו בארץ. גברים שגנבו את הגבול של ברית המועצות בשנות ה-30 של המאה ה-20 והגיעו בגפם ארצה דרך אפגניסטן ואיראן, נשאו בארץ לעתים אישה חדשה והולידו ילדים חדשים בעוד אשת נעוריהם וילדיהם חיים בעוני ומחסור תחת משטר קומוניסטי נוקשה.

בימי מלחמת העולם השנייה זרמו למרכז אסיה אלפי עקורים שברחו מפולין, מאוקראינה וממדינות הגוש המזרחי והגיעו מארצות הרעב למדינות המוסלמיות של מרכז אסיה. רבים הלכו בעקבות המיתוס של 'טשקנט עיר הלחם', שהפך לרומן מפרי עטו של אלכסנדר נברוב ולסרט מזיל דמעות על ילד שנסע לטשקנט כדי להביא כיכר לחם לאמו הרעבה. במאמצים אדירים הוא מגיע לטשקנט, משיג כיכר לחם וכשהוא חוזר אל אמו הוא מוצא שהיא גוועה ברעב... גם

התעשייה הרוסית הכבדה הועברה למרכז אסיה. העקורים וצאצאיהם היוו כ-80% מיהודי טשקנט למשל.

האוזבקים, הטג'יקים ושאר עמי מרכז אסיה קיבלו את העקורים היהודים והלא יהודים במאור פנים בהתאם ליכולות הצנועות שלהם. מי שמבקר בבתי הקברות של העקורים מוצא אלפי קברים של תינוקות, ילדים ומבוגרים, שמתו מקור, מרעב וממגפות שפקדו את האזור.

העקורים היו מפוזרים בכל חלקי העיר וללא גוף מארגן. הם העדיפו להזדהות כאתאיסטים וכקומוניסטים נאמנים. הם רכשו השכלה אקדמית וזכו עקב כך למשרות בכירות בצבא, במשטרה, בקג"ב, בהנדסה, בתעשייה, ברפואה, בתיאטרון, בפילהרמונית, בבלט ובבית האופרה ובכל תחומי המשק.

בניגוד לאשכנזים, היהודים הבוכרים חיו בשכונות מיוחדות שלהם לא הרחק מבית הכנסת, שלא פעם הוחרם על ספרי הקודש שבו. הפעילות התרבותית בקרב היהודים הבוכרים הייתה מאורגנת. הם קיימו אירועים בחגים, היה להם תיאטרון עם רפרטואר אתני, הקימו מוזיאון לתולדות הקהילה, למדו ולימדו מוסיקה. הזמרים, המנגנים והמלחינים זכו למעמד מכובד גם בקרב האוכלוסייה המקומית. ובימי האמיר של בוכרה היו יהודים שהופיעו בארמון בקביעות ובראשם לויצ'ה בבחנוב, שהיה מוסיקאי החצר של שני האמירים של בוכרה – אל-אחאד ח'אן ועלים ח'אן. קמו גם מקרבם פרופסורים למוסיקה בקונסרבטוריון ובאקדמיה למוסיקה וזמרי אופרה.

יהודי בוכרי אינו רק מי שנולד בעיר בוכרה אלא מי שנולד באמירות הבוכרית רחבת הידיים. היהודים הבוכרים חיו בחמש המדינות המוסלמיות של מרכז אסיה. רבים מהם זכו להשכלה אקדמית בתחומים טכנולוגיים, רפואה, מוסיקה ועוד. הניסיון לשלוח אותם לקולחוזים כעובדי חקלאות – נכשל. מעצם טיבה הייתה זאת אוכלוסייה עירונית. רבים מהם היו קשורים עדיין למקצועות המסורתיים: סַפָּרוּת, סנדלרות, חייטות, שענות, צביעת בדים ומסחר זעיר. כשהצעתי להורים הבוכרים לשלוח את ילדיהם ארצה לפרויקט נעל"ה 16 – נוער עולה לפני הוריו – וציינתי שבארץ ירכשו

השכלה גבוהה ואולי יום אחד יהיו אפילו פרופסורים. "כל הכבוד", אמרו לי האבות שהטילו ספק בדבריי ושאלו, "טוב בסדר, יהיו פרופסורים, אבל מה יהיה המקצוע שלהם?"

יצאתי בשליחות 'נתיב –לשכת הקשר' מיד לאחר פירוקה של ברית המועצות. במשך כמה שנים חייתי בקרבם של היהודים הבוכרים ובקרבם של צאצאי העקורים ממזרח אירופה, שישבו על מזוודות וציפו להגר לארצות המערב או לעלות ארצה. הקמנו להם אולפנים ללימוד עברית ומומחים מהארץ עדכנו את ידיעתם בתחומי הנדסה, רפואה, כלכלה ומקצועות אחרים, בדקנו את זכאותם והעלינו אותם ארצה.

לאשכנזים בעיקר, שחיו כאתאיסטים והיו מנותקים במשך כ-70 שנה, קיימנו להם סדר פסח כהלכתו פעם ראשונה בחייהם, חגגנו את כל חגי ישראל, כולל יום העצמאות, ברוח יהודית עם שירה ומחול ישראלים. בצהרי ערב כיפור ערכנו תפילת 'כל נדרי לאתאיסטים', שמעולם לא חוו בית כנסת ואווירת יום הכיפורים. מקהלת ילדים בוכרית ואשכנזית שרה את 'אדון הסליחות' ופיוטים אחרים, בניצוחו של מנצח האופרה סרברניק. זמר האופרה דוידוב, שר את 'כל נדרי' של ריצ'ארד טאקר ופרופסור מאוניברסיטת טשקנט בחן בדרך פילוסופית את הקשר בין אדם לחברו ובין אדם לאלוהים. תקיעת שופר ששמעו לראשונה הביא אותם לריגוש גדול.

החברה הפטריארכלית הבחינה הבחן היטב בין הבנים לבנות. כך גם פאפא אלייב, שסירב בתוקף לצרף בנות לאנסמבל המוסיקלי שלו. מבחינתו, הוא יקבע עם מי יתחתנו הבנים והבנות. מקומן של הבנות בבית ובמטבח, והן יינשאו לקרוב משפחה וילדו ילדים. הבנים זכו להעדפה על פני הבנות בכל הנוגע לירושה, תופעה שבלטה בעיקר בארץ.

השינוי המשמעותי במשפחה הבוכרית הפטריארכלית התחולל דווקא בקרב הנשים. עם כל מגרעותיו של המשטר הקומוניסטי, הנשים והבנות הבוכריות זכו להשכלה כללית, מקצועית ואקדמית, והשתלבו במעגל העבודה בתחומים רבים – מינהל, אחיות ורופאות,

פרקליטות, הנדסה ועבודה במפעלים. הנשים למדו ולימדו מוסיקה קלאסית ומחול מודרני ובעוד מקצועות לא מסורתיים.

מרגע שהנשים ושאר בני הבית השתכרו יותר מהאב הפטריארך, שיצא ממעגל העבודה, מעמדו של אבי המשפחה נשחק. התופעה בלטה ביתר שאת לאחר עלייתם ארצה. אבי המשפחה לא התמודד עם העברית ועם אורח החיים בארץ. ובשל גילו המתקדם לא מצא את מקומו כמפרנס המשפחה.

גם כשמעמד האב נשחק, האישה והצאצאים הבוכרים יודעים לכבד את אבי המשפחה. בלילות שבת מנשקים את כף ידו המושטת ומקבלים את ברכתו. כבוד גדול ולאורך שנים רבות מעניקים בני הבית לאבי המשפחה שהלך לעולמו. הם עורכים לנפטר שנה אחר שנה 'יְשוּבוֹ' [כלומר 'ישיבה" וביידיש 'יאהרצייט'], אזכרה עם סעודה דשנה ולימוד זוהר לנשמת המנוח.

חרף התהפוכות, פאפא אלייב הצליח לשרוד בטג'יקיסטן ובארץ כאחד ושמר על מעמדו כפטריארך היכול להטיל מרות על המשפחה. הוא הצליח להשליט משמעת משפחתית מוחלטת גם במשטר הקומוניסטי וגם לאחר עליית המשפחה ארצה. הוא להטיל עליה מרות, שהביאה אותם להישגים גדולים בתחום המוסיקה האתנית. הם ניגנו ושרו בהנהגתו ובהגיעם לארץ הם המשיכו בכך ביתר שאת ויצאו להופיע גם בעולם הגדול. למסעות האלה יצאו רק הגברים במשפחה. ניסיונן לקחת חלק בפעילות המוסיקלית נדחה על הסף.

פאפא אלייב הנחיל את האהבה למוסיקה לא רק לילדיו אלא גם לנכדיו. הזכרים במשפחה הם הנחשבים בעיניו, הם דור ההמשך, הם נלקחים בחשבון וזוכים למלוא תשומת הלב מילדותם המוקדמת. בריחה של מי מבני המשפחה לתחומי מוסיקה אחרים מקוממים את פאפא אלייב ונתקלים בתגובות קשות ובכעסים.

הצלחתה המוסיקלית הבינלאומית של משפחת אלייב השפיעה על המשפחה מבחינה כלכלית, בצד הערכה וכבוד ובכך העניקו כוח ויכולת לפאפא אלייב להטיל מרות על משפחתו המוסיקלית. כל עוד שיש ביקוש למוסיקה ולהופעות של משפחת אלייב – מעמדו של פאפא אלייב הוא יציב. כל עוד פאפא אלייב מתפקד ומוביל את

משפחתו בהופעות מעמדו נשאר יציב. באחרית הימים, מן הסתם כללי המשחק ישתנו לחלוטין. כפי שנראה בסרט, כבר עתה נתגלו בקיעים ויש מורדים בקרב בני המשפחה המבקשים חופש בחירה בז'אנר המוסיקלי ובתעסוקה בכלל. גם הנשים עומדות על זכותן לקחת חלק בפעילות המוסיקלית, כזאת או אחרת. התשוקה לחופש העיסוק ולעצמאות תביא אולי לפירוק הלהקה או לשינוי אופיה. כל אחד ממרכיביה יוכל לתת ביטוי אישי לכישרונותיו ויחליט על המשך דרכו.

בל נשכח את המשבר הגדול שחוו אבות המשפחה, שעלו ארצה והותירו אחריהם בחו"ל את מעמדם ואת כבודם. עד יומם האחרון הם לא קלטו את הלשון העברית ואת מנהגי הארץ הזאת. בשל גילם, לא הצטרפו למעגל העבודה והכספים של המשפחה כבר לא היו בידם אלא בידי הבנים, האם והבנות. בעל המאה לו גם הדעה.

האם בצאת הפטריארך הגדול מחיי המשפחה, יקום במקומו מנהיג חדש, שיהיה סמכותי, חזק ומוביל כמו הפאפא, שעל פיו יישק דבר? או שכל אחד ילך לדרכו ויבחר תחום מוסיקלי האהוב עליו או יבחר במקצוע אחר והמיתוס של פאפא אלייב יישאר בגדר זיכרון. חובת כבוד לציין, שבלי הנהגתו והקפדתו של פאפא אלייב לא הייתה באה לעולם המשפחה המוסיקלית אלייב, שזכתה להכרה בינלאומית והביאה כבוד למשפחת אלייב, לעדה הבוכרית ולמדינת ישראל.

האם בצאת הפטריארך הגדול מחיי המשפחה, יקום במקומו מנהיג חדש, שיהיה סמכותי, חזק ומוביל כמו הפאפא, שעל פיו יישק דבר? או שכל אחד ילך לדרכו ויבחר תחום מוסיקלי האהוב עליו או יבחר במקצוע אחר והמיתוס של פאפא אלייב יישאר בגדר זיכרון. חובת כבוד לציין, שבלי הנהגתו והקפדתו של פאפא אלייב לא הייתה באה לעולם המשפחה המוסיקלית אלייב, שזכתה להכרה בינלאומית והביאה כבוד למשפחת אלייב, לעדה הבוכרית ולמדינת ישראל.

ההרצאה והקרנת הסרט בסינמטק ירושלים, ביום 24.11.17

'שב במסיבת שדים ואל תחבור לסעודת טיפשים'

ד"ר עירית מַלְבֶּרְגֶר-אמינוף,

'קל"ז פתגמי חכמה מבוכרה היפה'

ירושלים תשע"ט, 84 עמ'.

מעשה בנערה ירושלמית מבית פולני טוב שהתאהבה בכדורגלן בוכרי של ביתר ירושלים. לימים נודע הכדורגלן כסגן נשיא בית המשפט המחוזי בנצרת והנערה שבאה עמו בברית הנישואין אימצה את התרבות הבוכרית ולימים נודעה כסופרת וחוקרת מקרא, תלמוד ומחשבת ישראל.

בימים אלה יצא לאור ספרה כובש הלב והעין של ד"ר עירית אמינוף לבית מַלְבֶּרְגֶר: *קל"ז פתגמים מבוכרה היפה – פתגמי חכמה, מוסר ודרך ארץ בשפה הטג'יקית-יהודית מוגשים בתעתיק עברי, מנוקדים, מתורגמים מבוארים ומוארים.* למה קל"ז פתגמים, לא יותר ולא פחות? הלכתי לספר תהלים ומצאתי את פרק קל"ז, הפרק האלמותי שבמשך אלפיים שנות גלות הרבו לצטט מתוכו ובעיקר את הפסוקים ה-ו, שכל חתן בישראל נשבע בטקס חופתו: אִם-אֶשְׁכָּחֵךְ יְרוּשָׁלִַם-- תִּשְׁכַּח יְמִינִי. תִּדְבַּק-לְשׁוֹנִי, לְחִכִּי-- אִם-לֹא אֶזְכְּרֵכִי. כך יאה לבת ירושלים, שהעלתה את ירושלים על ראש שמחתה. יהודי בוכרה, כמו

עם ישראל בתפוצות, לא הפסיקו לחשוב על ירושלים בכל שנות גלותם. הם לא עלו ל'ארץ ישראל' אלא עלו ל'ירושלים'. גם מי שמתגוררת כיום בעפולה עדיין מתרפקת על ירושלים.

ד"ר עירית מַלְבֶּרְגֵר-אמינוף נולדה בירושלים למשפחת מַלְבֶּרְגֵר האשכנזית, שהתגוררה בתל-ארזה שבפאתי שכונת הבוכרים. היא סופרת וחוקרת מקרא, תלמוד ומחשבת ישראל. מרצה במכללות. נושא הדוקטורט שלה: 'דמותם של עשו ומלכות אדום בספרות המדרש והתלמוד בארץ ישראל בתקופת התנאים והאמוראים', שיצא גם כספר. לזכותה של עירית עוד שורה של ספרים ומאמרים רבים במגוון תחומים.

כל הבנים והבנות בירושלים, ובשכונת הבוכרים במיוחד, העריצו את האחים יוסי ואהרן אמינוף שכבשו ברגליהם שערים ולבבות. סיפור אהבה של ממש התפתח בין הכדורגלן אהרן אמינוף לבין הנערה עירית מַלְבֶּרְגֵר. הכדורגלן למד משפטים במקביל לשעשועי הכדור ולימים התמנה ל'כבוד השופט המחוזי וסגן נשיא בית המשפט המחוזי בנצרת'. עירית היא לא רק 'בוכרית של כבוד' אלא בוכרית בנשמתה, שחדרה למעמקי הנפש הבוכרית ולמעמקי התרבות של יהודי בוכרה.

שכונת הבוכרים של ילדותנו הייתה סגונית מאוד. לכל משפחה שכיבדה את עצמה היה בית כנסת משלה וקולות השירה והתפילה הרטיטו כל לב. במטבחים שבחצר הנשים הבוכריות בשלו תבשילים מסורתיים, שריחם וטעמם הגיעו למרחוק.

הכבישים הרחבים, העצים בכל חצר ובניית האבן המפוארת, לרבות 'ארמון המשיח', הוסיפו נוי לשכונה, שנחשבה לשכונה היפה ביותר בירושלים. עגנון וסופרים אחרים כתבו עליה. הבוכרים יצאו מבוכרה אבל בוכרה לא יצאה מהם. בחגים ובשבתות לבשו הנשים שמלות משי צבעוניות עם שרוולים רחבים ולראשן מטפחת, אך הצמות הארוכות הציצו מאחור. הגברים הבוכרים הדשנים, שאהבו את החיים הטובים, היו לבושים בג'ומה סגוני וכובע קונוס צבעוני לראשם.

באווירה הזאת של שכנות צבעונית וקולות זמרה לא פלא שגם עירית נטמעה בתוך העושר התרבותי הבוכרי והייתה בו לבת בית. תחילה עשתה זאת ברישום סיפורים בוכריים בספרה 'האמיר מבוכרה והאלמנה היהודייה – שנים-עשר סיפורי עם של יהדות בוכרה', בהוצאת המוזיאון לאתנולוגיה ופולקלור של אוניברסיטת חיפה. כדרכם של הבוכרים, שתיבלו את שיחותיהם בסיפורים, במשלים ובפתגמים, שבהם העבירו ערכים חינוכיים לילדיהם, למשפחתם ולסובבים אותם, אוזניה של עירית היו קשובות לאוצר הפתגמים הבוכריים, אגרה אותם בשקידה לאורך שנים הרבה. היא חיפשה לפתגמים הבוכרים מקבילות במקרא, במשנה ובתלמוד, שהם תחומי ההתמחות של האישה המלומדת הזאת. ההתמודדות שלה עם התעתיק הבוכרי והוספת ניקוד בעיניי הוא מעשה נסים, שחוללה יחד עם שותפיה לעבודת הפענוח ובראשם בעלה השופט אהרן אמינוף.

הנה כמה דוגמאות מהאוצר הזה ללא הפרשנות: 'בשערי המוות – מלך ואביון – שווים הם'. 'עץ עקום – לא יתיישר'. 'צלחת שבורה – לא תשוב להיות שלימה'. 'שב במסיבת שדים ואל תחבור לסעודת טיפשים'. 'לקיר יש עכבר – לעכבר יש אוזן'. וכך פתגם רודף פתגם, עם הסברים מלומדים והשוואה עם מקורות עבריים.

הפתגמים עברו גלגולים ונדדו עם השיירות על דרך המשי ובכל תחנה קיבלו נופך אחר ולעתים גם משמעות אחרת ולעתים גם ניב שונה. ילד שלא נהג כשורה בבית או בבית-ספר קיבל מכות מהמורה או מאביו. מורים והורים חכמים לא היכו את הילד אלא סיפרו לו סיפור, משל ופתגם עם מוסר השכל. כך הצליחו לרתק את הילד והשיגו ממנו עשרת מונים. לפי הכלל: חוֹשֵׁךְ שִׁבְטוֹ שׂוֹנֵא בְנוֹ וְאֹהֲבוֹ שִׁחֲרוֹ מוּסָר.

בשכונת הבוכרים של ילדותי התכנסו מדי שבת כל דוברי הפרסית על ניביה השונים ומספר הסיפורים השכונתי מולא רפאל יהושע-רז סיפר בשבת בין מנחה למעריב את סיפוריו מול בית כנסת בבא תמא. מאזיניו – פרסים, בוכרים ואפגנים – השתתפו ברב-שיח והוסיפו פתגמים משלהם. לא אחת המוטו של הסיפור, או הפואנטה, מובאים בצורת פתגם. ד"ר עירית מלברגר-אמינוף מביאה פתגם בגנות נשים בוגדניות (עמ' 16), שאותו כתבו גברים: דַרָאכְטִי

מַאקְרִי זַן סַאָת רֵשָׁה דוֹרָה/ פְלַאק אַז דַסְטִי זַן אַנְדֶשָׁה דוֹרָה – עץ מזימותיה של אישה – מאה שורשים לו. מכה של אישה מותירה צלקות.

בספרי 'תפוח מעץ הדעת – חמישים סיפורי-עם מאפגניסטן מפי מולא רפאל יהושע רז' הבאתי את הסיפור 'עץ תככים לאישה ושורשים לו מאה' (עמ' 128-130) ובו פתגם מקביל אך שונה במקצת: "מעשה באישה נכלולית וערמומית שהצליחה להוליך שולל גברים חכמים ונבונים בסדרה של מעשי מרמה ערמומיים והתחמקה מכל עונש. בסיומו של הסיפור מסכם ראש השיירה בפתגם את הלקח הנלמד מאישה השוברת את כל הכללים בעולם שבו הגברים הם השליטים והנשים הן שפחות חלושות: עֵץ תְּכָכִים לָאִשָּׁה וְשָׁרָשִׁים לוֹ מְאָה. הַצְלֵף עָלֶיהָ בַּמַּגְלֵב. הַכְּאֵב הוּא כְּאֵבוֹ שֶׁל הַמַּגְלֵב.

137 פתגמים מתוך מאות רבות שרווחו בקרב יהודי בוכרה הם הנאה לחובבי הסוגה הזאת. מי שהניב הבוכרי מתגלגל על לשונו הנאתו כפולה ומכופלת, כי בבוכרית זה מצלצל יותר טוב. המפעל החינוכי והספרותי של ד"ר עירית אמינוף, שאותו הובילה עם שותפיה, משאירה בידינו ובידי בני העדה הבוכרית לדורותיה נכס, המביא את רוח האבות והאימהות ואת חכמתם הרבה, את רוח המוסר ודרך ארץ שהיו אופייניים להם. ספרה של עירית אמינוף הוא מנחת אהבה לשוחרי סיפורים ופתגמי מוסר. הספר מרתק ויפה להפליא בתוכנו ובעיצובו.

שכונת הבוכרים של פעם

רחובות הבוכרים בראי הספרות העברית

שכונות ירושלים בתקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט הבריטי זכו לאזכורים לא מעטים בספרות העברית. במבוא לשכונות ירושלים כותב ש"י עגנון בספרו 'תמול שלשום' (עמ' 200): "יושבת לה ירושלים כנשר הנושא גוזליו על כנפיו. יש שכונות מיוחדות לאשכנזים ויש שכונות מיוחדות לספרדים. ויש מהן שאשכנזים וספרדים דרים בהן כאחד. יש מהן שיושביהן תימנים או גרוזים או מערבים (מרוקאים) או פרסים, ויש מהן שכמה עדות יושבות בהן כאחד. יש מהן שבעוונותינו יצאו מידי ישראל, ויש שמחמת קטנותן נשתבש שם שקראו להן. ואין לך כל שכונה ושכונה שאין בה בית כנסת, ויש שהעמידו כמה בתי כנסיות ובתי מדרשות ותלמוד תורה וישיבות, וכל שאדם מישראל צריך לגופו ולנשמתו...ושוב אין אדם אומר צר לי המקום שאשב בירושלים".



ש"י עגנון (1887-1970)

שכונת הבוכרים, שנוסדה בין השנים 1890-1914, זכתה לאזכורים לא מעטים בספרות העברית. השכונה ותושביה משכו את תשומת לבם של סופרים ובעלי רשומות והם תוארו לפי ראות עיניו של כל כותב וכותב. בין הכותבים: ש"י עגנון, חיים הזז, יהודה בורלא, חיים וייצמן, המדפיס ומורה-דרך אברהם משה לונץ, יהודה האזרחי, דן בניה-סרי ובן-ציון יהושע. כל סופר תיאר לפי מראה עיניו ולפי השקפת עולמו. יש שתיארו את הבוכרים בהכללה גורפת – כל הנשים יפות וחסודות, כל הגברים עבי כרס וישבן. בדבר אחד מאוחדים כולם – שכונת רחובות (לפי פרשת אותו שבוע, בראשית

כו, כב), ובשמה המוכר 'שכונת הבוכרים', הייתה השכונה היפה לא רק בירושלים אלא כנראה בכל ארץ ישראל דאז. יופייה של השכונה היה לשם דבר. היא תוכננה על-ידי האדריכל הגרמני קונרד שיק, שכמה מן הבתים היפים בירושלים נזקפים לזכותו. עד אז השכונות נבנו כסמטאות צרות (נחלת שבעה, מאה שערים). התכנון בשכונת הבוכרים היה חדשני. הרחובות נסללו שְׁתִי וָעֶרֶב עם כבישים ומדרכות רחבי-ידיים. כמה מבתיה של השכונה נבנו בסגנון ארמונות רומא ופירנצה מתקופת הרנסנס. אפילו ארמון מפואר ורחב ידיים למשיח צדקנו בנו עשירי הבוכרים. לאורך הרחובות ובחצרות נטעו איקליפטוסים וברושים ועצי נוי, אך גם הרבה עצי פרי: אגס, רימון, שקד, חרוב ועוד. בטבור כל חצר נחצב בור מים, שקיבל את מימיו מהמרזבים שבשולי גגות הרעפים. בשכונה נותרו כיום עצי איקליפטוס בודדים. הטורקים כרתו את מרבית העצים והסיקו בהם את קטרי הרכבת, שקישרו בין ירושלים ליפו אחד העצים הבודדים, בן למעלה ממאה שנה, נמצא בפתחו של בית-כנסת בית מנחם ברחוב יחזקאל 35.


ספר תקנות
חברת
חובבי ציון
לבנין בתים בעיר אנשי בוכארא
וסמרקנד ותאשכנד ואנשיהם
בירושלם הובב"א על מקום הנקרא
רחובות
ירושלם
תרנ"א

ספר התקנות של השכונה
(תרנ"א-1891)

סגנון הבנייה שילב סגנון אסייתי מזרחי עם גגות רעפים ומרפסות בסגנון איטלקי, תקרות עץ טורקיות, חלונות בסגנון ניאו-רנסאנסי וניאו-גותי, קשתות ניאו-מאוריות, הרבה מגיני דויד, חלונות זוגיים מקומרים מזרחיים, עם זכוכית צבעונית במקור, וטכנולוגיית בנייה מקומית. קירות הבתים נבנו בעובי של 50-60 ס"מ. כלפי חוץ הבנייה הייתה באבני גזית ומאחוריהן היו קירות עשויים עפר, סיד ותבן.

במרכז השכונה נבנו עשרות בתי-כנסת על-ידי משפחות אמידות, לצדם נבנו תלמודי-תורה וישיבה וחצרות הֶקדֵש, שהציעו מגורים חינם אין כסף לעניי העדה הבוכרית [בתי הֶקְדֵש לעניי העדה הבוכרית, שעליהם נכתב: "לא יימכר ולא ייגאל עד בוא גואל", הפכו בימינו לנכסי נדל"ן ויועדו לאוכלוסייה חרדית אשכנזית], נבנו חנויות, חמאם, שוק עם דוכנים ושוק פתוח לפלחים שהגיעו מכפרי הסביבה הערביים מדי בוקר. לשימושם הוקם חניון-אורווה לסוסים וחמורים.

"אהבת ציון״ לאברהם מאפו דרבנה יהודים לעלות לארץ

בבתיהם של הבוכרים, הפרסים והאפגנים, עמד תרגום לפרסית-יהודית של "אהבת ציון" מאת אברהם מאפו. התרגום באותיות עבריות, בתרגומו של ר' שמעון חכם, בנו של חכם אליהו מבגדאד, שנמנה על מייסדי שכונת הבוכרים. 'אהבת ציון' היה ספר אהוב ונדפס בכמה מהדורות והיה נפוץ באיראן, בוכרה ואפגניסטן. ר' שמעון תירגם את הספר והוסיף בו גם שירים מפרי רוחו. בהקדמתו הוא כותב: "מי שקרא את הספר-הסיפור הזה פעם אחת, לא יריח ריחו; ומי שיקראהו פעמיים, אך מקצת ריחו יריח; אבל מי שיקראהו מאה פעמים... יקראהו מאה פעמים ואחת". השפעתו של הספר הזה, במיוחד על הבוכרים, הייתה גדולה עד שכמעט בכל משפחה בוכרית היה ילד שנקרא 'אמנון' וילדה שנקראה 'תמר'. אלו הנחילו שמות אלה גם לנכדיהם בדילוג של דור. חשוב מכל, הספר של מאפו השפיע עד כדי כך, שהם ארזו חפציהם ועלו לארץ ישראל, כפי שתוארה בדמיונו של אברהם מאפו. בנימין גול-שאולוף נולד באפגניסטן ועלה לירושלים בשנת 1894. באותם ימים ירושלים הייתה למרכז דפוס לעולם היהודי. בנימין ואחיו מקימים בירושלים בית הוצאה לאור בלשון הפרסית-יהודית. שבו ראו אור תרגומים מן הלשון העברית וכן פורסמו כתבי-יד שהובאו על-ידי עולי-רגל מפרס, בוכרה ואפגניסטן. עולי הרגל לקחו חזרה למקום מושבם את הספרים המודפסים בירושלים (נקרולוג עליו ועל פועלו פורסם ב'דאר ה יום' מ-25.11.1929).



מימין: המתרגם שמעון חכם (1843-1910); אברהם מאפו (1808-1867)

ארמונים נשגבים וביצורים משוכללים

אברהם משה לונץ (1854-1918), המדפיס, מורה הדרך העיוור, הסופר והחוקר, תיאר את בניינה של השכונה במילים הבאות: "עוד תגדל שמחתנו בתרס"ה (1905) עלו אלינו עשירי ונכבדי ויקירי עדתנו ילידי בוכארא אשר גם להם חלק בחברה הזאת... והוסיפו עוד נופך...ונתנו כל אחד אבן פנה היסוד בחלק ארצו הרחבה ובעזרת השם יתנוססו עוד ארמונים נשגבים וביצורים משוכללים ברוב פאר! בשכונת רחובות, השכונה היותר יפה בעירנו, החלו לבנות רחוב חדש, ובינה ובין השכונות אשר סביבותיה נבנו בתים גדולים (השקפה, ד' באייר תרס"ב, שנה 3, גיליון 65, עמ' 3; 'דרכי נועם' – חוברת שהוצאה ע"י תלמוד התורה הבוכארי, תרס"ה, בהקדמה. לונץ לוח לתרס"ו, עמ' 223).

סעודות מלכים – יונים, ברווזים וכבשים צלויים

היו שמתחו ביקורת על בזבזנותם של הבוכרים, בעוד שירושלים עניים מרודים ותושביה חיים מכספי ה'חלוקה', הבוכרים האמידים אכלו לשובע ושתו לרוויה כמו אין מחר. הם ערכו סעודות דשנות באירועים משמחים ובאזכרות ("ישיבה" – Yeshuvo). זאב לייבוביץ שהוזמן לחגיגה בוכרית, כתב את רשמיו: "כעבור זמן מה נוכחנו בעת האכילה המופרזת של הבוכרים. בחתונתו של בן יחיד, מעשירי הבוכרים ונכבדיהם, הסבנו על-יד עשרות בוכרים אל שולחנות ערוכים... קיבלנו סחרחורת למראה האכילה-לשמה של המסובים, שנמשכה בלי הרף כשלוש שעות, בשאון ובהמולה. בתחילה הוגשו כל מיני דגים שונים, אחר כך המשיכו ביונים וברווזים צלויים ואחר כך

בכבשים צלויים, כשהם ממולאים באורז. הבשר נישא במוטות על-ידי מספר עוזרים... במשך שבועיים אחרי זה לא היינו מסוגלים לגעת באוכל." (זאב לייבוביץ, בעלייה ובבנייה, ירושלים תשי"ג, עמ' 75).

ש"י עגנון וארמון המשיח

שבה במיוחד את ליבו של עגנון ארמון המשיח, הנמצא ברחוב עזרא בשכונת הבוכרים. חזית הארמון, שהקימה משפחת חפץ-יהודיוף נבנה בסגנון ניאו-רנסנסי והוא דומה לחזית מוזיאון קפיטולינה ברומא מהמאה ה-17 והמדרגות דומות למדרגות שבגני בּוֹבּוֹלִי בפירנצה. הארמון נבנה בין השנים 1905-1914. השיש והמרצפות הובאו מאיטליה. גם האדריכל היה איטלקי. וכך כותב עגנון: "מטיילים היינו בשמחות ובימים טובים בשכונת הבוכרים. גדולה ורחבה הייתה מכל שכונות ירושלים וכל בתיה גדולים וטובים היו. גדול שבכולם הבית המפואר שנבנה לשם המלך המשיח, שכשיבוא משיח צדקנו יבוא לירושלים תחילה ויבואו האבות והזקנים והנביאים והמלכים והשרים ואנשי כנסת הגדולה להקביל פניו ועמהם צדיקים רבים ונכבדים, והכינו להם אחינו עולי בוכרה בית גדול וטוב" ('שירה', עמ' 86).



'ארמון המשיח'. נבנה (1905-1914) ע"י משפחות יהודיוף-חפץ

בזמן מלחמת העולם הראשונה שימש הבית מפקדה טורקית. עם הכיבוש הצבאי הבריטי, נערכה בבניין קבלת פנים על-ידי מוסדות היישוב לגנרל אלנבי ולנציב העליון הרברט סמואל. קיבל את פניהם חיים וייצמן. לחיילים היהודים בגדודים העבריים נערך במקום סדר פסח. בתום המלחמה שכן כאן בית היתומים בלומנטל. בשנת

1923 עזב בית היתומים את הבניין ובמקומו נכנס בית ספר לבנות בהנהלתה של אשת החינוך חנה שפיצר. בית הספר הפך למוסד מיתולוגי בירושלים ורבות מילדות העיר למדו בו. שושנה, בתה של גב' שפיצר, הייתה נשואה לדוד רזיאל, מפקד האצ"ל בירושלים, וכך הוא התוודע למקום. בשנות הארבעים, כאשר אף אחד מבני משפחת יהודיוף לא גר כבר בבית, שימש הבניין בשעות הערב והלילה כמרכז פעילות האצ"ל בירושלים, והוכנו בו סליק גדול ודרך מילוט. בהפגזות על השכונה במלחמת העצמאות הבניין שימש מקלט. לימים, השתכנו בארמון שני בתי ספר חרדיים: בית חנה לבנות ובית יעקב לבנים. כל אחד מחדרי הבית המרווחים נחצה וחולק לשתי כיתות.

ילדים ממטירים פרחים בשכונת הבוכרים

הרברט סמואל הנציב העליון התפעל מן הארמון ואמר: "רק אצל מלכים ראיתי ארמון שכזה". וייצמן כתב לוֶרָה אשתו: "קיבלנו את פניו של אלנבי ברובע הבוכרי היהודי. הוא בא ועמו בני לווייתו. במרכבה הראשונה נסעו אלנבי, מושל ירושלים סטורס ואנוכי; אחרינו באו האחרים. ברחובות הסתדרו שורות של ילדים שהמטירו עלינו פרחים. הסדר היה מופתי וההמון באלפיו התנהג להפליא. לא הייתה כל משטרה ועל הסדר שמרו חברי ה'מכבי'. הוא נתקבל בשירים עבריים, אחר כך ברכוהו תחת כיפת השמיים שניים מזקני הרבנים ואני בשם ועד הצירים, והגשתי לו ספר תורה קטן. הוא היה נרגש ונפעם עד כדי דמעות ממש והשיב בנאום לבבי ביותר. הייתה זאת הפגנה נהדרת בירושלים" (חיים וייצמן, איגרות, ח, עמ' 222).

'בית הפקידים'

חצר משהיוף – המוּכָּר במקורות העבריים כ'בית הפקידים' היא החצר הגדולה ביותר בשכונה, שנבנתה בשנת 1906 על-ידי שמחה משהיוף, נשיא יהודי תורכסטן. סגנון החצר מזכיר את מנזר סנט מרקו בפירנצה במאה ה-15. בשלהי השלטון הטורקי היה זה בית סוהר לעריקים מהצבא הטורקי. בתום המלחמה התגוררו כאן ראשי היישוב בירושלים וביניהם יצחק בן-צבי עם רעייתו רחל ינאית, משה

שרתוק, אלתר דרויינוב, יוסף קלוזנר. לאחר הקמתן של בית הכרם, רחביה ותלפיות מנהיגי היישוב נטשו את השכונה.



בית משהיוף – 'בית הפקידים' נבנה 1906 בסגנון סנט מרקו (ונציה)

יהודה האזרחי על בית דוידוף: "הבניין נמלך בדעתו"

בית דוידוף, בעל הגג הכפול, נבנה בסגנון בתי-הכנסת בפולין. הוא מן הבתים היפים ביותר בשכונת הבוכרים. הבית נבנה ערב מלחמת העולם ראשונה [1914] על-ידי יוסף דוידוף. בשנות ה-20 של המאה ה-20 שכנה בבניין הגימנסיה העברית עד להעברתה לרחביה. לימים שכן כאן בית הספר המקצועי 'עמל' ובמלחמת העצמאות הלחימו חניכי בית-ספר 'עמל' את לוחות הפלדה על רכבי השיירות לירושלים. יהודי דרום אפריקה שיפצו את הבניין והוא שימש כבית 'הכוזרי' לעבודות יד אתניות. פעילות 'הכוזרי' חדלה והבית הוצע כנדל"ן. כתב עליו הסופר יהודה האזרחי-בריסקר :(1920–1974) "היה זה בית נאה...אף כי משונה במקצת במראהו: בניין אבן, שכל אחד מחלונותיו ומדלתותיו – מכותר בתבליט הדור... והבניין הוא מעיקרו בן דיוטה אחת, מחופה גג רעפים אדומים; אלא שלפתע כאילו נמלך בדעתו והצמיח מתוך הגג דיוטה נוספת, כעין עליה מרכזית, אף כי מחופה בגג רעפים משלה, גבוה יותר" (יהודה האזרחי, עיר אבן ושמים, עמ' 115).

עלילות הכלב בלק ב'תמול שלשום' התרחשו בשכונת הבוכרים

אחת הדמויות הבולטות ב'תמול שלשום' של עגנון הוא יצחק קומר ולצדו הכלב בלק – כלב חוצות – שנוצר בשכונת הבוכרים דווקא. וכך כותב עגנון: "פעם אחת עשה יצחק בשכונת רחובות, שנקראת

שכונת הבוכרים. בעל בית עשיר מעשירי בוכרא עלה מעירו לירושלים להתפלל לפני ה' במקומות הקדושים ולהשתטח על קברי האבות והאימהות אהובי השם חמודי עליון... ריחמו עליו מן השמים ונתנו בלבו לעשות לו זכירה לפני ה'. ולפי שהקדוש ברוך הוא אוהב עניים נתן בלבו לבנות בית לעניים [בית הֶקְדֵש – חוולי ג'ומעתי']. בנה בית אבנים וקבע בו טבלא של שיש, כי הבית לעניים לא ימכר ולא יגאל, עד ביאת הגואל. ולפי שיצחק קומר נתפרסם לאומן מומחה וסממניו אינם נמחקין לעולם, זימן אותו לצבוע את הטבלא בצבעים משובחים ונאים. ולא עמד עמו על המקח, כדי שיעשה את מלאכתו נאה ולא יקמץ בצבעים. נטל יצחק את מכחוליו וקישט את הטבלא בסממניו. את שמו של הנדיב צבע בזהב ואת דברי החרם באדום ואת העניים בשחור, ושאר כל התיבות, תיבה תיבה וצבעה, עד ששה הטבלה בגווניה. וכטוב לבו בצביעה הוא מקנח את המכחולים על עורו של כלב חוצות וכותב עליו 'כלב משוגע'. הכלב רץ בחוצות ירושלים ובמאה שערים אחזה בהלה. התושבים נסים מפני הכלב המשוגע ומסתגרים בביתם. החנויות נשארו פתוחות והחנוונים נסו על נפשם והיללה הולכת מסוף מאה שערים ועד סופה. ואז הכלב המשוגע חוזר לשכונת הבוכרים שכולה סלעים ועליהם: "יושבים זוגות זוגות של בחורים ובתולות, כדרך שיושבים שם בלילי קיץ ואמרו זה לזה דברים שאפילו אדם הראשון לא אמרם לחוה בגן עדן... שמעו הנאהבים והנעימים, ושבועתם שאפילו המוות לא יפריד ביניהם נשתכחה. אצבעות של בחור שהיו קלועות באצבעותיה של בחורה נשתמטו, ואף הם נשתמטו וברחו, שכבר נשמעה שמועה שכלב שוטה מהלך בעיר (תמול שלשום עמ' 274).



לוח הקדש על בית שלמה צופיוף. לוחות דומים על בתים רבים כמתואר בספרו של עגנון 'תמול שלשום' [167]

הֶקְדֵּש יוצא דופן נמצא בבניין פינתי ובו 21 חדרים ובית כנסת. לאורך החזית החיצונית מצד רחוב אדוניהו הכהן ורחוב פישל, קבועים 18 חלונות ובתחתית מסגרת האבן שלהם בקומה העליונה כתובת הקדשה: אני עבד ה' יתברך שמו/ הקדשתי כל הבתים/ וזה הבית הישיבה שלי/ אני עבד ה' יתברך שמו/ הקדשתי כל הבתים/ וזה הבית הישיבה שלי/חאג'י יחזקאל בן יעקב הלוי היו/ התנהגות (השימוש) אלו ההקדשות שעשיתי/ נתתי לאבי ולבני ביתי /שיתנהגו כפי הצורך העת והזמן./ רק לא ימכר ולא יגאל ולא יתמשכן לעולם./ רק יקרא על שמי בנין יחזקאל/ עד יבוא גואל צדק בבוא הזמן.(קרויאנקר, עמ' 256).

בנות בוכרה בעיני עגנון: "חטיבות של ברכה"

בספרו 'שירה' מונה ש"י עגנון את מידת יופיין של בנות ישראל מעדות שונות. ילדות תימן דומות היו לילדות וכבר היו אימהות. אתמול יונקות שדיים והיום חולצות שד. נערות מארצה של אסתר המלכה, הלא היא פרס, עיניהן מתוקות כצימוקים שמעמידים מהם יין לארבע כוסות ושערן רך כשער של ציפור רננות. מרוב שמלות שעליהן לא נראו איבריהן ואיך נראו בנות בוכרה בעיני עגנון?: "פניהן מלאות היו ובגדיהן שלל צבעים רקמה, שהיו מפָארים את רחובות הבוכרים. עגולות עגולות היו, כחטיבות של ברכה היו. מטיילים היינו ברחובות השכונה ועינינו נשואות היו לבתים הסגורים לדלתות הנעולות, עכשיו יֵצאו הבנות היפות, עכשיו יָראו עצמן בחוץ ואנו נראה אותן. וכשיצאו לא עלתה על לבנו שאפשר לבחורים שכמותנו להתקרב אצלן. גדול היה כוחה של צניעות שבאותו הדור, שאפילו בחורים שמילאו כרסם בסיפורי אהבים וכתבו סיפורי אהבים לא נשא לבם אותם להתקרב אצל נערה שלא הוכיח אותה אלוקים לו לאשה" (שירה, עמ' 87).

רק התימנים יצאו טוב מקולמוסו של הזז

[167] דוד קרויאנקר, אדריכלות בירושלים – תקופות וסגנונות, ירושלים 1983, עמ' 70.)

חיים הזז ב'היושבת בגנים' הכליל את בני ובנות כל עדה כאילו כולם נולדו בתבנית אחת. הוא מהלל ומשבח את יהודי תימן וממעיט בערכן של עדות אחרות. יהודי תימן: "ניכרים יפה [התימנים] ומסוימים נאה ולעולם אי אתה מחליף אותם באחת ממשפחות ישראל. הללו זריזים הם וחריפים, ממולחים ומפולפלים" וכמובן קטנים וצנומים ברוח אותם ימים. האשכנזים בעלי מחלוקת ובעלי מהומה וכל הארץ בידם והכול בידם...הכורדים בעיניו הם הדיוטות שבישראל ורוחב קומתם כמכתשת של אבן, הפרסים מתונים וזהירים, האורפלים רתחנים ובעלי קטטה, המוגרבים בעלי לחשים ובעלי כשפים והגברים הבוכרים בעלי בשר ובעלי מיסב רחב (ישבנים), ואיבריהם מתעצלים להם, ואין להם בעולמם אלא מצוות קלות ובשר שמן ותענוגות בני אדם". חוץ מן התימנים כל יהודי ירושלים לא יוצאים טוב מקולמוסו של הזז (היושבת בגנים, עמ' 5).

מולא עובדיה מתאהב בלונה ביצירתו של יהודה בורלא

עלילה סיפורית ראשונה על רקע שכונת הבוכרים מביא יהודה בורלא בנובלה 'לונה', מביכורי יצירתו, שנחשבת לפנינה ביצירתו. זהו סיפורו של מולא עובדיה עטליוף, בוכרי עשיר ובעל חצר בשכונת הבוכרים בירושלים, גבר כבד-בשר בן ארבעים המבקש לשאת את הנערה לונה, נכדתה היתומה של בוליסה בלנקה. בורלא הצעיר מתגלה ב'לונה' כיוצר נועז לתקופתו בתיאור הארוטי שלו: "יום יום בצאתו מבית-התפילה נכנס הוא אל הגן. אוכל פת שחרית ושותה במנוחה ובהסבה על הדרגש, וכשהחום מתגבר הוא בא ויושב שעות ארוכות אצל המעון הקטן, ששם לונה מתהלכת. כלפי הבריות יושב הוא כמשגיח בעבודת הגן שתיעשה כראוי, וכלפי עצמו, - מסתכל הוא בלונה, בקומה ובשבתה, בעבודתה ובכל הליכותיה. והרבה יש לו להסתכל ולראות בלונה: "הנה היא יושבת בקרבתו, בד' אמותיו כמעט, כפופת גב על קבוצת כלים שהיא שוטפת וממרקת במים, וזרועותיה החשופות, שצבע עורן לבן-ורדי, מתמלאות ונמתחות מתוכן עד המרפק... והנה בשעה אחרת, פורסת לונה כלי כבסים אחדים על החבל הגבוה, כשהיא לבושה בחולצה האדומה והדקה...[שקופה] והוא משרה את מבטיו על חזה זה המתרומם ויורד בשעת מלאכה – כאילו מצפה הוא לנס, לרוח שאינה מצויה,

שתבוא ותרים פעם חולצה דקה זו עוד במשהו. וכששוטפת לונה את הרצפה בכפיפת גוף, יקרה שיבהיק וייגלה לרגע מתחת שמלתה פס לבן-ורדי מירכה – וזרם דם חם עובר אז בגופו של מולא עובדיה, לבו רוטט רגעים אחדים מדפיקות קלות ונוחות המביאות אחריהן מורך ועייפות בכל אבריו... ויש שמתוך עבודה נופלות שתי צמותיה על חזה – הצמות הצהובות הללו הקלועות תמיד באופן רשלני, ודומות אז לשרשרות זהב עבות הנתונות במסגרת על פתח לבה – אז, רואה את עצמו מולא עובדיה כעני עומד פתח זה, ולבו וכל קרביו דוחים ודוחפים אותו ממקומו לקום ולשלוח יד... "



יהודה בורלא (1886-1969)

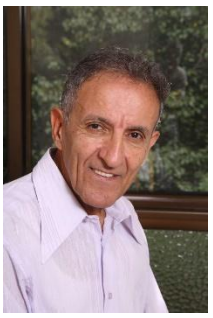
ברגע הקריטי יודע בורלא להפעיל את הבלמים המוסריים וגיבוריו אינם מממשים את יצריהם. העלילה מתרחשת בשכונת הבוכרים של ראשית המאה ה-20.

דן בניה-סרי: מנשה יששכרוף משיא את בתו לשמואל מורדוף

דן בניה-סרי (יליד 1935), שנולד ב'בית ישראל', הסמוכה לשכונת הבוכרים, מביא ביצירתו דמויות ועלילות משכונת הבוכרים. בנובלה 'חתונה בוכרית' האישה הבוכרית מתוארת בכיעורה, שלא כעגנון שהתרשם מיופיין של הבנות הבוכריות. מנשה יששכרוף מבקש להשיא את בתו זילפה לשמואל מורדוף. וכך הוא כותב: "אין לך הלוויה כהלוויה בירושלים, כפי שאין לך חופה כחופה בירושלים. אלא שלא באלה בא הכתוב לספר, אלא בשמואל מורדוף, בחור בוכרי ממוצע קומה, ואף פושר למראה, שזה כשנתיים מתאווה דודו, מנשה יששכרוף, להשיאו לבתו, זלפה. אמנם אותה בתולה לא נודעה בפנים נאות, ואף גופה לא יצא לתלפיות. מין לביבה עיסתית שנאפתה למעלה מן המידה, שאלמלא עינה הימנית, לא היית יודע שגם השמאלית פוזלת. אלא שכל אותן זוטות מפוקפקות שנשתבחה

בהן אותה ריבה נתבטלו בעיני הבריות כלא היו שעה שנודע בשערים שאביה, בעל חנות כלי הנחושת שבשכונת הבוכרים, מתעתד להוריש את מחצית חנותו למי שעתיד להיות חתנו. אך שמחה וקוץ בה. אותו חתן, שמואל מורדוף, ככל שנתקנאו בו הבחורים בשכונה, מיאן להיכנס לעסקי דודו. 'יש לה גם אוזניים גדולות,' אמר. אולם לא איש כמנשה יששכרוף יניח את בתו לבכות בהרים על בתוליה... החל לוחש בסתר על אוזן גיסו שבתו כבר קצה בבתוליה ומתאווה לאבדם במיטתו של בחור כשר והגון. אמנם לא נקב עדיין בשמו של בעל המיטה, אך מארשת פניו התקיפה של גיסו ידע מורדוף שהפור האכזרי נפל על בנו. שבועות אחדים התהלך אבל וחפוי ראש ולא ידע מה יגיד לבנו. שהרי גם בנו, כשאר הבחורים בשכונה, ידע שאין מכוערת ממנה בתבל כולה. ולא זה בלבד, לאחרונה אף החלה שמועה מבעיתה עוברת בקרב תושבי המקום, שאותה ספק בתולה, בנוסף לשאר המעלות שנשתבחה בהן שלא מן התורה, אף החלה נוחרת בשנתה. אמנם לא בשופרות עדיין, ואף-על-פי-כן, איש בשכונה לא השתאה מפני מה הזעיק אביה אותם ימים את הבנאים לחזק בחדר בתו את התקרה. משכך, שוב לא תמהו הבריות גם מפני מה החלו הבחורים מסתגרים בבתיהם בלילות, ואף אלה ששמו נפשם בכפם לא עשו כן אלא בלוויית השוטרים בלבד."

מה פלא שהחתן המיועד ברח על נפשו מאימת השידוך לגלות מבישה, בבית הכנסת החרדי של פליטי קרקוב. סופו של דבר, שמואל מורדוף נכנע ונושא את בת דודו הכעורה שאינו אוהב. כל דמויות הגברים העומדות במרכז 'חתונה בוכרית' ובנובלות אחרות הן דמויות מובסות.



דן בניה סרי (ויקיפדיה)

בן-ציון יהושע – שכונת הבוכרים כמחוז ילדות

עלילות הרומנים של בן-ציון יהושע 'פורצי גדר' ו'שתיקת התרנגול' וקובצי הסיפורים שלו: 'עיר באופק', 'תה אנגלי בירושלים' ומילואים בשדות האורז' מתרחשים בעיקר בשכונת הבוכרים, שבה נולד המחבר. 'פורצי גדר' הוא סיפורו של היהודי העשיר מולא אליהו דניאל העולה מאפגניסטן ערב מחמת העולם הראשונה יחד עם בנו הנחשב לנגוע שדים. בירושלים מאמצת אותו אניטה פון זלצבורג, מוסיקאית המשמשת לו כמורה, כאם וכבת זוג. 'שתיקת התרנגול' הוא סיפורה של משפחה ספרדית המתגוררת בשכונת הבוכרים. המשפחה והבית הם מיקרוקוסמוס של ירושלים על מאבקיה והתפלגויותיה בשנות הארבעים של המאה ה-20. הסיפור 'המשיח הרביעי', בקובץ 'עיר באופק', הוא סיפורו של נער בעל חזיונות משיחיים. בסיפור מובא תיאור של ערב שבת בשכונת הבוכרים: "בחלל עמדו ריחות השבת למיניהם – מטבח מטבח וריחותיו, מטבח מטבח ומעדניו. מטבחי התימנים הפיצו את ריחותיהם המגרים והעזים של הזחוג והחילבה. מטבחי הבוכרים הפיצו את ריחותיו הנעימים של האושפילאו – אורז שמנוני, רבוד צמוקים בשר וגזר, מטבחי האשכנזים השיטו לחלל את ריחות הגפילטע פיש והצ'ולנט. במטבחים אחרים קיפצו על מחבתות זירעונים וקליות למיניהם הקרויים בפי העם 'ספיטס' ומנעימים את השבת בקול פיצוח קצוב, המותיר אחריו מרבד של קליפות ופה צורב מחמת המליחות. ילדים נתקהלו בחצרות חבורות-חבורות וסביבם זוגות נעליים, כמניין בני הבית, שאותן צחצחו ומירקו לכבוד שבת. צליל מתוק של מכתשי נחושת צלצל והדהד בדנדונים וריחות התבלינים המתנפצים מלאו את חלל האוויר. הריחות נתמזגו בקולות והרטיטו את אוזניו ואת נחיריו גם יחד.



"מעבר לרחוב הופיע כמדי ערב שבת מולא מאיר שמש, כרוז השכונה, לבוש קַפטַן משי לבן ונעליו מבהיקות בשחורן. תקע מולא מאיר בחצוצרת נחושת ממורקת, שהבליטה את זקן התיש שלו, תקע והכריז 'שבת! שבת! שבת!' – לשמע קריאותיו נסגרו החנויות על מנעול ובריח ואינך יודע אם מפחד השבת או מפחד זקנקנו החצוף התקוע בשולי סנטרו... הרהר הנער: עמך ישראל על עדותיו ושבטיו גרים בסמיכות זה לזה ואף על פי כן הם בבחינת עם לבדד ישכון. אין הם באים בברית הנישואין זה עם זה ואינם אוכלים זה משחיטתו של זה, אין הם מתפללים בנוסחים שווים ואף ביום מותם אין הם חפצים להיקבר זה בצדו של זה. כחיים וכמתים איש על דגלו ועל שבטו. ואולם ריחות השבת הנודפים ממטבחי עמך ישראל נישאים ועולים למרומים, מתמזגים זה בזה, מסירים מחיצות, מתלכדים ומוליכים את עם ישראל כגוי אחד לקראת שבת מלכתא... אבות ובנים צעדו בגאון לבית הכנסת ובידיהם ענפי בשמים, שהדיפו בושמם למרחוק. ירושלים של מטה לבשה נשמה יתירה, הכניפה, ונישאה מעלה מעלה" (בן-ציון יהושע, 'עיר באופק', ירושלים תשל"ב, עמ' 68).

'רחובות הבוכרים בראי הספרות העברית' בבלוג של *ד"ר לאה מזור: על מקרא הוראה וחינוך*, ב' באב תשפ"א (11.7.2021).

מולא רפאל – מספר הסיפורים של השכונה

כל שבת בין מנחה למעריב עמד אבא על בימת אבן גבוהה ממול לבית כנסת 'בבא תמא' בשכונת הבוכרים, סביבו עשרות מבני השכונה והוא תמיד ממשיך סיפור משבוע קודם. המאזינים היו שותפים פעילים – הם שאלו שאלות וקיבלו תשובות במהלך היגוד הסיפור. הסיפור דמה לעץ גדול, שיש לו שרשים, גזע, בדים, ענפים, עלים, פרחים ופירות. הגזע – הוא תמצית הסיפור, השורשים – הם המקור ממנו ינק המספר את סיפורו והבדים והענפים – היו השלוחות של הסיפור. במילים פשוטות: סיפור המודפס בספר משתרע על עמוד או שניים וסיפור מפי מספר מיומן נמשך על פני שבועות. סיפור מתח בהמשכים המשאיר את המאזינים פעורי פה. הסיפור העממי, שבמקורו הוא תורה שבעל-פה, עבר מדור לדור – מאב לבנו או ממספר עממי אחד למשנהו.



מולא רפאל יהושע-רז – מספר הסיפורים

אבא היה מספר יוצר, שבכל פעם שסיפר את סיפורו הוסיף עליו וגרע ממנו כיד הדמיון הטובה עליו. הטלנובלה היא המצאה של דור האבות. שעה לפני שמולא רפאל סיים את מצוות שב"ת – שינה בשבת תענוג, כבר התקהלו בוכרים, פרסים וקווקזים עם חופנים של גרעיני אבטיח ומלון קלויים וחיכו למולא רפאל. משהגיע, גבוה משכמו ומעלה וכרס מתעגלת הולכת לפניו, פילסו לו דרך בקריאות 'בכבוד מולא רפאל, בכבוד!' מאזיניו בוכים וצוחקים ומקשים קושיות והוא חורג לרגע מן הסיפור ומדגים את נושא הסיפור לפי מאורעות הזמן. עוסק קצת בפוליטיקה, קצת בתנ"ך, קצת בחז"ל, קצת בהיסטוריה, נכנס לסיפור אחר או משל שמתאים לנסיבות המקרה ושב ושואל 'ואיפה אחזנו?' ושוב הוא חוזר לגזע הסיפור. וכך הוא

ממשיך וממשיך והקהל מרותק עד כלות הנשימה. משירד הערב, שלף אבא את שעון הכיס העשוי כסף ששכן כבוד בכיס החזייה הגברית, שהשתפלה על הכרס הגדולה, הציץ בו וקבע: 'הגיע זמן תפילת ערבית של מוצאי שבת'. תחינות המאזינים שביקשו לדעת מה היה המשכו של הסיפור? האם הגיבור התחתן בסופו של דבר עם הנסיכה? האם הגיבור ניצל ממוות בנסיבות מיוחדות של הסיפור? ומולא רפאל, אומר למאזיניו בקור רוח: 'בשבוע הבא באותו מקום ובאותה שעה'. התחינות לא עזרו והסיפור בהמשכים סופר בשבת הבאה, כשההמונים מצפים בקוצר רוח להמשכו של הסיפור.

אודה ואתוודה, כילד התביישתי באבא, הבדרן של השכונה. הכול נראה לי "מיושן ולא מתאים לארץ ישראל הנבנית". כשסיפר את סיפוריו פחדתי שיזהו אותי כבנו ועל כן הלכתי סביב סביב ובלבד שלא יצביעו עליי כבנו. מולא רפאל נפצע אנושות במלחמת העצמאות כשהלך להביא ממאפיית 'ברמן' לחם כדי לחלק בקיצוב לתושבי השכונה. בפתח החנות נפל פגז שהרג כמה מלקוחותיו. זמן קצר לאחר פציעתו נפטר. בני השכונה באו בהמוניהם לנחם אותנו וסיפרו את סיפוריו תוך הקפדה על כל פרט ופרט והרי אבא היה מאלתר ויוצר ומחדש אבל הם הקפידו על כל מילה שיצאה מפיו כהלכה למשה מסיני. רק אז הבנתי את הטעות הגדולה שלי וכילד טוב ירושלים לקחתי מחברת עבה והתחלתי לרשום בימי ה'שבעה' סיפור אחר סיפור, שסופר על ידי מאזיניו של אבא. כאן גיליתי לראשונה את אבא. הסיפורים כפי שהובאו בספר עברו תפנית עצומה. כל הרקע שמסביב לסיפור נשמט ומה שנותר היה רק גזע הסיפור. כל סיפור שסופר במשך שעות על ידי אבא תפס לא יותר משניים שלושה עמודים בספר ומילה שנכתבת בספר היא כבר סוף פסוק ולא ניתן להוסיף עליה או לגרוע ממנה. ככה יצאו חמישים מסיפורי אבא בספרים 'צוואת אב' ו'תפוח מעץ הדעת' והיו נר לנשמתו.

'אהבת ציון' של אברהם מאפו בתרגום לפרסית-יהודית

אבא אהב ספרים. בתוך ספרייתו, בצד ה'תפסיר' וספר שיר השירים עמד ספר מיוחד במינו שנקרא 'סיפור אמנון ותמר'. היה זה ספרו של אברהם מאפו 'אהבת ציון', שתורגם לפרסית-יהודית באותיות עבריות על-ידי שמעון חכם, בנו של חכם אליהו מבגדאד, שתירגם

את הספר והוסיף לספר גם שירים מפרי רוחו. בערבי הקיץ, ליד כוס לימונדה קרה ומרווה, התקהלו השכנים ב'חוולי של שלמה מוסא' [הלא היא חצר ביתו של שלמה מוסיוף] ואבא דקלם ושר את 'אהבת ציון' למאפו בעגה בוכרית. בהקדמתו כותב שמעון חכם: "מי שקרא את הספר-הסיפור הזה פעם אחת, לא יריח ריחו; ומי שיקראהו פעמיים, אך מקצת ריחו יריח; אבל מי שיקראהו מאה פעמים...יקראהו מאה פעמים ואחת" . ההתרגשות בחצר הייתה עצומה. היו שכנות שבכו בדמעות שליש על גורל הגיבורים או צחקו בקול גדול. אני הילד האמנתי שסיפור אמנון ותמר הוא עוד ספר תנ"כי בסדרת 'שיר השירים' הנמצא בספרייתו של אבא. השפעתו של הספר הזה על הבוכרים הייתה כל כך גדולה עד שבכל משפחה בוכרית היו כמה ילדים שנקראו אמנון או תמר והנחילו שמות אלה גם לנכדיהם. אבל חשוב מכול, הוא השפיע עליהם עד כדי כך, שהם ארזו את חפציהם ועלו לארץ ישראל כפי שתוארה בדמיונו של אברהם מאפו.

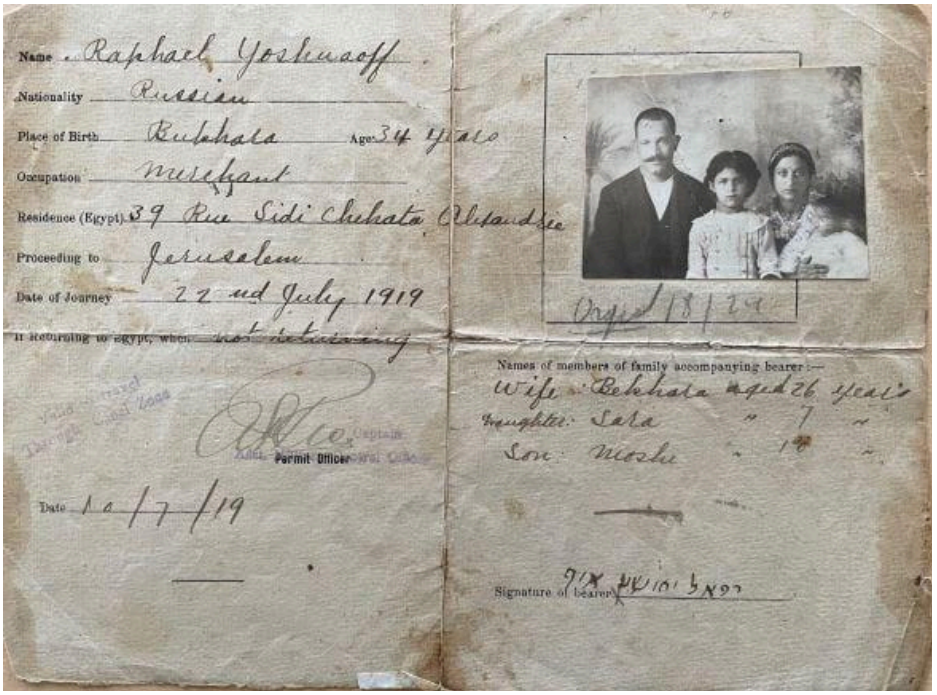
ממורי הדרך הראשונים על סוסים ופרדות

בבחרותו הגיעו עולי רגל בוכרים שיצאו ל'זיאהרה' על קברי קדושים בגליל. הוא שכר סוסים ופרידות והוביל את המסע שנמשך כמה ימים לצפון הארץ. שודדי דרכים שמילאו אז את דרכי הארץ לא התעסקו איתו והוא הצליח להוביל את נוסעיו ללא פגע.

הגירוש מארץ ישראל

מלחמת העולם הראשונה הסתיימה בשנת 1918. הגולים שמצאו מקלט באלכסנדריה שבמצרים חוזרים לארץ ישראל שנכבשה על-ידי בריטניה הגדולה. כמה פרטים מעניינים בסרטיפיקט שהותאמו כנראה לדרישות הזמן. רפאל יהושע חותם בשם 'Yoshuaoff' ('בן יהושע' בצורה הרוסית). האזרחות שלו מצוינת כרוסית ועיר ההולדת שלו כתובה 'בוכרה', למרות שנולד בהראת באפגניסטן. אשתו רשומה כ'בכורה', גם היא אזרחית רוסית, למרות שנולדה בירושלים ובני משפחתה (אלקלעי) חיו מאות שנים בארץ ישראל. נראה שהפרטים האלה אפשרו להם להיכנס חזרה לארץ ישראל שנכבשה זה לא מכבר על-ידי הבריטים.

מאיפה האזרחות הרוסית? - מדינות האמירות הבוכרית נכבשו על-ידי הצאר הרוסי. האמיר שישב בעיר בוכרה היה וסל של הצאר. כמה שנים לפני מלחמת העולם הראשונה והמהפכה הקומוניסטית הם הגרו לצורך פרנסה לאמירות בוכרה הצארית וקיבלו אזרחות רוסית. בשל בעיות קיומיות הם חזרו לארץ ישראל. האזרחות הרוסית הצילה את רפאל מלהתגייס לצבא הטורקי ולאבד את חייו כשם ששניים מאחיה של אשתו איבדו ברעב את חייהם בחולות סיני . כך הוא ורבים בעלי אזרחות זרה ובעיקר רוסית גורשו מהארץ ומצאו מקלט בארצות השכנות. רפאל ומשפחתו מצאו מקלט באלכסנדריה שבמצרים. שם עבדו למחייתם כשמשים בבית הכנסת 'אליהו הנביא' באלכסנדריה.[168]


Name Raphael Yoshuaoff
Nationality Russian
Place of Birth Bukhara Age 34 years
Occupation Merchant
Residence (Egypt) 39 Rue Sidi Chehata Alexandrie
Proceeding to Jerusalem
Date of Journey 22 nd July 1919
If returning to Egypt, when not returning
Permit Officer
Date 10/7/19
Names of members of family accompanying bearer:—
Wife Bekhata aged 26 years
Daughter Sara " 7 "
Son Moshe " 10 "
Signature of bearer רפאל יהושע אוף

סרטיפיקט משנת 1919 לחזרה מאלכסנדריה ארץ ישראל בתום מלחמת העולם הראשונה.

רפאל יהושע-רז (בן 34), אימא בכורה-יוכבד (בת 26), שרה בת ה-7, משה בן 10 חודשים.

תעשיית אלכוהול ביתית

[168] כמקובל ברוסיה הוא חותם רפאל יהושע-אוף [בן-יהושע] למרות שנולד באפגניסטן ורעייתו בת ירושלים מדורות. האזרחות הרוסית שחררה אותו מגיוס לצבא הטורקי.

בשלהי אלול הביאו ערביי חברון לשכונת הבוכרים מאות רבות של ארגזי ענבים משובחים ולא היה בית שלא הפיקו בו יין וערק ביתי. במאזניים הגדולים שהיו בפתח חנותו הוא שקל כל ארגז, לקח מעשר ודמי שקילה בסך חצי גרוש, וקבע את מחיר הארגז מבלי שמישהו יערער. כדי שהמשטרה הבריטית לא תזהה את תעשיית האלכוהול הביתית נהגו הבוכרים לשרוף באותו זמן סמרטוטים. שוטר המקוף הערבי היה מריח את הסמרטוטים השרופים, צוחק ואומר: 'הבוכרים שוב עושים ערק!' והולך לאסוף שוחד – כוסית ערק מהיבול של שנה שעברה ושיפוד של כבד עוף שצלו למענו על הפרימוס. בסופו של יום שוטר המקוף היה שיכור כלוט, אבא העלה אותו על דיליז'אנס שהטיל אותו ליד שער שכם.

'מא-זאד – כל המוסיף' – מכירה פומבית

בכל פעם שבוכרי עשיר עמד לרדת מהארץ, הביאו לפתח חנותו את כל תכולת הדירה והוא ששלט בשפות רבות ערך מכירה פומבית ['מא-זאד' – כל המוסיף] וכשהכריז בקול הבס שלו: Uno, dos, tres – העסקה הושלמה. השכונה הגיעה בהמוניה למכירה הפומבית שהייתה בידור בפני עצמו. מי שהיה לו כסף ביקש לקנות חפצים בעלי ערך והעניים פשוט רצו 'לשטוף את העיניים' ולהתפוצץ מקנאה ובעיקר לצחוק. אבא היה איש עליז, שחקן מבטן ומלידה שידע לשיר ולרקוד. לא הייתה חתונה בשכונת הבוכרים שהוא לא הוזמן אליה כדי לשמח חתן וכלה. למרות ממדיו רקד כאקרובט ושר. אבא נפטר מפצעיו במלחמת העצמאות ביום שישי בצהריים והשכונה התגייסה להביאו לקבורה עוד לפני כניסת השבת. אמרו בשכונה: בזכות ששימח חתן וכלה, זכה מולא רפאל להיקבר ערב שבת לפני הדלקת הנרות.

תלמוד תורה 'בני ציון'

זיכרונות **של תלמיד**

המורה איש זקן, רגזן עם מקל חובלים בידו. תוחב לאף טבק ומזורר אפצ'י עם כל הלב והחדר מתמלא גשם נדבות בריח של טבק הרחה. הבטתי בילדים זבי החוטם. ראשיהם הקירחים תקועים בתוך ברט. באפי עלה ריח חריף של שתן מהול בנפיחות של ילדים מפוחדים שדמעות גדולות זולגות מעיניהם. לפי הוראתו של אבא עברתי מילד לילד וחילקתי סוכריות טופי. הילדים שאלו אותי: "מה שמך ילד?", לבושתי נאלמתי דום. פשוט שכחתי את שמי מתוך מבוכה.

ילד בגיל 4 לא הלך לגן ילדים אלא למכינה א' ומכינה ב'. בגיל 6 הגיע הילד לכיתה א'. במשך שנתיים למדנו 'אלף קמץ אָה... בית קמץ בָּה' ובקושי יכולנו לחבר הברות למילים או לקרוא תפילה בסידור. השעמום אכל אותי ובכל פעם שנרדמתי מן המוסיקה המונוטונית הזאת חטפתי מכת התעוררות במקל. מצבי היה טוב לאין שיעור מילדים אחרים שלא ידעו לנצור את לשונם. שני בריוני הכיתה, שלא עלו כיתה שנתיים, אחזו ברגליו היחפות של הנידון והמלמד הצליף על כפות רגליהם הזעירות לא פחות משלוש עשרה מכות כמניין: 'והוא רחום יכפר עוון ולא ישחית והרבה להשיב אפו ולא יעיר כל חמתו'. לחסד זכו ילדים שאביהם היה ירקן או בעל מכולת והעניקו למורה מדי פעם קילו עגבניות או קילו מלפפונים או כיכר לחם מאתמול. לעתים רחוקות חטפתי מכות של ממש משום שהמלמד פחד מאבי שהיה מסוגל להיכנס לכיתה ולהניף את המורה באוויר לנוכח עיני הילדים המפוחדים. המורה לא עורר דב ישן.

ילקוט כמו שלי לא היה ולא יהיה לאף ילד. איזה ילד הולך לבית ספר עם ילקוט עשוי פח. אחי שהיה מבוגר ממני בעשרים שנה והיה גם הסנדק שלי היה מתקן פרימוסים ופחח בשכונה. הוא התקין מרזבים, מתקן מפח להנחת החמין לשבת, חנוכייה מפח ובאופן חד-פעמי הוא יצר לי ילקוט עשוי פח. ילקוט מבריק בצבע כסף עם קליפס מיוחד לנעילה. הילדים הביטו בילקוט בעיניים מלאות קינאה ואני קינאתי בילדים שזכו בילקוט עור.

תלמוד תורה 'בני ציון' היה עד שנותיה הראשונות של המדינה מעל השוק ההומה של שכונת הבוכרים. לא אחת התמזגו קולות הרוכלים עם קולות התלמידים שחלקם בני השכונה וכל השאר מבתי היתומים 'חפץ חיים' ו'בלומנטל'. יתומים שבלעו בעיניים כלות את ארוחת עשר שלנו, ארוחה ריחנית שכללה שתי פרוסות עבות של כיכר לחם שחור וטרי ממאפיית 'ברמן' במאה שערים. על הלחם מרחה אימא שכבה נדיבה של מרגרינה, סחוג וכדורי פלאפל. כשנכנס המלמד לכיתה נעמדנו על רגלינו ואמרנו: "שלום אדוני". עד מהרה ההמולה בכיתה הייתה גדולה: בפעם האלף ואחת התלמידים בכיתה א חזרו ושיננו את תלמודם: 'אל"ף קמץ אָ' והבוגרים שבו סלסלו דף גמרא. ברקע נשמעו קולות הרוכלים בשוק שהתמזגו בנזיפותיהם של

המלמדים שבקעו מהכיתות האחרות. מזמן לזמן נשמעו געיות ובכיות של ילדים מוכים, הקוראים לעזרה ואין מושיע. בשעות הבוקר למדנו לימודי קודש. בצהריים אכלנו מזון של בית תמחוי בצריף שעמד על הבור בחצר. התפריט והריחות היו קבועים: פרוסת לחם שחור, סלט כרוב, מרק שעועית ובעונה רבע תפוז. התוצאות של הארוחה התגלו ביתר שאת בשעות אחר-הצהריים המשמימות שבהם למדנו עברית וחשבון. גם החלונות הפתוחים לא עזרו.

התלמידים ורוב המורים היו בני עדות המזרח, אולם ההנהלה הייתה בידי 'אגודת ישראל' בראשותו של הרב משה פרוש, אביו של מנחם פרוש, סבו של מאיר פרוש, סבא רבא של הנין ישראל פרוש, ראש עירית אלעד. מנחם ומאיר פרוש היו חברי מועצת העיר ירושלים ולאחר מכן חברי כנסת. ביקורו של משה פרוש בכיתות מדי ראש חודש היה מבחינתנו מאורע גדול – יום דין ויום של מתנות. המורים החניפו למפרנס שלהם ואנו הילדים כרענו ברך בפניו ונישקנו את ידו המושטת. הוא עבר מכיתה לכיתה וערך מבחן בזק לתלמידים כשכיסיו מלאים מטבעות של מיל, שני מיל, חצי גרוש, גרוש ושילינג כסוף (חמישה גרוש). תלמיד מצטיין קיבל פרס כספי לפי רמת הידע שלו.

במשך שנתיים למדנו 'א קמץ אה. בית קמץ בה' ובקושי חיברנו הברה למילה. השעמום אכל אותי ובכל פעם שנרדמתי מן המוסיקה המונוטונית הזאת חטפתי מכה במקל. מצבי היה טוב לאין שיעור מילדים אחרים שעשו מעשי קונדס, צרחו ובכו. שני בריונים, שנשארו כיתה, אחזו ברגליו היחפות של הנידון והמלמד הצליף על כפות הרגלם לא פחות משלוש עשרה מכות כמניין: 'והוא רחום יכפר עוון ולא ישחית והרבה להשיב אפו ולא יעיר כל חמתו'. לחסד זכו ילדים שהוריהם היו ירקנים בשוק והעניקו למורה מזמן לזמן קילו עגבניות או קילו מלפפונים. לעתים רחוקות חטפתי מכות כי המלמד פחד מאבי ששמו הלך לפניו כמי שאסור להתגרות בו.

ילקוט כמו שלי לא היה ולא יהיה לאף ילד. איזה ילד הולך לבית ספר עם ילקוט עשוי פח? אחי שהיה מבוגר ממני בעשרים שנה והיה גם הסנדק שלי היה מתקן פרימוסים ופחח בשכונה. הוא התקין מרזבים, מתקנים מפח להנחת החמין לשבת, חנוכייה מפח ובאופן חד-פעמי

הוא יצר לי ילקוט עשוי פח. ילקוט מבריק בצבע כסף עם קליפס מיוחד לנעילה. הילדים הביטו בילקוט בעיניים מלאות קינאה ואני קינאתי בילדים שזכו בילקוטי עור.

עליית כיתה הייתה כפשוטה וכמשמעה. פעם בשנה הודיעו לנו היום ילדים עולים כיתה חוץ מישששכר ומשמעון שיישארו כיתה עוד שנה. היו ביניהם כבר עם חתימת שפם. הסתדרנו בשתי שורות ועלינו במדרגות לכיתה הגבוהה יותר. כעבור יום או יומיים החזירו אותנו לכיתה הקודמת.

מלווים בהלוויות של מכובדים. כשנפטר אחד מרבני השכונה או אחד מעשיריה – ליוו אותו מאות רבות מתושבי השכונה והמקוננות קוננו בהתאם לשכר שקיבלו שכר וגרמו לשברון לב ולדמעות. אנחנו ילדי תלמוד תורה זכינו ליום טיול ובטלה מלימודים – נדרשנו ללכת בשני טורים אחרי הארון. ילדים בני שבע-שמונה מביטים בפחד בגווייה וחוזרים ומסלסלים בבטן ריקה ובגרון ניחר מצמא עד להר הזיתים מתוך תהלים: 'יושב בסתר עליון בצל שדי יתלונן...' ילד מתעלף לא היה מחזה נדיר בנסיבות האלה.

קבצנות - ערב ר"ח ניסן וערב ר"ח אלול, כשהמונים הלכו לפקוד קברות צדיקים וקברות הורים, נדרשנו לעלות לבית הקברות, לקשקש בקופות צדקה ולבקש נדבה לטובת המוסד החינוכי שלנו. החום הכבד הכריע את המוסר שלנו. לא הבנו מדוע הקופה מלאה כל כך ובטננו ריקה. היינו צמאים ורעבים. הלכנו בין הקברים ובכינו. באי בית הקברות ריחמו עלינו ושלשלו כסף לקופה. כשחזרנו העירה ועברנו ליד 'באב אל עמוד' (שער שכם) שלפנו מן הקופה ללא ייסורי מצפון כמה מטבעות ורצנו למוכר ה'סוס', שקשקש בשתי צלחות נחושת. קנינו את המשקה השחור והקר, המריר והמרווה שמעלה קצף. משם הלכנו למוכר הכעכים החמים והטריים שמעליהם זרו סומסום וזעתר. קנינו מן המוכר הסודני הגבוה והשחום בבגדי כהן בבית המקדש בוטנים קלויים בטעם של עוד. את העודף שלשלנו לקופה כי אנחנו לא גנבים. בחיל ורעדה מאלוהים ואדם מסרנו את הקופות למורה מועלם, שמנה את המטבעות וחלק לנו שבחים שהצלחנו מעל המשוער והבאנו קופה מלאה.

חופשות – למדנו משעה 8 בבוקר עד שעה 5 בערב. לאחר מכן הלכנו ללמוד גמרא ולהכין שיעורים עד שמונה בערב. מבלי לומר לאיש ברחתי לארץ החלומות – לספריית 'בני ברית' שם החלפתי ספרים שאותם עטפתי במעטפות שעליהן היה כתוב: סידור, חומש, משנה. בראש חודש למדנו חצי יום כלומר עד אחת – האימהות ביום הזה לא כיבסו ולא תפרו והתייחסו לראש חודש כיום חג. גם התפריט בבית בראש חודש היה מיוחד וכלל בשר או דגים. כשצלצל הפעמון ההתפרצות מן הכיתות הייתה המונית ובבד אחת. כולם השתוקקו למעט חופש. הילדים שרו בקולי קולות, כי ריח החופש עלה באפם ולפתע אסון ושבר המעקה נשמט ומגובה רב החלו הילדים נופלים מגובה של 6-8 מטרים על המעקה הנפול. ראשון הנופלים חברנו לכיתה מצא את מותו ורבים אחרים הובלו באמבולנסים לבית חולים הדסה בהר הצופים. ביניהם היו כמה פגועי ראש. וכמו בימינו – רק אז התקינו מדרגות רחבות. בחודש תמוז המקביל לחום יולי אוגוסט למדנו עד שעה 2 וזה היה החופש הגדול שלנו.

אוכל - בצהריים התכנסנו בחדר האוכל שדמה יותר לבית תמחוי, שבו הגישו בקביעות מרק שעועית ורבע תפוז. עד מהרה היו כבר תוצאות קטלניות לארוחת הצהריים. הריח המבחיל של תערובת מרק שעועית ואקונומיקה מלווה אותי עד היום כשאני נזכר בארוחות הדלות שלנו.

תכנית הלימודים – הלימודים כללו בבוקר - תורה, נביאים, משנה, גמרא וקיצור שולחן ערוך, ממנו למדנו לראשונה בהסתר על דיני אישות. ואחר הצהריים כשאנו מותשים מן החום למדנו חשבון אצל אדון מועלם – שהיה רואה אותנו מנומנמים והכריז – 'אני רואה שהלילה הדבקתם כרוזים של המחתרות. אולי תספרו לנו מה תוכן הכרוזים ומתי גמרתם והלכתם לישון. התלמיד השקט בכיתה שאף אחד לא חשד בו היה אסף קרוואני, התימני שאכל בתיאבון ארבה מטוגן. יום אחד מצאנו מודעת אבל כי אסף שלנו ובכינויו המחתרתי 'עוזי' נהרג עם כמה מחבריו בפיצץ שאירע בתעשיית הנשק של לח"י. רק אז התברר שגם אביו סופר סת"ם – התימני הג'ינג'י היחיד

שהכרתי בחיי – הוא מפעילי לח"י ובביתו בין הרעפים לגג יש סליק - מחסן נשק ערוך ליום פקודה.

אדון גוטמן היה מורה יקה שברח מגרמניה עם עליית היטלר ועלה ארצה. הוא היה מורה מתקדם שלימד אותנו ספרות מתוך הספר 'ילדותנו' שבו היו סיפורי צדיקים מחבורתו של הבעל שם טוב בהרי הקרפטים. מהר מאוד האמנתי שאבות אבותיי לא נולדו בספרד אלא אי שם במזרח אירופה.

הייתי מיושבי הספסלים האחוריים. רוב הזמן הייתי משועמם, חרטתי על השולחן שבילים ומערות, צפיתי בעכבישים הטווים קורים בפינות התקרה ובדמיוני הגעתי רחוק. צדתי זבובים וקשרתי את רגליהם בחוט תפירה עד שהפכו למרכבות פרעה וחילו טובעו בים סוף. מאחר ולא היו בחינות ותעודות איש לא ידע אם אני מבין את הפלפול התלמודי. יום אחד מגיע לכיתה מנהל רשת מוסדות אגודת ישראל הרב משה פורוש, יהודי כבד, לבוש שחורים, בעל פנים זוהרות אדמדמות ומשקפי כסף תקועים על שורש אפו. כיסיו של הרב פורוש היו מלאים תמיד במטבעות וכשעמדנו בתור ונישקנו את כף ידו העבה הוא היה שולף מיל ונותן לכל אחד מן הילדים שנישקו את כף ידו.

התלמידים נעמדו ושרו את שיר הכבוד לכבוד הרב פורוש. הרב פורוש שאל על 'שניים אוחזין' התלמידים האסרטיביים הצביעו ונפנפו ידיים וקראו 'מורי, אני אני' וכמובן ציפו לפרס הכספי. הרב פורוש לא יכול היה לשאת בנחיריו העדינות את ריח הפסוליה שמילא את הכיתה ודרש לפתוח את החלונות. אנחנו כבר היינו רגילים. אני ישבתי בספסל האחורי אדיש לחלוטין ועסוק בענייני זבובים או בעיון בספרים אסורים שהסתרתי מאחורי עטיפות של חומש וסידור. לפתע שמעתי את קולו הרועם של הרב פורוש: "אתה שם בסוף – מה יש לך להגיד על כך?" פניו של אדון גול נפלו. הוא היה בטוח שיש לו בכיתה בור ועם הארץ. מה יאמר לרב פורוש כשיתברר שיש בכיתה עמי ארצות.

פתחתי את פי ודקלמתי בעל-פה את כל המסכת ועוד הוספתי פרשנות משל רש"י והתוספות. הרב פורוש ניסה להתקיל אותי

בשאלה מכשילה ואני נחלצתי באלגנטיות. הרב פורוש וחכם גול היו מוכים בתדהמה. התדהמה הפכה לחיוך גדול. התלמידים שידעו שאני עם הארץ גמור לא הוציאו הגה מפיהם. "יישר כוח! יישק שפתיים!" אמר הרב פורוש. נקראתי מן הספסל האחורי ובפני כל הכיתה העניק לי הרב פורוש לא פחות משילינג. עיני התלמידים יצאו מחוריהן מרוב קינאה. בהפסקה הם דרשו ממני לקנות לכל הכיתה לֶדֶר – אותן יריעות מתוקות עשויות ממשמשים. קניתי להם גם עונג ילדים – אבקת חומוס קלוי מעורב בסוכר. מעמדי בכיתה השתפר לאין ערוך וחכם גול קידם אותי לספסל הראשון.



מורים בתלמוד תורה בני-ציון בשכונת הבוכרים (שנות הארבעים).

מימין לשמאל: יוסף מועלם; גוטמן, לא זוהה, בנימין גרג'י, יעקב גול, ברגמן, משה פרוש (ראש רשת אגודת ישראל), יעקב ניאזוב, שלמה סאלם, מאיר ברדוגו, חנניה ניאזוב, שרבני

החזרות האין סופיות שיעממו אותי. את עיקר הזמן הקדשתי לתצפית על קורי העכביש בפינות התקרה או לציד זבובים שערכו מטס ראווה בכיתה. רגליו הדקיקות של זבוב שניצוד נקשרו בחוט תפירה והוא היה כשיר להוביל את מרכבת פרעה וחילו. מחמת השעמום שיחקתי עם חברי שמעון במשחק שקראנו לו 'תנובה'. אני

הייתי בעל מכולת והוא היה אוטו תנובה. שמעון רשם בשולי דף הגמרא: 10 לבן, לפי 5 מיל כל אחד, 5 גבינה קשה, 5 גבינה רכה לפי 10 מיל כל אחד וכמובן בלי להרגיש עשינו לאורך ולרוחב של דף הגמרא את ארבע הפעולות הבסיסיות בחשבון: חיבור, חיסור, כפל וחילוק. כשעזרתי במכולת של אבא ידעתי להשתמש ב'צ'וט' – חשבוניית חרוזים. במהירות הבזק חיברתי וחיסרתי והכפלתי וחילקתי. פעם שאל אותי המורה מועלם אם אני יודע 'כפל'. השבתי 'לא, אני יודע 'פְּעָמִים'. חברי שמעון גילה בקיאות במשחק עד כדי כך שלימים היה לאיש עסקים מצליח. חכם יעקב היה מיואש מאתנו כליל ואפילו לא פנה אלינו. בעיניו היינו בורים ועמי ארצות. לבו ניבא רעות שהרב פרוש יבחן את ידיעותינו ויימצא שאנו בורים ועמי ארצות. ואכן הרב פרוש הצביע דווקא עלי וביקש שאגש אליו. חשתי בנוזל חם שמטייל בין ברכיי. רעד אחז בכל גופי. המורה היה חיוור כסיד. שאל אותי הרב פרוש: 'מה שמך?' ואני גמגמתי: 'שכחתי'. הוא לא התייאש ושאל: 'מה אתה יודע על מסכת "שניים אוחזין"?'. נאלמתי דום לשבריר שנייה ולפתע נפרץ הסכר וכמעיין המתגבר דקלמתי בעל-פה את כל המסכת ולאחר מכן ציטטתי את פירוש רש"י ורד"ק. הרב פרוש היה מוקסם, צבט בחיבה את לחיי, ליטף את ראשי הקירח והכניס את ידו עמוק לאחד הכיסים במעיל הגדול שלו ודלה משם מטבע שילינג עשוי כסף טהור. הכיתה וחכם יעקב נשארו פעורי פה. ברגע אחד מעמדי שודרג מהדיוט למבין דבר. בהפסקה חטפו כמה מן התלמידים מידי את השילינג ורצו למוכר הממתקים האולטימטיבי יעקב הללי, שנקרא בפינו 'אדון סחלב', וקנו כל טוב: סוכריית מציצה אדומה בצורת תרנגול, במבליק שחור, בובת שוקולד של בן (כי יש בו יותר שוקולד), 'עונג ילדים' – אבקת חומוס קלוי בתערובת של סוכר דק. היו שליקקו אסקימו לימון. כל הכיתה אכלה, מצצה ולקלקה ורק אני 'בעל המאה' עיניי רואות וכלות.



למעלה: הכיתה של המורה יעקב ניאזוב (נהרג בהפגזה על ירושלים (1948).

בקצה השמאלי של השורה הראשונה מסתתר המחבר.

למטה: אגודת הבריאות. מעל האחות – המחבר. בצדדים: המורים גוטמן וברגמן.

בכל פעם שמישהו מתושבי השכונה נפטר, נקראו ילדי תלמוד תורה ללוות את הנפטר לבית עולמו. כל הדרך להר הזיתים הלכנו אחרי הארון וחזרנו אין ספור פעמים על פרק צא בתהילים: "יושב בסתר עליון, בצל שדי יתלונן". קודם היציאה לדרך אנו הילדים בני 7-8 הוזמנו לחדר שבו שכב הנפטר ונר למראשותיו. לא אחת בחדר החשוך למחצה מילא את לבנו פחד שהמת יקום ויבוא אתנו חשבון. אף על פי כן בשבילנו היה זה יום טיול נחמד. בתלמוד תורה לא היו טיולי בית-ספר למעט טיול אחד ויחיד שעשינו עם המורה גוטמן, שלקח אותנו להר הצופים משם תצפתנו לעבר ירושלים עתיקה והחדשה. מהאמפיתיאטרון שעל הר הצופים תצפתנו לעבר מדבר יהודה.

אחת לשנה עלינו כיתה. תעודות לא קיבלנו וגיליון ציונים לא קיבלנו. שבוע לפני עליית כיתה ירדנו ללמוד בקומה ראשונה. באותו יום חגיגי התבקשנו להסתדר בשני טורים. חכם מועלם הכריז: 'ילדים, צאן קדושים, היום אתם עולים כיתה. בשמחה ובשירה בפינו עלינו מהכיתה בקומה הראשונה לכיתה בקומה השנייה. בבית סיפרנו בגאווה: "אבא-אימא, היום עליתי כיתה".

הייתי גאה שנבחרתי לאגודת הבריאות וקיבלתי סרט עם 'מגן דוד' על זרועי. תפקידי בכוח היה לאסוף עם דוקרן בחצר בית הספר בהפסקות קליפות ופיסות נייר. מהר מאוד קודמתי והייתי למשגיח משתנה שהסריחה משתן וליזול. תפקידי היה להשגיח שהמשתינים לא יגלשו לצדדים.
ספגנו מלקות על חטאים קטנים או גדולים. היו ימים בהם הולקו התלמידים על לא עוול בכפם. "אדוני, בחיי אלוהים שלא עשינו כלום", אומר תלמיד מוכה והמורה משיב: "רשע, זרע עמלק, אני מכיר אותך, אתה עוד תעשה." לפי גודל החטא היו ההצלפות: על שיבוש פסוק שתי מכות על גב כף היד, על פטפוט חמש מכות ואם חלילה התלוננו ההרים על התנהגות נלוזה של בנם, התלמיד הושכב יחף על שולחן המורה והמורה הצליף 'פלאקה' במקל חזרן על כפות הרגליים. הוא בכה וזעק ואין מושיע. מה שבטוח ההורים לא התלוננו. גם ההורים היו לצדו של המורה המכה. פעם חשתי על בשרי את מקל הזעפ של חכם יעקב: למדנו טעמי מקרא בנוסח

ספרדי-מזרחי ונצטוויתי לסלסל בטעמי המקרא את הפסוק: "מְכַשֵּׁפָה, לֹא תְחַיֶּה" (שמות, כב, יז). לאחותי ולבנות השכנים קראתי תמיד: 'מַכְשֵׁפָה'. מבלי משים וללא שליטה על לשוני חזרתי ואמרתי בפני חכם יעקב בניגון ובהטעמה: 'מַכְשֵׁפָה, לֹא תְחַיֶּה'. לאחר שכשלו כל ניסיונותיו לתקן את השגיאה שלא הרפתה ממני, חכם יעקב היה בטוח שאני חומד לצון והוא הצליף על גב כפות ידיי. טעמן המר של המכות עדיין מקנן בי. חשתי שנגרם לי עוול, אך לזכותו של מקל הזעם אני כבר יודע להבדיל בין 'מַכְשֵׁפָה' ל'מְכַשֵּׁפָה'.

לא אשכח אסון שניחת על ראשינו ביום ראש חודש, שבו למדנו חצי יום. השמחה ביום הזה הרקיעה שחקים כי סוף סוף נזכה לאחר צהריים פנוי למשחקים. על חופש גדול לא דיברנו כלל. עם צלצול הפעמון של מורי יחיא פרצו התלמידים בהמוניהם מן הכיתות לעבר המרפסת הארוכה והצרה שהייתה בגובה ניכר מן הקרקע. ילדי בית היתומים שרו שירי רחוב וכולם נלהבים שמחים וטובי לב. חמש דקות קודם הצלצול ביקשתי רשות להטיל את מימיי ונעניתי. אני שומע את ההמולה והצווחות של התלמידים וכהרף עין נופל המעקה של המרפסת. צפיתי במבול התלמידים הפורצים מן הכיתות, דוחקים את מעקה הברזל שעד מהרה קרס ונפל לתהום וגרר אחריו עשרות ילדים. הראשונים נפלו על מעקה הברזל ונפגעו קשה. האחרים נפלו על מצע של בשר רך של עשרות ילדים. תלמיד בכיתתי נפל אל מותו, רבים נפצעו בדרגות שונות ואושפזו ב'הדסה' הר הצופים. התדהמה והאבל היו קשים מנשוא. רק אז נבנה גרם מדרגות רחב ידיים השעון על בסיס של בטון.

בחודשי הקיץ החמים ילדי ישראל יצאו לנפוש עם הוריהם מי לחוף הים, מי לכינרת ומי לטיול בהרים. רק אנו נותרנו בכיתה חמה ומסריחה. השעועית מארוחת הצהריים נכנסה לפעולה. החלונות הפתוחים הביאו לנו גלי חום ורעש מהשוק ההומה. חכם יוסף מועלם היה אמור ללמד אותנו שיעור בחשבון, אך איבד את החשק ללמד והוא ניהל אתנו שיחות על ענייני היום ותחקירים על המחתרות שפעלו אז בארץ. התלמידים נשאלו: "מי מכם מדביק כרוזים בלילות?"

למען הגילוי הנאות, אני הייתי ילד פחדן. גם להדביק כרוזים פחדתי פחד מוות. זכרתי שפעם כמעט התעלפתי כשחלפה על פניי שריונית בריטית שקנה התותח שלה ומקלע ה'ברן' שלה כוונו אליי והמקלען קרא לעברי: A bloody Jew. רצתי הביתה חיוור כסיד, נבלעתי רועד כעלה נידף במיטתו של אבא, שניסה לחזק את רוחי. אימא השקתה אותי במי סוכר ושטפה את פניי. "השוטרים יבואו לתפוס אותי", גמגמתי מרוב פחד. "קרידו, איך זה שיצאת פחדן כמו השפן הקטן ששכח לסגור הדלת? תלמד מהאחים שלך. אתה חייב להתעשת", אמר אבא ואימץ אותי אל גופו החם.

וראה זה פלא, אדון מועלם המשועמם פנה דווקא אליי ואמר: "הי פוסטמה, אתה מנמנם בכל השיעורים וזה סימן מובהק כי כל הלילה אתה מדביק כרוזים". מה אכפת לי לקבל מחמאות שאינן מגיעות לי? שתקתי והקשבתי בהנאה למעשי גבורה שאין בי. בגלל פחדנותי וכלעג לרש הציג אותי אדון מועלם בפני הכיתה כמדביק כרוזים.

חברי התימני הקטן אסף קרוואני נהג להביא אחרי מכת ארבה מעופפים מטוגנים ומפולפלים ואכל אותם כחטיפים. הוא הצביע ואמר למורה מועלם: "חבר מחתרת שיודע לנצור את לשונו הוא לוחם טוב". "יפה דרשת." שיבח אדון מועלם את אסף וליטף את הברט שעל ראשו. הוא עבר מתלמיד לתלמיד וכל אחד בתורו נשאל על מעלליו המחתרתיים. כשהגיע לאסף הוא חלף על פניו בגיחוך, כי מי יצרף למחתרת נער בעל קול של ציפור, מצומק, שקומתו כשל ילד המסרב לגדול. אסף הרכין ראשו במבוכה ולא ניסה לעמוד על זכויותיו. לפתע, עמד על רגליו ובקולו הדק והגבוה פצח בהמנון לח"י, שאת מילותיו ולחנו כתב מפקד לח"י אברהם שטרן-יאיר. עמדתי מופתע כשכל הכיתה הצטרפה אליו:

חַיָלִים אַלְמוֹנִים הִנָּנוּ בְּלִי מַדִּים
וּסְבִיבֵנוּ אֵימָה וְצַלְמָוֶת.
כֻּלָּנוּ גֻּיַסְנוּ לְכָל הַחַיִים,
מְשׁוּרָה מְשַׁחֶרֶר רַק הַמָּוֶת...

הסתכלתי על שפתיו הדובבות של אדון מועלם ולתדהמתי ראיתי ששפתיו נעות וקולו לא נשמע. לא ידעתי אם אדון מועלם הוא לוחם

מחתרת בסתר, המנסה לגייס את תלמידיו לשורות המחתרת, או, חלילה, סוכן של המשטרה החשאית הבריטית המשלמת לו בעין יפה כדי שיסגיר תלמידים חשודים. עד מהרה הגעתי למסקנה, שמי ששפתיו דובבות את המנון המחתרת אינו יכול להיות סוכן של הבולשת.

הבוקר הוכיתי בתדהמה. קראתי כדרכי מדי בוקר את כרוז לח"י שבלילה הדביקו הנערים והנערות, קראתי ולא האמנתי. הבלתי צפוי קרה. חמישה לוחמים צעירים נהרגו בהתפוצצות מחסן תחמושת של לח"י בירושלים. הם הופיעו בשמותיהם המחתרתיים: אריאלה, זמיר, כוכבה, מיכאל ועוזי. חברי לכיתה לחש לאוזני: "שתדע לך, עוזי הוא כינויו המחתרתי של אסף שלנו. אסף המסכן נהרג בהתפוצצות בתעשיית הנשק של לח"י". לא האמנתי למשמע אוזניי, ילד שאוכל חגבים ומצייץ מתגלה כלוחם מחתרת נסתר, שנפל על משמרתו. כל הכיתה הלכה אחרי ארונו של אסף וקוננה: יֹשֵׁב, בְּסֵתֶר עֶלְיוֹן; בְּצֵל שַׁדַּי, יִתְלוֹנָן... עַל-כַּפַּיִם יִשָּׂאוּנְךָ: פֶּן-תִּגֹּף בָּאֶבֶן רַגְלֶךָ...".אדון מועלם הספיד את תלמידו האהוב בקולו העמוק והדרמטי: "איבדנו את הטוב שבבנינו... במחנה לח"י בירושלים אורגנו יחידות קרב ואומנו לוחמים צעירים, ביניהם ילדים. אסף, ובכינויו 'עוזי', נמנה על הלוחמים הצעירים, שהתאמנו לקראת המערכה על ירושלים. אסף התנדב לכל משימה. איש לא עמד בפני קסמו. גם אני. אסף נקרא לעזור במחסן התחמושת שבמרתף הבניין והוא נענה מיד. לפתע התחוללה התפוצצות עזה שאיש אינו יודע את סיבתה. חמישה צעירים נהרגו וביניהם אסף-עוזי שלנו. תהי נשמתם צרורה בצרור החיים. ואתה אסף-עוזי, לֵךְ לַקֵּץ; וְתָנוּחַ וְתַעֲמֹד לְגֹרָלְךָ, לְקֵץ הַיָּמִין". נער שפניו רעולות כיוון את ה'טומיגן' וירה צרור אל שמי התכלת לזכרו של אסף. כמו באותו יום הכיתה עברה לדום ושרה את המנון הלח"י "חיילים אלמונים". הייתי מאובן. עכשיו הבנתי שאדון מועלם ידע זה מכבר שאסף אינו רק אוהב לאכול ארבה מטוגן ומתובל, אלא הוא לוחם לח"י פעיל. לא אדע לעולם מי עוד מחבריי לכיתה היה לוחם מחתרת. לא אדע לעולם אם אדון מועלם עצמו היה חבר אצ"ל או לח"י.

מלחמת השחרור כבר הייתה בעיצומה. נשמעו פיצוצים עזים של פגזי תותח שנחתו על השכונות הצפוניות של ירושלים. צחנת פגרים ואבקת שריפה עמדה באוויר. הארבה, שבישר את המלחמה, נעלם. ירושלים נלחמה על חייה.

אלול וחגי תשרי

התמונה החרוטה בזיכרוני הייתה הפגישה האקראית באשמורת האחרונה בירושלים בין יהודים, מוסלמים ונוצרים שהלכו לכרוע ברך לפני אלוהים. ממחרת ראש חודש אלול באשמורת האחרונה משכימים הספרדים ל'סליחות'. האשכנזים חסכו מעצמם השכמה מוקדמת והם מסתפקים באמירת סליחות ממוצאי שבת הסמוך לראש השנה. אם ראש השנה חל ביום שני או שלישי, מקדימים לשבוע שלפניו. ליצנים בירושלים אמרו כי הספרדים מרבים לומר סליחות, לפי גודל החטאים שלהם.

כשחודש הרמדאן חל בחודש אלול ניתן היה לראות צלליות של יהודים, מוסלמים ונוצרים שהלכו לבתי התפילה. בליל של קולות וצלילים. במוחי הקודח שמעתי את תפילות כל הדתות משתלבות אלו באלו, נישאות אל-על לסלסולי 'אדון הסליחות', שבקעו מגרונות נערים, תקיעת שופרות, קריאות המואזין וצלצול פעמוני הכנסיות, הקולות והצלילים נפגשים בחלל ומגיעים יחדיו לשער התפילות. המינרטים שמעל המסגדים נראו בעיניי כטילים בין יבשתיים הממריאים לשער התפילות, או לבאב אללה.

לא היו ימי חרדה וחשבון נפש לבני ירושלים של שכונות וסמטאות כמו בלילות אלול שהיו המבוא ל'ימים הנוראים' – ראש השנה ויום הכיפורים, וחגי תשרי. בתלמוד תורה סלסלנו, אנו תינוקות של בית רבן, את 'אדון הסליחות', את 'עננו' ואת 'מי אל כמוך' ושאר פיוטי הסליחות ופיוטי החגים שבעקבותיהם. מתחת לתלמוד תורה שבו למדנו, התנהל שוק הומה אדם, שבאותם ימים היה הגדול בשווקי ירושלים עד ששוק 'מחנה יהודה' גבר עליו. פלחים ערבים הביאו פרי וירק מהבוסתנים ומהשדות סביב ירושלים, שעדיין נקטר של שחרית משוך עליהם. כל מי שבא לקנות פרי וירק בשוק חזר לביתו כששפתיו דובבות ניגון של פיוט.

בתמימותי חשתי שבימי הסליחות בני אדם, ואפילו הצעקנים שבהם, מדברים מתון מתון בארשת של קדושה. היו אלה ימים של קירוב לבבות וכל המחלוקות והמריבות של כל השנה נדחות עד אחרי החגים. כמעט סרה קנאה, שנאה ותחרות. אימהות חששו לקלל את ילדיהן מחשש שיפתחו פה לשטן והקללות עלולות להגשים את עצמן. חודש הרחמים עמד בפתח. חודש אלו"ל בגימטרייה 'אני לדודי ודודי לי'. השכינה וכנסת ישראל חברו יחד. שערי שמיים פתוחים לקבל תפילות והעיניים נשואות אל-על.

בשלוש לפנות בוקר חכם מאיר, שמש בית הכנסת, דפק על התריסים וקרא בקול מסתלסל: "חכם רפאל, חכם יעקב... אדון מזרחי... סליחות." הקור הירושלמי חדר לעצמות ואין רצון להיפרד מהמיטה החמה. אבא יצא זה מכבר לעמל יומו ואני עדיין סרוח על מיטתי ומקשיב לפיוטי הסליחות המושרים בקולותיהם הגבוהים של נערים. הקולות פורצים אל חלוני מכמה בתי כנסת ואני שומע שוב ושוב את הפיוט:

בְּזָכְרִי עַל מִשְׁכָּבִי זְדוֹן לִבִּי וַאֲשָׁמָיו

אָקוּמָה וְאָבוֹאָה אֶל בֵּית אֱלֹהַי וַהֲדוֹמָיו

וָאֹמַר בְּנָשְׂאִי עַיִן בְּתַחֲנוּנַי אֵלֶי שָׁמָיו

נִפְלָה נָא בְּיַד ה', כִּי רַבִּים רַחֲמָיו!

לא יכולתי להיות אדיש למילים 'זְדוֹן לִבִּי וַאֲשָׁמָיו' ששרו הנערים בקולות גבוהים וצלולים, ראיתי את עצמי חוטא הצריך תיקון מידי על כל החטאים שלי. שטפתי פנים וידיים, נטלתי את הפנס העשוי קופסת שימורים ריקה ובה נר קטן. מול ירושלים שהפכה בימינו לעיר מוארת עם פסטיבלי אור, הנר הזעיר דאז מילא את ליבו של אותו ילד קטן באור זוהר, הסיר פחדים של חושך והעניק לנו ביטחון עצום. בתי-הכנסת היו מלאים מפה לפה והתחרות בין הנערים המסלסלים פיוטים הייתה גדולה. חכם מאיר השמש עובר בין המתפללים עם מגש נחושת ובו ספלוני קפה שחור חם,

המעלים ניחוחות של הֶל וקינמון ומציפים בריחם העז את בית הכנסת. ריחות מענגים ובלתי נשכחים.

אלול – חג היין והעראק

ממש באותה שעה – באשמורת האחרונה של חודש אלול הגיעו לשכונה מכרמי חברון והסביבה עשרות רבות של גמלים, סוסים ופרדות נושאים על גבם מאות ארגזים של ענבי-יין. כמדי שנה, הם חנו בפתח חנותו של אבא, שם עמדו מאזניים עשרוניים העשויים משטח שקילה רחב. אבא שקל כל ארגז וקבע את מחירו לצרכן בלי זכות ערעור. קודם השקילה הוא גבה 'מעשר' – חצי גרוש לארגז בעבור השקילה ודמי התיווך ובנוסף אשכול ענבים, שאותו השליך לחבית עץ, שבסוף היום הועברה לביתנו.

לא היה בית שלא הפיקו בו יין וערק. כל בית-אב קנה כמה ארגזי ענבים. צעירי המשפחה דרכו את הענבים בגיגיות נחושת הקרויות במחוזותינו 'פַּיְיֶלָה'. בהיותי צעיר הבנים, שטפו את רגליי היטב ולאחר כבוד דרכתי להנאתי ענבים בגת. מן המיץ הפיקו יין שולחני משובח שתסס בכדי חרס גדולים ומן הזגים הפיקו עראק, בתהליך של אידוי וקירור במתקן מיוחד.

הפקת עראק ביתי ללא רישיון היא עד היום עבירה על החוק והעונש המירבי עליה הוא שנתיים מאסר ו-10,000 שקלים קנס. כדי להסתיר את הריח החריף של הפקת הערק, שרפנו סמרטוטים. סלים, שוטר המקוף הערבי הוותיק, הריח את סירחון הסמרטוטים השרופים ואמר: "וואללה, היהודים שוב עושים עראק."

כדי להימנע מצרות, סלים הוזמן לשתות עראק מהיבול של אשתקד וכדי להפיג את הלגימה צלו למענו על פרימוס כבד עוף מתובל במלח ופלפל שחור. כטוב לבו במשקה וב'מאזה', הלך שוטר המקוף מדייר לדייר, שתה כוסית ערק ואכל כבדי עוף צלויים. בסופו של יום, כשהוא שיכור כלוט, אבי שכר דיליז'אנס והעגלון הסיע את שוטר המקוף

המבושם, ששר משירי עבד אל ואב, והוריד את השוטר המזמר ליד שער שכם.

בשבתות ובחגים לא היה בית שלא עלו ממנו ריחות חמין לצד ריחות של אניס ועראק 'זחלאווי', בסגנון 'זחלא' שבלבנון.

התרת נדרים

ערב ראש השנה וערב יום כיפור הוקמו בתי דין מאולתרים בבתי-כנסת. הדיינים היו ישישים מגודלי זקן לבן, שערכו התרת נדרים בנוסח מאגי, שהצליח לעורר בנו הילדים פחדים. וזה לשון התרת הנדרים: שְׁמְעוּ נָא רַבּוֹתֵינוּ, הֲרֵי אֲנַחְנוּ שׁוֹאֲלִים וּמְבַקְּשִׁים הַתָּרָה מִן הַקָּדוֹשׁ בָּרוּךְ הוּא, וּמִן תּוֹרָתֵנוּ הַקְּדוֹשָׁה, וּמִבֵּית דִּין שֶׁל מַעְלָה וּמִבֵּית דִּין שֶׁל מַטָּה, וּמִמַּעֲלַתְכֶם, שֶׁתַּתִּירוּ לָנוּ... כָּל מִינֵי נְדָרִים שֶׁנָּדַרְנוּ עַל עַצְמֵנוּ אוֹ עַל אֲחֵרִים... כָּל מִינֵי אָלוֹת שְׁמַתּוֹת חֲרָמִים אֵרוּרִים, נִידּוּיִים וּנְזִיפוֹת וְכִינּוּיִים, וְכָל מִינֵי קְלָלוֹת שֶׁקִּלַּלְנוּ אֶת עַצְמֵנוּ אוֹ אֶת אֲחֵרִים, אוֹ אֲחֵרִים שֶׁקִּלְלוּ אוֹתָנוּ בֵּין בְּהָקִיץ בֵּין בַּחֲלוֹם...אֲנַחְנוּ מְבַקְּשִׁים מִמַּעֲלַתְכֶם לְהַתִּיר לָנוּ עֲלֵיהֶם הַתָּרָה גְּמוּרָה. ובית הדין המאולתר אומר פה אחד: מֻתָּרִים לָכֶם, מְחוּלִים לָכֶם, שְׁרוּיִים לָכֶם... וּכְשֵׁם שֶׁמַּתִּירִים בְּבֵית דִּין שֶׁל מַטָּה, כָּךְ יִהְיוּ מֻתָּרִים בְּבֵית דִּין שֶׁל מַעְלָה.

לאחר התרת נדרים, המתפללים הבוגרים פשטו את פלג גופם העליון ושמש בית הדין הלקה אותם בשתי רצועות עור העשויות מעור של שור וחמור על דרך הכתוב: "יָדַע שׁוֹר קֹנֵהוּ וַחֲמוֹר אֵבוּס בְּעָלָיו." המולקה קיבל על הגב ט"ל מלקיות (39 מכות), כנגד שלוש פעמים: וְהוּא רַחוּם יְכַפֵּר עָוֹן וְלֹא יַשְׁחִית וְהִרְבָּה לְהָשִׁיב אַפּוֹ וְלֹא יָעִיר כָּל חֲמָתוֹ. וְהוּא רַחוּם יְכַפֵּר עָוֹן וְלֹא יַשְׁחִית וְהִרְבָּה לְהָשִׁיב אַפּוֹ וְלֹא יָעִיר כָּל חֲמָתוֹ.

ראש השנה – חג האור

אנו הילדים אהבנו אהבת נפש את ראש השנה ואת ליל הסדר, שהיו חגיגיים במיוחד. במקום מנורת הנפט האפופה

עשן, הבית האיר באור נגוהות של מנורת לוקס, שנראתה כ'אור שבעת הימים' השמורה לצדיקים לעתיד לבוא. מנורת הלוקס, המוזנת בנפט, נקראה גם "פנס לוקס". היה זה מתקן תאורה, שבתוכו הייתה מן גרב ארוגה, ניפחו אותו כמו פרימוס והדליקו את הגרב. יחסית לאור הדלוח של עששיות הנפט המפוחמות, אור הלוקס היה חזק במיוחד. במבחן הזמן הפנס האולטימטיבי הזה היה לא יותר מ-20 ואט בימינו. האור המשודרג גם הציג לראווה את כל הסדקים בקירות הבית. בל נשכח שבאור הדלוח של נרות השמן העשויים חרס נכתבו התנ"ך, התלמוד ויצירות מופת שהיו לנחלת דורות. הצמא שלנו לאור הולך וגובר עם השנים [אולי ביחס הפוך לתוצאה?] – בית ממוצע בימינו מלא נברשות, נורות בכל גודל, פלורוסצנט ומנורות לֵד ואנו צמאים לעוד ועוד אור.

שנהיה לראש ולא לזנב

שולחן ראש השנה המכוסה במפה צחורה וסביבה אורחים רבים ומתחיל טקס הברכות לשנה החדשה. האשכנזים מסתפקים בתפוח בדבש (שתהיה לנו שנה מתוקה) ובראש של קרפיון ממולא הקרוי 'געפילטע פיש' (שנהיה לראש ולא לזנב), וטובלים את החלה בדבש במקום במלח. הספרדים כדרכם מסבכים את העניין והולכים לפי מסורת גאוני בבל. עושים קדימון אטימולוגי לסעודה, שכלל תמרים, כדי שייתמו אויבינו; סלק, כדי שיסתלקו אויבינו, כרתי (כרישה), כדי שיכרתו אויבינו; קרא (דלעת), כדי שתקרע רוע גזר דיננו; רוביא (לוביה), כדי שירבו זכיותינו; רימון, כדי שנהיה מלאים מצוות כרימון; ראש כבש כדי שנהיה לראש ולא לזנב ותפוח בדבש, כדי שתהיה שנה מתוקה.

חג של התחדשות

אנו הילדים אהבנו את ראש השנה ואת חג הפסח, כי לכבוד החג קונים בגדים ונעליים. לי קנו חליפה של מלח או חליפה של חייל סקוטי (בלי חצאית כמובן) ואמרו: 'תתחדש'. בראש השנה קנו לנו 'בּוֹטִים' – נעליים גבוהות לקראת החורף.

לקראת פסח והקיץ הממשמש ובא קנו לנו סנדלים סגורים. ילדים עניים לא קיבלו נעליים חדשות אלא הסתפקו בחיתוך חרטום הנעל כדי שאצבעות הרגל הגדלה יצאו כבנות חורין לאוויר העולם. לנעלי החורף החדשות דאגנו שהסנדלר יתקין פרסות ברזל ומסמרים בעלי ראש עבה במיוחד. כל צעד שעשינו נשמע כמצעד הצבא האדום בחגיגת אחד במאי בקרמלין. כך גם התגלשנו בין המשאיות בירידות של ירושלים ובאורח פלא נשארנו בחיים.

רגעי השיא בראש השנה היו תקיעות השופר. מהר מאוד למדנו שלא צריך לרדת למקלטים עם כל תקיעה ותקיעה. לא הבנתי אז ואינני מבין גם היום למה לחצוצרן של תפילות קוראים 'בעל תוקע'. ביום הראשון של ראש השנה עשינו 'תשליך', שבו השלכנו וניערנו את כל החטאים מהכיסים שלנו. שאלתי ולא נמצא מענה לשאלתי: האם שתיית מי החטאת האלה מהבור מחזירה אלינו את החטאים? תיק"ו. ליד הגנגס בהודו הופתעתי לראות טקסי תשליך ססגוניים – טקס צבעוני עם צלצולי פעמונים והרבה פנסים ומנחות הצפים על הגנגס. ואני חושב לעצמי: איך עובדי האלילים האלה מעתיקים מאתנו בלי בושה, ועוד בהצלחה רבה כל כך, את מנהג 'תשליך' ואת 'ניסוך המים'.

מדי שנה חזרתי והתרגשתי בקריאת סיפורו של יונה הנביא במעי הלוויתן. איזה גבר קר רוח היה יונה, הים סוער והוא נרדם לו בנחת. שום דבר לא בער לו. מה יכול לעשות נביא יהודי 'צפלון' (אפרוח ברוסית) במשקל יונה מול עיר החטאים נינווה, שבה 120,000 תושבים רשעים מרושעים ואלוהים הרחום והסלחן מוכן לוותר לגויים האלה ולהשאיר אותם בחיים. יונה מנסה להתחכם ולברוח לתרשיש ארץ הזהב, אבל אלוהים, הכול יכול ויודע הכול, מלמד אותו לקח שלא יישכח כל החיים. הוא מטלגרף לנפטון, אל הימים, האוקיינוסים, הסוסים ורעידות האדמה, הידוע בכינויו 'נפתול', וזה לשון התמליל שקיבלנו מהחפרפרת: "נפתול, אנא שלח את לוי, הלווייתן התורן, שיבלע את יונה הנביא

ובמטותא ממך תדאג שיארח אותו במחלקה ראשונה, חדר עם חלון לנוף וארוחות גורמה כשרות למהדרין בחותמת בד"ץ ושלוי הלוויתן לא יעלה על דעתו לטרוף חלילה את הצפלון הזה, עד שיימלא את השליחות שהטלתי עליו...התשלום עליי. נפתול, אתה יודע כמה קשה היום וכמה יקר מציאות נביא בעל חזון, שמוכן לעשות שליחויות ללא תמורה."

'חדשות בן עזר', גיליון מס' 1474, *ב' באלול תשע"ט, 2.9.2019.*

פסח - חג הניקיון והסדר

החורנים מלבינים את כלי הנחושת

הסימן הראשון להתקרבות חג הפסח היה בסביבות חג פורים, כשהחורנים, שהיו סוג של צוענים, מומחים לפרזול של כלים פרימיטיביים ובעיקר מומחים לצפות בבדיל את כלי הנחושת. כשרצו לומר בירושלים שמישהו מלוכלך ומוזנח קראו לו 'יא חורני'. נראה שמוצאם היה מן החורן והם נדדו ממקום למקום כצוענים. בירושלים בשייח' ג'רח הייתה מושבה של צוענים שהיו מרקידים קוף קטוע רגל ("אראוס אראוס יא מיימון"- הו, קוף רקוד רקוד"), ולצידו דב סורי שרקד ותיש שטיפס על עמוד עץ ותרנגול צבעוני ובעל כרבולת שקרא 'קוקוריקו' לפי הזמנת המאלף. אנחנו הילדים בלענו במבטינו את הקרקס הנודד הזה.

עם שק מלא כלים ופנים מפויחות וידיים שחורות משחור הם עברו בשכונה וקראו בקולי קולות: 'אימבאייד נחס טנג' פיילה" והאימהות אצו רצו למסור להם את הכלים עליהם הם עבדו במסירות בטבור החצר. הם חפרו גומה בחצר, הדליקו מדורה, ישבו בישיבה מזרחית כשסביבם כל ילדי השכונה למורת רוחם של ההורים שפחדו שהחורנים יכניסו איזה ילד לתוך שק ויסתלקו איתו לנצח. עם מפוח הלהיטו את האש שהלכה והתעצמה עד שהמסה את ציפוי הבדיל הישן מכלי הנחושת והם ציפו את הכלי בבדיל חדש שיצר כלי יפה להפליא. באוויר עמד ריח כבד של בדיל מומס שאותו מרחו על כלי הנחושת. לימים כשכלי הנחושת הישנים היו אביזר קישוטי בסלון גרדנו את ציפוי הבדיל. לאחר הטיפול של החורנים הכלים היו יפים להפליא וכשרים לפסח כהלכה בזכותם של החורנים. אנו הילדים פחדנו פחד מוות מהם הם לבשו שחורים עם אברכיים רחבים בהם

אפשר היה להחביא ילד באחד השקים ולגנוב אותו אל מושבות הצוענים החורנים. הפחד היה פחד של ממש, כי סופרו סיפורים מסמרי שיער מבלי שהמספרים יכלו להצביע על מקרה אחד שבו נעלם ילד יהודי ערב פסח ונגנב על ידי הצוענים החורנים.

סיידים של ערב פסח

האימהות שלנו עסקו בסיוד כל יום שישי. בצד עציצי הגרניום והמיורנה והריחן והאספנג' – רודה שהיה מגן נגד עין רעה והנענע וזנבות הבצל הירוק – אימא נטלה לפי מסורת ים תיכונית באיי יוון מברשת ופח של סיד שהיה שמור עמה וסיידה מדי יום שישי את הקירות ואת עציצי הפח בצבע כחול בהיר, שהוא סגולה בדוקה נגד עין רעה וגם קבעה את תחום הממלכה שלה. הסיידים הירושלמים שהאופניים הגדולים שלהם שימשו אותם לא לרכיבה חלילה, כי לרכוב לא ידעו, אלא לנשיאת הסולם ופחי הסיד. כל השנה הם היו מובטלים ולכן כל מי שפנה אליהם וביקש לסייד את הבית לכבוד חג הפסח הם נענו ברצון. בחדר הריק הם טיפסו למרומי הסולם ושרו שירי סיידים ומכל בעלי המלאכה לא היו זמרים טובים שנתנו קולם בשיר כמו הסיידים הירושלמים. הם סיידו חצי קיר או רבע תקרה והודיעו לבעלת הבית שכל חפציה ורהיטיה פזורים בחצר וצפויים לגשם. אומר הסייד: "גברת סולטנה, הבית שלך מקרה קשה ויש לו פרצוף איכה, אני הולך לקנות בשוק שתי אוקיות חלב, חלמוני ביצה ומיץ לימון, כדי להוסיף אותם לסיד כדי שהצבע יחזיק אחרי שפכטל. ואני כבר חוזר. את יכולה למזוג קפה טורקי עם שני סוכר". גברת סולטנה נתנה קרדיט לסייד שיצא ולא חזר אלא כעבור יומיים ובזמן הזה הערים על עוד חמש סולטנות עם סיפור שתי אוקיות החלב, חלמוני ביצים ומיץ לימון וכוס הקפה המר שהוא לא שתה מעולם כי אהב תה דווקא. מי זוכר את השבלונות שסידרו לנו ים של ציורי פרחים במרומי התקרה ואם לא די בגועל נפש הזה עוד הוסיפו עם גלגלת גומי פרחי גן עדן על כל הקירות. לפחות כך לא ראו את

הסדקים בקירות. מה שמפליא שעם כניסת החג כל החדרים היו מסוידים, שטופים ונקיים ומוכנים לחג. רק הלב של בעל הבית היה שבור לגמרי מרוב דאגה.

הגעלה או עגלה?'

עשיתם כבר 'עגלה'? למה בערב פסח צריך לעשות עגלה? אני שואל בפעם המאה את ה'קלוץ קאשעס' שלי. "זאת חובה" משיבה אימא. "גם אני רוצה", אני משיב. הלכתי עם אימא לעשות 'עגלה'. לא הבנתי למה היא לוקחת אתה סירים ומחבתות כשבעצם מדובר בעשיית 'עגלה'. הגענו למרכז השכונה. חבית ענקית הוצבה מתחת למדורה גדולה והמים שבה רתחו בטמפרטורה של 100 מעלות לפחות. המוני מבוגרים וילדים וכלים בידיהם. תמורת כמה פרוטות קיבל אברך ממאה שערים מאימא את הכלים הכניס אותם לסל רשת והוריד את הסל המלא אל המים הרותחים ולאחר ששלק אותם שלף את הסירים והגיש אותם לאימא. "עכשיו הם כשרים", אמר האברך והושיט ידו לקבל את שכרו. 'זאת ה'עגלה' "אומרת אימא והאברך מתקן אותה ואומר: "גברת, לא אומרים 'עגלה' אומרים 'הגעלה', שפירושה טבילת כלים ברותחים כדי להכשירם לפסח", אומר האברך. "באמת גועל נפש", אני אומר לאימא, "ואני חיכיתי בקוצר רוח שנעשה עגלה שבה אוכל להתדרדר בירידות". "אתה באמת פוסטמה", אומרת לי אימא בחיבה, "אבל ילד טוב ירושלים".

פרימוס יד לחיסול פשפשים

הבתים הישנים בשכונת הבוכרים היפה לא נבנו מבטון מזוין ולא טויחו במלט אלא היו פסדה יפהפייה של אבני גזית ומאחוריה בעובי של מטר – קיר בנוי מתערובת של עפר תבן וסיד. התקרה נבנתה מפלפונים ועליהם בוץ שסויד. לא היה בשכונת הבוכרים מומחה לתיקון תקרות שנפלו עלינו בזמן השינה בקיץ היבש כמו מוסטפה שהגיע מבית חנינא. אני זוכר עדיין את הפלח גבה הקומה עם הגלבייה ופה נטול שיניים העומד בראש הסולם ושר: "אין אמונה בגוי אפילו בקבר ארבעים שנה". ערבי שמתענג על שיריהם של שונאי

ערבים. בקיץ הבא שוב התייבשה תקרת הבוץ ונשרה לנו על המיטות וגם על הראש ופרנסו כרגיל את מוסטפה מבית חנינא. הקירות העבים והתחוחים (כזכור, בעובי של מטר) היו מקום מרבצם של פשפשים ושאר חרקים שמצאו מקלט בקירות העבים. בבוקר יכולת לזהות את כל בעלי הפשפשים לפי העקיצות על הפנים. מסתבר שמיטות הברזל דאז ובעיקר בפינות שלהם התכנסו מושבות ענקיות של פשפשים מוצצי דם, שהתמקמו בחריצים מבלי שיד אדם תגיע אליהם. בלילות הם יצאו לטרף ומצצו את דמם של הישנים ותושבי השכונה תרמו דם מבלי שידעו על כך. כל בוקר הילדים יצאו חבולים מן המציצות הללו.

בהיעדר חומרי ניקוי כמו בימינו. אז היו סבון מנורה תוצרת בית חרושת שמן או בקבוקים מאולתרים של אקונומיקה חריפה. כל אלה לא עשו רושם על הפשפשים שהמשיכו למצוץ ולטייל על הקירות ובתוך הקירות. המושיע האמתי בשכונה היה משה הפחח, שהיה לו פרימוס יד בעל להבה של להביור ששרף כל מה שעמד בדרכו, אפילו פשפשים מוצצי דם. תמורת סכום לא משמעותי הוא שלח את הלהבה אל פינות מיטות הברזל ועד מהרה עלה ריח סירחון של פשפשים ומי שלא הריח פשפש חרוך לא הריח גועל מימיו.

אמי שאת רוב חייה בלתה בניקיון הבית וקרצפה אותו מבוקר ועד ערב, כל הימים התלוננה על השכנים המלוכלכים שלא פותחים חלון לאוורור, פחדה פחד מוות שהפשפשים שלהם ייצאו לטיול של מנחה ויגיעו בהמוניהם אל ביתנו. בעיקר היא חששה מניקיון האביב של השכנים המוציאים את המיטות והמזרנים לאוויר החופשי. היא תחמה את הכניסה לביתנו בקו של ליזול מחניק שעליו שפכה גם אקונומיקה. כל פשפש שהעז להתקרב, שילם בחייו ונשמתו נחה מנוחת עולם בארץ הפשפשים המתים. לאחר שהבית נוקה וסויד שתלו בבית כמה פיסות חמץ כדי שהברכה על בדיקת חמץ לא תהיה לשווא. חיפשנו לאור הנר וכשהאבדה כולה נמצאה ולא משהו זולתו היה ברור שהבית הוכשר סופית. רק אז

הורידו מהבוידם את כלי הפורצלן תוצרת סין ויפן, כלי כסף וגביעים ומפות רקומות. כולם יפים להפליא, וכמובן את הסירים והמחבתות שבהם השתמשנו רק מפסח לפסח. רק אז הבנו מה פירוש הביטוי "ריח של ניקיון".

הא לחמא עניא – לחם עוני מהו?

העוני בירושלים היה כה גדול בהשוואה לימינו. הפלחים והפלחיות מכפרי הסביבה באו בהמוניהם וחיפשו לחם חמץ. את כל הלחם היבש והעבש נתנו לפלחים שאכלו אותם בתיאבון רב ואת העודף לקחו להזנת ילדיהם ובעלי החיים במשק הקטן שלהם. הלקח שלנו היה: שלא רק בעושר יש הבדלים בין עשיר לעשיר יותר אלא גם בעוני יש עניים ויש גם 'לחמא עניא'.

מצה שמורה וחרוסת

היום בעידן של מוצרי תעשייה מייצרים מצות בכל מיני טעמים, עם ביצים ובלי, ומאפי פסח בכמויות שלא אוכלים כל השנה. שפע הבצקים הוא כה גדל עד שאנו מתגעגעים לפיסת מצה פשוטה ובלי חכמות. עוגות של כל השנה לובשות הכשר של 'כשר לפסח בהשגחת בד"צ' ואתה שואל איפה חוויית הפסח של פעם, שלכל היותר מרחנו שוקולד למריחה על זנב מצה וקראנו לזה עוגה של פסח.

ההכנות הגיעו לשיאם לקראת 'מצה שמורה' ושימוש ב'מים שלנו' שנשאבו ממעיין ליפתא. לא הבנתי בילדותי מה פירוש 'מים שלנו'. מאיפה יש מים שלנו ומים שלהם והרי כולנו שואבים מים כל השנה מן הבור או מן הברז השכונתי האחד והיחיד שממנו קנינו מים פעם בשבוע ומילאנו את הפחים. איש לא הסביר לנו. עד שלימים בגרנו ולמדנו שמדובר במי מעיין שנשאבו יממה קודם והם לנו בבית לילה שלם כנראה כדי שכל המוצקים ישקעו בתחתית המיכל. ומהי 'מצה שמורה'? מי שומר עליה - הגפירים, הנוטרים עם הקולפאקים?. עלינו בקושי הם שומרים. אני אוזר אומץ ושואל את המלמד בתלמוד תורה ולהפתעתי הוא אומר:

"יפה שאלת בני" והוא מסביר כי חודשים ארוכים לפני פסח מבודדים את גרגרי החיטה שיהיו נקיים ורחוקים ממקורות מים. כל גרגר זר או שבור סולק. החיטה נבדקת שלוש פעמים. מכשירים טחנת קמח מיוחדת לפסח. שם טחנו סמוך לפורים את החיטה ומן הקמח הפיקו מצה שמורה בטאבון".

אני בולע במבטיי את אופי המצה שמורה. שלושה גברים לבושים לבנים, שרים מפיוטי ה'הלל'. אחד לש, השני מרדד את הבצק והשלישי אופה. אין זריזין בין בעלי מלאכה כמו אופי המצה השמורה ערב פסח. בזריזות רבה, תוך רגעים ספורים, לשו את הבצק, רדדו אותו והכניסו אותו לתנור חומר שנבנה במיוחד למצה השמורה של פסח. מה פלא שהמצה שמורה יקרה כל כך. את שרידי המצה השמורה שמרנו כל השנה כקמיע וכהגנה עלינו מפני עין רעה וכסגולה להצלחה בעבודה ובלימודים. מצה שמורה וחרוסת תעשייתיות היו כבר בילדותנו. בארגז שהיה קשור לצווארנו הסתובבנו ערב פסח בשוק והכרזנו "מצה שמורה וחרוסת" ומכרנו לכל מי שלא יכול היה למצוא מצה שמורה אוטנטית וחרוסת אוטנטית. אנחנו לא נגענו בהם אלא הכנו במו ידינו. התחביב שלי עד עצם היום הזה הוא הכנת חרוסת, שיהודי פרס ואפגניסטן קראו להם 'חאלק', זכר לבוץ שממנו בנו העבדים העבריים במצרים את בתי העיר גושן. בחרנו אגוזי מלך, שקדים, לוז, צמוקים, רימונים, תפוחים ותמרים, כתשנו אותם במכתש נחושת מיוחד לפסח. מכל עבר נשמעו צלצולי מכתשי הנחושת. הוספנו יין ביתי וזנגוויל והל ובליל הסדר התענגנו על חרוסת טעימה שאותה אכלנו בהיחבא כל חג הפסח כשאנו כורכים מצה ומרור וחרוסת כמנהגו של הילל הזקן.

הלוקס בליל הסדר. 60 איש מסביב לשולחן אחד.

התאווה שלנו כיום לאור אינה יודעת גבולות. פלורוסנט, הלוגן, לד, נברשות ותאורה מסנוורת עיניים של מאות ואט. מישהו חשב שאת התנ"ך ואת הפילוסופיה היוונית ואת

המוסיקה הקלאסית ואת יצירות הספרות הקלאסיות כתבו הקדמונים לאור עששיות שמן ואחר כך לאור 'למפות' של נפט. החשמל בימינו הקטין את איכות היצירות והגדיל את התאווה לאור שחשפה את כל הפגמים והסדקים בבית ובמשפחה. בילינו את ילדותנו בקריאת ספרים לאור עששית נפט, שהאור שלה היה מועט ומהר מאוד הזכוכית הייתה מפוחמת. אני שהייתי תולעת ספרים קראתי לתוך הלילה לאור העששית. אבי היה גוער בי: "יאללה תלך לישון, אתה גם מקלקל את העיניים והאור מפריע לישון". איזה אור ואיזה בטיח'. רק בפסח נהנינו מכמות מופלגת של אור. אחי המומחה ללוקסים הדליק לנו את מנורת הלוקס שסיפקה בדמיוננו את אור שבעת הימים. כך ראינו לאור הלוקס את הקירות המסוידים ואת ציורי הפרחים שהסייד עשה לנו בשבלונות שלו. ראינו גם את הסדקים. שולחן הסדר והמפה הלבנה שעליו ושפע המזון נראו בעינינו קסומים לאורו של הלוקס. הסיד והצבע הטריים וניקיון האביב כבשו את ליבנו לאור הלוקס. בינינו לבין עצמנו, הלוקס עם כל תפארתו היה לא יותר ממנורה 50 ואט. מי מאתנו היה מסתפק בימינו באור זעום כל כך? בעיניי היה זה האור הגדול ביותר והמרשים ביותר שהכרתי בימי חיי. התאווה לאור הולכת וגדלה.

גרנו בחדר ענק בשכונת הבוכרים. אולם רחב ידיים עם תקרה גבוהה מאוד, פי שניים לפחות מהתקרות בימינו. סדר היה סדר. איש לא חשב על הליכה למלון. כ- 60 איש ואישה ושפע של ילדים הסבו מסביב לשולחן, שנוהל ביד רמה על ידי אבי המשפחה. איש לא קם מן השולחן לפני שסיימנו בשירת 'לשנה הבאה בירושלים הבנויה'. קיימנו את הפסוק 'כל דיכפין ייתי ויכול', כל נצרך יסב עמנו ויאכל. חלק מן המסובים היו אורחים – אלמנות או אנשים עריריים שביום זה יכלו ליהנות מאוכל טוב ומשמחה של ממש.

מחזה 'יציאת מצרים' עם האפיקומן על כתפם של הבנים.

איש במשפחתנו אינו מחזאי ואינו במאי, אבל באופן הטבעי ביותר ביימנו והצגנו מחזה של יציאת מצרים. הגברים הצעירים והילדים יצאו מן החדר, קשרו לגבם במטפחת את האפיקומן, נטלו מקל סבא בידם. משה רבנו דפק על הדלת.

- "מי דופק בדלת?" , שאל אבי המשפחה.

- "משה רבנו ובני ישראל"

- "מאין באתם?", שאל אבי המשפחה.

- "מארץ מצרים באנו, עבדים היינו לפרעה במצרים. ויוציאנו ה' אלוהינו משם ביד חזקה ובזרוע נטויה ואילו לא הוציא הקב"ה ממצרים היינו משועבדים לפרעה במצרים".

- "ולאן אתם הולכים?", שאל אבי המשפחה.

- "אל ארץ ישראל, ארץ זבת חלב ודבש".

- "פתחו את השער ליוצאים מעבדות לחרות ויסבו עמנו לסעודת ליל הסדר", הכריז אבא. השער נפתח וחבורת היוצאים ממצרים נכנסה, צרורותיה על שכמה והיא שרה מתוך ההגדה: "עבדים היינו לפרעה במצרים".

פעמים רבות ראיתי ולקחתי חלק במחזה הקטן הזה ותמיד התפעלתי מחדש, כאילו אנו יצאנו ממצרים.

'דיינו' עם זנבות בצל

נכון, אם אתה הצעיר בבנים אתה יכול לגנוב את ההצגה ולצייץ בקול גבוה: מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות?.

והאימהות היו אומרות: "מאשאללה, בלי עין רעה..."

הפיוט שבאמת אהבנו היה הפיוט 'דיינו'. כל אחד מבני הבית חטף מן השולחן זנב בצל שאימא הכינה בכמויות גדולות מבעוד מועד. כל אחד מן המסובים לקח זנב בצל ובו הצליף באחד המסובים לפי בחירתו, ממש כמו שהשוטרים המצריים שהצליפו בעבדים במצרים: "אילו הוציאנו ממצרים – ולא עשה בהם שפטים" (וכולם יחד צועקים: דיינו) ובכל פעם שאמרו 'דיינו' הצליפו זה על זה. כולם יצאו חבולים

וזאת הייתה השעה להתחשבנות משפחתית.. בסופו של יום, כפי שאומרים היום, נשארנו ללא בצלים, חבולים אך מאושרים בציפייה ל'דיינו' של השנה הבאה.

עשר המכות כסגולה לפגוע בשכנים רעים

ממש כמו בטקס מאגי, לחש אבי המשפחה את עשר המכות. מכה מכה – דם, צפרדע, כינים וכו' ובכל מכה שהזכיר יצק טיפת יין לכלי שאין צורך בו. במכה העשירית כבר היו בכלי הזה טיפות יין שסימלו את עשר המכות והן היו מסוכנות לכל מי שנגע בהן. או אז הרשעות שלנו חגגה. אם היה שכן בחצר שהיה אלים וגרם לצרות היו בחשאי שופכים את טיפות היין האלה בפתח ביתו, כסגולה שהברנש יסתלק לנו מהעיניים ולא משנה איך.

צדיק שמעון בילדותנו

בקוצר רוח חיכינו לאסרו חג של פסח, במזג אוויר אביבי יצאנו הוריי ואני לפיקניק ב'צדיק שמעון', הנקרא כיום 'שייח' ג'ראח'. המקום היה אהוב מאוד על הוריי ואבי רכש שטח קרקע במקום עוד בימי התורכים. מדי שנה אבא היה מקבל מהפלחים בתמורה לזריעת השטח שלו כמה שקים של חיטה.

המוני בית ישראל הגיעו לצדיק שמעון - מטע זיתים צמוד למערת הקבר של שמעון הצדיק, הדלקנו נר נשמה וביקשנו בקשות ומשאלות. ובעיקר באנו לחגוג ולשמוח בפיקניק שמח עם המוני בית ישראל.

בשדות שמסביב גידלו הפלחים חומוס והפיקו מהם 'חַמְלֶה מַאלַנֶה' – צרורות של חומוס טרי בתוך תרמילים. רוכלים צלו אותם על רמץ פחמים וטעמם כטעם צפיחית בדבש. תמונה בלתי נשכחת של עשן, דרבקות ריחות של צלי בשר, עראק להרמת מצד הרוח, ושירה בערבית, בעברית ובלדינו. לנו הילדים הייתה אטרקציה בחצי גרוש - 'גלגל ענק' לעניים. הפלחים המקומיים לקחו ארגזים ריקים של תפוזים ויצרו מהם גלגל 'ענק' פרימיטיבי שלא עבר בגובהו את צמרות עצי

הזית, אבל אנו הילדים היינו בטוחים שהגענו לשמים. הסתובבנו בשטח בחופש מוחלט לקול צעקותיהם של הפלחים הערבים: 'אֶתְלַעוּ מִן זַרִיעָא' (צאו משטח המזרע) וגירשו אותנו משטחי המזרע.

לאחר מלחמת העצמאות כשהר הצופים נותק מירושלים, עבדתי כנער בהוצאת מאגנס. מדי שבועיים נסעתי בשיירה של האו"ם במכונית משוריינת שעליה שמרו לגיונרים ירדנים חמושים. הורדנו ספרים שנתקעו בהר הצופים. תמיד פחדנו שהליגיונרים ישתגעו וייפתחו עלינו באש. בדרכנו להר הצופים, השיירה יצאה מהעיר החדשה, עברה דרך מעבר מנדלבאום להר הצופים. בצדיק שמעון (שייח' ג'ראח) המטירו ברד של אבנים על המשוריינים.

מערת שמעון הצדיק וסביבותיה, כ-18 דונם נרכשה על ידי ועד העדה הספרדית בירושלים לצורך הקמת שכונת מגורים, בשנת 1890 בנתה העדה הספרדית בצפון האתר, במדרון מעל הקבר המיוחס לשמעון הצדיק, שישה בתים למעוטי יכולת שכונו "בתי הקדש שמעון הצדיק", בסמוך להם נבנו בתים פרטיים. יתרת השטח הוחכרה לעיבוד חקלאי ולמסיק זיתים. בשנת 1916 התגוררו בשכונה 13 משפחות המונות 45 נפשות.

לצד שכונה זו נבנתה בתחילת המאה ה-20 שכונת נחלת שמעון, שנרכשה על ידי הבנקאים יוהנס פרוטיגר ויוסף נבון ופותחה בתחילה על ידי יוסף מיוחס ואחרי כן על ידי ניסים אלישר ובצלאל קופל קנטרוביץ. עשרות משפחות יהודיות הקימו את בתיהן על השטח שנרכש, וערב מאורעות תרצ"ו (1936) חיו במקום מאות יהודים. עם פרוץ המאורעות ברחו היהודים מהאזור, אך שבו לבתיהם כעבור חודשים אחדים.

במלחמת העצמאות סבלו תושבי השכונה מהתקפות מצד שכונת שייח' ג'ראח. ב-7 בינואר 1948 נרצחו שלושה יהודים ואחרים נפצעו מיריות של הכנופיות הערביות. ב14 במארס 1948 פינו הבריטים את תושבי שכונות

"שמעון הצדיק" ו"נחלת שמעון" מתוך דאגה כביכול לחייהם. בד' בניסן (13 באפריל) נהרגו בשיירת הדסה 78 אנשי צוות בית החולים "הדסה" והאוניברסיטה העברית. כוחות של פלמ"ח "הראל" שחשו לעזרתם נהדפו על ידי הבריטים. בחול המועד פסח כבש הפלמ"ח את שייח' ג'ראח ושטח השכונות היהודיות. הבריטים הכריחו אותם לסגת בנימוק שציר התחבורה העובר שם נחוץ להם. ונתנו את מילתם שיעדכנו לכשיסיימו להעביר את גייסותיהם משם. בעוזבם עדכנו רק את הערבים שמיהרו והשתלטו על המקום, ושטח השכונה עבר לשליטה ירדנית.

בין תל-ארזה לשכונת הבוכרים

עירית מלברגר-אמינוף, "ילדה אחת מתל ארזה –

ילדות ירושלמית"ירושלים התשפ"א, 2021, 218 עמ'.

"את חיי ארצה לסיים כשהעומדים על קברי ישירו לי. כבר ציוויתי לילדי אילו שירים אני מבקשת שישירו על קברי... כאשר יקראו, יצחקו כהרגלם, שיצחקו! לא מזיז לי!" כך כמעט מסיימת את האוטוביוגרפיה שלה, ספר זיכרונות בפורמט אלבומי מפואר – ד"ר עירית מלברגר-אמינוף – סופרת, מרצה וחוקרת מחשבת חז"ל וספרות התלמוד

והמדרש. שלא כספרי המדע הרציניים שלה, בספר זה, שהוא סיפור של תקופה, נושבת רוח קלילה. עין צוחקת ועין מזילה דמעה. סיפורה של ילדה יפה מבית טוב בשנות הארבעים, החמישים והשישים. תחום השיפוט שלה הוא רחוב דוד בתל-ארזה. בתחילתו של אותו רחוב גרתי אני בחצר מוסיוף בשכונת הבוכרים. על אף הקרבה הגיאוגרפית עולמותינו היו שונים לחלוטין. היא בת להורים יוצאי פולין, שחלק ממשפחתם נספה בשואה, והחברה הסובבת אותה בילדותה בשנות הארבעים והחמישים הייתה רחוקה מזרח ממערב משכונת הבוכרים. לתל-ארזה הייתה קירבה גדולה יותר לכרם אברהם, שכונה המתוארת בספרו של עמוס עוז 'סיפור על אהבה וחושך'. היא פעילה בקן של השומר הצעיר. בסביבתה גרו זה לצד זה רוויזיוניסטים לצד סוציאליסטים חברי מפא"י ומפ"ם והשכונה נשמה חילוניות. כאן גרו עמוס עוז, שנולד למשפחת קלוזנר ברחוב עמוס, כאן התגוררה ברחוב צפניה הגננת המשוררת זלדה (שניאורסון). בגאולה הסמוכה גר חיים באר. מאז כרם אברהם שינתה את אופייה לחלוטין. האוכלוסייה החילונית פינתה את השכונה לטובת אוכלוסייה חרדית.

שכונת הבוכרים הצבעונית הייתה אז זירה אין סופית של סיפורים ואגדות, שהעסיקו את עגנון, בורלא, יהודה האזרחי, דן בניה-סרי ובן-ציון יהושע ואחרים. אותו רחוב ואותה שכונה וסמיכות גדולה כל כך לתל-ארזה ולכרם אברהם – ובכל זאת חומה בלתי נראית הפרידה בין השכונה הבוכרית-פרסית-אפגנית, שומרת מסורת, צבעונית, שנחשבה לשכונה היפה בירושלים ואולי גם מחוצה לה. וראה זה פלא, בקצהו של אותו רחוב (דוד, כיום רחובות הבוכרים) היו חיים שונים לגמרי. שכונה של יוצאי אירופה. כאן שכן לאחר מלחמת העולם הראשונה 'בית הפקידים' שבו גרו ראשי היישוב וביניהם יצחק בן-צבי ורעייתו רחל ינאית, משה שרתוק, יוסף קלוזנר, אלתר דרויאנוב ועוד רבים וטובים. לאחר הקמתן של בית הכרם, רחביה ותלפיות החלו מנהיגי היישוב נוטשים את השכונה.

מעון ילדותה של עירית הוא תל-ארזה, חורשת שנלר, כרם אברהם. ממש כמו במחוזות ילדותו של עמוס עוז ב'סיפור על אהבה וחושך'. לא אחת הוריה ערכו קניות בשוק הבוכרים וביקרו מכרים שנקלעו לשכונת הבוכרים. כותבת עירית: "רחוב דוד – ערש ילדותי – ...ראשו נעוץ בליבו של שוק הבוכרים, בחצר הגדולה שבה גרו בין עשרות משפחות הבוכרים והפרסים גם חבריהם של הורַי משפחת קנטור – אשכנזים גמורים... ההליכה אל משפחת קנטור הייתה לי תמיד כטיול שנתי לאורך הרחוב שאין לו סוף. סופו של הרחוב היה על גבול תל ארזה. שם, בקטע האחרון של רחוב דוד, גדלתי." (85). מסתבר שהמציאות חזקה יותר מכל פער. אם הילדה מתל-ארזה לא תמיד הגיעה לשכונת הבוכרים, השכונה הגיעה אל עירית מלברגר מהשומר הצעיר, כשהחלוץ המרכזי של בית"ר ירושלים אהרן אמינוף, בן להורים בוכרים ויליד שכונת הבוכרים, התאהב בילדה האשכנזייה היפהפייה מתל-ארזה ונשא אותה לאישה. עד מהרה עירית מלברגר-אמינוף מתוודעת לתרבות הבוכרית בבית הורי בעלה. היא סופגת את התרבות הבוכרית, מתרשמת מהתרבות החומרית, מקשיבה לסיפורי-עם ולפתגמים, ומוציאה לאור קובץ סיפורי-עם מבוכרה: 'האמיר והאלמנה היהודייה' ואת ספרה 'קל"ז פתגמי חכמה מבוכרה היפה', שאותם רשמה בבוכרית ובתרגום עברי מפי קרובים חברים וידידים בני העדה הבוכרית. ביטוי למהפך בחייה היא כותבת: "כילדה קטנה ידעתי שיש אנשים סתם ויש בוכרים. ידעתי שיש רחוב דוד ויש שכונת הבוכרים, ידעתי כי כשהולכים אל סופו של רחוב דוד, או אל תחילתו ליתר דיוק, ומגיעים אל השוק, הולכים לראות את הבוכרים. לא העליתי על דעתי שאהיה 'בוכרית של כבוד' בעדת הבוכרים, שאשא שם בוכרי כל ימי חיי ואחלוק את חיי עם צבר ישראלי ממוצא בוכרי. הבוכרים שפגשתי אז היו לבושים אחרת, דיברו אחרת ונראו אחרת." (108). לימים בעלה אהרן אמינוף, החלוץ המרכזי של בית"ר ירושלים לשעבר, כיהן כמזכיר של שלוש ועדות חקירה ממלכתיות: ועדת עציוני, ועדת ויתקון

וועדת אגרנט, והתקדם לכהונת סגן נשיא בית המשפט המחוזי בנצרת.

הספר מלא סיפורים ואנקדוטות, פרשייה רודפת פרשייה – השיירה בדרך להר הצופים, שבה נהרגו 78 מאנשי האוניברסיטה והדסה וביניהם נהג האוטובוס, אביו של הזמר אברהם פררה. צליפות מ'הבית הלבן' הלא הוא בית הספר לשוטרים של המנדט הבריטי הסמוך לגבעת התחמושת. אביה מסרב לתקן את החורים מפגיעות הפגזים וקורא לחורים של הפגזים 'פצעי השחרור שלנו, ופצעי שחרור לא מחליפים." ביום נפילת העיר העתיקה (28.5.48) מגיע אבא של איליה ויושב בחצר על פח, "כשהוא המום והלום, לא זע ולא נע, ונדמה היה לי כי הוא ירמיהו הנביא המבכה את חורבן ירושלים" (47). בנדודים בין מקלט למקלט נחשף פרצופם של אנשים. חלקם מטים שכם ועוזרים וחלקם חושפים אנוכיות בימים של מלחמה. מאחורי הקלעים מסתבר שלמרות חילוקי הדעות היו בסתר קשרי רעות בין אנשי 'ההגנה' לאנשי אצ"ל ולח"י. ההתקדמות בזמן בספר מלווה במלחמות: שנות הארבעים העקובות מדם, מלחמת העצמאות (1948), מלחמת סיני – מבצע קדש (1956), מלחמת ששת הימים (1967) ובין המלחמות היא שוטחת סיפורי חיים.

הספר "ילדה אחת מתל ארזה (ילדות ירושלמית)" מאת ד"ר עירית מלברגר-אמינוף הוא סיפור של תקופה. אוטוביוגרפיה של ילדה ונערה שגדלה עם המדינה בדרך ועם המדינה בשנותיה הראשונות. זהו סיפור של שיבה מאוחרת אל מחוז זיכרונות, חלום ושברו, צער על אובדן. היא כותבת: "היום, כששוקעת השמש בערב שבת, אני חוזרת בגעגועים אל הילדה מתל ארזה, ורואה לנגד עיניי את צמרות הברושים באור אדמדם בהיר, כמו נרות דולקים. כשנעלמת השמש, הם נראים לי כדמויות לבושות בגלימות שחורות, באור הערב.".

עירית עזבה את ירושלים לטובת משרה של בעלה. היא חיה בעמק יזרעאל אך ליבה נשאר בירושלים "ובלילות אני חולמת את העיר של ילדותי," כך כתבה ב'שיר חקוק באבן' המוקדש לאחיה אהוד. אף שהספר מביא סיפור אישי, הוא בראש וראשונה ראי של תקופה, הכתוב בצורה מושכת לב. סוד שיח אישי הנחשף בפני הקוראים.

חדשות בן עזר, גיליון מס' 1706, י"ב בטבת תשפ"ב, 16.12.2021

מהווי השכונה

ד"ר שמריהו לוין – הרוקח שידע לרקוח

הבניין שבו שכן בית המרקחת של האַפּוֹטֵקָאִי ד"ר שמריהו לוין (רחוב יואל 13-15-פינת רחוב עזרא 1) נמחק מעל פני האדמה ובמקומו הוקם מרכז תורני מפואר של ש"ס, בניצוחו של המחזיר בתשובה הרב ראובן אלבז. מעל הכניסה התנוסס השלט 'בית מרקחת רחובות'. עלינו בדחילו ורחימו במדרגות האבן המצוחצחות וכבר בכניסה הרחנו ריח עז של תרופות. סביב סביב, מוגנים בארונות זכוכית, היו טורים אין סופיים של צנצנות חרסינה לבנות שעליהן נרשם שם התרופה בלטינית. מסביב על כיסאות עור ישבו הפציינטים בסבלנות אין קץ עד שהתרופה תהיה מוכנה. ד"ר שמריהו היה שייך לדור הרוקחים שרקחו תרופות ולא מכרו אריזות. איש לא העז להמרות את פיו. הוא היה מומחה הרבה יותר מסתם רופא משפחה והמלצותיו הרפואיות כנראה הותירו אותנו בחיים. הוא נטל קורטוב של סם מרפא מצנצנת מתאימה, הוסיף אבקה מצנצנת שנייה ושלישית ורקח תרופה, לפי רצפט שקיבל. על הדלפק עמדו מוגנים מאחורי תיבת זכוכית מאזני שקילה רגישים במיוחד, שבהם שוקלים אבני חן יקרות, ולצדם מכתש ועלי עשויים חרסינה לבנה, שבהם כתש את התרופות. ד"ר שמריהו, יהודי שמנמן ונמוך

קומה עם זוג עיניים כחולות גדולות כשתי גולות ורעמה מתפרצת לצדדים בסגנון בן-גוריון ומותירה במרכז הראש הגדול קרחת מרשימה שכולה כבוד. כך הצטייר בעינינו רוקח מדופלם. היה לו חיוך מסביר פנים ונוסך ביטחון, גם נערות ביישניות יכלו להיכנס לקנות קרמים ומשחות. מאחוריו הייתה מגירה עם ציור גולגולת ועליה X ונכתב באותיות גדולות POISON – רעל. כתובת מפחידה שנסכה בנו חרדה וחשש. אחד אחד ובשקט מופתי עלינו על המאזניים הלבנים והגבוהים – רגלינו דורכות על המשטח ועינינו נשואות למשקולות בגובה העיניים של הקילו-גרם ושל הגרם, הסטנו את המשקולות על השְׁנָתוֹת המתאימות ונשקלנו. המשקל המרבי המותר בשקילה – 180 ק"ג. היינו כנראה צנומים מאוד ומעולם לא יצא פתק שעליו כתוב: 'נא לעלות אחד אחד'. בכל ביקור גם בדקנו אם גבהנו בכמה סנטימטרים.

כבר אז היו צעירים שצרכו אמצעי מניעה ['פְּרֶזֶרְבָּטִיב' בלשון אותם ימים]. הם עמדו כעניים בפתח והתביישו לבקש את משאלתם. ד"ר שמריהו קלט כהרף עין עם מי יש לו עסק, הביט בהם בעיניים שובבות, חייך את חיוכו, השתמש בקוד הידוע, ואמר: "בחורצ'יק ארזתי לך שקית של מלח אנגלי. שיהיה לך לבריאות!"

המכולת של גנסין

הריחות הבוקעים מהמכולת הם סימן היכר למוצאו האתני של הבעלים ושל ציבור לקוחותיו. לגנסין, בעל ברט לראשו ושן זהב בפיו, מגולח למשעי, הייתה מכולת עמוסה לעייפה במצרכים שנדרשו על-ידי אשכנזים חרדים וחילוניים ולצדם יְקִים יוצאי גרמניה. ריחות של דג מלוח – ה'הֶרינג' בחביות עץ, דגים כבושים עם עלי דפנה וגרגירי פלפל אנגלי. מלפפונים בחומץ וכרוב בחומץ עם קורטוב סוכר קידמו את פנינו. צנצנות חרדל וחָ'רֶן [חזרת]. חולים דיאבטיים זכו תמורת אישור מיוחד לקנות אצלו שוקולד ומצרכים אחרים נטולי סוכר. עובדות משק הבית המזרחיות שעבדו בבתי

אשכנזים היו נשלחות על-ידי ה'באלעבאסטע' Balebosteh)) לקנות מגנסין לארוחת הצהריים כמה לחמניות, כמה מלפפונים בחומץ [ספרדים אכלו מלפפונים כבושים במלח] ומאתיים גרם לָקֶרְדָה טורקית משובחת לארוחת הצהריים לבוסית ו'לתימניה שלה' או ל'פרסיה שלה' [כינוי לעוזרת בית]. בשכונה היו אז קומץ של אשכנזים, חלקם חרדים וחלקם חילוניים שעבדו במוסדות הלאומיים או היו פקידים מנדטוריים, או שוטרים, בשכונה שרובה מאוכלסת פרסים, בוכרים, ואפגנים. גנסין היה בעיקר ספק המזון של האשכנזים. חוץ מעברית ויידיש הוא גם ידע כמה משפטים בבוכרית ובפרסית שאותם זרק לצורך ושלא לצורך במבטא אידי.



צומת רחובות הבוכרים-רחוב יואל-בצלאל אשכנזי. במרכז: בית המלאכה של הפחח ששון. יושב בפתח החנות: מולא אליהו אליאס. מימין: פחח ומתקן פרימוסים אליהו. משמאל: התנור של סראחי הקווקזית, ברוך הספר (כיום מוכר פלאפל)

העיישׁ-תנור של אגאבבא (לאפה בתל-אביבית).

וממולו מכלול בתי הכנסת מוסיוף וחצר מוסיוף



האופה הקווקזית.

סראחי הקווקזית אפתה מבוקר ועד ערב פיתות שחוררה בהן חורים עם זר של נוצות. לא רחוק ממנה היה אנו הילדים פחדנו ממנה פחד מוות בעיקר כשהיא רדפה אחרינו ערב ל"ג בעומר בהאשמה חמורה שהילדים לוקחים לה ללא רשות עצים מהמחסן. סמוך לל"ג בעומר גררנו עצים שנפלו בסערת שלגים בחורשת שנלר. בנוסף, עברנו מבית לבית וביקשנו תרומה של חצי בקבוק נפט. לא אחת שיבשה לנו סראחי את מדורת ל"ג בעומר שעליה טרחנו כל כך. ביום שישי לפני כניסת השבת הבאנו לתנור של סראחי את סירי החמין שהתבשלו כל הלילה על רמץ גחלים. בבוקר לאחר תפילת השבת באנו לקחת את סיר החמין ומצאנו שכמה 'בעלי תושיה' החליפו 'לא בכוונה' את הסיר הדל שלהם בסיר עשיר בבבשר ובביצי 'חמינדוס'. חלפו שנים, סראחי כבר לא עמנו ואת מקומה בתנור תפסו אליהו ואשתו הבגדדים שאפו לנו פיתות עיישׁ-תנור פריכות וריחניות. גם אליהו ואשתו כבר שווקו חיים ואנחנו נותרנו בלי פיתות. השבוע התבשרנו שאברך ממאה שערים מקים כאן קונדיטוריה בסגנון העיירה במזרח אירופה ועד מהרה במקום לחם קווקזי ועיישׁ תנור נאכל עוגיות לֶקַח ('לעקעך') ו'רוֹגַאלַך' (ראגעלעך), לפשטידת 'קִיגֶל/קוּגֶל' ואפילו לחלות מתוקות לשבת.

משפחה לתפארת בחנות מתגוררת

הרבה כוכי מגורים חשוכים שהיו בילדותנו הפכו לימים לבתי עסק קטנים. במורד רחוב יחזקאל, לרוחבה של שכונת הבוכרים היו כוכי מגורים של העניים המרודים. הם חיו בחשיכה. בהצצה פנימה ראינו ערימות של סמרטוטים. בשונה מהמתואר, משפחה ברוכה גרה בתוך חנות. משמאלה ומימינה היו חנויות. אבי המשפחה היה יהודי צנום ונמוך קומה, שעבד למחייתו כסייד. אשתו בעלת שיער ג'ינג'י מסולסל נראתה בעינינו אשכנזייה. בחנות-דירה התרוצצו ילדים בגילאים שונים. את הבת הגדולה, כבת 12, יפה במיוחד, פגשנו במוצאי שבתות בסניף בני עקיבא ברחוב החבשים [לימים רחוב אתיופיה], לא הרחק מספריית בני-ברית, כשבנים ובנות קיימו במוצאי שבת פעילות משותפת בבני-עקיבא שלפני ההקצנה. רקדנו בהתלהבות ריקודים מעורבים ['בן לוקח בת ובת לוקחת בן'] וציפינו למוצאי השבת הבאה. לא העזתי לשאול את הפרטנרית שלי לריקוד, שאותה ליוויתי ל'דירת החנות': איפה המטבח? איפה המקלחת? איפה השירותים? חידה שלא מצאתי את פתרונה עד היום – איך משפחה לתפארת מתנהלת בתוך חנות?

דפוס 'התחייה' – רנסנס בעולם שעמד מלכת

בכל פעם שהגעתי לבית הדפוס 'התחיה', ברחוב יואל 12, הוסבר לי שהתחיה משמעה 'רנסנס', בשכונה שהזמן עמד בה מלכת. שמעתי את הרעש המונוטוני של מכונת הדפוס וצפיתי בדפים הנפלטים ממנה והייתי נרגש עד דמעות. שאלתי את ה'בחור הזעצער' (סדר הדפוס): 'תגיד, איך המכונה יודעת שנגמרה שורה ומתחילה שורה חדשה?' הוא צחק על טיפשותי ולא השיב לי, אך נראה שהתפעל מסקרנותי והעניק לי מתנה נפלאה – שורת עופרת, שנשאה את שמי בכתב ראי. עיניי אורו כשמרחתי דיו על שורת העופרת וקיבלתי את שמי בדפוס שחור על גבי לבן. בלי להתבייש חיטטתי בפח האשפה של 'התחייה' ואימצתי לעצמי דפים בתפזורת של מחברות ופנקסים פגומים.

תפרתי אותם בחוט ומחט של אימא ועל המחברות והפנקסים כתבתי סודות כמוסים וציירתי את אברהם ושרה בפתח האוהל עם המלאכים, את יצחק פוגש את רבקה ואת יעקב איש תם ויושב אהלים, שיודע לעשות שנים-עשר שבטים ודינה אחת שחמור בן שכם עשה בה מעשה רע. פעם נתתי את דמי הפורים שלי לאדון 'התחיה', תמורת מחברת שלימה וחדשה, שאותה עטפתי בעטיפה חומה שמאחוריה היה לוח הכפל ומלפניה תמונה של קיבוץ כינרת והמושב נהלל. ב'התחיה' הדפיסו ספרי קודש ובסתר גם ספרי חול. כאן נרקם החלום הפרטי שלי, שאולי יום אחד ידפיסו גם ספר שלי. כעשרים מטרים מ'התחיה', קרוב לשערי פינה, פעל לימים דפוס 'צור אות', שסידר והדפיס ספרים. שניים מספריי סודרו ונדפסו בדפוס זה.

מלחמת ק' בק' – קצבים נלחמים על פרנסתם

מי שלא ראה קצב בכעסו – לא ראה כעס מימיו. משפחת ח'אק-שור [=רוחצי עפר להפקת זהב] היא משפחה אפגנית, ששינתה את שמה לכהן-שור. הייתה זאת משפחת קצבים ענפה, שלכמה מבניה היו אטליזים, שהתחרו זה בזה. מקרר חשמלי תעשייתי עוד לא היה באטליזים והם הסתפקו במקרה הטוב במקררי קרח. רוב שעות היום היו פלגי בקר וצאן תלויים על אונקלים ומאוורר גְדַל-זרועות הסתובב בתקרה הגבוהה וצינן את הבשר וניסה לשווא לגרש זבובים שעטו על הבשר. מן המאוורר השתלשל סרט נייר ארוך, שעליו מרוח חומר מתקתק דביק שצד למוות את הזבובים הלכודים בו. כשאימא שלחה אותי פעם לקצב ואמרה: 'תראה אם לקצב יש רגל של פרה'. התחלתי לצחוק כי נזכרתי בג'וחה התמים, שחזר מהקצב ואמר לאמו: 'אימא, לא יכולתי לראות אם יש לו רגל של פרה כי הקצב היה עם מגפיים'. המריבות הקולניות בין הקצבים, שאחזו בידם סכינים ארוכות לצורך עבודתם, החרידו אותנו הילדים מחשש שייפגעו זה בזה ואולי גם בנו. חוץ מאיומים וקללות הם לא נקפו אצבע. אוצר המילים הבוטות והחרפות

שהשתמשו הקצבים בשעת כעסם ראוי שייגנז ולא ייצא מתחום האטליז. לאימא היו קשרים טובים עם הקצבים שהשאילו לה את האונקלים שעליהם תלו את פלגי הבקר והצאן. אימא קשרה לאונקל חבל ארוך ובאמנות רבה דלתה את הדליים האובדים במעמקי הבור.

הבן יקיר ישראל – בן הקצב

בקומה מתחתנו התגורר אברהם כהן-שור, קצב רחב-כתפיים, רחב-לב ובעל בעמיו, יליד הראת באפגניסטן, שהיו לו בנות יפהפיות ובן יחיד ויקיר – ישראל שמו. סביב הרדיו הענק בביתו, והיחיד בחצר כולה, התקהלנו ושמענו בקשב רב את ההצבעה באו"ם בכ"ט בנובמבר 1947. אני הילד התמים הייתי בטוח שאיש קטן מסתתר בתוך הקופסה הגדולה ומדבר. כל הערב חיפשתי את פתח הכניסה ופתח היציאה של 'האיש הקטן מהרדיו'. מדי בוקר צפיתי בבנות משפחת הקצב כהן-שור, הלבושות שמלות כחולות מגוהצות, צווארון לבן ועניבה כחולה וילקוט עור על גבן. הן צעדו קוממיות ל'ארמון המשיח' של חפץ-יהודיוף, ברחוב עזרא, ששימש בית-ספר עממי בניהולה של חנה שפיצר. לא הרחק משם היה בית ספר מקצועי תיכוני לבנות 'בית חנה'. הנסיך במשפחת כהן-שור היה ישראל, בן יחיד ונאה. זכור לי טקס בר-המצווה שלו בחצר מוסיוף רחבת הידיים. פאר והדר. מרצפות האבן בחצר הבהיקו לכבוד המאורע. הקירות קושטו בשטיחים וברקמת 'סוזני'. עצי הפרי – האגס, השקד, החרוב, הרימון – ועצי הסרק – הפלפלת, הברוש והאיקליפטוס שימשו תפאורה ירוקה. מהאטליז המשפחתי הובאו כמויות עצומות של בשר בקר ובשר צאן. מן הכפרים הערביים הובא עשרות לולים, עשויים ענפי דקל, ובהם יונים ופרגיות. ידיהם של השוחטים, הטבחים והמבשלות היו מלאות עבודה. זקנות השבט מרטו נוצות ושרפו על פרימוס את הפלומות. בסלסילות קש הובאו בקבוקים גמלוניים ('צַ'דְפֵרִי') של ערק ויין והשתייה כדת. הנער ישראל דקלם בקול צלול ורם את הדרשה בעל-פה, בהשגחתו של מולא

בנימין גרג'י, הרב שליווה את השכונה מהלידה ועד לקבר. שירת הנשים ששרו בקולות גבוהים ויפים ורעם תופי ה'דויירה' מלאו את חלל החצר. גם תזמורת בית חינוך עיוורים הנעימה זמירות חרף התוף הקרוע. לא זכורה לי שמחה וזלילה כמו ביום שמחתם של מולא אברהם כהן-שור הקצב ומשפחתו. הבן ישראל למד בגימנסיה (תופעה נדירה באותם ימים) ואחר כך למד מזרחנות באוניברסיטה העברית בירושלים. בשעות הפנאי עבד באטליז של אביו. בצער התבשרנו על פטירתו בטרם עת.

הקצב ברוך מישאל – עליו שרו הקנאים 'ברוך אשטרא'

ברוך מישאל, יהודי אפגני, בעל זקן קטן וקסקט, עורר את קינאתם של כל בעלי האטליזים בשכונה. הוא, שלא השתייך למשפחת כהן-שור, היה הקצב הראשון בשכונה שהכניס מקרר חשמלי תעשייתי גדול לאטליז שלו. באטליזים האחרים עדיין השתמשו במקררי קרח ישנים. בעלי האטליזים קינאו בו וחששו שלקוחותיהם יזלגו לאטליז של ברוך. מבוקר ועד ערב עמדו המתחרים, חסרי התעסוקה, בפתח האטליז של ברוך מישאל וצפו בעיניים כלות במקרר החדיש ובחוג לקוחותיו המתרחב. בשלב מסוים נחה עליהם רוח הפיוט והם שרו לבעל המקרר החשמלי שיר לעגני פרי המצאתם. עד מהרה ילדי השכונה, שחיפשו שעשועים, למדו את שיר ההקנטה וסלסלו בקולי קולות בפתח חנותו של הקצב ברוך מישאל במנגינה ערבית פופולרית, נדמה לי של עבד אל ואהב או של פריד אל אטראש: 'ברוך אשטרא [קנה] מקרר חשמלי / בארבע מאות וחמישים לירות/ והיום המקרר לא שווה חמישים לירות'. ברוך רתח מזעם וציפה ליום שכל המתחרים יכניסו לאטליז שלהם מקרר ראוי לשמירת הבשר ויניחו אותו לנפשו. אומרים כי שילם דמי שתיקה לפרחחי השכונה ובלבד שיסתלקו מפתח חנותו ולא יפתחו בשיר הידוע לשמצה.

לצד האטליזים האפגניים היו אטליזים בוכריים ואפילו קצב תימני אחד בשם עוזרי. זכור לי במיוחד הקצב הבוכרי מולא

מָתַת גּוּרְגְּ ('זאב'), בעל זקן מטופח, לבוש מעיל בוכרי ארוך רכוס בכפתורים, ולראשו קולפאק עשוי פרווה וקטיפה. בעיניי נראה ככפילו של אמיר בוכרה. האטליז הקטן שלו עמד בפינת הרחובות יואל-דוד. בניו בנימין, שהיה גם גבאי בית-כנסת צופיוף, ונהוראי עזרו לו לנהל את האטליז בצד עבודתם במקומות אחרים. נערץ עלינו הילדים היה הבן נהוראי בר-זאב, לימים מנהל מרכז ההסברה, שהיה אחראי על הטקסים והאירועים הממלכתיים של המדינה. הוא ניהל את טקסי יום הזיכרון, יום העצמאות, יום הזיכרון לשואה ולגבורה, יום זיכרון לראשי ממשלה וכדומה. נהוראי הגנדרן עם הרעמה השחורה המבהיקה מברילנטין התפלל בשבת בבית-הכנסת, אכל ושר פיוטים סביב שולחן השבת של הוריו, לאחר מכן, לבש את מדי 'מכבי חשמונאים', עלה על האופנוע קצוץ המפלט, שירה ניצוצות לכל עבר, וטס הישר למגרש הכדורגל מעבר לגן החיות שברחוב שמואל הנביא, ושיחק כדורגל עם קבוצתו. מכבי חשמונאים ירושלים הייתה אחת מקבוצות הכדורגל הראשונות שפעלו בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי. היא נחשבה לאחת הקבוצות החזקות והעפילה לשני משחקי הגמר הראשונים של גביע ארץ ישראל (כיום גביע המדינה). מגרשה הביתי של הקבוצה היה בשדות שמעבר לרחוב שמואל הנביא ולגן החיות של ד"ר שולוב. לצדם היה גם המגרש הביתי של 'הפועל' ושל נבחרת המשטרה הבריטית בירושלים. מלבד הקבוצה הבוגרת כלל המועדון גם ארבע קבוצות נוער, שנקראו 'יונה', 'נורדיה א', 'נורדיה ב' ו'הסמל'. צבע החולצות של שחקני המועדון היה כחול-לבן. לימים מגרשי הכדורגל היו לשטח הפקר ממוקש, למרגלות בית-ספר לשוטרים, שאנו קראנו לו 'הבית הלבן'. לאחר 1967 הועבר גן החיות לרחוב שמגר ברוממה. על שטח גן החיות ומגרשי הכדורגל הוקמו שיכוני רחוב שמואל הנביא וסנהדריה.

הסובלנות הדתית באותם ימים הייתה גדולה יותר מאשר בימינו. מזמן לזמן הפגינו חרדים ממאה שערים ומבית ישראל נגד חילול שבת. גם החכמים הספרדים לא אהבו את

התופעה, אולם העלימו עין מחשש שהבנים ייצאו לתרבות רעה. קרוב משפחתנו, שומר מצוות, נהג למשוך אותי הילד לתפילת מנחה של שבת ומשם צעדנו בתום התפילה בטבעיות לצפות במשחק כדורגל חינם אין כסף. המגרש היה מגודר בחבל עבה ועד סוף המשחק החבל התקדם עד לחצי המגרש, שטח המגרש הצטמצם והקהל בעקבותיו. הקהל פיצח גרעינים בכל מהלך המשחק וחירף וגידף את אמו של השופט. ללמדכם, שאין זאת המצאה של הדור הזה. מן הסתם, לקשישים שבינינו זכורים השופט הבוכרי אשרי והשוער משה הילמן, שגם ניהל את גן השעשועים בשכונה.

שער שלישי

ספרות, מחקר, ביקורת

<u>מאחורי מסך המשי</u>

נולד לתרבות שאותה תיעד

מאת פרופ' יוסף טובי

'מאחורי מסך המשי: עמים ויהודים במרחב האיראני –

פרס-איראן, אפגניסטן, בוכרה"

לאחר שבן-ציון יהושע פרש ממשרתו כמנהל הוצאת מאגנס הוא החל בפעילות ציבורית, בין היתר כשליח מדינת ישראל במדינות מרכז אסיה. בשליחות זו שנמשכה על פני מספר שנים, הגיע בן-ציון יהושע למימוש האמתי של אישיותו, שכן השתלבו בה הבחינות השונות והמגוונות של אישיותו. כבן ירושלים, יליד שכונת הבוכרים למשפחה שהתמזגו בה, מצד האב – התרבות של היהדות האפגנית, ומצד האם – התרבות של היהדות האספניולית, שלימים החלו לכנותה 'יהדות הלאדינו'. אפיינו אותו הרקע הירושלמי שלו והצימאון לרכישת השכלה כללית, לצד הדחף הבלתי נשלט לחשוף אץ ההיסטוריה והתרבות של אבותינו, שלא זכו למקומן הראוי בתרבות הישראלית המתחדשת והמתעצבת לנגד עינינו. בן-ציון הקדיש את כל חילו האינטלקטואלי לחקר היהדות האיראנית, ואנכי לחקר יהדות תימן, וברבות הימים גם לחקר התרבות היהודית בימי הביניים, בעיקר השירה העברית והספרות הערבית-היהודית.

תחומי פעילותו של בן-ציון יהושע מגוונים הם: הפעילות הציבורית, הכתיבה היוצרת והמחקר המדעי. אך כל אלה שלובים זה בזה, יוצאים ממקור אחד ושואפים אל תכלית אחת. המקור האחד הוא ההכרה האינטימית של תרבות היהדות האיראנית על כל בחינותיה – בראש כולן הידע הלשוני, כלומר הכרת הלהגים האיראנים המדוברים בפי יהודי פרס, אפגניסטן ובוכרה, ולצד כך הידע העצום והמעמיק בחיי הדת של בני קהילות אלו, בימים שהדת מילאה כמעט עד אפס מקום את הווייתן החברתית; וכמובן גם במה שקרוי הפולקלור, על כל צדדיו ופניו, הפולקלור – שיותר ממה שהוא מציג את התרבות היהודית המקורית, הוא משקף את תרבות הסביבה האיראנית המוסלמית על

כל ערכיה, אמונותיה ומנהגותיה. ידע הוליסטי מסוג זה אינו ניתן לרכישה על ידי קריאה בספרים או על ידי לימוד במוסדות ההשכלה, מהסיבה הפשוטה שלעולם אי אפשר לתעדו במלואו, גם על סמך עבודות שדה רבות שנים וסיכומי מחקרים מצטיינים ומלומדים. התכלית האחת שאליה שואף בן-ציון יהושע בעבודתו המגוונת היא חשיפת תולדותיה ותרבותה של היהדות האיראנית – העמקת הידע, תיעוד, מחקר וספרות יפה, כאשר פעילותו בכל אחת מן התחומים הללו נובעת מתוך פעילותו בתחומים האחרים ומשולבת בהם, כפי שנראה להלן.

העמקת הידע

כבר אמרנו לעיל כי בן-ציון נולד לתוך התרבות שאותה תיעד וחקר והביע את רגשותיה, אך לא די בכך, הוא גם אוהב אותה, פשוטו כמשמעו, אף שכבר הפליג אל מחוזות רחוקים ממנה כרחוק מזרח ממערב, מעת שהחל לעבוד כנער שליח בהוצאת מאגנס ועד אשר הגיע למעלה הרמה של מנהל ההוצאה לאור היוקרתית של האוניברסיטה העברית ששמה נודע בכל רחבי העולם האקדמי והתחכך מעשה יום יום במלומדים דגולים ושאינם דגולים ששיחרו לפתחו לפרסום כתביהם. אמת, כפי שהוא נוהג לספר, בשחר נעוריו ניטעה בו ההבנה שיש להסתייג מן התרבות המסורתית של דור ההורים ואף אולי להתבייש בה, ועל כל פנים אין להתייחס אליה בכבוד וכדבר שיש לתעדו ולשמרו. זו הייתה מגמת החינוך הלאומי בדור שלפני הקמת המדינה ואולי גם בדורות שלאחר מכן. אך בשלב מסוים בחייו, כשכבר עמד על דעתו והוא עדיין צעיר לימים, הבין כי לא זו העיר ולא זו הדרך. על צד האמת, התלבטות זו היו מנת חלקם של רבים מבני דורו של בן-ציון. רובם נטשו מסורת אבות ופנו ללא שוב וללא הבטה אחורנית אל העולם החדש והמתחדש בארץ ישראל. אך היו בני עלייה, ששכרון החיים החדשים לא סחרר את ראשם עד כדי המעטת דמות ההורים ומורשתם ונשאו ורוממו אותה בגאון. כך בן-ציון יהושע הקדיש שנים לא

מועטות מחייו לפעילות לאומית ורוחנית בקרב הקהילות היהודיות במרכז אסיה וחש מחדש את דופק החיים של היהדות האיראנית המשומרת במקום חיותה ובקרקע גידולה, לאחר שבמדינת ישראל כבר נחלשה מאוד תחת המשא הכבד והמעיק של התרבות המערבית. כך התקרב מחדש למורשת זו ואף העמיק והרחיב אופקיו בכל הקשור אליה, דבר שהכשירו לעיסוק מוגבר ומשופר בתיעודה ובחקרה.

תיעוד

בהשראת פרופ' דב נוי, אבי חקר הסיפור העממי במדינת ישראל, קיבץ בן-ציון יהושע-רז סיפורי עם מאפגניסטן בשני קבצים: (א) 'צוואת אב', ובו י"ג סיפורים, ראה אור בסדרת ארכיון הסיפור העממי בישראל (חיפה תשכ"ט); (ב) 'תפוח מעץ הדעת', קובץ יותר מקיף ובו חמישים סיפורים (ירושלים תשמ"ו). סיפורים אלו נהג לספר אביו רפאל יהושע-רז, שהיה המספר העממי האולטימטיבי בשכונת הבוכרים, בשבת אחר הצהריים, בשעה שבין מנחה למעריב, בלשון המקורית פרסית-יהודית. כפי שכתב בן-ציון יהושע בהקדמותיו לספרים אלו, כל עוד היה אביו בחיים, לא נתן דעתו לערך שבסיפורים הללו, אף כי היה לחלוטין מודע להם ולעניין שעוררו בקרב מאזיניו; וזאת מן הטעם שנרמז לעיל – האווירה הכללית בציבור שהביעה יחס של זלזול במורשת אבות. רק משהלך אביו לעולמו בשנת 1957 והמנחמים שבאו לנחם את האבלים העלו מחדש את הסיפורים הללו, נתעורר בן-ציון יהושע לרשום אותם. אכן, לדמות האב נוכחות מרשימה מאוד, החוזרת ובאה ביצירה הספרותית היפה של בנצי. ואולם כוחו של בן-ציון בתיעוד הפולקלור אינו רק במה שנוגע לספרות העממית, אלא גם במנהגים ובתרבות החמרית, כפי שמגלה הספרון (48 עמ') 'חתונה יהודית באפגניסטן', שיצא לאור בירושלים בשנת תשל"ג.

תיעוד מסוגה ספרותית אחרת, אבל באותו תחום תרבותי, הוא הספר 'אוק יול – דרך לבנה: מסע במרכז אסיה', שיצא לאור בהוצאת משרד הביטחון בשנת 1997. ספר זה נמנה למעשה עם ספרי המסעות הידועים מן הספרות הערבית, האירופית והיהודית עוד מימי הביניים. לכאורה, מה לנו ולדורנו לספר המתאר מסעות בשנות התשעים במאה העשרים (1992-1994), כאשר הרדיו, הטלוויזיה, המחשב, האינטרנט והטלפון הנייד מספקים לנו לכאורה מידע אמין, מידי ושוטף על המתרחש בארבע כנפות הארץ, ולעתים אף מחוצה לה? אך לא כן הוא, עדיין יש ארצות ומקומות שהמידע עליהן מועט ביותר, ובכלל כך, קהילות היהודים במרכז אסיה, שהן מן הנידחות ביותר בעולם היהודי. עשה עמנו אפוא חסד בן-ציון יהושע, שבמסגרת תפקידו כנספח תרבות ומנהל המרכז הישראלי למרכז אסיה הסובייטית בטשקנט מטעם לשכת הקשר ('נתיב'), חצה את המרחבים העצומים של המדינות המוסלמיות במרכז אסיה, ביקר בקהילות הרחוקות זו מזו, ומהן שלא היו אלא צל חיוור לקהילות הגדולות שהיו בהן בעבר, ובכך חידש את הקשר של מדינת ישראל אליהן. בתוך כך, פעל לחילוץ יהודים מאזורי מצוקה אלו ולהעלאתם לארץ ואף יצא בשליחות הצלה מטעם הספרייה הלאומית בירושלים והעלה ארצה בדרך לא דרך ספרים וכתבי יד של יהודי מרכז אסיה הסובייטית לשעבר, אך כמי שכוחו לא רק בפעילות הציבורית אלא גם בקולמוס שבידו, הביא לעולם היהודי ספר מסעות מרתק יחיד במינו מן הזמן החדש, שאינו נופל בערכו מספרי המסע בארצות הללו שהותירו אחריהם מלומדים ונוסעים מן המאה הי"ט, כגון המיסיונר הנוצרי היהודי המומר יוסף וולף והנוסע היהודי אפרים ניימרק.

מחקר

כמי שמגיל צעיר שהה בעולם האקדמיה הישראלית באוניברסיטה העברית בירושלים, נעשה בן-ציון יהושע אמון על ברכי המחקר המדעי, תחילה בצעדים מהוססים, ואחר

כך בהילוך בגדולות, לא כל רתיעה וחולשת הדעת. הפרסום המדעי הראשון שלו הוא 'דיוקנה של קהילת האנוסים במשהד שבאיראן (ירושלים תש"ם), ספרון ובו 60 עמודים בלבד, אך מבטא היטב את הדחף הנובע ממעמקי תחושת השליחות הלאומית להאיר את עיני העם ביחס לתולדות הקהילה היהודית המעניינת ביותר במרחב האיראני, שמשכה תשומת לב של חוקרים רבים, כגון ו"י פישל ורפאל פטאי. קהילה זו שבמזרח פרס חיה כקהילת אנוסים תחת שלטון מוסלמי קנאי וחשוך מאז שנת 1839, אך הקפידה לקיים את מצוות היהדות ואף העניקה לדורות הצעירים את הידע הדרוש לשם כך, והכל בסתר ובסיכון חיים גדול. לא מעט מבני הקהילה עלו ארצה עוד בסוף המאה הי"ט, כשהם מערימים על השלטונות הפרסיים כאילו הם עושים דרכם לחג' במכה, אך משם המשיכו לירושלים, השתקעו בשכונת הבוכרים ואף הקימו בה כמה בתי כנסת מפוארים. חלק מבני הקהילה שהצליחו להימלט מקנאי הדת השיעים במשהד (1840), מצאו דרכם לאפגניסטן, ארץ מולדתו של רפאל יהושע-רז, שבאותם ימים האסלאם הסוני ששלט בה היה יותר נוח ליהודים מן השיעים בפרס, ומהן התפתחו הקהילות היהודיות באותה ארץ. על סמך המחקרים שקדמו לו, אך גם על סמך ההכרות האישית עם בני הקהילה, שעלתה כמעט בשלמותה לירושלים, ועל סמך תעודות מארכיונים שונים, הביא בן-ציון מחקר מקיף ומסכם על תולדות הקהילה. שתים עשרה שנים לאחר מכן, יצא לאור במוסד ביאליק (ירושלים תשנ"ב) ספרו הגדול של בן-ציון יהושע, 'מנדחי ישראל באפגניסטן לאנוסי משהד באיראן', בספר זה פרע את חובו לקהילת המוצא של משפחתו, כשהוא מקשר אותה אל קהילת האנוסים במשהד. בהעזה גדולה הפליג בן-ציון בספר עב כרס זה בן 579 עמודים, המלווים ב-64 לוחות, אל העבר הרחוק ואל המסורות של שבטי המוסלמים בארץ זו, בדבר מוצאם היהודי. המניע העיקרי העומד מאחורי חיבור זה הוא הרצון להוכיח כי ראשית תולדות יהודי אפגניסטן אינה במחצית הראשונה של

המאה הי"ט, אלא יש לה עבר רחוק ומרשים, כפי שמעידים מקורות רבים מן הספרות היהודית והספרות המוסלמית מימי הביניים, ואולי שורשיה עוד בעשרת השבטים שגלו מארץ ישראל בשנת 722 לפני הספירה. ניכרת היטב בחיבור זה עבודת נמלים שערך בן-ציון יהושע במשך שנים רבות שבמהלכן אסף אחת לאחת את כל הראיות ומכל המקורות באשר לקיום היהודי באפגניסטן. ואולם גולת הכותרת של עבודתו המחקרית של בן-ציון יהושע היא הספר 'מאחורי מסך המשי: עמים ויהודים במרחב האיראני – פרס-איראן, אפגניסטן, בוכארה' (ירושלים תשע"ג, 624 עמ' + 32 עמ' תמונות). בספר זה כינס המחבר את כל הגיגיו המדעיים, הרעיוניים והתיעודיים המאחרים את היהדות האיראני על כל שלושת פלגיה: פרס, בוכארה ואפגניסטן. ערכו הרב של הספר היוצא במהדורה מפוארת, כידו הטובה של בן-ציון יהושע מאז עבודתו בהוצאת מאגנס כמנהל וכעורך ראשי האמון היטב על כל הכרוך במלאכת ההוצאה לאור, לא רק בשפע הפרטים המכונסים בו מספרות המחקר אלא – ולא פחות מכך – בידע העצום הגלום בספר והמבוסס גם על מסעותיו בארצות מרכז אסיה. אך בספר זה, בדומה למה שראינו בספר הקודם, חוזר בן-ציון יהושע אל השורשים הקדומים ביותר של הקהילות היהודיות האיראניות, מאז ימי המקרא, ובידיים אמונות מגולל את היריעה הרחבה של ההיסטוריה והתרבות עד הימים האחרונים. אכן, בית אוצר לכל אשר איראני ייקרא, אנציקלופדיה מקפת שתשרת ללא ספק את החוקרים ואת הציבור הרחב.

ולבסוף הספרות היפה – בן-ציון יהושע הוא סופר מחונן. צרה היריעה מלהכיל ולא נוכל אפילו למנות כאן את השפע הגדול בתחום זה; ודי לנו אם נעיין ברשימה הביבליוגראפית הארוכה של כל כתביו. דומה שמכל המהויות המצטרפות לכדי שלמות אחת באישיותו של בן-ציון, זו של הסופר היא החשובה שבכולן, שכן החוויה המחויבת בכתיבה היוצרת מאפיינת גם את כתיבתו בתחומי התיעוד, המסע והמחקר.

על צד האמת, גם כתיבתו היוצרת מהווה תיעוד ומבע נאמנים לא רק לאישיותו, החיה בשלום עם העבר ועם ההווה, אלא גם לדור אבותיו שקדם לו ולדור של בני גילו הקשישים ממנו, זה הדור הראשון לגאולה, שנולד לבני הדור האחרון לשעבוד שעלו ארצה מארצות האסלאם. זה הדור שנקלע שלא מרצונו דווקא למערבולת החיים של הימים שלפני קום המדינה, של המאבק בכובש הבריטי ובאויב הערבי, זה הדור שנתן נפשו על הקמת המדינה העברית, כגון יעקב רז, בן דודו של בן-ציון יהושע, שהיה החלל הראשון של האצ"ל שנפל בקרב בשנת 1938. עליו שר אורי צבי גרינברג בפואמה 'אגדת יעקב רז'.

מכל הרומנים והסיפורים שפרסם בן-ציון יהושע בבמות שונות, לא אזכיר אלא שניים. האחד – 'פורצי גדר' (תל-אביב תשמ"ז), תיאור מפתיע של חיי דור האבות שחיו בין מזרח למערב, בין הקהילה באפגניסטן לבין הישוב בארץ ישראל. בספר מתגלה עולם שאינו מוכר, עולם של אנשים בשר ודם המוצגים אף בחולשותיהם, שלעתים נדמה שחולשתם היא דווקא גבורתם. בן-ציון יהושע אינו משעבד עצמו לתיאורים האידיליים או הביקורתיים של הקהילות 'האקזוטיות' המבוססים על דעות קדומות הנובעות לעתים מחוסר ידע ומחוסר רצון להתמודד באופן רציני עם הוויות חברתיות שאינן מוכרות דיין. הרומן השני הוא 'שתיקת התרנגול', שהוא למעשה אוטוביוגרפיה מוסווית של המחבר, סיפור חניכה של נער ממשפחה ענייה העובר את כל הגלגולים של הדור הצעיר בתקופת המנדט, עד שהוא מגיע למעמד של איש מדע נכבד באוניברסיטה העברית בירושלים. בתוך כך, מגולל בן-ציון את הסאגה של בני הדור הצעיר בירושלים – מהם שנמשכו אל הקסם של הרעיון הקומוניסטי, ומהם – אחיהם בשרם ודמם – שנמשכו אל הקנאות הדתית. אבל מעל לכל, הספרות היפה של בן-ציון יהושע משקפת את פניה של ירושלים הישנה ובעיקר של שכונת הבוכרים התוססת ורבת הגוונים בתקופה הסוערת של ימי המנדט.

אב"א (איראן, בוכארה, אפגאניסתאן), כרך 7, חורף תשע"ד-2014, עמודים 223-227.



נשיא המדינה

ירושלים, ד׳ באייר תשע״ג
14 באפריל 2013

לכבוד
בן-ציון יהושע-רז
רחוב משה קול 33/9
רמת בית הכרם
ירושלים 9371539

בן-ציון היקר,

ברצוני להודות לך על ספרך "**מאחורי מסך המשי**" אשר שלחת אליי, וכן על מכתבך.

ספרך המקיף מתאר באופן עשיר ומפורט את תולדותיהן של קהילות יהודי איראן ומדינות מרכז אסיה החל מן העת העתיקה ועד לימינו אנו.

הסיפורים, המחקרים, הצילומים, האיורים והתעודות מעידים נאמנה על אווירה ואורח חיים, ובכך תורמים להבנת ההיסטוריה של תולדות היהודים בגלות, גבורתם, שימור מנהגיהם ותקוותם לעלות לארץ ישראל.

יש בעצם העלאת תולדות היהודים במרחב האיראני על דפי ספר, חשיבות גדולה בהעברת המורשת לדורות הבאים.

ראה ברכה בעמלך ובכתיבתך.

יישר כוח,

שמעון פרס

סופר ירושלמי צועד על דרך המשי

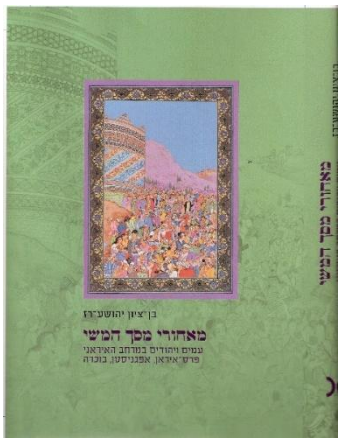
בלפור חקק

"מאחורי מסך המשי - עמים ויהודים במרחב האיראני,

הוצאת כרמל, ירושלים תשע"ג- 2013, 624 עמ',

בספרו של בן-ציון יהושע "מאחורי מסך המשי" מסופר על פסיפס של מסורות שצמחו על דרך המשי: בודהיזם הנודד, האסלאם הדוחק את הנצרות המזרחית. וגם תיאור של קהילות יהודיות שהעבירו ביניהן הלכות, נוסחי תפילה וגילויים דוגמת חשיפת קיום ממלכת הכוזרים. הסופר והחוקר בן-ציון יהושע (בשמו המלא: בן-ציון דויד יהושע-רז, ובשמו הספרותי ד. בציר) מתעד בספרו זה את העמים והקהילות היהודיות במרכז אסיה. ספרו הקודם "מנדחי ישׂראל באפגאניסתאן לאנוסי מַשהד באיראן" (הוצאת מוסד

ביאליק, ירושלים תשנ"ב) פרץ דרך בחקר קהילות נידחות אלה והיה לספר יסוד בארץ ובחו"ל. סיפור שליחותו הממלכתית של בן-ציון יהושע מטעם 'נתיב-לשכת הקשר' לאזורים אלה, הובא בספרו "אוֹק יוֹל - דרך לבנה – מסע במרכז אסיה" .





בן-ציון יהושע-רז וספרו 'מאחורי מסך המשי – עמים ויהודים במרחב האיראני'

מסך המשי – מסך הברזל ודרך המשי

יהודי המרחב האיראני חיו על נתיב המסחר הבינלאומי בין מזרח למערב, המוכר בשם "דרך המֶשי", ולימים המדינות המוסלמיות של מרכז אסיה עברו לשליטה קומוניסטית מעבר למסך הברזל. מכאן שמו של הספר "מאחורי מסך המשי". אלה שחיו מעבר למסך הזה חשו את טעמו של המשי ואת יד הברזל. מעבר לניגוד בין יפי המשי ואטימותו של הברזל, מרתק לראות תרבויות שחיו על נתיבי הסחר בין מזרח למערב ואת ההפרָיה הדדית והזרימה התרבותית שסוחרי השיירות העבירו מארץ לארץ, ממִדבר ליישוב, וגם דו-שִׂיח בין מציאות לדמיון. המסורות התרבותיות עברו מאתר לאתר על דרך המֶשי: סיפורים, אגדות, פתגמים אמונות ודעות, וגם מידע על המתרחש בכל ארץ וידע טכנולוגי ורפואי. הקמתן של הקהילות היהודיות דווקא בערים על דרך המשי אינה מקרית: נקודות יישוב אלה קמו מלכתחילה כתַחנות מסחר שבהן התנהלה הפעילות המסחרית של קנְייה ומכְירה, ועם הזמן הצטרפו לסוחרים

'כלי קודש' – חזנים, שוחטים ומוהלים, שאפשרו חיים יהודיים מלאים. נקודות המפגש של השיירות הנודדות הפכו לערים, וקמו בהן קהילות יהודיות שהיו חלק מן הפעילות המסחרית במרכז אסיה.

בעקבות תרבויות שנכחדו

הקושי במחקר ובאיסוף מקורות לכתיבת הספר נובע מן התהפוכות שעברו על המרחב האיראני במשך הדורות. הכיבוש המונגולי במאה השלוש-עשרה הכחיד תרבויות ולא רק בני אדם. יהושֻע הקדיש את מסעותיו גם לאיסוף מסמכים, הן בשליחותו מטעם "נתיב- לשכת הקשר", הן בהיותו מפקח-בכיר מטעם עליית הנוער בפרויקט נעל"ה 16 והן בצאתו כשליח חינוכי מטעם המחלקה לחינוך של הסוכנות היהודית ושליחות ההצלה שלו מטעם הספרייה הלאומית. בעיניו, התיעוד הזה הוא מסע של שליחות: "חיי כרוכים אפוא במרחבים האין-סופיים האלה, תרבויותיהם ולשונותיהם. אני מגלה כל הזמן זוויות חדשות ומרתקות ואני מבקש לשַתף את קוראיי המבקשים לגלות עולם יהודי ונוכרי, הן מן ההיבט המחקרי והן מנקודת-ראות של מי שרגליו חָרשו מרחבים אלה" (עמ' 15).

בעקבות מרקו פולו ואבן בטוטה

כל מי שקרא ספרי מסעות בילדותו חוזר בדמיונו אל מרקו פולו (1254-1324), שיצא מוונציה אל דרך המשי. בדרכו לסין תר מרקו פולו את בוכרה וסמרקנד, והוא חצה את מדבר גוֹבי. טעם סיפוריו של מרקו פולו על המפגש עם קובלאי ח'אן (נכדו של ג'ינג'יז ח'אן), השליט המונגולי הגדול בעיר בייג'ינג, לא דהה עם השנים, והוא היה לדמות מרתקת המַפרה את הדמיון ואת הכיסופים למחוזות אחרים ולתרבויות אחרות. שיירות המסחר במשך הדורות חצו את הנתיבים שבהם דרכו רגליו של מרקו פולו: הדרך עברה בהרי פאמיר (שמרקו פולו כינה "גג העולם"). והנתיבים חצו את מדבר גוֹבי, את קוקנד, סמרקנד, בוּכרה וחיווה. יש שהגיעו גם להודו, והיו נתיבים גם אל מרכז אסיה: לקווקז,

לבגדד ולאסיה הקטנה. לבד מסיפורי המסע שכתב מרקו פולו, ידוע גם המסע של נוסע מפורסם אחר: אִבְּן בַּטוּטָה. מדובר באבו עבדאללה מחמד אבן בטוטה (1304-1368) שיצא מטנג'יר שבמרוקו, ותיאורי המסעות שלו בספרו "מַתנה למִסתכלים" ("תחפת אלנזאר") הם מקור מידע על החיים בתקופה זו ובארצות אלה.

החוקר בן-ציון יהושע הולך במחקרו אחר נוסעי השיירות ומתחקה אחר מעשׂיהם: העניין שהוא מגלה בהם כחוקר הוא לאו דווקא בסחורות שהם מעבירים, אלא במסורות שהם מעבירים, ובכך הוא רואה בהם "מובילי תרבות". כך מתברר, למשל, שהבודהיזם נדד מהודו והגיע אל מזרח אסיה, וכך האסלאם דחק ממקומות רבים את הדת הדוּאַלית הזוֹרוֹאסטרית שהאמינה באֵל הטוב ובאֵל הרע, וכן דחק האסלאם את הנצרות המזרחית ותפס את מקומה. המחקר עוקב אחר טביעות האצבע של הדתות והתרבויות: כתבי קודש, ארכיטקטורה, מיניאטורות וכיו"ב. גם היהודים היו חלק מנוסעי השיירות וגם הם נקלעו אל הפסיפס הרב תרבותי, ואף גילו בדרך שיירות- המסחר קהילות יהודיות אחרות: כך נקשרו קהילות יהודיות זו אל זו כחלקים של אותו שלם, והנוסעים בשיירות העבירו מצד לצד הלכות ומנהגים, נוסחי תפילות ופיוטים, וגם עדכנו את הקהילות על קורות היהודים בארצות אחרות.

פרשת ממלכת הכוזרים

המידע המרתק ביותר שאליו נחשׂפו נוסעי השיירות הוא חשׂיפת קיומם של הכוזרים: אנשי שיירות שבאו מח'וראסאן גילו את מחוזות הכוזרים המתייהדים, וכך הגיע המידע לחסדאי אבן שפרוט, והוא כתב אז את איגרתו הנודעת ליוסף מלך הכוזרים. אל נשכח שבעקבות חשׂיפה של שֵבט זה, השתמש ר' יהודה הלוי בסיפור היסטורי זה כמסגרת סיפורית לספר הפילוסופי "הכוזרי". מכתבו של ר' חסדאי אבן שפרוט היה למסמך מכונן בתרבות היהודית: "...אמרו לי כי יש ממלכה ליהודים נקראים על שם אלכּזר ולא

האמנתי לדבריהם...ושם המלך המולך יוסף. ואֳניות באות אלינו מארצם ומביאים דגים ועוֹרוֹת וכל מיני סחורות, והם אנשי אַחוותֵנו ומכובדים עלֵינו".

הכֹהן שעלה למָפה

הסיפור על הקהילה החֹ'וראסאנית (חֹ'וראסַאן – ארץ השָמֶש) בקאי-פנג שבסין הוא מרתק: מתברר שקאי-פנג שימשה מרכז מסחרי עתיק, נקודת מוצא לדרך המָשי. בשנים 907-1127 היא הייתה בִּירת הקיסרות הסינית, והתקיים בה יישוב יהודי מן המאה השתים-עשרה עד המאה התשע-עשרה. המחקר מצא שם שֹרידים של בֵּית כנסת ושל בֵּית עלמין יהודי. אנו נחשֹפים לפעילות של סוחרי משִי יהודיים לאורך הדורות בצירי המסחר שבין סין לבין המזרח התיכון ואירופה. יש רמזים לסַחר מָשי עם סין כבר בימי התלמוד, והמָשי נקרא במקורות שלנו "שִירָאִין" (כך למשל מסכת סוטה מח, ע"ב). מתברר מן המחקר שיהודים הגיעו לקאי-פנג מפרס, מאפגניסטן ומבוכרה בדרכים שונות ובתקופות שונות. מרַגש לראות דף של סליחות בגניזה במערות טון-הואנג (Tun-Huang) מן המאה השמינית, כתוב בפרסית יהודית על נייר סיני, וזוהי עדוּת קדומה להגירה של יהודים מפָרס לסין. ויש גם בגניזה מגילת יוחסין מן השנים 1660-1670 ובה שֵמות 453 גברים יהודים ו-259 שֵמות של נשים יהודיות ולא יהודיות. מי שמחפשׂ עלילות גבורה יהודיות יגלה כי בקאי פנג ב-1605 היו שנים-עשׂר בתי אב יהודיים ולהם בית כנסת, וחלק מהם היו יודעי עברית (עמ' 32). כך גם מתברר שיהודים שֵירתו בצבא הקיסר וגנרל יהודי הציל את הבירה קאי-פנג בקרב נגד הטַטרים, ואיש צבא יהודי שִיקם את הריסות העיר וארגן את חיי הקהילה היהודית בה. על פי תיאורו של נוסעַ שהגיע לקאי-פנג, המתפללים היהודיים פנו בתפילתם מערבה לעבר ירושלים.

אנוסי משהד בין יהדות לאסלאם

ההיסטוריה היהודית לאורך הדורות לימדה אותנו עד כמה שָׁביר מעמד היהודים בכל פזורותיהם בהיותם בגולה. חיים הזז בסיפורו "הדְרשה" מתאר את יוּדקה דורש על ההיסטוריה הקשה של היהודים בגלותם: "לא אנחנו עשׂינו את ההיסטוריה שלנו, כי אם הגויים עשׂו אותה לנו. כמו שהם היו מכבים לנו את המנורה בשַבת וחולבים לנו את הפרה בשַבת ומסיקים את התנור, כך הם גם עשׂו לנו את ההיסטוריה כרצונם וכדרכם, ואנחנו רק קיבלנו אותה מידם" (חיים הזז, סיפורים נבחרים, הוצאת דביר תשי"ב - 1952). מצמרר, על כן, להיחשׂף אל גורלם של יהודים בגולה בהיותם נרדפים ונשחטים רק משום היותם יהודים. סיפורם של אנוסי מַשהד נחשׂף כבר בספרו הקודם של בן-ציון יהושע. גם בספר זה מובאות עדויות על פרשה מצמררת זו. מתברר שבשנת 1839 נערך פוגרום במַשהד שבו נרצחו 36 יהודים, ובעקבות האיום על חייהם נאלצים כל יהודי מַשהד להתאסלם, כיוון שהעיר מַשהד נחשבה קדושה למוסלמים השיעים, שבה קבור לפי המסורת האימאם עלי אבו ריזא. גם לאחר שהתאסלמו סבלו היהודים מעלילות דם נגדם, והם היו לאנוסים ושמרו בסֵתר על יהדותם. כדי להוכיח נאמנות לאסלאם נאלצו היהודים להצטרף לשַיירות המאמינים המוסלמים שנסעו למֶכָּה, קיימו את מצוות העלייה לרגל וקיבלו תואר חַאג'. מרתק, למשל, סיפורו של חאג' אדוניהו הכֹּהן (גם חאג' וגם כהן!), שעלה למֶכָּה ומשם פנה לירושלים, והיה אחד ממייסדיה של שכונת הבוכרים, שבה חזר בגלוי לזהותו היהודית. סבלם של אנוסי משהד לא פסק גם לאחר הקמת מדינת ישראל. הם מתחננים שיעלו אותם ארצה אולם מחלקת העלייה הטילה ספק ביהדותם ופנתה לקבל חוות דעת הלכתית מהרבנים הרצוג ועוזיאל. בספר נחשׂף מסמך קשה (עמ' 37), מכתב של בני הקהילה לאליהו אלישר, נשׂיא העדה הספרדית בירושלים, בשנת 1950: "אנו יהודי משהד...לרוע מזלנו, היינו תמיד קורבן לפוגרומים ולשחיטות, וכתוצאה מפוגרומים ושחיטות אלה נאלצו אבותינו הראשונים לפני 111 שנה בערך להמיר מתוך אונס

את דתם היהודית במוסלמית...התפללנו תמיד לגאולה...[אנוסים] נסעו ממַשהד לטהרן, מקום בו חיכו להעברתם לישראל, בחשבם לתומם שזה ייעשֶׂה מיד. לרוע מזלם, לא הגיעה כל עזרה מהשלטונות בישראל...נוסף לסבל, רעב וחוסר גג לרֹאשם צפויה גם סַכנה לחייהם [כי חזרו ליהדותם]".

ייזכר לטוב הרב הראשון לציון בן-ציון עוזיאל שפָּסק עם עלייתם: "לפי ידיעות מהימנות, אנוסי משהד אלה שמרו את יהדותם בביתם בחירוף נפש ממש, ובייחוד בענייני משפחה: שמרו על נישׂואיהם רק בחופה וקידושין, כתורת משה וישראל, ואם הוצרכו לגט, הלכו אל קהילות ישׂראל ושם סידרו גט כריתות כדין וכהלכה. ובכן, הרי הם ישׂראל קדושים לכל דבריהם".

ממשיך השליחות

בן-ציון יהושע מביא גם תיאור של החיים בפְּזורה הבוכרית ובאפגניסטן. בַּספר מתואר מסע ההצלה של נכסי הרוח שנותרו במרכז אסיה. יש התמקדות בתיאור אורחות החיים, הבית והמשפחה בקהילות מרכז אסיה, וכן מעמד האישה במרחב האיראני. המסע של בן-ציון יהושע מתואר כשליחוּת ממש, כהעברת הלפיד מִדור לדור. הוא רואה עצמו כממשיך דרכו של סבו מולא מתתיה חנוכה: "סבי מולא מתתיה חנוכה ביקר בבית הכנסת הזה בדושַנבֶּה 91 שנים לפניי והטיף למען עלייה לארץ ישׂראל. מצאתי את עצמי ממשיך את שליחותו של סבא באותו מקום, בזמן אחר ובתנאים קשים. עמדתי בפיק ברכיים לדרוש בפני הקהל. עכשיו, שהצלחתי להתקרב אליהם, זה הזמן לדבר על לִבּם לנטוש בתיהם, עסקיהם, רכושם, בית כנסת ובית עלמין שלהם, ולעלות לארץ במטוסים שאנו חוכרים להטסתם. פתחתי ודרשתי: בפרשת 'לך לך' אמר אלוהים לאברהם 'לֶך לךְ מארצךְ וממולדתךְ ומבית אביךְ'....עזבו את בתיכם ורכושכם והצילו את חייכם..." וכאן קורה ממש מעשה נס: כשהוא חוזר למושַב בבית הכנסת, נוֹשר מתוך ספר "מקראות גדולות"

שבידיו סִפרון "אִם אָפֵס רובע הקֵן" שהוציא לאור סָבו, לפני 91 שנים, ספרון שהוא כה חיפשׂ שנים רבות. אין ספק, שהמחקר של בן-ציון יהושע הוא סגירת מעגל של חוקר בן אפגניסטן שֶׁהתחבר אל זהותו המשפחתית, והמֶחקר שהציב לפנינו הוא מַתנה יְקָרת ערך לכולנו.

מוסף "ערב שבת", מעריב יום שישי, י"ג בתמוז תשע"ג, 21.6.2013.

מסע אל מחוזות מרכז אסיה

ד"ר משה גרנות

"מאחורי מסך המשי – עמים ויהודים במרחב האיראני –

פרס-איראן, אפגניסטן, בוכרה", כרמל, 2013, 624 עמ'.

קשה להאמין שהספר המלא והגדוש הזה בידע, והכתוב בכישרון ספרותי מעולה – שמפעל ענק זה בוצע על-ידי אדם אחד – בן-ציון יהושע! בספר זה מוצע לקורא מידע אנציקלופדי ממש על מה שהמחבר מכנה "המרחב האיראני" וספיחיו (פרס-איראן, אפגניסטן, אוזבקיסטן, טג'יקיסטן, טורקמניסטן, קזחסטן, קירגיסטן). הספר מכסה כל תחום שאפשר להעלות על הדעת: היסטוריה, גיאוגרפיה, דמוגרפיה, תרבות (אנשי מופת, העיתונות, המוסיקה, כלי נגינה, התרבות הגסטרונומית), שפות (האיש שולט בניב הטג'יקי-יהודי הנפוץ במרחב), הווי, חגים, לוח הזמנים היהודי, מבנה הבית, חיי האישות – והכול כתוב בכישרון ספרותי מרשים. יש פרקים בספר שנקראים בנשימה עצורה, ואזכיר מעט מהרבה:

א. יומנו של נפתלי אברהמוף, מורה בוגר בית-המדרש למורים דוד ילין, יליד הֶרָאת שבאפגניסטן, שיצא לאפגניסטן בעקבות קריאתו של השאה האפגני הרפורמטור אמנולה ח'אן בשנים 1928-1930, כדי להרביץ תרבות עברית חדשה בילדי ישראל באפגניסטן. סיפור זה, שעוד ארחיב עליו את הדיבור להלן, חושף בפני הקורא עולם מדהים שקשה להאמין שכמותו היה קיים בראשית המאה העשרים (עמ' 238-270, 327-328).

ב. תיאור הסתכנותו של הרב קוק כדי להציל את משפחת אביו של ב"צ יהושע, אלה הגיעו לארץ באשרת תייר, ונדרשו על ידי שלטונות המנדט הבריטי לצאת מכאן אחרי שישה חודשים. ההגנה הצליחה להגניב אותם לביתו של הרב קוק,

שהיה מוכן לקחת על עצמו סיכון – וכך נמנע הגירוש (עמ' 329-330) .

ג. ב-1992 מגיע המחבר לדושנבֶּה בירת טג'יקיסטן, באמצעה של מלחמת אזרחים עקובה מדם בין מיליציות מוסלמיות פונדמנטליסטיות, המבקשות להשמיד בדם ואש כל זכר לקומוניזם האתיאיסיטי, ובין הקומוניסטים המגובים על-ידי הצבא הרוסי, שמן הסתם לא שמו לב שברית המועצות שבקה חיים. המטוס בו טס המחבר נוחת בשדה התעופה של דוּשַנְבֶּה, כשמתחתיו יורים במקלעים ובתותחים. האיש מצליח לכבוש את ליבו של הפולקובניק הרוסי כשהוא מצטט מתוך "אנשי פנפילוב", וזה ממש מציל את חייהם. אחר כך מצליח המחבר לחדור ללִיבם של מנהיגי המיליציות המוסלמיות כדי שיאפשרו למטוסים לנחות ולקחת עמם את היהודים שביקשו לעלות לישראל. בבית הכנסת מכבדים אותו בקריאה בתורה ובדרשה, ושם מתגלה לו לתדהמתו תפסיר לפיוט 'אם אפס רובע הקן', שהדפיס סבו בדפוס לונץ בירושלים, והביא לדושנבה 91 שנה קודם (עמ' 513-526) כשד"ר מירושלים.

ד. המחבר מספר גם את סיפורו של מנחם בגין שהגיע למרחב הזה עם צבאו של גנרל ולדיסלב אנדרס, כשהוא מְזֻה רעב ונזקק ממש לפת לחם שהגישו לו יהודי העיר קרמינה שבאוזבקיסטן (עמ' 442-443). לאחר מותו של בגין, שנודע כראש ממשלה, הקהילה כולה אמרה אחריו 'קדיש'.

מלבד הידע האישי העשיר של המחבר, גם משהותו במרחב בשתי שליחויות (1992-1993, 1997), ומלבד היומן המפורט של אברהם אברהמוף, שהוזכר לעיל, מסתמך המחבר על

מידע ששאב מכתביהם של נוסעים, כמו בנימין מטודלה (המאה ה-12), המיסיונר יוסף וולף (תחילת המאה ה-19), בנימין השני (ר' ישראל בן-יוסף בנימין מפאלטישֶני – אמצע המאה ה-19) ואפרים ניימרק (סוף המאה ה-19), ומקורות רבים נוספים. ביד אמן מתאר ב"צ יהושע את יוון המצולה בו שהו יהודי המרחב במשך דורות רבים. הוא חושף בפנינו את העולם הגויי המוסלמי שבתוכו התקיימו אותן קהילות יהודיות קטנות: מדובר בעולם חשוך, המתנגד אידיאולוגית לקידמה, עולם אכזר שבו רצח "כופרים" ו"בני חסות" הוא בבחינת מצווה מן הקוראן, עולם שבו דיכוי מבהיל של האישה הוא נורמה. הפתגם הפרסי קובע שמאה נשים אינן שוות לגרגר חיטה (עמ' 69), ורוצחים אישה לא רק על חשד ניאוף אלא גם על כך שהסירה את צעיפה בפני זרים (עמ' 554), עולם שכריתת איברים ותליות פומביות הן בבחינת ההווי הרגיל (עמ' 193), רצח של עשרות אלפי אחים משום "סטייה" באמונה (סונים את השיעים, ולהיפך) הוא בבחינת צו מהאל עצמו (עמ' 262, הערה 55). בתוך יוון המצולה הזה מתקיימות בנס קהילות ישראל, כשהן בורחות מגזירות בחלק זה של המרחב אל חלק אחר, ושם ממתין להן, על הרוב, גורל דומה. גזירות, עלילות דם ופוגרומים הם לחם חוקן של הקהילות האומללות האלו, וכשסכנת פוגרום מתקרבת – מה הם יכולים לעשות חוץ מאשר להתכנס לבית הכנסת, להתפלל, לצום ולזעוק ליושב במרומים שיציל אותם מידי אכזר (עמ' 263-262). לא ניתן לסכם במאמר קצר זה את מלוא כוס התרעלה שהושקו בה קהילות ישראל במרחב איראן, אפגניסטן ואזורי בוכרה, והמתוארת בספר זה. אביא כאן דוגמות אחדות: היהודים כ"בני חסות" נדרשו לשלם גִ'יזְיָה,

הלא היא מס גולגולת (הגובה סוטר על לחיו של היהודי תוך כדי גביית המס כדי להשפילו). אסור ליהודים לבנות בתים יפים, אסור להם לקנות בית של מוסלמי, אסור לעבור ברחוב על פני מוסלמי, יהודי לא יכול להעיד נגד מוסלמי. יהודים מצווים לכרוך חבל על מותניהם, וטלאי אדום על הבגד, כובע מגוחך על הראש. אסור להם לרכוב על סוס, וכשהם רוכבים על חמור, הם צריכם לפנות עם הפנים אחורה. אסור להם לצאת בגשם כדי לא לטמא את המים. וכל זה קורה גם בשלהי המאה העשרים – נאסר על היהודים לעסוק במסחר, ונאסר עליהם לעזוב את הגטו בלילה (עמ' 55, 83, 86-87, 91 ,110, 114, 269, 377).

המחבר מונה עשרות פוגרומים שנערכו ביהודים בַּרַשְׁת, במשהד, בטהרן, בתבריז, בשיראז, בהראת, בקאבול, באנדיז'אן (עמ' 89, 110, 119, 133, 135, 139, 207, 447, 448). הספר גדוש בתיאור עלילות הדם נגד היהודים – פעם כביכול היהודים הרגו ילד מוסלמי למען המצות בפסח, פעם כביכול קיללו את הנביא מוחמד, פעם כביכול שחטו כלב וייחסו אותו לריזא עלי הקדוש לשיעים. ב"נימוקים" אלה נרצחו עשרות יהודים, רכושם נבזז, והנותרים נאנסו להתאסלם, ומי שסירב להתאסלם – שרפו אותו חיים, או זרקו אותו מעל צריח המסגד, ואת הילדים שיפדו על כידונים. יהודים עקשנים נזרקו ל'זינדון', בור כלא, שמשם יצאו רק באלונקת ההלוויה, או במכירה לעבדות (עמ' 89, 105, 121, 139, 193, 237, 269, 270, 379-381). המחבר מתאר בהרחבה את הפוגרום ביהודי משהד בשנת 1839. אז טענו המוסלמים שהיהודים כביכול שחטו כלב וייחסו אותו לקדוש ריזא עלי. הם הרגו 32 יהודים ופצעו עשרות, נערות נחטפו,

ומי שנותר בחיים, אנסו אותו להתאסלם. אבל האנוסים שמרו על אמונתם בסתר. כלפי חוץ התנהגו כמוסלמים, אבל בסתר קיימו מצוות, ערכו חופה וקידושין כדת משה וישראל. חלקם הצליחו לברוח לאפגניסטן ולחזור ליהדותם בגלוי, אבל בשנת 1856 הם הוחזרו לפרס ונכלאו במחנה ריכוז, שרק מעטים שרדו אותו (עמ' 43, 52-54, 83, 89, 100 , 124 ,121, 135-139 , 180, 193, 194, 204, 210-211, 237, 270, הערה 78). המחבר מרחיב את הדיבור גם על ייסוריהם של האנוסים להתקבל בארץ, לאחר עלייתם, כיהודים, ותרומתו של הרב עוזיאל בפרשה להכרה ביהדותם ובהעלאתם לארץ (עמ' 58-59).

עם השתלטות הקומוניסטים על חלק מהמרחב עליו דן הספר, מצב היהודים הורע עוד יותר: המסחר נאסר, טקסים דתיים נאסרו (בעיקר ברית מילה וסדר פסח), פעילות ציונית נאסרה, בעלי הון וכלי קודש הוצאו להורג או גורשו לסיביר. הכתב העברי הומר קודם בכתב לטיני (בימי לנין), ואחר כך בכתב קירילי (בימי סטאלין). ונוצרה תופעה עגומה חדשה: יהודים מטעם מלשינים על אחיהם (עמ' 389-407, 414-415). הקוזקים של הגנרל מיכאיל פרונזה, מראשי הצבא האדום, ערך פוגרום נורא ביהודי קרמינה שבאוזבקיסטן. ב-1920 ברח האמיר סייד עלים ח'אן מבוכרה שנכבשה על ידי הרוסים – לדושנבה שבטג'יקיסטן, ומשם לקאבול שבאפגניסטן. בדרך הוא עורך פוגרום ביהודים ובוזז את רכושם (עמ' 368, 413). ב-1937-1939 תחת שלטון סובייטי, הוגלו אלפי יהודים לקרגנדה שבקזחסטן לעבודות כפייה בגולאג הגדול שמנה באזור זה 75 מחנות (עמ' 480). אבל מסתבר שהגיהינום של היהודים במחוזות אלה לא נגרם רק על ידי הגויים – היהודים

מיררו לעצמם את חייהם בגלל אמונותיהם הנפסדות. עדות נאמנה לכך נמצא ביומנו של נפתלי אברהמוף (עמ' 238-270, 327-328), בן יקר לקהילת הֶרָאת, שהגיע בילדותו לארץ ישראל, והביא עמו בשליחותו לקהילת מוצאו את משב רוח הקדמה. הוא מתאר מסכת שלימה של אמונות תפלות שממש מסמרות שיער: מורטים את שערות מצחה של הכלה כסגולה ללידה קלה, ואחר כך מעבירים אותה מעל מדורת אש כדי לשרוף את הקללות, מניחים חרב כדי להרחיק את הלילית. שמים רוק על פי התינוק כדי להרחיקו מעין רעה. המוהל, שמבצע את הברית בתנאים מזעזעים, מוצץ את דם התינוק ישירות בפיו, ומעביר את חיידקיו לעולל המסכן. את היולדת משקים בחצי ליטר שמן חם וביי"ש. ילוד שיש בו "סימנים" כי הוא נגוע בשדים – מוציאים אותו, למעשה, להורג בעינויים (לא מיניקים אותו, משאירים אותו עשרה ימים במרתף קר בחורף, או בחצר לוהטת בקיץ!). נפתלי אברהמוף היה עד לתופעות מסמרות שיער: יולדות בנות 13, נערה בת 17 כבר הספיקה ללדת ארבע פעמים (!), ילדות קטנות נישאות לגברים מבוגרים, ואף זקנים. בגיל 40 יש לאישה כבר נינים (!). הילדים מוכי גזזת ומצולקים בעקבות שושנת יריחו, מלוכלכים, קרועי בגדים, הם מוכים על ידי הוריהם עד לחבלות, ואף עד למומים, הם מצולקים, וחלקם אף עיוורים. הילדים סבלו מרעב, וארוחתם היחידה במשך היום היתה זאת שקיבלו מהג'וינט. התמותה בקרב ילודים היתה מבהילה ממש. רוב היהודים לא ידעו קרוא וכתוב, וברבים מקבריהם אין ציון שם. לא היתה להם שום מודעות להיגיינה: המים ששתו מקורם בבריכות פתוחות המפיצות מחלות, והביוב זרם בחוצות, מה הפלא שרבים חלו במגיפת זפק, בתולעים

שחדרו לגופם, בדֶבֶר, באבעבועות, במלריה, בדלקת ריאות (עמ' 115, 117, 137, 250, 251-252, 262-263, 307-309, 324-325, 385, 565). באווירה המבהילה הזאת רצה נפתלי, בן יקר לאותה עדה, להביא מעט אור, וייתכן שהיה מצליח, לולא נאלץ לעזוב את המקום ולברוח לפרס.

מקום נכבד בספר מוקדש למעמד האישה העברייה: שום השכלה לא הוענקה לה. לימדו אותה רק את מיומנויות משק הבית. אירסו אותה כבר בגיל עשר, וכאמור, בגיל 13 כבר ילדה. מי שלא נישאה עד גיל 16, נחשבה לרווקה זקנה המיועדת לבעל מום או לזקן. האישה הייתה מכוסה מכף רגל ועד ראש ונתונה תחת מרותה של החמות. הבעלים, רובם סוחרים נודדים, היו נוטשים את נשותיהם לשנים רבות, ורבות מהן נשארו עגונות. ילדה שנישאה לזקן, והתאלמנה ממנו, לא היתה נישאת שוב לעולם. וברור שקרובות מצד הבעל ומצד האישה היו ממתינות לסדין לאחר ליל ההתייחדות הראשון שאחרי החתונה. אישה שלא נמצאה בתולה, היתה מוחזרת להוריה בבושת פנים (עמ' 64-76, 234, 322, 566). ברור שיש להטיל את האשמה ליחס המחפיר הזה כלפי האישה על הסביבה המוסלמית שממררת את חייה: מלבישה אותה בצ'אדור, מנכסת אותה כרכוש הבעל. הקוראן מרשה לגברים לשאת ילדות בנות תשע (חומייני איפשר את הפדופיליות הנפשעת הזאת בפרס המודרנית!). רצח האישה על כבוד המשפחה אינו נחשב לפשע. אם בעל מגרש את אשתו, היא מאבדת את המשמורת על ילדיה. גברים רשאים לקיים נישואי תענוג זמניים הנקראים "סיג". בעניין כיסוי האישה בהוויה המוסלמית מזכיר המחבר שכאשר הגיעו הקומוניסטים לאזור, וניסו לשחרר את האישה מכבליה, קמו נשים ושרפו

את הרעלות, בעקבות המעשה הזה קמו הגברים ורצחו אותן (עמ' 69). בצדק רב מזכיר המחבר כי האשמה על העיוות הנורא הזה טמון לא רק בהווי האסלאמי שעטף את הקהילה היהודית, אלא גם בדת היהודית עצמה: האישה בהלכה פסולה לעדות, לשפיטה, להנהגת עדה, לתפקידים של כלי קודש. לפי מסכת סוטה ג' ד' – "כל המלמד בתו תורה, כאילו לימדה תפלות." "אשת חיל" שבספר משלי רק מנציח את שיעבודה של האישה כדי שבעלה יזכה לכבוד בשבתו עם זקני הארץ בשער העיר (שם). ב"צ יהושע קצת הקל בדינם של מקורותינו בנדון – גם בתנ"ך וגם בדברי חז"ל יש ביטויים הרבה יותר חמורים ביחס לאישה (ראו ספרי "שיחות עם חוזר בתשובה" עם חופשי 1999, עמ'51-60). אבל יש להעריכו על כך שהזכיר כי כבר בתקופת ההשכלה היה משורר שהתקומם כנגד העוול הזה, הלא הוא י"ל גורדון בפואמה שלו "קוצו של יוד" (עמ' 69).

הספר שלפנינו טומן בתוכו אוצר אדיר של ידע וחכמה, ויש להודות ולהוקיר את בן-ציון יהושע, לא רק על היותו חוקר מעמיק וקפדן, ידען גדול וסופר משובב נפש, אלא גם על תרומתו המעשית לעם ישראל ולמדינת ישראל – תרומתו האדירה להעלאת אחינו מהפזורה במרחב מרכז אסיה, ועל האיסוף המסור של שכיות התרבות של מחוזות אלה, כשהוא מבצע מטלות אדירות אלו בתנאים לא תנאים, ואף בסכנת נפש ממש.

מאזנים, גיליון 5, כרך פ"ז, חשון תשע"ד (אוקטובר 2013); חדשות בן עזר, גיליון 880, ג' בחשוון תשע"ד (7 באוקטובר 2013).

<u>סימורג – ציפור האש</u>

ציפור האש שקמה לתחיה

חוה נתן-צוטרין, משוררת

"סימורג - ציפור האש" – רומן מאת בן-ציון יהושע,

צביון, ירושלים 2018, 432 עמ'.

ספר ייחודי ועשיר עלילה, כשם שהסופר בן-ציון יהושע יודע לכתוב. בכישרון, בחכמת רגש וידע הוא משכיל להעביר סיפור מרתק. הקורא חש בפעימות הלב של גיבוריו, חוויותיהם והמיית נפשם בתהפוכות חייהם. בעת הקריאה בספר – המילים, הביטויים, המראות הַחַיּוֹת ותמונות הצבע נטמעים בנקודת הַפְּנִים של הקורא שגומע לתוכו את המסופר בעלילה, מתפעל מהניסוח הלשוני וכשהוא מעמיק בתוך הסיפור, נחשפת בפניו קהילה יהודית קטנה וקדומה בהראת שבאפגניסטן, המשמרת בקנאות את מנהגיה ואת אמונתה. הקהילה מתמרנת חיי הישרדות בתנאים קשים של מחסור, טבע מתנכל וסביבה מוסלמית עוינת, שבה

מתגלים כמה מהם כאנוסים לאסלאם, המשמרים בסתר חלק ממנהגי היהדות מתוך ידיעה העוברת דור אחרי דור כי במקורם הקדום הם צאצאי עשרת השבטים האובדים, שגלו מארצם ונטמעו בעולם המוסלמי.

סיפור חייו של אלישע-חי, הגיבור המרכזי בספר, מתואר בתהפוכות חייו, בריחתו מפני נישואי בוסר כפויים. גלגוליו, כשברקע מסעותיו הקשים בגוף ונפש במדבריות דרך המשי, כשבאמתחתו הוא נושא את עצמות אביו שלא פגש מעולם. האב הרוכל הנודד נרצח על-ידי שודדי דרכים בעוד אמו נושאת אותו ברחמה. לאחר שפגש את אביו פנים אל פנים, משאת נפשו של אלישע חי היא להביא את עצמות אביו לקבורה בהר הזיתים. אישיותו והתבגרותו התחשלו בבית הספר של החיים. אלישע-חי חוֶה שינויי אישיות, זיוף זהות ושמות מושאלים המשמשים לו למסכה. בהגיעו לחיפה המנדטורית, חייו עוברים טלטלה. מצפונו נקי כי הוא חדל להשתמש בו. הוא שם נר לרגליו את השקר ואת העורמה, תאוות בצע ותאוות יצרים. בשיא מעמדו ועושרו הוא גם מתכחש למשפחתו המבקשת לעלות ארצה. הוא קרוע בין סוציאליזם לקפיטליזם. הוא מעריץ את השלטון הבריטי בארץ ישראל ומפיק ממנו את המרב. מאידך גיסא, הוא מושיט סיוע למחתרות לח"י ואצ"ל, כשבתווך הוא נסחט ע"י אנשי ההגנה במדינה שבדרך. צאתם של הבריטים מהארץ ממיטה עליו אסון והוא מידרדר ממרומי פסגת הכרמל אל שאול תחתיות. הגיע הקץ לזיוף, להעמדת הפנים, לזהויות השאולות. אלישע-חי, היורד מנכסיו, חוזר לשמו המקורי ולמקור זהותו האמתית כשגלגל חייו מתהפך. הקורא חש את ריגשת הדמויות בפן האנושי שבספר, אלה מתעלים ואחרים מידרדרים במורדותיו. הספר מכיל מסכתות חיים יוצאות דופן הדואות על כנפי הסימורג, עוף החול, הפניקס, שלה שמונה אלומות אור: אהבה, מסירות, נתינה, רטט, יצירה, הגנה, ארציות ומסע. ציפור האש, שקמה לתחייה מתוך האפר, היא סמל מטאפורי המשרה תקוות חַיוּת, שבה כל מרכיבי תופעות אנוש, מאווייו חדלונו ותחייתו

מחדש, תהליך ייחודי בעולמנו היהודי על תהפוכותיו ושרידותו. שפתו של הסופר בן-ציון יהושע היא רהוטה ושורשית, עשירה במיתוסים, פתגמים, משלים, שירים, טעמים, מאכלים, צבעים, ריחות ומנהגים. תיאוריו הם תמונות חיות, המביעות את הפשר, וקובעות את המשמעות.

נכנסתי לתוך עלילות הספר בלב פועם כמו הייתי חלק מהסצנות. מעטים הספרים בסיפורת העברית, שהם עשירי עלילה כמו 'סימורג-ציפור האש'. מעטים כמותם נכתבו בעשורים האחרונים. לא ניתן לכתוב מסכת חיים בראייה שלמה שכזו, אלא בהשראה של גלגולי חכמת דורות שנתקבלו במסורות אישיות וחברו לזיכרון הקולקטיבי. סביר להניח, שהם הועברו והתגלו ליחידים בין השמשות.

תרגומו של הספר לאנגלית וללשונות נוספות הוא מתבקש. בסופו של יום, תמונת הראי בספר היא אוניברסלית ותדבר אל לבו של כל קורא.

'דעת – לימודי יהדות ורוח, חינוך והוראה, גיליון 15 תשע"ט (2018).

ריאליזם בתוך חלום אגדי

ניתוח ספרותי-רעיוני

חגי קמרט, סופר ומשורר

סימורג - ציפור האש, ירושלים תשע״ח 2018, 432 עמודים

סִפרו של הסופר בן-ציון יהושע, הוא ספר שהכול מכל בו. בעיקרו הוא ספר מסעות מרתק שמתאפיין במסע הרוחני רב

התהפוכות המקביל למסע הפיסי. מדהים עד כמה שינויי הנוף הפיסי מקבילים לשינויי השקפה ותפיסת עולם של הגיבור הראשי, ופעמים גם של גיבורי המשנה. חפיפה מופלאה שמצד אחת מעלה את המתח הדרמטי באופן כמעט סמוי או שקוף לקורא, ורק בהבחנה העולה מבין השורות ברובד שני, ניתן להבחין בכך. למשל, התנהגות הגיבור בנכר מתוך לבוש של עוני, על אדמה כפרית, עם האמביציות והנועזות התואמת לתקופת חייו ולמקום הגיאוגרפי הפיסי בו הוא חי, לעומת התנהגותו בארץ ישראל בעיר האורבנית המודרנית; מלחמת הקיום וההישגים שלו. ומעל הכול ההתפתחות הרוחנית הנפשית של הגיבור הלומד את סודות ורזי החיים הטובים. השורה התחתונה היא שהאמצעים הספרותיים הסיפוריים ליצירת המתח הדרמטי קיימים ומשפיעים על הקורא. אך כדי לדלות אותם יש לחשוב חשיבה ספרותית. זו אומנות סיפורית של הסופר מעבר לעלילה המרתקת עצמה. הספר מרתק מתחילתו ועד סופו. הוא מתחיל באווירה מתונה ואט אט הוא מעפיל עד לשיאו של ההר. השיא הדרמטי מתרחש על המקום הגבוה ביותר שיצר האדם. גם המתח הדרמטי הנישא באוויר של האיש שירד מנכסיו אך אינו יורד מגאוותו ומכבודו העצמי. שיא מופלא לספר מופלא.

האמירה שנאמרה בילדות: "אני עוד אראה לכם מיהו אלישע חי" (עמ׳ 67), נשארה חזקה כאבן פינה בלבו גם בעת השפל הגדול ביותר בחייו. שם, בעמדו על מבנה הברזל הגבוה בפנים נפולים ולב כואב. כדי לא לפגוע בהנאת הקריאה, אתייחס בעיקר לפן הספרותי ולייחודו של הספר לא רק מבחינה תיעודית היסטורית ועלילתית אלא גם כנכס לספרות העברית בכללותה.

על כותרת הספר: סימורג – ציפור האש

בן-ציון יהושע בקי ואוהב את המסורת והתרבות היהודית. לפי זה סביר להניח שהפסוק מתהילים המקביל לפי המסורת לסימורג הפרסי, עמד לנגד עיניו. פרשנים השוו

את ה'סימורג' הפרסי עם ה'זִיז' מהפסוק: "יָדַעְתִּי כָּל עוֹף הָרִים וְזִיז שָׂדַי עִמָּדִי" (תהילים נ יא). לפי המסורת, עוף הזיז יוגש יחד עם הבהמות והלוויתן בסעודת אחרית הימים. במיתולוגיה היוונית והמצרית מדובר על עוף החול אשר מת בשריפה וקם לתחייה מתוך האפר בצורה מחזורית. ביהדות ישנה גם התייחסות לעוף החול כעוף נצחי אשר קיבל את ברכתו מנח על שלא ביקש מנח מזון בהיותו בתיבה, כדי לא להפריע אותו ממלאכתו להאכיל את החיות האחרות. אני רואה כמקביל לשם הספר את הביטוי "עוף השמים יוליך את הקול" (קהלת י כ). אותו קול שעף על כנפי הסימורג והגיע מארץ ישראל אל אפגניסטן הרחוקה, ושם אל העיר המסוימת "הראת". העלה בפני משפחתו האוהבת המתגעגעת של הגיבור את שקריו ואת מזימותיו של האיש. הבן האובד, לכאורה, שבו נתנו את תקוותם. כך המוטיב של ציפור האש בספר. ציפור המופיעה מדי פעם כעוף המיתולוגי המשאיר עקבות ונושא את יעדו בתחנות שונות בספר.

ממד הזמן

אחת המעלות של הספר הזה, מעבר לספרים אחרים שקראתי, הוא העלאת ממד הזמן לבחינה ריאלית ביותר. אין כאן זמן דמיוני או אפילו ממד זמן בלתי נתפס. נהפוך הוא. הסופר כותב כך שהקורא מרגיש שאכן הדברים התרחשו לפני שנים רבות מאוד. וגם מהארץ הדברים נראים בפרספקטיבה ריאלית של הסתכלות אל תוך מרחק השנים. זו אחת התכונות המופלאות של הספר בו ממד הזמן משקף מציאות כהווייתה ונכון לזמנה. כאשר אנו שומעים על גיבור הספר הנמצא בארץ, הרי כל ילדותו וכל האירועים סביבה נראים לא כאילו התרחשו אתמול, אלא במרחק הריאלי הנכון של שנות חיים. כאן באזור אחר של העולם בארץ ישראל. אנו נזכרים במאורעות העבר כרחוקים מאתנו שנות דור ויותר. זו מעלה מופלאה, לטעמי, שמורגשת מפורשות בספר. הזמן אינו שטוח על מישור שאתה יכול להזיז אותו

הנה או הנה. להפך, הוא כאילו בתלת ממד. הקרוב קרוב והרחוק רחוק.

מסע פיסי ומסע רוחני - שני צירים מקבילים בספר

הטבע והאדם. ההתחלה הפסטורלית לכאורה המבשרת רעש, סערה, חרדה, הצפויים לנו בהמשך. בן-ציון כותב: "מזה שבועות יורד שלג ומתעופף ברוח כפלומות של פרגיות לצליליהם של חלילי חורף שניגנו מנגינות מעולם הרוחות" (עמ׳ 7), משפט שטומן בחובו כל כך הרבה: זמן מתמשך (שבועות) / ירידה רומנטית פסטורלית של שלג / לצורך עליה מעלה של צלילי חלילי חורף / והמנגינות הן מעולם המסתורין עולם הרוחות הנעלם. אלו אכן מוטיבים של מסעות האדם בטבע שעוברים לאורך הספר. השלג הרך היורד כפלומה רמז לחלקים הרומנטיים שנזכה לראותם לאורך הספר בינו לבינה/ בין האדם לאהבת הטבע/ בין הטבע הגובה מהאדם פסיעות רבות של יזע ודם במסעו אל ארץ האבות.

הפרגיות הקטנות שנפגוש בהן בהמשך; שתי אחיות קטנות שגורלן נחרץ על ידי המבוגרות מהן. המנגינות לא תמיד שקטות וערבות לאוזן, לפעמים הן נושאות את הדי המסתורין, המחשכים ותהומות האמונה הדתית, הבלתי מתפשרת, עד כדי חריצת גורלם של בני האדם. ובד בבד האמונות הטפלות המהלכות כמעין חגורת טאבו חונקת, שלא ניתן להשתחרר ממנה עוד מקדמה דנא. הקורא מתלווה אל מסע היחיד, בשמו המטפורי כשם הנביא התנ"כי אלישע, והאתון של בלעם מקבלת את שמו של גדול נביאי הגויים בלעם. היינו רמז לכך שבסופו של דבר חזון היהדות יגבר על כל מכשולי הדרך והגשמת החזון הזה יתרחש בארץ האבות. ואכן כך קורה בהמשך. כלומר, אם קוראים בין השורות ומפענחים את הדימויים ניתן למצוא בספר רובד שני כמעט נסתר של רמזים הן לשנים העתידיות בספר (בארץ) והן לאירועים שמתרחשים באפגניסטן. יש סמליות

בהמרת שמות לשמות אחרים. בקריאת שמות. לא סתם נבחר השם בנימין למשל למורה המגיע מארץ ישראל.

המסע הרוחני של גיבור הסיפור מתחיל כבר בנעוריו: " אני לא אהיה סנדלר, חייט וצורף, וגם לא סַפָּר, אני אסע רחוק ואהיה עשיר" (עמ׳ 87). במילים אחרות האופי החזק הבלתי מתפשר, האנוכי משהו, יוצא החוצה מגיבור הסיפור כבר בין ילדות לנערות. רוחו איתנה וחזקה וגם מסעו יהיה לפי שנראה חרוץ, נחוש, החלטי ובעל יכולת לעבור דרך עקלקלות, מתמשכת, מסוכנת. היינו חפיפה יפה בין הרצון הרוחני והיכולת הפיסית מול המסע בטבע במרוצת הזמן החולף.

שדים, רוחות אמונות

בנוסף לשפה העסיסית, המתבלת את הספר באותנטיות מרשימה ביותר, עולים גם דגשים והארות של קטעי אמונות דתיות, אמונות עממיות, שדים, רוחות, פחדים, מעשים מיסטיים, מגיה, הזכרה של מעשי כישוף. למשל, "ג'ובר משתטחת על קברה של המיילדת שפרה "אמה של ברוכה המיילדת שנקשרה בה האמונה שהיא שבה מעולם המתים ובאה לסייע לנשים המתקשות ללדת". וכן בהמשך: "יולדות רבות סיפרו כי ראו את שפרה המיילדת לנגד עיניהן בזמן צירי הלידה" (עמ׳ 54). וכן העשייה המגית: "ג'ובר כרכה סביב הקבר שבע פעמים חוט ארגמן שהובא מקבר רחל אמנו ...". וכן דרך משל הקמיעות. במסורת היהודית המיסטית שעליהן פסוקים מתהילים: "אלו פסוקים מתהילים ומספר רזיאל המלאך להגנת היולדת והעובר" אמר מולא מלמד (עמ׳ 53). ועם זאת כוח הברזל של האמונה והאדיקות הדתית המסורתית היהודית והדבקות בה. למשל, "ממתי יהודי אפגני מסתובב בגילוי ראש, בלי זקן ובלי פאות ולובש בגדים של נוצרים ויש לו זכוכיות עגולות על העיניים כמו של גוי? שאלה הרבנית״ (עמ׳ 74). ללמדך עד כמה אדיקות ודבקות במסורת הדתית הייתה בגולה שאי אפשר בשום אופן לקבל את החריג והשונה.

על האמונה – מוסלמים ויהודים

לפעמים האמונה והתרבות המקומית משפיעה על התרבות הזרה וההפך. יתכן מצב שבו מי שמציג עצמו כמוסלמי והוא בעצם מבית אב יהודי, הולך בכיפור לבית הכנסת היהודי. ואפשר בקטע מרתק מורט עצבים בספר בו היהודייה תברח אל המסגד המוסלמי, תחבור בלית ברירה אל דת אחרת, תרבות אחרת, וכל הקורות אותה שם. ובין היתר היצרים המיניים הסוטים הקיימים בכל עדה בכל קבוצה שהיא בלי הבדל גזע מין ודת. קטע מפתיע כמו הפתעות נוספות בספר שהקורא לא צופה אותן מראש, מרגש מאוד חזק מאוד. כמו כן כבר בתחילת הספר המפגש של הכובסות המוסלמיות והכובסת היהודייה, החלפת רשמים אנושית, עצות ותגובות. כשמדובר במקרה של הלוויה וקבורה למשל הכובסות מופיעות בלבוש המסורתי שלהן 'בורקה' שמכסה את כל גופן. אך עם זאת: "יהודים ומוסלמים המתינו להלוויה... כשהם כורעים על ברכיהם ודוממים ושקועים בהרהורים על גורל האדם": אמונה, מסורת, גורל משותף קרי מוות וקבורה, וכל זאת עם צו החיים של אנושיות אחידה בלא הבדל מוסלמי או יהודי. אמונה בצד אמונה תרבות דתית מול תרבות דתית חוקים סוציאליים דומים, עוברים כחוט השני לאורך הספר פעם היהודי והמוסלמי, פעם היהודי והפרסי, היהודי מול הגרמנייה, היהודי מול האנגלי.

עיצוב הדמויות

בן-ציון יהושע מגדיל עשות בדרך בניית הדמויות בספר. הוא בונה אותן נדבך אחר נדבך עד שכל דמות עומדת בשלמות לנגד עיני הקורא. על אופייה, תכונותיה, שפת דיבורה ושפת גוף והדמיון שלה. אנחנו רואים גם מהפכים בחלק מהדמויות. מה שהיו בעבר ומה קרה להן בחלוף השנים. איך הסביבה הגיאוגרפית, הגיל, האירועים הפוליטיים–מדיניים, משפיעים על התפתחות השקפת העולם של הדמויות (למשל אלישע, בנימין או טרודה), ההנגדה באופי, אף היא יוצרת מתח דרמטי, כמו למשל

גיבור שמצד אחד כולו רגש וכבוד (לקיחת עצמות אביו) ומצד שני פרא אדם (נוטש את כלתו). אוהב את משפחתו, אך האנוכיות שלו והישיבה על זרי הדפנה מהפכים בו את יצריו ודחפיו לכיוונים אחרים, נלוזים, המפתיעים את הקורא.
השליח מארץ ישראל (המורה בנימין) - נגיעה רומזת לחלקו השני של הסיפור; מהגולה לארץ ישראל, וגם דמות זו משתנה בכפוף לתקופה ולתרבות האחרת. לעניין זה נזכיר שבן-ציון אוהב להפתיע, וההפתעות בספר מוסיפות הרבה לדרמה שבו ולהיותו ספר מרתק. לפעמים קורה והקורא מצפה לדבר מה שבטוח שכך יקרה בהמשך, אך לא! הסופר בוחר במציאות הקשה. לפעמים העגומה, אך מעלה את סרט החיים כמות שהוא בְּלֹא כְּחָל וְשָׂרָק ובלא יפיוף של הדברים וזו גם מעלתו של הספר.

שפת הספר המבנה ותהפוכות הגיבור העיקרי

העברית של בן-ציון יהושע יפה ומשובחת, תיאורים נפלאים קסומים של טבע מצוירים ביד סופר מיומן ואומן. השפה המיוחדת וניביה והעגה שלה משתלבים יפה בסיפור ומוסיפים לו נופך אגדי קסום. אולי גם טעם אסלי אותנטי מאוד. התרגום של האמרות האפגניות או הפרסיות, ערביות, יידיש או גרמנית, מופיע מיד. כך שמבחינת הפורמט ישנה קריאה רציפה של הטקסט, מבלי לחפש את התרגום בהערות. לדעתי כתיבה בפורמט כזה היא יתרון עצום. מבחינת מבנה הספר הוא בנוי פרקים וכל פרק פותח בפתגם אפגני. לדעתי, ניתן לחלק את הספר לשני חלקים הקשורים ונשזרים זה בזה: החלק של המשפחה באפגניסטן ובראשה גיבור הסיפור, והחלק המדבר על האירועים בארץ, לרבות קורותיו של גיבור הסיפור. התקופה שבה חי באפגניסטן, הזר לקורא הרגיל, והוא כל כך אמתי וריאלי. גם מבחינת האירועים וגם מבחינת השפה והניב האפגני המתחבר אליה.

הנוף הסיפורי: טבע ורוח, כל כך צבעוני, עם הרים וגבעות בטבע מחד גיסא ועם רוח האדם מאידך גיסא. בשניהם

עליות ומורדות, עד כי הריאליזם הזה, המכלול הזה, מצטייר בפני הקורא כריאליזם אגדי. רוצה לומר מעין ריאליות שנוצרה מתוך הר געש כבוי בעל לוע אגדי. ומתוך לוע זה עפה לה לפעמים ציפור האש המופיעה מדי פעם כמעין סמן דרכים בספר כולו. התקופה האחרת – ימי המנדט האנגלי בארץ. התופעה שהעוני מהווה תמריץ לנצל כישרונות טבעיים ומפתח אמביציה חזקה להתעשר ובכל מחיר, וגם אם יהיה על חשבון האחר או שימוש וניצול כספי האחר. תכונה שהייתה בו בגיבור הספר עוד בילדותו ועתה היא צוברת תאוצה. גיבור הסיפור מזכיר את זורבה היווני האוהב לחיות בעושר, בנשים ובכסף! מעבר לכך הוא יודע לסחוף אנשים אחרים בכך שכמעט כל האמצעים לכך כשרים בעיניו: ערמומיות, שקר, נוכלות, הלשנה, שיתוף פעולה אינטרסנטי אידיאולוגי. חנפנות וקשיחות. לקיחת עצמות אביו לקבורה לארץ באופן מנוגד לאי רצונו להעלות את משפחתו לארץ: איך המעמד הכלכלי המשופר בצרוף מרירות העוני והדבש של הארמון בחיפה הופכים כאילו את עורו של אותו אדם להיות מרגשן אובססיבי לקר מזג אנוכי, שאינו רוצה בעול המשפחה.

הפן הרומנטי בספר

החלק הרומנטי וביחסים שבינו לבינה בסיפור: המחויבות והדבקות באמונה, בכבוד ההורים וכבוד החוקים לעומת המציאות הקורצת הרומזת הנותנת שפע על כף יד שמנה ופתוחה. שתי הנשים האירופאיות בחיי הגיבור ועוד אינספור נשים מהצד מול זילפה העגונה הקשורה אליו בכוח חוקי דת נוקשים שאי אפשר להפר אותם, גם לא לאדם כמוהו. שוב גילוי אותנטיות באופיו של הגיבור שלמרות התחנונים של הנשים שבחיו, למרות אהבתו הלא ברורה דיה לקורא, הרי אופיו והדחף לאהבת השמלה גורמת להוציא את החיה האכזרית והרעה מתוכו. להיותו נוכל שקרן, אכזר, ומה לא. אך עם כל זאת המקוריות באמת שבמציאות המובעת מול עיניו של הקורא, בהחלט משכנעת.

הפן ההיסטורי בארץ ישראל

בין כך ובין כך ישנו הקטע ההיסטורי של ההתרחשות בארץ בימי המנדט הבריטי. אמונות ודעות יריבות מעמדית, הפלג הסוציאליסטי והקיצוני יותר המאמין ברוסיה ובקומוניזם, מול הפלמ"ח והפלג הנגדי. הפן ההיסטורי של ימי המנדט עד עזיבת האנגלים את הארץ, קטע היסטורי מעניין עם דמויות מפתח התופסות מקום נכבד בעלילה עד יציאתן את הארץ בחזרה למקום ממנו באו.

סיכום

תקצר היריעה מלסכם את המופעים הספרותיים הרבים, תהפוכות העלילה ויתרונותיה וחשיבותו של הספר מהבחינה של תיעוד ושימור המסורת: אמונות דתיות, אמונות עממיות, גינונים ומנהגים שונים, חיי המשפחה, השפעת הסביבה המוסלמית על העדה האפגנית של אותם הימים באפגניסטן. פניני תיאורי טבע מופלאים, והסתכלות במקרו על הקהילה באי-שם ב"הראת" שבאפגניסטן, כמו בתוך חלום אגדי קסום. לכך מתלווים אמרות, פתגמים, ביטויים בעגה ובניב האפגני, ההתבטאות בלשון הערבית, היידיש, הגרמנית, השירים הנלווים כקטעי קישור המייחדים את הספר מבחינת המבנה של שילוב שירה בפרוזה. פן מיוחד בספר שמן הראוי לציין אותו הוא האמת המשודרת מכל שורה ושורה. לא אחת הסופר מפתיע את הקורא כאשר הוא מציב בפניו תמונה אחרת מאשר הוא ציפה לה. אמת לאמיתה! למשל התהפוכות בדמות הגיבור והתייחסותו למשל לאהובתו מגרמניה; התייחסות שונה מזו שהקורא היה מצפה לה. לפחות בשנים המאוחרות של הזוג.

הידע הרב והבקיאות המופלאה של בן-ציון יהושע במנהגים, באמונות ובהווי חיים של יהודי אפגניסטן, מדהימים בכך שנדמה כאילו הסופר נולד שם וחי את החיים האלו. אך לא היא! בן-ציון יהושע נולד בארץ. וגדל בה. אין ספק שחשיבות הספר, מעבר לעלילה היפה והיותו רומן מרתק, בהיותו

תעודה והנצחה של עולם שהיה אי שם באפגניסטן שאפשר ולא יחזור עוד.

אתר ד"ר לאה מזור: על מקרא, הוראה וחינוך, גיליון שבוע הספר, 22.6.2020.

גינונים אירופיים ומחיקת זהות

ירון אביטוב

סימורג – ציפור האש (רומן) , צביון 2018, 432 עמ'

נער עני עולה לארץ ישראל של תקופת המנדט, מתעשר, ומתחיל לבגוד ולרמות את כולם. רומן ססגוני מאת מספר סיפורים משובח המצליח להעמיד תיאור חי של התקופה, נופיה ואנשיה. במשך שנות דור משלים את עצמם בני משפחתו של אלישע-חי, החיים בעיר נידחת באפגניסטן, שאחרי עלותו ארצה הוא יישא אותם על כנפי הסימורג, ציפור האש, ויביאם לארץ האבות, במין גרסה אפגנית צבעונית למרבד הקסמים של יהדות תימן. הם לא מודעים כלל לעובדה שאלישע-חי הפך בינתיים מנער שגדל בעוניי מחריד למולטימיליונר בשם ליאון פוקס, שעשה כל מאמץ לשכוח אותם, למחוק את עברו וזהותו הקודמת, שבהם התבייש ("רק בטעות נולדתי באותו חבל ארץ", הוא אומר) ואימץ לעצמו גינונים אירופיים מזויפים.

כחלק מהתכחשותו למוצאו ולמשפחתו טורח פוקס לשלוח לבני משפחתו, המחכים לסרטיפיקט הגואל שהוא ישיג להם, מכתבים ובהם הוא מתלונן על מצבו הכספי הדחוק. "אני מתבייש לתאר בפניכם את מצבי. את הדלות והמחסור והחובות שאני שרוי בהם... אני חי בצריף עץ שבו חדר עלוב אחד", כותב המיליונר המתגורר בארמון פאר בראש הכרמל בחיפה, וכל זאת על מנת של יתפתו לעלייה הבלתי לגלית לארץ ויהפכו לעול על צווארו. אלא שהשמועה שלפיה הפך לעשיר כקורח מגיעה לבסוף לבני משפחתו, המתפכחים

מתמימותם. הם מחליטים לקרב את הגאולה ולצאת למסע מפרך לארץ ישראל, ששעריה נסגרו בצו הספר הלבן הבריטי. פוקס השאנן לא יודע איזו הפתעה בני משפחתו מכינים לו וממשיך את חייו הסכיזופרניים כרגיל.

אסכולת ירושלים

הרומן של בן-ציון יהושע בנוי על סודות ורזים שסופם להתגלות: סודו של אלישע-חי-ליאון פוקס, גיבור הרומן, הסוד של בת זוגו ואם תאומיו טרודה שיף, בת אצולה מעודנת שניאותה עד שלב מסוים לחיות תחת מסכם השקרים שלו, וסודות משניים נוספים שיתגלו במהלך קריאת הרומן האפי של יהושע. בן-ציון יהושע הוא סופר ירושלמי ותיק וססגוני מהזן הישן שהצליח לא מעט שנים, ושלא באשמתו, להתחמק מאור הזרקורים והרדאר של מדורי הספרות, אף שהיה ראוי להכרה גדולה יותר כסופר בזכות היותו סטורי-טלר אמיתי, שמסוגו חסרים בימינו על המדפים. הספרות העברית נחלקה בשעתה ל"אסכולת תל-אביב" לעומת "אסכולת ירושלים", שיהושע הוא ללא ספק אחד מממשיכיה המובהקים. הוא תויג למעשה כ'סופר ירושלמי', בן הדור של דן בניה סרי, אורציון ישי ואחרים. אבל בעוד התיוג הזה שיחק לטובת בניה-סרי, שהושפע מכתיבתו של עגנון ושתיאר ברומנים ובסיפורים שלו את העולם הייחודי של שכונת הבוכרים, הוא לא שיחק תמיד לטובתם של מספרי הסיפורים הטבעיים כאורציון ישי, שתיאר את השכונות הספרדיות של נחלאות ויהושע שתיאר את שכונות ילדותו, אולי בגלל התיוג האתני-פולקלוריסטי שהודבק לספריהם. קראתי בשעתו כמה מספריו של יהושע ובהם את "שתיקת התרנגול", ספר חניכה ירושלמי משובח, וכן את ספר המסעות שלו 'אוק יול' ו'מנדחי ישראל באפגניסטן לאנוסי משהד באיראן' וכך זכיתי לגלות את יכולותיו כסופר ומתעד מרתק ומיומן.

באופן מפתיע, ובניגוד לספרי הפרוזה הקודמים, ברומן החדש של יהושע, "סימורג – ציפור האש", יש ייצוג יחסית

קטן לירושלים, אם כי עדיין לא מבוטל. גם כשיהושע לא כותב על ירושלים הוא מוכיח את היכולות שלו. לתוך הרומן החדש הוא יוצק את כל ניסיונו כמספר, ועושה שימוש מושכל בידע העצום שלו על חיי הקהילה היהודית באפגניסטן במאה העשרים ועל ימי המנדט בארץ ישראל, ידע שעוזר לו לרקוח את הרומן המקיף ביותר שכתב עד כה. התוצאה היא רומן ריאליסטי ואקזוטי מאוד, כמעט נטורליסטי, שמצליח להחיות את התקופה בנאמנות ולפרטי פרטים. הספר כתוב אולי בסגנון ארכאי, אבל עדיין כזה שאפשר ליהנות מקריאתו.

"סימורג" הוא רומן המציע לקוראיו שני ספרים בכרטיס אחד. הספר הראשון עד עמוד 176 לערך, הוא סיפור תולדות משפחה יהודית מוכת גורל המתרחש בעיר הראת באפגניסטן. אבי המשפחה, אלישע שמו, הוא רוכל נודד בכפרים המוסלמיים בהרים, המוכר בדים יקרים לכפריים ונרצח לבסוף על ידי שודדים כשאשתו חנה הרה. הבן שנולד לה, אלישע-חי, קרוי על שמו. מדובר בנער מרדן המסרב לקבל את כללי השבט ומנהגיו. הוא מסרב להינשא לנערה ששודכה לו עוד לפני הולדתו, ומחליט להימלט ממנה בליל החופה ולהותיר אותה עגונה. אחותו בלור נוהגת כך אף היא כשהיא נמלטת מחופתה, אבל בניגוד אליו היא עושה זאת בבוקר יום החופה. בלור מתאסלמת ולימים תחזור ליהדותה, ואילו אלישע-חי גונב בליל חופתו את עצמות אביו מבית העלמין ויוצא למסע הרפתקאות, המעניק לרומן צביון פיקרסקי, המזכיר במשהו את עלילותיו של דון קישוט של סרוונטס, וכך עד שהוא מגיע לארץ ישראל, שם הוא מגשים את חלומו לקבור את אביו בהר הזיתים.

הצצה לעולם מרתק

תיאור החיים באפגניסטן ערב הפיכה דתית ומלחמת אזרחים שמתרחשת בה: מערכת היחסים בין הקהילה היהודית והמוסלמים, ובעיקר היחסים עם שבט הפושטו, המייחס עצמו לצאצאי עשרת השבטים ובניו נשמעים כמו

אנוסי האסלאם; העימות בין החיים המודרניים לשמרנות של הקהילה היהודית; ובהמשך תיאור המסע לארץ ישראל ובדידותו הגדולה של אלישע חי – הם מיטב חלקו הראשון והמוצלח של הרומן המעניק אשנב הצצה מרתק לעולם נכחד שסופרים בימינו כמעט לא כותבים עליו. החלק השני של הרומן, או שמא הספר השני, עוסק בחייו של הגיבור הבוגר, הוא מתרחש ברובו בחיפה וגם בירושלים, לאחר שאלישע-חי משלים את מסעו לארץ ישראל וקובר את עצמות אביו בהר הזיתים. בחלק זה הרומן תופס תפנית ומתרכז כמעט כולו בדמותו של אלישע-חי, הממיר את שמו לליאון פוקס ומנסה לשכוח את שורשיו. זהו סיפורו של גונב דעת ונוכל, המנסה לרמות את כולם – נשים, יהודים, ערבים, בריטים – וגם את עצמו, ובהחלט מצליח בכך עד שהוא מסתבך בתוך רשת קורי העכביש שטווה. עושרו מנקר העיניים ואופיו הבעייתי יגרמו לו לבסוף ליפול לבור שכרה לעצמו.

ליאון, שהתחיל בתור סוור בנמל חיפה, הופך לעמיל מכס, חלפן וספסר קרקעות שידו בכול. הוא משמש סוכן כפול, הן של הבריטים והן של אצ"ל ולח"י, אבל מסתבך לבסוף עם ארגון 'ההגנה', השנוא עליו. ליאון פוקס נוטר לסוציאליסטים כיוון שהשפילו אותו בימיו הראשונים בחיפה כנער עני, אבל אלה עוד ינקמו בו ויסגרו אתו חשבון. במישור האישי, ליאון פוגש את העולה החדשה טרודה, אישה יפה ומעודנת מאוד שהלבנט זר לה והיא מגיעה ארצה בניגוד לרצונה, כשהיא מסתירה סוד עמוק. ליאון פותח בפניה את דלתות הלבנט ומנסה בעזרתה להימלט מעולם השדים והרוחות המאגי שאפף אותו בימי ילדותו, בעוד היא פותחת בפניו את דלתות אירופה הקורצות לו. פוקס משתלט על רכושה, חי אתה בזוגיות (נולדים להם תאומים) אבל ממאן להינשא לה. הוא קובר בתוכו את סוד נישואיו המוקדמים באפגניסטן, ומשלה את עצמו שהוא לא ביגמיסט. כמובן שהחיים הכפולים והסודות הכפולים, גם אלו של טרודה וגם אלו שלו, והפערים התרבותיים העמוקים ביניהם יובילו לבסוף לפיצוץ. פוקס

הופך לאדם שנוא מאוד בחיפה. שנוא על ידי אשתו, שנוא על ידי ילדיו ושנוא על ידי ערבים, יהודים ובריטים כאחד, וכל זאת בגלל עושרו וקמצנותו – עוינות שלא מפריעה לו להמשיך לשתף פעולה עם הבריטים, הנמנים עם באי ביתו במסיבות שהוא עורך שם לבכירי המנדט. כשההגנה והבריטים הולכים וסוגרים עליו, עולמו הקודם קם עליו ולופת אותו בגרונו ושב ומבצבץ אלישע-חי הישן, הנער העני מאפגניסטן שאותו הוא ניסה למחוק בלא הצלחה יתרה.

סוכן כפול שנוא

פוקס שואל את עצמו מיהו, וגם הקוראים ישאלו זאת את עצמם. לכאורה, קשה לגלות אמפטיה לגיבור ספרותי השנוא על כולם, אבל איכשהו יהושע, המגולל את סיפור עלייתו ונפילתו של גיבורו, מצליח לעצב דמות רב צדדית שלא תרחיק מעליה את הקורא. לטעמי הצד המעניין בחלקו השני של הרומן הוא לא בהכרח תיאור הנוכלות של פוקס, אלא סיפור התקופה וסיפור היישוב הארץ ישראלי. תיאור החיים הפרטני והאמין מאוד של ימי המנדט, הנופים של ארץ ישראל (חיפה, ירושלים, יפו ועוד), חיי העמל בארץ, המאבקים בין המחתרות, היחסים עם הבריטים, היחסים עם הערבים ובעיקר עם הסוציאליסטים, הזוכים כאן לתיאור מאוד אירוני ולא מחמיא. ובנוסף, תיאור נפתולי נפשו של סוכן כפול החי על פי התהום, מנסה לרצות את כולם ומסתבך לבסוף עם כולם. כשסימורג, ציפור האש הסמלית, שאולי תביא לבסוף ישועה למשפחתו, לא בהכרח תביא הפעם ישועה גם לו.

"סימורג" הזכיר לי במשהו את הרומנים של יהודה בורלא וחיים הזז. מדובר ברומן עשיר מאוד בסמלים, במיתוסים, פתגמים, משלים, שירים, טעמים, מאכלים, צבעים, ריחות ומנהגים. לטעמי, מוטב היה להנמיך פה ושם את האש בכיריים שעליו התבשל הרומן. גם כך, מדובר ברומן מפתח על יהודי אפגניסטן ועל התקופה ההיא. ספר שכתוב בסגנון

של פעם, אבל בהחלט תקף ברובו מבחינה ספרותית גם לימינו.

מקור ראשון, מוסף שבת, י' במרחשוון תשע"ט (19.10.2018), עמ' 18-19.

בין מרדנות לשאפתנות

הסופר עמיקם יסעור מראיין את בן-ציון יהושע

בערב השקה בחיפה ל'סימורג – ציפור האש'

ע"י: קראת לספרך 'סימורג – ציפור האש' – מה משמעות שם הספר?

ב"צ: סימורג – ציפור האש – הוא שמו של יצור מכונף מן המיתולוגיה הפרסית והוא חלק מן האמנות בתרבות האיראנית. הערבים אימצו את הסימורג בעקבות הפרסים. באמנות האיראנית הסימורג מתואר בצורת ציפור ענקית, אשר ביכולתה לשאת על כנפיה פיל או לוויתן. הסימורג הוא סוג של טווס בעל ראש של כלב וציפורני אריה. לפעמים עם פנים אנושיות. הסימורג הוא נדיב מטבעו. אגדות איראניות מציינות שהסימורג חזה את הרס העולם שלוש פעמים והוא אמור לחיות 1,700 שנים, לפני שהוא צולל בעצמו אל תוך הלהבות בדומה לעוף החול הקם מתוך האפר לחיים חדשים. הסימורג היא ציפור המשאלות, היא מרבד הקסמים, היא כלי התעופה הקרוי 'על כנפי נשרים', היא הפניקס, היא עוף החול. המוביל אותך למחוזות אחרים. כשאתה בין חומות הכלא של עוני ומחסור, של שונאים ואויבים המתעללים בך. בן זוג או חמות שמציקים לאישה ולכלה, הברירה שלה היא למות או לברוח. הממציא של הסימורג היה פסיכולוג עממי גאון, שידע לשחרר אנשים ממצוקותיהם.

ע"י: מה הביא אותך לכתוב את הספר?

ב"צ: אני עוסק בכתיבה עוד לפני בר מצווה. סיפורים שלי ראו אור בעיתוני ילדים ונוער. עם שובי משירות בצה"ל פורסמו סיפורים שלי ב'הארץ' ובעיתונים נוספים. הסיפורים כונסו בקובץ הסיפורים הראשון שלי 'עיר באופק' שיצא לאור בשנת 1972 בהוצאת ראובן מס. הספר זכה להצלחה ויצא בכמה מהדורות. מאז לא הפסקתי לפרסם רומנים וסיפורים

קצרים. ילדותי הייתה צבעונית ועשירה בסיפורים כי אבי היה מספר הסיפורים של השכונה. גם סיפור חייו ריתק אותי. אבי, רפאל יהושע-רז, נולד באפגניסטן, התייתם ברחם אמו. אביו נרצח על-ידי שודדי דרכים. הוא היה נער דעתן ובעל רצונות משלו. ברח מבית אמו כנער, ובדרך לא דרך עלה לארץ. אבי היה ממורי הדרך הראשונים בארץ והוביל עולי רגל על גבי סוסים ופרדות לארבע ערי הקודש. לימים נודע כמספר הסיפורים של שכונת הבוכרים בירושלים. כל שבת בין מנחה למעריב התקהלו סביבו המונים, כשהוא מורם מעם על בימת אבן ומספר סיפור בהמשכים. מספרים מסוגו המציאו את אופרת הסבון, סיפורים שאינם נגמרים לעולם. כשיש אבא מספר סיפורים שהרפרטואר שלו כלל מאות סיפורים, משלים עם מוסר השכל ופתגמים לכל דבר ועניין, אינך יכול שלא להיות סופר. אבא נפצע קשה במלחמת העצמאות ואיבד את חייו. לימים כינסתי סיפורים שרשמתי מפי מאזיניו והוצאתי אותם בשני כרכים. אבי רפאל יהושע-רז ברח כנער מבית הוריו כשעמד על דעתו ועלה לארץ בשנת 1898, באותה שנה ממש שהקיסר וילהלם השני נחת במזח של חיפה בקצה המושבה הטמפלרית והרצל הגיע ארצה כדי להיפגש אתו.

אמי בכורה יוכבד לבית אלקלעי, מהיישוב הספרדי הוותיק שחי בירושלים מאות שנים, הייתה מיסטיקנית, שצמה כל שני וחמישי והתפללה תפילות אישיות ליד המזוזה. היא האכילה ציפורים ויונים בבלקון וראתה בהם בלדרים לשמי מרומים. היא דיברה לדינו, בשלה לדינו ובעיקר שרה רומנסרו בלדינו בקולה הדק הגבוה והמרטיט. הבית הרב תרבותי שלנו וריבוי השפות שבו היו מקור השפעה אדיר עליי. דמותה של אמי מככבת ביודעין ובלא יודעין כמעט בכל יצירותיי.

בזמן לימודיי באוניברסיטה העברית כתבתי את עבודתי הראשונה על יהודי אפגניסטן. הנושא: הפולמוס של רב סעדיה גאון נגד חיווי הבלכי מן העיר באלך באפגניסטן,

שהיה מבקר מקרא שנחשב לכופר משום שבדומה למותעזילה שסברו שהקוראן נכתב על-ידי בני אדם ואינו תורה משמים, כך גם חיווי סבר שהתורה נכתבה בידי אדם ואפשר לבקר אותה. כך התחלתי במחקר שלי על אפגניסטן. במשך שנים חקרתי את הנושא שיצא בספר רב היקף בשם: "מנדחי ישראל באפגניסטן לאנוסי משהד באיראן", בהוצאת מוסד ביאליק. החומר הססגוני ההיסטורי והאתני שנחשף לנגד עיניי גירה את הסופר שבי וככל שהעמקתי בחקר המרחב האיראני היהודי והמוסלמי כך ראיתי בחומרי המחקר בסיס ליצירות ספרותיות. בדמיוני הפורה הכנסתי חיים בדמויות ובמאורעות. לקחתי את גרעין הסיפור המשפחתי שלנו וזרמתי אתו כיד הדמיון הטובה עליי לכדי רומנים. השילוב בין החומרים האתניים, ההיסטוריים והסיפור המשפחתי הבשילו בתוכי לרומנים, לנובלות ולסיפורים.

ע"י: האם תוכל לספר על תהליך הכתיבה של הספר?

אני נושא על גבי ניסיון כתיבה בן עשרות שנים. במקביל לכתיבה מחקרית חיפשתי רגעים של מנוחת נפש וברחתי אל היצירה הספרותית. אני לא יודע מהי מוזה, אבל שלושה מהסיפורים שלי שפורסמו בבימות שונות וכונסו בספריי באו אליי בחלום. בתום החלום התעוררתי ומיד שרבטתי תקציר שמא אקום בבוקר ואשכח את החלום. הסיפורים הם סוריאליסטים ואף זכו להיכנס לקבצים של מבחר סיפורים שיצאו לאור. אינני יודע אם זה קסם, מוזה, או לחיצה אקראית על קוד סמוי מהעין במקש מכונת הכתיבה. המסך נפתח וגיבורי העלילה התרוצצו על הבימה הווירטואלית שיצרתי בדמיוני. ההזדהות שלי עם גיבוריי היא מעבר לשליטה שלי. ראיתי בהם נשמות חיות, צחקתי איתם בעין אחת ובכיתי איתם בעין שנייה.

ע"י: האם היית מגדיר את ספרך 'רומן היסטורי'?

ב"צ: למה שאתה קורא 'רומן היסטורי' – לאנשים שחיו בתקופה המתוארת היו אלה חיים של יומיום. הם לא חיו

בהיסטוריה אלא התמודדו עם שאלות של כאן ועכשיו. חרף היותי היסטוריון בהכשרתי ובמחקריי ויצירותיי עומדות על אדני ההיסטוריה, כשאני חוזר לכתיבה הספרותית אני שואב מתוך ההיסטוריה והאתנוגרפיה של דורות עברו את הסיפור המרתק, את העלילה המרגשת, אם הייתי ממשיל את הדבר: ה'שולחן ערוך' הוא ההיסטוריה והכרונולוגיה, אך המפה על השולחן היא העיסוק שלי, כאן פועלים יצירי הדמיון שלי. בדיעבד כשאני קורא רומן שלי אני שמח שהצלחתי לקחת פרשיות מן העבר שאותן חקרתי ולמדתי ולשלב אותן לכדי סיפור מרתק שווה כל נפש. ברומן ההיסטורי אין הפניות ביבליוגרפיות ולא הערות שוליים. הדיוק המתבקש הוא מיקום העלילה מבחינת הזמן והמקום. כל השאר הוא בגדר חרות הכותב. מבקר שייבחן את הרומן רק בכלים היסטוריים הוא חוטא לספר ולסופר.

ע"י: מה הזיקה שלך לעיר חיפה?

ב"צ: אני אוהב את העיר חיפה, שהכרמל שלה הוא ירושלים ומישוריה הם ערי החוף. הרבה יופי יש במראה של חיפה ביום ובלילה. לא פעם אמרתי, שאם חלילה נסיבות חיי יאלצו אותי לנטוש את עירי האהובה ירושלים אמצא לי מקלט במרומי הכרמל. לא הבנתי אף פעם למה השיח הוא תמיד על ירושלים מול תל-אביב. איפה חיפה?

יצירתי הספרותית התמקדה תמיד בירושלים עיר הולדתי. גיבוריי יצאו לעולם הרחב, שבו הדרכתי ובו פעלתי, אך תמיד חזרו לחיק החם של ירושלים. גם ברומן 'סימורג' יש זיקה לאורך הספר לחיפה ולירושלים. הפעם יצאתי למסע לעיר חיפה, שתמיד אני נהנה לבקר בה ולשוטט בה. ביקרתי בחיפה פעמים רבות, סיירתי בכל פינה. הצמדתי אליי מומחים לחיפה וכתבתי את חיפה בדחילו ורחימו ומתוך אהבה. קראתי ספרים על חיפה המנדטורית וחשתי את עצמי כחיפאי.

ע"י: ספרך משופע בציורי הווי ייחודיים לאפגניסטן, מה היו מקורותיך?

ב"צ: במחקרים שלי על המרחב האיראני ובעיקר על אפגניסטן הקדשתי מקום נרחב למחזור השנה ולמחזור חיי אדם. חקרתי מנהגים וטקסים, אמונות דתיות ועממיות ותחליפים לרפואה מודרנית, גורמי תמותה של נשים וילדים, פערי מעמדות, הבית האפגני ומנהגיו יחסי הורים וילדים, יחסי כלה וחמותה ועוד. הישיבה על השטיח במקום להסב אל השולחן, הכניסה לבית יחפים מבלי להביא את זוהמת הרחוב פנימה, פרנסות ברמה בינלאומית מול רוכלים זעירים הנודדים מכפר לכפר כדי למכור סדקית. כל אלה חייבו אותי לשאוב מתוך חומרי המחקר שלי ולהפוך אותם לסיפור חיים צבעוני ושובה לב, כשעין אחת צוחקת והשנייה מזילה דמעה.

ע"י: מה מקום המשפחה בספר?

ב"צ: הסיפור המשפחתי הוא מהות הספר. רוחו של האב המת, גניבת עצמותיו מהקבר והעלאתם ארצה, דמות הסבתא הנוהגת בשרירות לב כלפי כלתה. גם חמות הייתה פעם כלה ורדו בה ובהגיע תורה היא מתעללת בכלתה, האישה כמפרנסת במשפחה, האישה כמחנכת בנותיה ומגינה עליהן מפני הסבתא השתלטנית. הבתולים כערך עליון. המערכת המשפחתית הסגורה והשמרנית מתערערת כשהבת מסרבת בכל מחיר להצעה להינשא לקצב מבוגר וגס רוח. הברירה שעומדת בפניה היא התאבדות או המרת דת. לערעור המבנה השלם של המשפחה תורם גיבור העלילה – ילד מרדן שלא ניתן לריסון הבורח מאותו עולם ישן אל עולם חדש שיצר לעצמו. הוא בורח מאפגניסטן אך אפגניסטן טבועה ב-DNA שלו. במידה רבה המורה מארץ ישראל שמתגורר בביתם הוא הקטליזטור המחדיר רעיונות מהפכניים לראשו של הילד המרדן ומצד שני הוא מחזק את רוחה של אם המשפחה.

ע"י: האם שאפתנות היא התכונה המובילה את גיבור הרומן?

ב"צ: אלישע-חי שנולד יתום זוכה ליחס מיוחד בהיותו בן הזקונים. אביו נרצח בהיות אמו בהיריון. הוא מצפה שגם המורה הנוקשה ב'מדרש' יתייחס אליו בחום ובאהבה, אבל ילדי עניים אינם זוכים לכך. הוא אינו מצליח ללמוד אפילו קרוא וכתוב עד שמגיע המורה מארץ ישראל ודולה ממנו סגולות מופלאות של כישרון למידה. המכות שהוא ספג מהמלמד המבריח אותו לגניבות קטנות בשוק או גניבת מעות צדקה מקופת בית הכנסת. כבר בילדותו הוא מגלה דרכים אלטרנטיביות לשיפור מצבו. אמו היא המשענת שלו, אבל בתוך תוכו מבשיל המרדן. הוא מתגלה כבעל אומץ לב נדיר הוא מצליח לגנוב את בגדיו של כהן הדת המוסלמי מגדת הנהר ולתת לו להסתובב בחוצות העיר הראת עירום ועריה. הוא בורח בליל חופתו הכפויה בהיותו נער ובאישון לילה הולך לבית הקברות. המרדנות שלו הופכת לשאפתנות. יש לו לכך כמה מנטורים: המורה מארץ ישראל, שמחדיר בו את רוח המרד בצד לימודים אינטנסיביים ומחדיר בו את הרצון לברוח ולהגיע לארץ ישראל. המנטור הבא הוא מוביל השיירות המלמד אותו את הצד האפל של החיים. במסע השיירה הוא רוכש גם את המיומנות שלו באהבת נשים. עם הכלים האלה הוא פוגש את החיים בארץ ישראל. המפגש של הסוור בנמל עם מנהיגי הסוציאליסטים מחדיר בו את הרצון להיות עשיר, עצמאי וללא תלות באיש. השאיפה להתעשר ללא ייסורי מצפון היא שמובילה אותו לעשוק את זוגתו טרודה וכל עסקה מזדמנת.

ע"י: מהו הסוציאליזם בעיניך?

ב"צ: הדמויות הסוציאליסטיות ברומן, הנראות מגוחכות לכאורה, מייצגות רק את עצמן ולא את הסוציאליזם. הם מאמינים באמונה שלימה שהם מסמלים את הצדק האבסולוטי, אך התנהגותם ברומן אינה מאששת זאת. בשנות שרותי בברית המועצות לשעבר למדתי שהסוציאליזם במיטבו לא היה בברית המועצות, הם ידעו

את האמת. הסוציאליזם במיטבו היה דווקא בארץ ישראל – בקיבוץ, בהתיישבות העובדת ובמפעלים.

ע"י: מה הזיקה המוסרית של גיבור ספרך?

ב"צ: אינני מאמין שיש בעולם בני אדם שהם ציצית שכולה תכלת. "אֵין צַדִּיק בָּאָרֶץ אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה טוֹב וְלֹא יֶחֱטָא "אומר קהלת. גם האדם המוסרי ביותר יש לו חטאים, כשם שגם הפושע הנוראי יש בו רגעים של חסד. בצד הנכלוליות של גיבור הרומן יש בו גם נדיבות לב ורגישות וחום אדם. אני מאמין באמונה שלימה שאין אדם שכולו רע ואין אדם שכולו טוב, יש מצבים ויש ימים ויש שעות, שאנו יוצאים מגדרנו לטוב ולרע. כך שהחלוקה בין טובים ורעים באופן מוחלט היא חלוקה המצריכה עיון ודיון.

ע"י: האם תוכל לציין סופרים שהשפיעו על כתיבתך?

ב"צ: בראשית דרכי בספרות כתב מישהו: 'זכינו לבורלא חדש'. אינני בורלא לא חדש ולא ישן. אני בן-ציון יהושע. עם זאת, אינני חי בחלל ריק. בילדותי ובנעוריי הייתי קורא כפייתי עד כדי כך שהספרנית בבני ברית ברחוב החבשים בירושלים סלדה ממני, כי ישבתי על גרם המדרגות שלא הובילו לשום מקום, בלעתי ספר וחזרתי אליה בבקשת ספר נוסף. היא גערה בי עד שהופיע מנהל הספרייה ד"ר מרדכי רבינזון, סופר ומבקר ספרות בעצמו, וגער בה: 'בזכות ילדים כאלה את עובדת כאן. עלייך לעודד אותם ולא לנזוף בהם'. מאז המדפים היו לרשותי וכמו עש קראתי ספר אחר ספר. העולם שאני מצייר הוא כל כך ייחודי לי והשפה שלי היא פרי החינוך שקיבלתי. כך שקשה לי להצביע על סופר זה או אחר שאני מושפע ממנו. אני מניח שספרים שקראתי בימי חיי עברו טיפין טיפין מן הפלגים אל הנחלים ומן הנחלים לנהרות ומן הנהרות אל הים הגדול ומשם אל היצירה.

ערב ההשקה בחיפה: בית הספר הריאלי 2.4.2019, פורסם: מועדון הקריאה של 'הארץ' (16.8.2019); 'בכיוון הרוח', 1.11.2019; חדשות בן-עזר, גיליון 1441 (יום עצמאות תשע"ט, 9.5.2019).

יונים מעל החומה

ספר מרענן ומפתיע

אהוד בן עזר, סופר

"יונים מעל החומה", 19 סיפורים ונובלה,

צבעונים, תל אביב 2015, 231 עמ'.

אחת ההפתעות הנעימות ביותר שנחתה על שולחני בשבוע האחרון היתה ספרו של בן-ציון יהושע "יונים מעל החומה". איזה פסיפס חיים מדהים ומרתק של שכונות ירושלמיות מלפני עשרות שנים, עוד מתקופת התורכים והמנדט הבריטי, עם שורשים לחמש מאות שנים קודם, מתקופת גירוש היהודים מספרד ומפורטוגל. יקצר המצע מלתאר את שפעת הסיפורים המעולים האלה ואציין מהם רק את השניים האחרונים. הראשון בהם הוא "השדכן הספניולי", פנינה סיפורית משעשעת-עצובה על פעילותו של שדכן יהודי-ספניולי בשכונה ירושלמית, ועל החתן הכיליי חג'י ישמעאל, וסופו הנורא. והשני הוא הנובלה הסוגרת את הקובץ, "דמעת אלוהים באודסה", היא אולי שיאו של הספר, ומלאכת מחשבת מדהימה ומרגשת – על נדודיו של זוג ירושלמי עם בתם התינוקת מירושלים ברכבת ליפו ומשם בספינה לאודסה כדי להימלט מנוראות מלחמת העולם הראשונה העומדת

לפרוץ. ביד אמן מתאר יהושע את כל פרטי המסע, בייחוד ברכבת ליפו ובאונייה לאודסה, מכות, פחדים ויסורים קשים, שבמהלכם נהרגת התינוקת מפגיעת כדור ברד גדול בראשה, אך אמה מסתירה את התינוקת על הסיפון העליון. בדרך נס הם מגיעים עם גווייתה של הפעוטה לאודסה תוך שהם מערימים על הפקודה להשליך כל גוויית מת לים. קבלת הפנים היהודית הרחומה שהם זוכים לה באודסה, בשנת 1914 לערך, והסוף ה"הפי אנדי" – המתבטא בהצליחם לקבור את בתם בבית הקברות היהודי – כל אלה ממש מרגשים. איזו נובלה מופלאה ומפליאה. יש לי רק הערה היסטורית אחת מול שפע העובדות שבספר – בסיפור "דמעת אלוהים באודסה" מוזכרים, בנווה צדק, הילד נחום גוטמן ואביו ש' בן-ציון. על הילד נאמר שהוא מצייר וכותב. ובכן, מצייר כן, מילדותו, אבל לכתוב החל רק כעשרים שנה מאוחר יותר, ב"דבר לילדים" של העורך יציב, בסיפור בהמשכים "בארץ לובנגולו מלך זולו".

אולי כאשר תוסר ההמולה מעל שפעת ספרים חסרי ערך של סופרים "חשובים" וסופרים חדשים, יעמדו "יונים מעבר לחומה" ו"והארץ תרעד" – במדור "הירוקים לעד" של הספרות העברית הארצישראלית.

חדשות בן עזר 1062 (22 ביולי 2015)

מהלך בצל בתיה של ירושלים

הסופר אלי עמיר מראיין את בן-ציון יהושע

בערב ההשקה ל"יונים מעל החומה'

א"ע: תרשה לי לקרוא לך בנצי כשם הנעורים שבו הכרתי אותך בתיכון ערב 'דעת'. אני עוקב אחרי ההישגים שלך ואני מוצא אדם רב-תחומי: אתה מסַפֵּר, חוקר, נוסע ומדריך בחו"ל, מבקר ספרות, מוציא לאור אקדמי. ניהלת את הוצאת מאגנס, עורך ושליח של מדינת ישראל אל עולמות יהודיים שיצאת אליהם כדי להציל יהודים וכדי להציל את אוצרות התרבות שברשותם ולהעלותם לארץ. מהו המוקד של יצירתך ועשייתך?

ב"צ: קרא לי בנצי, כי זהו שמי מאז שבאתי לעולם. שמי המלא: בן-ציון דוד יהושע-רז ובקיצור: בנצי. שאלת על מוקד יצירתי ועשייתי. מה שדרבן אותי כל חיי היה הסקרנות, הצמא לידע, השאיפה לצאת ממעגל העוני החומרי והרוחני. גם יצר ההרפתקנות שלח אותי בשליחויות עלומות למחצה במסגרת נתיב-לשכת הקשר וזכיתי לחלץ יהודים ולהעלותם ארצה. התחלתי לכתוב כבר בגיל 11 או 12. באותו עיתון שחילקתי בבוקר גם כתבתי. הגעתי להוצאת מאגנס

באוניברסיטה כנער שליח על אופניים, הרחבתי דעת והשכלה וסיימתי כמנכ"ל ההוצאה.

א"ע: הערב הזה הוא ערב השקה לספרך 'יונים מעל החומה' הרשה לי למקד את שאלותיי בתחום הספרותי. העלילה הסוחפת והמרתקת היא אחד המאפיינים את כתיבתך. מהיכן שאפת את היכולת להיות מספר סיפורים טבעי?

ב"צ: כשאתה נולד לאבא יליד אפגניסטן, שכל שבת התקהלו סביבו עשרות רבות של תושבי השכונה והאזינו לסיפוריו. הם הזילו דמעה או צחקו בקול. סיפוריו לא נגמרו במפגש אחד אלא עברו משבוע לשבוע בשיטת אופרת סבון. בימי השלג בירושלים, ליד אח מבוערת, סיפר לנו אבא סיפורים שחיממו לנו את הלב. כשאתה שומע כל חייך המוקדמים סיפורים החיידק חודר לנשמה. אבא מעולם לא הכה אותנו אלא הטיף לנו מוסר באמצעות הסיפורים שסיפר. תרבות לדינו ואהבת ירושלים קיבלנו מאימא, צאצאית למשפחת אלקלעי שלפני הגירוש חיו בזמורה בספרד. (כ-250 ק"מ צפונית למדריד). אימא סיפרה בגאווה על ראש השושלת ורב הקהילה ר' אליהו אלקלעי. בלילות העצובים כששמעתי בחדר החשוך את קולה הדק והגבוה שרה בלדינו שירי געגועים, בכיתי יחד אתה ונפשי נקשרה בנפשה.

במלחמת העצמאות לאחר שאבי נפגע אנושות בהפגזה התחלתי לעבוד בכל עבודה אפשרית. עד יום פתיחת שנת הלימודים. אמי ישבה על המדרגה ה-22 בגרם המדרגות שהוביל לביתנו. הילקוט היה בידה והיא דרשה ממני לשוב לספסל הלימודים. אמרתי: אימא למדתי מספיק. והיא בשלה: אני אשב כאן ואבכה עד שייגמרו לי כל הדמעות. לא רציתי אימא ללא דמעות והלכתי ללמוד. ועד היום אין יום ואין שעה שאינני יושב על ספסל הלימודים.

א"ע: אתה מספר כל יודע. אתה שומר ריחוק מן הדמויות המתוארות על ידך. דמע וצחוק. ריאליזם ומיסטיקה. מוחש ומופשט. איך אתה מצליח לקחת דמויות מעולמך ולעשות בהן יצירה ספרותית.

ב"צ: במרחק השנים כשאנו שוכחים מה אכלנו אתמול, אבל זוכרים הכול ממרחק השנים. מתרפקים על ילדותנו שהייתה ססגונית, דלת אמצעים ועשירת חוויות. אימא המיסטיקנית, שהאכילה מדי בוקר את כל התורים והצוצלות היונים והדרורים וראתה את הבלקון כגשר בין ארץ ושמים. היא צמה בכל שני וחמישי והתפללה ליד המזוזה פעמים אחדות ביום. לא על שלומנו התפללה אלא על שלום העולם. כשיהיה שלום בעולם יהיה שלום גם לכם, אמרה. תמונת האהבה משני צדי החבל, כשאימא משלשלת מן הבלקון את סל משאלותיה ואבא שאהב אותה והעדיף מעשים על דיבורים, מילא לה את הסל בפירות וירקות עם נקטר שחרית. הם, השניים, החליפו מבטים רבי משמעות ואהבו בדרך הייחודית שלהם. זה עולם יפהפה הזועק לראות אור בתוך הסיפורת שלי. כתיבתי בנויה מעגלים מעגלים: הבית והמשפחה, השכנים והחצר, השכונה וכל אשר בה ומעל כולם ירושלים עירי האהובה. ההשכלה שלי היא מערבית והעולם שלי הוא שילוב עשיר של מזרח ומערב. נכדיי הם שילוב ותמהיל של מזרח ומערב. בעמקי הנשמה אני קרוב מאוד לדמויות המתוארות על-ידי, אך גם רחוק ברמה היומיומית.

א"ע: היום כשהלשון העברית היא לשון רזה, יצירתך מפתיעה בעושר הלשוני שלה. אתה מתאים את הרובד הלשוני לדמות המתוארת על ידך . יש תחושה שאתה שומע את הדמויות ואת השיג ושיח שלהן – מהיכן שאבת את העושר הלשוני שביצירתך?

ב"צ: אני זוקף את אהבתי ללשון העברית על כל רבדיה לגרסה דינקותא, החינוך שקיבלתי בתלמוד תורה ובבית הכנסת. התפילה, המשנה, התלמוד, ספרות חז"ל, הפיוטים. וכמובן הקריאה בספריית בני ברית. שם ישבתי על גרם מדרגות שלא הובילו לשום מקום ובלעתי ספרים. בבית לא היה חשמל וקראתי לאור עששית נפט מפוחמת.

א"ע: בנצי, אתה אוהבה הגדול של ירושלים. לא לחינם זכית בתואר 'יקיר ירושלים'. אהבתך מוצאת ביטויה ביצירתך. אהבת ירושלים היא אהבה גנטית או אהבה נרכשת?

ב"צ: אבי הגיע לירושלים כילד בשנת 1898. אמי בת ירושלים משפחתה משפחת אלקלעי ממגורשי ספרד הגיעה לירושלים לפני מאות שנים. כל חיינו שמענו שירים וסיפורים והתרפקות על ירושלים. אהבה אמתית היא געגועים לאהובה שנמצאת על ידך. בילדותי אבא לקח אותי לכותל המערבי ולסמטאות העיר העתיקה. חשתי עצמי זעיר מול הכותל ומול השוטרים הבריטיים. כתיבתי מושפעת מזיקתי לירושלים. גיבוריי חיים בירושלים וגם כשהם יוצאים ממנה הם ישובו אליה. כל חיי אני מהלך בצל בתיה של ירושלים הולך והולך ואיני שבע מן המראות. כל פינה צופנת מראה חדש שעוד לא נתגלה לנגד עיניי. נולדתי בירושלים ואעצום את עיניי בעיר הזאת.

א"ע: מה בין ספרות למציאות ביצירתך?

ב"צ: אני חי על פני האדמה הזאת ולא על פלנטה אחרת. טבעי שאכתוב על עולם שהוא מוכר לי. אני פוגש אנשים ומצבים שמשאירים בי רישום ואני חש שיש בהם תבנית של סיפור, של עלילה הראויה לעלות על דפי הספר הבא שלי. נקודת המוצא היא מראה או זיכרון, או דיוקן ומנקודת הזינוק אני נותן דרור לדמיון. בזמן הכתיבה יש שחרור של חופש הדמיון ובתום הכתיבה יורד המסך. כל דמיון למציאות הוא על אחריותו של הקורא. מלאכת הכתיבה היא בנייה ויצירה של עולם דמיוני, שבו יש נפשות פועלות וכללי חיים אחרים. לא אחת צחקתי עם גיבורי העלילה וגם הזלתי דמעה. אבל ידעתי להפריד בין מציאות לדמיון יוצר.

א"ע: יצירתך כתובה מנקודת מבט גברית, גם כשהסיפור מסופר מנקודת מבטה של אישה, גם כשהמספר מזדהה עמה, עם הרגשותיה ועם סבלה של האישה. האם יש דמות נשית בחייך שהשפיעה עליך?

ב"צ: דומני, שבכל דמויות הנשים שכתבתי עליהן מתרוצץ משהו מדמותה ומאישיותה של אמי, שילדה אותי כבן זקונים, כילד של ברירת מחדל במקום אח שקדם לי ומת מדיפטריה. אני כותב מנקודת מבט גברית כי אני מתיימר לראות את עצמי גבר. אין כאן התנשאות לעומת המין הנשי לא אהבה והערצה. בספר המחקר שלי 'מאחורי מסך המשי – עמים ויהודים במרחב האיראני' הקדשתי פרק שלם למעמד האישה. כשכתבתי על אישה ניסיתי להבין את הלוך הרוח והנפש של האישה ואת תגובותיה הטבעיות. נטלתי מכחול וצבעתי את עיניה בצבע העיניים הירוקות של אמי והוספתי לה צמות כצמותיה של אמי שהיו שחורות עד ליום מותה.

א"ע: ביצירתך, בין צחוק לדמע, יש גם ביקורת עזה ומלגלגת ומוקיעה את הצביעות, השקר, הזיוף והעמדת הפנים.

ב"צ: חרף העובדה שאני בדרך כלל אדם רציני, ספריי למרבה ההפתעה מלאים בהומור. פרופ' גוברין שכתבה על יצירתי שלוש מסות בסידרת ספריה 'קריאת הדורות'. היא ראתה בספריי עין אחת דומעת ועין אחת צוחקת. דרך גיבוריי אני משתדל להעביר מסרים שאני מאמין בהם ובדרך הומוריסטית וגרוטסקית אני מגחך על הצביעות, השקר, הזיוף והעמדת הפנים.

א"ע: הסופר היקר אלי עמיר הרשה-נא לי לומר כמה מילים אישיות. בראש וראשונה אני רוצה להודות לך, חברי מילדות מתיכון ערב 'דעת', על תרומתך לספרות העברית ועל תרומתך לערב המיוחד הזה. להזכירך אלי, שאנו ילדי האופניים, ילדי עניים מבני עדות המזרח, במחזור אחד בתיכון ערב צמחו מקרבנו אלי עמיר, דן בניה סרי, אורציון ישי ובן-ציון יהושע ויסולח לי אם שכחתי מי מן החברים לספסל הלימודים. ובפינה אחרת בעירנו צמחו לתפארת האחים המשוררים בלפור והרצל חקק והמשורר יונתן גורל.

אני רוצה להודות לכל הדוברים בערב הזה: אלי עמיר, בלפור חקק, נכדתי האהובה שירה קדרי-עובדיה, המוציאה

לאור המיוחדת במינה לאה צבעוני והפייטן יניב עובדיה. תודה לאכסניה 'מבקשי דרך', שפתחו את ליבם בפנינו ותודה גדולה ואוהבת לקהל שכיבד אותנו והגיע הנה. שנה טובה, שנת שלום, בריאות טובה ויצירה פורייה.

ערבי השקה: קהילת מבקשי דרך, ירושלים, כ"ד באלול תשע"ה (8.9.2015); בית הסופר, תל-אביב, ט' במרחשוון תשע"ה (22.10.2015).

לספר סיפור ולגלגל עלילה

ירון אביטוב, סופר ומבקר ספרות

בן-ציון יהושע. יונים מעל החומה, הוצאת צבעונים, 231 עמודים,

הסופר הירושלמי בן-ציון יהושע אינו מוכר לרבים. ספרו, "יונים מעל החומה", מזכיר שחבל שכך, ושהוא ראוי להתייחסות ספרותית רחבה יותר. "שתיקת התרנגול", הרומן היפה של הסופר הירושלמי הוותיק בן-ציון יהושע, שראה אור לפני כ–13 שנה, הוא מעין משל למחברו, שכמו התרנגול שלו לא זכה לפצות את פיו מחוץ למעגלי הקוראים בירושלים, המכירים את שמו ואת כתיבתו לא מעט שנים. אבל מעבר לגבולות שער הגיא, התרנגול הזה כמעט שותק וזו שתיקה רועמת במקצת. אולי מכירים שם תרנגולים אחרים — "תרנגול כפרות" של אלי עמיר ו"בינת השכווי" של אביגדור דגן (אגב, צריך להקדיש מחקר לשאלה מדוע סופרים ירושלמיים אוהבים לכתוב על תרנגולים). הדמיון לעמיר אינו מסתכם בתרנגול. עמיר, שלמד בגימנסיית ערב "דעת", שבה השכילו בני עניים, יחד עם יהושע, פירסם בשעתו את הרומן "מפריח היונים", ואילו אסופת הסיפורים החדשה של יהושע נקראת "יונים מעל החומה" והמייתן נשמעת הפעם גם מחוץ לגבולות ירושלים. בקובץ החדש משמיע יהושע את קריאת הגבר הספרותית שלו ומוכיח שהוא ראוי להתייחסות ספרותית רחבה יותר מכפי שזכה לה עד כה.

יהושע הוא סטורי־טֶלֶר אמיתי שחסר בימינו על המדפים; הוא יודע לספר סיפור ולגלגל עלילה מהנה, אקזוטית וססגונית. בסיפוריו הוא מוכיח את שליטתו ברזי השפה העברית ושפות נוספות, את בקיאותו הרבה בספר הספרים ובספרי החכמים וכן בהיסטוריה של ירושלים וארץ ישראל בימי הטורקים והבריטים. כשיהושע מתאר, למשל, את התקופה העות'מנית, הסיפור שלו נשמע אמין יותר מזה של סופרים אחרים. דברים דומים אפשר לומר גם על סיפוריו העוסקים בחיים הירושלמיים בדורות הקודמים, שבהם הוא מפגין את בקיאותו ואת הידע הרב שלו. יהושע משתייך לאסכולת הספרות הירושלמית, ואפשר להשוותו ליוצרים

כמו דן בניה־סרי, חיים סבתו ואורציון ישי המנוח, שכמוהו שולטים במקורות ובהווי של העיר. בעוד שבניה־סרי וסבתו פרצו אל קדמת הבמה הספרותית, יהושע נותר קצת מאחור, הגם שהוא מכייר סיפורים מחומרים די דומים. בעוד בניה סרי וסבתו נחשבים לממשיכיו של עגנון, הרי שאת יהושע אפשר אולי לראות כממשיכו של יהודה בורלא.

שכונת הבוכרים הייתה מסלול ההמראה הספרותי של בניה־סרי. גם יהושע כותב סיפורים שיוצאים מהתנור של הווי השכונה הבוכרית. אלה הם "סיפורי שכונה" לפי הנוסחה שכתב גם ישי, שתיאר אמנם שכונה ירושלמית אחרת, אוהל משה, אבל הדמיון הוא גדול: ילד המספר על חיים משותפים בחצרות גדולות עם המון שכנים. בן-ציון יהושע הוא פרוזאיקון אמתי. כוחו של יהושע הוא בכתיבת ריאליזם ירושלמי עשיר. האסופה כוללת 19 סיפורים קצרים ונובלה אחת. יהושע כבר זכה לתשומת הלב של חוקרת הספרות פרופ' נורית גוברין, שהקדישה לכתיבתו שלוש מסות מחמיאות מאוד בסדרת ספריה "קריאת הדורות". ברשימה זו ברצוני להציב זה מול זה את הסיפור "ילד לו היה לי", שכבש אותי כליל, ואת הנובלה "דמעת אלוהים באודסה". "ילד לו היה לי" מספר על דודה עיוורת שקומתה נמוכה כקומת ילדה והיא מתגוררת בצריף פח ש"היה מעין תיבת תהודה בכלי הנגינה של אלוהים. רוחות ירושלים קודם שיצאו לשוטט בעולם נשבו דרך כל הנקבים בצריף הפח ומילאו בנגינתן את תפקיד הכינורות, הצ'לו והקונטרבס, שהתחרו ביללות חתולי אשפתות בלילות ירושלים" (עמ' 101). דודה רחל היא דמות רבת עוצמה ועומק, קרובת משפחה ראויה בהחלט לתהילה של עגנון. עושר זה נשמר גם ב"דמעות אלוהים באודסה", נובלה שבה פורט יהושע על נבל מהתקופה העות'מנית ומתאר באמנות את חיי העיר העתיקה בירושלים, את תחנת הרכבת והנסיעה ליפו. זה סיפור אווירה שמעטים הם הסופרים העברים שיכולים לרקוח בימינו.

סיפורים טובים נוספים בקובץ הם "הניצוץ הקדוש של אמיליה", העוסק במפגש בין חוקר תולדות יהדות ספרד ובין פורטוגלית המייחסת את עצמה לצאצאי האנוסים (סיפור זה הזכיר לי באיכויותיו כמה מסיפורי ישי, העוסקים אף הם בגורלם של האנוסים); "כיפור של חסד", העוסק דווקא בימי השואה; "אבשלום, אבשלום", על ילד הקרוי על שם אחיו המת; "השדכן הספניולי", על חתונה שלא יוצאת אל הפועל; "טנגו על הגג בפלורנטין", על זוג רופאים; או סיפורים הומוריסטיים יותר כמו "פגישה מאוחרת" ו"תשבץ ירושלמי", המסבירים מדוע ראוי שיכירו את כתיבתו של יהושע גם מחוץ לירושלים.

ירון אביטוב, "השכונה והחיים", הארץ – מוסף 'ספרים', 11 בספטמבר 2015.

יונים מעל חומת הנוסטלגיה

הרצל חקק, משורר ומבקר

יונים מעל החומה, הוצאת צבעונים, תשע"ה, 232 עמודים

ספר חדש לבן-ציון יהושע, קובץ סיפורים ירושלמיים "יונים מעל החומה" – והתחושה היא שכל קובץ שלו מצטרף לסאגה רב-דורית, לאנתולוגיה אישית שבונה נדבך על נדבך סיפור חיים שנמתח בין גולה לגאולה, בין מחוזות חייו בדרך ארץ המשי, לבין קרקע גידולו בירושלים. מאז ספרו הראשון 'עיר באופק' נשבינו בקסמי ספריו שתיארו לנו היסטוריה ספרותית מיוחדת, שכל כולה ארומה צבעונית וחושנית. כך בלענו בשקיקה את הרומן 'פורצי גדר', נגענו בירושלים הממגנטת בקובץ הסיפורים 'תה אנגלי בירושלים', הלכנו שבי אחר האוטוביוגרפיה הספרותית שלו 'שתיקת התרנגול', שהייתה מרקחת של מציאות ובדיה, וכמובן לא שכחנו את 'מילואים בשדות האורז'. בספריו של בן-ציון יהושע אנו נסחפים אחר תהליכים נסתרים מעבר לעלילה. כך קראנו מרותקים את פניה הגנוזים של ירושלים המשיחית ב'עיר באופק' וב'שתיקת התרנגול'. היינו עדים לדמדומים החברתיים והתהליכים המשיחיים, שאפיינו את היישוב בשנות החמישים. בסיפוריו אנו מגלים פנים רב גוניים של הסיפור הישראלי, של הדיוקן היהודי שמלווה את חיינו לאורך שנות גלותנו. בסיפוריו אנו נחשפים לדמויות מרתקות, ומתברר שבהיסטוריה יש לא רק מנצחים אלא גם מנוצחים: לכל דמות השבר האישי שלה. סיפורי החיים שהוא מצייר, לעתים תוך ריכוך הכאב באמצעות קטעי הווי ורגעים של משובה והומור – הכול מוביל במכחול דק ועדין אל עמק הבכא, אל נתיב הכישלון. סיפורים רבים מציירים

כישלון משפחתי, כישלון אנושי ובעצם כישלון לאומי. מה פלא שסיפוריו עוטפים אותנו באווירה של סוד וחלומות גאולה. סיפורים רוויים בניסיון לחפש נחמה במיסטיקה, באוטופיות של ישועה על טבעית, באמונות בשדים ומזיקים, והכאב רב: דבר לא מצליח להושיע את הגיבורים. כשבן-ציון יהושע כותב, הוא חי את האווירה של אותם ימים את אביזרי התקופה, את המאכלים, את המנהגים. כך חלק מן התמונות קשורות לעולם הנוף הירושלמי, לגוונים המיוחדים של הסביבה הירושלמית והדימויים הירושלמיים: "איש מאתנו לא יכול היה לעצור בעד הזמן הדוהר. היינו כמו מכונית שאיבדה בלמים בכביש שבע האחיות". עולמו של הילד ב'שתיקת התרנגול' חושף מסלול שנוסק לגבהים ואנו חשים את רעד הנפילה: "הרגשתי כמו עפיפון שאיבד את החוט בסערה והוא נסחף אלא יעד בלתי ידוע". סיפוריו של בן-ציון יהושע סוחפים אותנו למציאות טעונה מאוד, צומת של מתחים, ומעל הכול: ניגוד קורע לב בין עולם של ילדות שהולך וקורס, לבין עולם של חומרנות ואנוכיות חסרת רגישות, שהולך וכובש את מקומו של העולם הישן. עולם קר וציני מנצח את עולם המסורת, התמימות, הערכים.

ברומנים שלו יודע בן-ציון יהושע לקשור חוטים מכושפים בין לב הקהילה היהודית בגולה לבין הנהירה למולדת העתיקה. כך בסיפור, שנפרש לפנינו ברומן 'פורצי גדר' וכך ראינו זאת גם בספר 'מילואים בשדות האורז'. כל הסופות האלה מנשבות גם בקובץ הסיפורים החדש 'יונים מעל החומה'. בספר זה ידע בן-ציון יהושע להתעלות מעל האווירה המכושפת ועומק היגון ואנו חשים לרגע נינוחים במבט מרוחק משהו, בפרספקטיבה שיש בה הומור עצמי, אירוניה, שילוב של דמע ובת צחוק, ומעל לכול יש כאן ניסיון להבין ברגעים של חכמת חיים מרוחקת את ההוויה הכאובה ששבתה את חייו.

יהושע יודע לטלטל את גיבוריו במבוכים אפלים של חוויות מרעישות, חזיונות בלהה, גלגולי נשמות מעוררי צמרמורת.

העלילות רחוקות מימי החול הרגילים ומן המקומות המוכרים – וכל כולן מעשה מרקחת של צבעים, טעמים וריחות, שילוב מטורף. תמצאו כאן אגדה ומציאות, כשפים, מיסטיקה, אהבות ושנאות, יצרים פרועים ורומנטיקה, תככים ומזימות. אנו מוצאים ב'יונים מעל החומה' גיבורים מעולם אחר, דמויות מעולם הקודש במאבקם בעולם המשתנה, במסלולים של חיי חול המעמידים אותם בניסיונות קשים. כך בסיפור 'תשבץ ירושלמי' סיפורו של האברך שמשון בליל הכלולות הראשון שלו. עולם הקודש שלו מתנגש בעולם היצרים. כאן נכנס סיפורה של הכלה, שחיכתה כל הלילה ומבוקשה לא התגשם. היא מספרת לחברותיה: "הלוואי שהייתי מתה ולא מתחתנת. שכבתי עירומה כל הלילה וציפיתי שהציפור תבוא לקן".

הדמויות הנשיות של יהושע נראות כלקוחות ממחוזות רחוקים ואקזוטיים. כך אמיליה בסיפורו 'הניצוץ הקדוש של אמיליה'. הסיפור דוהר בין מחוזות מושכי לב. הנה המכונית של אמיליה מתנשפת בעליות שבין סלמנקה שבספרד לעיירה בלמונטה שבמחוז קסטלו ברנקו בפורטוגל. יש כאן מפגש בין פרופסור לעלמה מבלמונטה, ואנו נקלעים לסבך ההיסטוריה. משפחות שקיבלו את עול הנצרות, שנטשו את יהדותן, ולשיבה לימים רחוקים. סיפורם של האנוסים מקבל פנים מוחשיות, והקשר שנטווה בין השניים חושף לפנינו את סיפורם של צאצאי המגורשים מספרד.

המעטפת הצבעונית מציירת לנו רקע שקט ורגוע, לקראת הסערה שתבוא. החורבן שייחשף בהמשך מוביל אותנו למעמקי ההיסטוריה, לטרגדיה היהודית. בקטעי הסיום של הסיפור נמצא קטע מרגש: "הסתכלתי סביבי ולא מצאתי נפש יהודית אחת. פניתי מזרחה אל השמש העולה, ובקול נרגש אמרתי 'אל מלא רחמים' לנשמתו של סבי הקדמון ולאחריו 'יתגדל ויתקדש שמיה רבא'. אמיליה אמרה 'אמן' במקום ובזמן. שתיקה נפלה בינינו. שנינו דמענו, ועד מהרה בכינו כילדים נטושים. אמיליה נצמדה אליי ואני עטפתי אותה

בזרועותיי ואמרתי בקול חנוק: "אמיליה, את נוסעת איתי לירושלים?" (עמוד 27). השיבה לירושלים היא מוטיב חזק בסיפוריו, וכך תיאור ההווי בחיי ירושלים, חתונה, אהבות, מוות. הנה, למשל, בסיפור 'השדכן הספניולי' שמשיב אלינו ניחוחות מאותה קהילה של עולי ספרד ודוברי לדינו: "רק למחרת, בשעת צהריים, חזר הדיליז'אנס שלנו מקולוניה מוצא ובו ריינה הכלה, חכם אליהו מיוחס ורעייתו הרבנית שרינה ועבדכם הנאמן. כיסיי מלאים בדמי המוהר ובדמי השידוך. רק אז נערכה החופה בצנעה ובלי כיבוד בבית הכנסת של הגביר שלמה מוסיוף" (עמ' 157). מדוע הכול נעשה בצנעה, מה נרקם בקשר בין המשפחות בסיפור דמי המוהר, הכול מצויר בצבעים עזים בסיפורו של בן-ציון יהושע.

גם עלילות שנטוות בחיי היהודים בגולה, סופן שהן מתחברות לחיים בארץ ישראל, מחוז ההבטחה. הנה הנובלה המרתקת שלו 'חלקת אלוהים הקטנה באודסה', שמספרת גלגולי חיים יהודיים באודסה בצורה מסעירה, והנה העלילה מסתיימת בתפילת מניין ובמילים: "הגווייה הזעירה הובאה לקבר ישראל בחלקת הילדים של בית העלמין היהודי באודסה. שוטרי אודסה היהודים הערימו תלולית עפר על הקבר הקטן, הניחו את זרי הפרחים והצדיעו. איש החברה קדישא הציב לוח עץ קטן ועליו נכתב: 'פה נטמנה בת ירושלים...' (עמ' 230).

גיבוריו של בן-ציון יהושע, אף שיוצאים הם אלא מחוזות מרוחקים בעולם, תמיד נתהה אחר הקשר הנפשי שלהן לצופן היהודי, למולדת הנפשית שלהם. אנו כקוראים עוקבים בשקיקה אחר השינויים העוברים בנפשם לכל אורך ההרפתקאות המופלאות – ותמיד נרגיש בכוח העל של היוצר, אותו מספר על, הדואג להשיב בנים לגבולם – הם חוזרים לנקודת המוצא של הווייתם, מוצאים את שורש קיומם ובמקרים רבים שבים אל עירם או מתרסקים במתח הקשה בין חלום לבין הגשמה. ואם אכן אנו זוכים לנחמה,

אנו רואים את 'היונים מעל החומה' זוכים לראות יונים השבות אל מחוז חייהן, וגיבורים המבקשים כמוהן את מרכז הכיסופים, את חבל הטבור של ישותם, את ירושלים".

ראה אור: *הרצל חקק, "יונים מעל חומת הנוסטלגיה"*, פורום ארץ הצבי, *31 באוגוסט 2015; 1 ,1 NEWS בספטמבר 2015; חדשות בן-עזר גל" 1090 (29.10.2015).*

קץ הפלאות

הציפייה להתגלותו של משיח רביעי

פירוש לסיפור "קץ הפלאות"

בלפור חקק

"קץ הפלאות", עשרים וארבעה סיפורים, הוצאת ניב 2021, 255 עמ'.

הסיפור 'קץ הפלאות' הנכלל בקובץ הסיפורים 'קץ הפלאות' נטוע בתוך תורת המסתורין, המיסטיקה. בקרב החברה המסורתית תוססת החשיבה המיסטית ורווחות האמונות העממיות. למרות שהאליטה החברתית הסתייגה מן המיסטיקה, ההמונים נהו אחר מיתוסים, אמונות עממיות וחיפוש אחר מרפא מתחום המסתורין כמו קמעות, טקסי כפרה ופולחנים שנותנים מענה ישיר לפחדים של האדם. הסיפור "קץ הפלאות" צומח מתוך החיפוש הזה אחר גאולה. דת של ציוויים וחוקים אינה נותנת מזור לנפש המחפשת רגש, סערה, אקסטזה. בסיפור 'קץ הפלאות' הדמויות המרכזיות הן הנער משה והזקן על סוסו האדום, מוסא. שניהם מחפשים אחר הפליאה, שניהם מתבודדים בטבע ומקווים לגאולה. בעוד החברה סביבם מבקשת אחר המסגרת, אחר הסדר הקיים, הם מבקשים בכל מקום את השמיים ושמי השמיים, תוהים אחר העולמות העליונים.

שבת היא זמן המלאכים

לא פלא שהעלילה מתרחשת באווירת השבת. בתחילה הסיפור אנו נחשפים לדמותו של חכם מאיר שמש, שתפקידו לתקוע בחצוצרת השבת, כדי להזכיר לכולם שהשבת נכנסת ועליהם לסגור כל עסקי המסחר וכל הוויות החולין ולהכין עצמם לשבת המלכה. הסיפור נפתח בשבת הנכנסת, וברקע נשמע מבתי הכנסת הפיוט שכתב ר' שלמה אלקבץ, פיוט קבלי:

לְכָה דוֹדִי לִקְרַאת כַּלָּה,

פְּנֵי שַׁבָּת נְקַבְּלָה...

לִקְרַאת שַׁבָּת לְכוּ וְנֵלְכָה,

כִּי הִיא מְקוֹר הַבְּרָכָה

מֵרֹאשׁ מִקֶּדֶם נְסוּכָה,

סוֹף מַעֲשֶׂה בְּמַחֲשָׁבָה תְּחִלָּה...

השבת היא משאת הנפש של היהודי בימי החול. זו העת שבה יהודי אומר: "אַחַת שָׁאַלְתִּי מֵאֵת יְהוָה אוֹתָהּ אֲבַקֵּשׁ שִׁבְתִּי בְּבֵית יְהוָה כָּל יְמֵי חַיַּי לַחֲזוֹת בְּנֹעַם יְהוָה וּלְבַקֵּר בְּהֵיכָלוֹ" (תהילים כ"ז ד'). החצוצרה, בדומה לשופר, באה לטלטל את נפשם של האנשים, לשעות הקדושה המתקרבות. אלה השעות של התגלות המלאכים. כניסתה של השבת היא גם המועד של התפילה: "שלום עליכם מלאכי השרת, מלאכי עליון." לא פלא שכאשר הנער משה שומע את קולו של הזקן מוסא לצלילי הקמנצ'ה, הוא מהרהר: 'אות אלוהים הוא, מלאכי אלוהים ירדו לקבל עמי את שבת המלכה, כי מי ילך וישיר בליל שבת במקום נידח כל כך?" (עמ' 82). התפיסה המיסטית היא שהמלאכים עומדים סביב האל בהיכלו, והם מגינים על העם וצופים את אחרית הימים. שני הגיבורים בסיפור מייחלים לגאולה. הזקן מוסא, נושא דבר נבואה שנותנת מקום כבוד למייסדי שלוש הדתות:

לְךָ הָאֵל הַגָּדוֹל וְהַנּוֹרָא

לְךָ אָכוֹף רֹאשׁ.

לְךָ מֹשֶׁה אֲבִי הַנְּבִיאִים

לְךָ אַשְׁפִּיל קוֹמָה.

לְךָ יְשׁוּעַ, לְךָ מֻחַמַּד –

לָכֶם אֲנִי קָד קִדָּה

(עמ' 83)

הוא מייחל לרגע של תפנית בעולם: הפסקת הפיצול בין הדתות והתגלותו של משיח רביעי, מייסד דת שכל האנושות תהיה שותפה לה. מוסא מתגלה בשפה המיסטית שלו, כמי שנטוע במיסטיקה של הדתות השונות. ספרות ההיכלות ויורדי המרכבה בתרבות היהודית אינה זרה לו. כשהוא שומע את הרחש של הנער המסתתר בטבע וצופה בו, הוא אומר: "בשם האל הקדוש, יושב המרכבה וסביבו כרובי-אש, מי הדובר אליי בצל התאנה הקדושה?" (83) למרות שמוסא הזקן אינו מייצג את היהדות, הוא מוצג כדמות מיסטית, שעונה על המאפיינים של דמות משיחית מן הספרות המיסטית היהודית. הוא רוכב על סוס אדום: "רָאִיתִי הַלַּיְלָה וְהִנֵּה אִישׁ רֹכֵב עַל סוּס אָדֹם וְהוּא עֹמֵד בֵּין הַהֲדַסִּים." (זכריה א', 8. עמ' 82).

אפוקליפסה של משיח רביעי

הציפייה של הזקן מוסא להתגלות של משיח רביעי, היא סוג של אפוקליפסה, ציפייה אפוקליפטית. אפוקליפסה, שמשמעה: התגלות. ברור לנו שההישענות של הכותב על ספר דניאל אינה מקרית: זהו ספר אפוקליפטי מובהק. דבריו של הזקן מוסא לנער, לשאוף תמיד אל מעלה, אל העולם העליון, היא אמירה שמבטאת נהייה אל הנסתר, אל ההתגלות: "כשאני מטפס על עץ אני לא נופל כי עיניי נשואות תמיד לאמיר העץ. לעולם אינני מביט כלפי מטה אלא רק כלפי מעלה, מטפס ומגיע לצמרת מבלי ליפול. הצמרת זאת הרוח הנשגבה." (עמ' 85). לא פלא שבעקבות אמירה זו של מוסא, הוא מביע אחר כך כיסופים להתגלות של משיח

רביעי. הנער משה מביע כמיהה שאולי מוסא עצמו הוא המשיח הנסתר העומד להתגלות כמשיח רביעי. הוא אומר לו: "דוקטור מוסא, אם אמת בפיך, למה לא גאלת את האנושות עד היום?" (עמ' 88). ואז יש פואנטה מעניינת: מוסא רומז לנער שבכל דור יש משיח רביעי שמחכה להתגלות, ואם אינו מתגלה, קם לו יורש. הוא מסמן לנער שאולי עתה לאחר שגילה לנער את שליחות האפוקליפטית בעולם, ייתכן שהנער משה הוא היורש של השליחות הזאת, והוא יהיה המשיח הרביעי. כך אומר מוסא למשה: "הפגישה שלנו באה לבשר על חילופי משמרות ותפקידי עלי אדמות תם ונשלם. אולי איזה נער תימהוני מכשיר ברגע זה את עצמו לרשת את מקומי." (עמ' 88)

במיסטיקה תופסים מקום סיפורי בראשית, שלבשו פרשנות נסתרת. כך משתמש גם מוסא בסיפור מגדל בבל, להסביר את הנסתר בעולם בתופעת הפיצול של האנושות לעמים ודתות, לתרבויות ושפות שיש ביניהן שיח אך גם ריב ומדון, עקב המרד באל בימי בראשית. מאז המאבק של האנשים במגדל בבל באל, יש ציפייה בתרבות המיסטית, להתגלות של משיח שיביא לגאולת העולם ולניצחון האור על החושך, לניצחון על מגדל בבל: "ההתרברבות של בני אדם שביקשו להיות מעל הבריאה ובנו את 'מגדל בבל', גרמה לכך שאלוהים פילג את שפתם והפיץ אותם על פני כל הארץ. בזיעת אפם ובדרך הקשה לומדים בני אדם את עוצמתו של אלוהים." (עמ' 87). אין זה מקרי, שהדמויות בסיפור הן הנער משה והזקן מוסא. הם ממשיכיו של משה שעלה למרום לקבל את לוחות הברית. במדרשים שלנו מתואר שלעיניו של משה האל נגלה כשהוא "קושר כתרים לאותיות" (מסכת שבת פ"ט, ע"א). משה, על פי המסורת, הוא היחיד שדיבר עם אלוהים, ותיווך בינו לבין העם. כבר בראשית דרכו כנביא, האל מתגלה אליו בסנה ומגלה לו את שמו: "אהיה אשר אהיה" (שמות ג', 14). גם הנער משה אינו נער רגיל: הוא חש עצמו כממשיך שושלת מיסטית. הוא מסביר למוסא, למה הוא משוטט בטבע עם כניסת השבת, וההסבר

שלו קושר אותו למורשת של האר"י ותלמידיו: '"אני,' גמגם משה, 'אני נער יהודי שיצא לקבל את פני שבת המלכה.'

"בערב שבת האר"י וגורי האר"י לבשו בגדי לבן ואמרו זה לזה: 'בואו ונצא לקראת כלה,' ויצאו לטבע רחוק ממקום יישוב לקבל את פני השבת ובפיהם מתנגן הפיוט של ר' שלמה אלקבץ: 'לְכָה דוֹדִי לִקְרַאת כַּלָּה פְּנֵי שַׁבָּת נְקַבְּלָה,'" (עמ' 84).

ארבעת יסודות העולם

במיסטיקה היהודית נתפסת האלוהות כרצף של ספירות אלוהיות, שנשענות על ארבעת יסודות העולם: רוח, מים, אש ועפר. ואנו רואים תפיסה זו גם בדבריו של מוסא לנער משה: "העולם בנוי מארבע רוחות השמיים, מארבעה יסודות – אוויר, מים, אדמה ואש; ארבע כנפיים למלאכי אלוהים, ארבע עונות לשנה, ארבעה קירות לבית, לתיבה ארבעה דפנות. כיסא או שולחן עם שלוש רגליים יקרסו ויפלו. המשיח הרביעי הוא החוליה החסרה, שתביא שלום עולמי ושלמות עולמית." (עמ' 87). הסיפור נותן מקום מיוחד לצירוף 'קץ הפלאות' שיסודו בספר דניאל. ואכן בצד ספרות החזיונות שצמחה מספר יחזקאל ומראה המרכבה העליונה, יש חשיבות מיוחדת במיסטיקה היהודית לדניאל, שדמותו ונבואתו השפיעו לאורך הדורות על המיסטיקה היהודית, אך גם על המיסטיקה הנוצרית. חלק גדול מן המיסטיקה של אחרית הימים, חישובי קץ העיתים, והציפיה למשיח – צמחו מנבואתו של דניאל. הסופר ב"צ יהושע אף מגדיל לעשות, וקובע כמוטו לקובץ הסיפורים את הפסוק מדניאל:

וַיֹּאמֶר לָאִישׁ לְבוּשׁ הַבַּדִּים

אֲשֶׁר מִמַּעַל לְמֵימֵי הַיְאֹר

עַד מָתַי קֵץ הַפְּלָאוֹת.

(דניאל, י"ב, ו')

אל נשכח גם ששם הקובץ עצמו הוא "קץ הפלאות". השם עצמו הוא דו-משמעי: על פי התרגום של 'קץ' מארמית,

הכוונה היא: זמן הפלאות. אך על פי העברית העכשווית: סוף הפלאות והניסים. יש ציפייה באמצעות שתי הדמויות בסיפור, לסוף עידן הפלאות, לסוף חישובי הקץ. הציפייה היא לגאולה ממשית עלי אדמות.

News1 מחלקה ראשונה, ר"ח תמוז תשפ"א 10 ביוני 2021; חדשות בן עזר גיליון 1654 ז' בתמוז תשפ"א, 17 ביוני 2021.

הפלאות של קץ הפלאות

חוה נתן-צוטרין

קץ הפלאות, הוצאת ניב, 255 עמ'.

תקציר הספר: עשרים וארבעת הסיפורים הכלולים ב"קֵץ הַפְּלָאוֹת", מאת הסופר בן-ציון יהושע, מגוללים פרשיות מרתקות של אהבות ושנאות, כשפים ומיסטיקה, יצרים פרועים ורומנטיקה, תככים ומזימות, סבל ואושר, דמעות וצחוק משובב. גיבורי הסיפורים חיים בין ארץ לשמיים, בין מציאות לחלום, וספוגים אמונה מיסטית ותהייה במופלא. מתוך עלילות הספר המרתקות ניבטת ירושלים, המנדטורית והעכשווית, על האווירה הייחודית שבה. בעלילות הספר ובדמויות הלא שגרתיות ניתן לחוש בקסם הירושלמי. חותם של אמת מצוי גם במסעותיו של הסופר, הנושאים עמם את ההוויה האנושית, היהודית והישראלית.

הסופר בן-ציון יהושע בונה עלילות וסיפורים, מצרף מילים שהשתלשלותם מִפְּנִימִיּוּת הרוח והחומר. סיפוריו זורמים בנחלי דמיון, חלום, מציאות וזיכרונות שרובם מתרחשים בירושלים של פעם, מהם הוא קוסם עלילות בחכמה ורגש אמן, תיאורים ודימויים. דמות האם עוברת כחוט השני בסיפוריו וברומנים שלו. זאת דמות מיסטית, שרוח אלוהים מרחפת מעליה. הקורא חוֹוֶה בקריאתו תמונות רבי צבעים, הנטמעים ומתכתבים עם כל החושים והיצרים. בכתיבתו, עוצמות הַמֶּחַיּוֹת בגווניהם דמויות אדם, טבע, זמן ומקום.

בסיפור "אִמּוֹ של משיח צדקנו" האם היא המספרת. היא פותחת את סגור לבה בפני בנה הצעיר ומספרת לו על אחיו שנפטר ביום היותו בר מצווה. האם מאדירה את דמותו של הילד המת ומבלי משים ממזערת את דמותו של נוריאל. "מיכאל אחיך היה מלאך, ואתה ילד ככל הילדים ... מיכאל היה ילד יפה וחכם שהוריד את השמים לארץ... הוא ירד משמיים ויום אחד נסק אל מעבר לעננים לירח ולכוכבים ונעלם בין שביל החלב לשביל הזהב.... אתה הילד שבא לעולם במקום המלאך שלי שעלה למרומים" (עמ' 9). האם

מספרת לנוריאל על חבלי הלידה. בזמן ההיריון בטנה נחבלה, ובזמן הלידה המיילדת מזדעקת שלוולד יש "שני ראשים". כל הדמויות של השכונה מעורבים בלידה פלאית זו. המקובל חכם דואק תוקע בשופר גדול ומכריז "אשרינו שזכינו, משיח בן דוד בא לשערי ירושלים... באה שעת הגאולה" כל העולם רואה בכך סימן של גאולה... ירושלים וארץ ישראל יוצאות מדעתן, התיאור הצבעוני והסוריאליסטי של טקס ברית המילה צופן הפתעות. האם משיח צדקנו מגיע? האם ציפיותיו של המקובל דואק התממשו?

גם בסיפור "כינורו של מיכאל", האֵם היא המספרת. "בוקר וערב עמדתי ליד המשקוף של הכניסה, הושטתי יד למזוזה וביקשתי מדינה עברית, עלייה חופשית... כשלחשתי 'ירושלים' חשבתי על ארץ ישראל כולה" (עמ' 189). היא מתרפקת על זכרו של מיכאל ומבקשת מאליהו הנביא, הצדיקים, והתנאים, שישמרו עליו. היא מספרת לבנה נוריאל שעיניו של מיכאל התיזו ניצוצות של רוח הקודש... בלילות הייתה עומדת למראשותיו של מיכאל ומקשיבה לחלומות שחלם. ילד יוצא דופן שידיעותיו מגיעות אליו מאפיקים סמויים מן העין. ילד שנרדף על-ידי חבריו לכיתה. רצונו העיקש של מיכאל היה לנגן בכינור. האם לוחצת על רגשות האב ומשכנעת אותו לקנות לילד כינור: "אם הילד ימות מרוב עצב שאין לו כינור, גם אני אמות" (עמ' 191). מיכאל לימד עצמו לנגן, וכדוד המלך היה שר ומנגן מזמורי תהלים. האם מספרת שבבר-המצווה שלו דקלם ברהיטות את דרשתו, אחר הוציא את כינורו מהנרתיק, והקהל היה המום וקשוב לצלילים שמילאו את חלל בית הכנסת וריתקו את הלבבות. "מיכאל ניגן ושר בקול צלול – אשא עיני אל ההרים", עת הקהל ליווה בהתלהבות את שירתו. השבת קרבה, מיכאל החוויר, ניגונו ושירתו נחלשו, "ונדמה היה שמיתר פקע בליבו של מיכאל.... התמוטט כשהטלית והתפילין עוטפים אותו כתכריך" (עמ' 193). האם הרעישה שמים וארץ בתפילותיה, אולם הדין נחתם. האם מוסיפה ומספרת לנוריאל "מיכאל בא מהחלומות וחזר לארץ החלומות...הוא משיח בן דוד

שבא לבשר לעולם על הגאולה הקרבה....נוריאל, הבן היקר לי, אתה הנחמה הקטנה שלי. שמחתי שנולדת ילד רגיל. היית תלמיד טוב אבל לא גאון ולא ניגנת בכינור. באת לעולם להיות ילד ככל הילדים". הָאֵם המופיעה בסיפוריו היא אישה גדולה מהחיים. פגשנו את דמותה הנערצת בספרי הפרוזה רחבי היריעה של הסופר, בספרים "שתיקת התרנגול", ו"סימורג – ציפור האש", וביתר כתביו. מצד אחד, אישיותה ארצית ומעשית, מקיימת את כל הכתוב על אשת חיל: "חַכְמוֹת נָשִׁים, בָּנְתָה בֵיתָהּ" (משלי יד, א). היא ממתנת את רוחו הסוערת של בעלה, מתנהלת בתושייה ותבונה, מפשרת ומגשרת במחלוקות, מיישרת הדורים, ומגינה על ילדיה כלביאה. מצד שני, ברוחה ואמונתה היא מרחפת בין שמים וארץ. מיסטית באמונותיה העממיות, ובעיקר – מאמינה בלב שלם בָּאֵל ומתקשרת עם רוחות צדיקים בשני מוקדים עיקריים: בתפילותיה כשהיא צמודה למזוזה (שומר דלתות ישראל, שַׁדַּי, שֵׁד, הכוחות שבאחדות הניגודים), ובבלקון המחבר כגשר בין ארץ לשמים. בבלקון גדלים צמחי-מרפא ועשבי-בושם ולימון שהיא מטפחת, ועופות השמים אוכלים מידה. מהארץ היא מעלה בסלה הקשור בחבל את תנובות האדמה, פרי וירק מידיו של האיש שלה. זו עת רצון ואהבה מפייסת בין שתי הדמויות הקוטביות. במבט העל שלה היא מדמה, כאמור, גשר לרקיע, שם נפתח שער לתפילותיה ומשאלותיה באמצעות רוחות הצדיקים שאליהם סגדה. החיים מתנהלים בכל גוניהם וסמליותם, כש"בריזות נישאות מהים הגדול שטיפסו ושייטו על פני ירושלים" (מסיפור קץ הפלאות). חייה וחיי משפחתה נחלקים לזמן לפני המאורעות שהתרחשו בירושלים, זמן בו היה שפע, ואחריו, החיים במהלך המלחמה, כאשר בעלה, ראש המשפחה, נפצע ונפטר. מקור פרנסתם אבד, וחיי המשפחה התהפכו לְחֹסֶר ועוני. למרות המצב הקשה נשמרו תושייתה, גאוותה וכבודה העצמי, ולא שחה זקיפות קומתה.

בסיפור "בעננים ראיתי את אמא" האם הדעתנית והרוחנית מופיעה כבעלת כוחות על, תפילותיה נענות עד כי נראה

שהיא "שולטת ברוחות שבאו להשתחוות אפיים בירושלים ומשם נשבו אל העולם כולו" (עמ' 176). מוטיב האהבה וההערצה לאם, ועם זאת החשש מכוחותיה המיסטיים, עוברים כחוט השני בכל סיפורי הסופר בן-ציון יהושע. נדמה לקורא המתבונן שחיים שלמים נפרשים לפניו בפנימיותם של הדברים, כאשר תיאוריהם מתחברים לרגשותיו העמוקים של הקורא עצמו. השפה בה כתובים הסיפורים היא שורשית, עשירה, ובהירה, כתובה בהומור ואירוניה דקה. בקיאותו של הסופר בארון הספרים היהודי ובמקורות חז"ל הם ערך מוסף המעשיר את סיפוריו. הסופר פאולו קאולו, שהעיד על עומקי כתיבתו שלו, אמר: "אני הוא כל האנשים שפגשתי, אני הוא כל הקוראים שהבינו את נפשי מִסְפָּרַי". כך הייתי אומרת גם לגבי כתיבתו של בן-ציון יהושע.

יקום תרבות, הזירה המקוונת לתרבות עברית, 3 באוגוסט 2021.

מגוון של פלאות

מרגש, מרתק, מצחיק

ד"ר משה גרנות

קץ הפלאות – סיפורים, ספרי ניב 2021, 255 עמ'

.ב"קץ הפלאות" מאת ב"צ יהושע ריגשו אותי ביותר הסיפורים: "היום בו הסתיימה המלחמה", ו"כשלנין שר 'אדון הסליחות'". שני הסיפורים מבוססים על זיכרונות המחבר מהימים בהם כיהן כנספח תרבות במרכז אסיה. בסיפור הראשון מסופר על קריאה דחופה מצד צעיר בשם וולודיה שריפוב שישתתף בהלוויית סבתו. מסתבר לדובר שנטשה שריפובה, סבתו של הנ"ל, היא בעצם יהודייה, פליטת מלחמת העולם השנייה מברדיצ'ב, ששמה היה רבקה כהנא. היא ומשפחתה זכו, בימים הנוראים של שואת יהודי אירופה, לחסות של מוסלמי בשם עבדול עזיז שריפוב, סבו של

וולודיה, ואף שנישאה לו, שמרה כל ימיה על יהדותה, ולפני מותה ציוותה שתיקבר בבית העלמין היהודי. הדובר הנרגש מקיים טקס קבורה יהודי כהלכתו, כאשר הוא קורא על הקבר "אשת חיל" ו"קדיש", בפני קהל שלא מבין מילה, והוא גם נושא דברים בלשון אנשי המקום. הקהל בטקס בוכה, וגם הקורא בסיפור איננו יכול להתאפק מלהזיל דמעה. הסיפור מסתיים כשהדובר מעודד את וולודיה ואת אמו, שעל פי ההלכה הם יהודים, לעלות ארצה. הסיפור השני, "כשלנין שר 'אדון הסליחות'" – עניינו אירוע מאותה השליחות, כמו בסיפור הקודם: הדובר מציע לראש הקהילה היהודית בטשקנט, פרופ מקסים חזנוביץ', לקיים תפילת "כל נדרי" בבית הכנסת, ולו גם תפילה אתאיסטית. הפרופסור מנבא לו כישלון, כי שבעים שנות שלטון קומוניסטי דיכא כל סממן דתי, עד כי לא נשארה בקהל היהודי שום זיקה לתפילות. הדובר מזמין מקהלת ילדים וזמר אופרה שישיר "כל נדרי" (בלי להבין אף מילה), ונושא דרשה ל-200 היהודים האתאיסטים שהשתתפו בתפילה, אשר מרוב התרגשות פרצו בבכי. את "הנקודה היהודית" (ביטוי יידישאי ידוע), כנראה, לא קל למחוק.

הבטחתי שיש בספר סיפורים מרתקים, ובכן, אני מתכוון בעיקר לסיפור "מפגש לילי עם גנרל פנפילוב". בעצם מדובר יותר בכרוניקה ספרותית, כי המספר מביא את זיכרונותיו כפעיל עלייה, שביצע ממש את הבלתי אפשרי כדי להעלות את יהודי דושנבה ארצה, ועל כך הוא ראוי להיחשב לבן יקר של עמנו (בין שאר הפרסים וההוקרות שקיבל בן-ציון יהושע, אציין שהוא הוכתר בתואר "יקיר ירושלים" לשנת תשע"א). אביא כאן קצת פרטים מהכרוניקה הספרותית הזאת, שתוארה גם בספרו המונומנטאלי "מאחורי מסך המשי" (כרמל 2013): בשנת 1992 מגיע המחבר לדושנבֶּה שבטג'יקיסטן, באמצעה של מלחמת אזרחים עקובה מדם בין מיליציות מוסלמיות פונדמנטליסטיות המבקשות להשמיד בדם ואש כל זכר לקומוניזם האתאיסטי, ובין הקומוניסטים המגובים על ידי הצבא הרוסי, שמן הסתם לא שמו לב

שברית המועצות שבקה חיים. המטוס בו טס המחבר נוחת בשדה התעופה של דוּשַנְבֶּה, כשמתחתיו יורים במקלעים ובתותחים. האיש מצליח לכבוש את ליבו של פולקובניק (אלוף משנה) רוסי כשהוא מצטט מתוך "אנשי פנפילוב", וזה ממש מציל את חייהם. אחר כך מצליח המחבר לחדור לליבו של מנהיג הפלנגות המוסלמיות (מוחמד איסמעיל האיום) כדי שיאפשרו למטוסים לנחות ולקחת עמם את היהודים שביקשו לעלות לישראל. הדובר יוצר קשר עם ראש הקהילה היהודית, ובבית הכנסת מכבדים אותו בקריאה בתורה ובדרשה. סיפורים מרתקים נוספים בקובץ הם "לדינו של מוכר בורקס בפלורנטין", על פרופסור באוניברסיטה שסטודנטית מעריצה שלו מתעלסת אתו, ובמשך עשרים וחמש שנים אין לו מושג שיש לו בת ונכדה. מרתקים הם הסיפורים מעולם הפשע, כמו "מוסר של גנבים", בו חושף המחבר ידע מופלא על תכסיסי הרמאות והנוכלות של גיבוריו, וידע בעולמם של הכייסים. ובסיפור "נוכל עם פלומת שפם", מתוודע הקורא לנתיב בו עלול ללכת "ילד טוב ירושלים" כדי לשלוח יד בגניבה.

שני סיפורים נוספים, מתארים כיצד עשויה האהבה לגרום לבנות ישראל כשרות להינשא לגויים. "מעמול לקצין האנגלי" מתאר כיצד הנערה היפה מטילדה, מבית מסורתי, שיודעים בו להחליט עבורה מי יהיה חתנה, ואוסרים עליה לצאת מהבית כדי שלא יהיו רינונים על תומתה, שמקבלת מכות במחבט שטיחים על כל 'סטייה' מצידה – כיצד הנערה הזאת זוכה לאהבה לוהטת דווקא אצל המייג'ור האנגלי טוני צ'רלסטון, אליו היא קופצת ממרפסת הבית, שהפך עבורה לבית כלא, היישר לברזנט המכסה משאית שהמייג'ור הסיע כדי לגאול אותה וכדי לזכות בה. היא נישאת לו בארמון הנציב, נוסעת עמו לאנגליה, וחיה עמו באושר, לעומת שאר אחיותיה שגורלן לא שפר עליהן. יש לציין שבסיפור הזה, כמו בסיפור שאסקור בקיצור להלן, הנשים שומרות על יהדותן למרות הנישואין המעורבים. ועוד דבר: הקורא מתרשם שהמחבר מסתייג מהאלימות שנקט היישוב כנגד

נשים שהתרועעו עם בריטים (קרחת, חומצה לפנים), ומסתייג גם מהטרור הנגדי, שננקט נגד האנגלים (פיצוץ מלון המלך דוד). הסיפור השני, שאף הוא מתאר נישואי תערובת, מתרחש בג'וניה שמצפון לביירות, ושמו: "מגן דוד על חוף לבנון", ובו מסופר כיצד הדובר, בתפקידו כקצין חינוך, מגויס כמרצה עבור היחידות שהשתתפו במלחמת לבנון הראשונה, ובמהלכה הוא פוגש בחוף ג'וניה אישה צעירה עם שני ילדים, ועל צווארה שרשרת עם מגן דוד. מסתבר ששמה סוזן, והיא נישאה לנוצרי מרוני בשם רוברט. היא אוהבת את בעלה, ולא תנטוש אותו כדי לעלות לישראל, אבל כמו מטילדה בסיפור הקודם, היא מדליקה נרות בליל שבת, צמה ביום כיפור, וכאמור, נושאת בגאווה על חזה את סמל יהדותה. גם בסיפור הזה, נדמה כי המחבר אוהד אותה, ולא את משפחתה שקרעה עליה קריעה, ואפילו התכוונו לרצוח אותה על חילול כבוד המשפחה.

בעקבות מהפיכת ה metoo-הגברים (כולם!) מוקעים אל עמוד הקלון, בתקשורת בעיקר, והנה, מסתבר מסיפוריו של בן-ציון יהושע, שגם גברים מוטרדים מינית על ידי נשים. בסיפור "חלומות נעורים", אישה בשם יפית גילרון, לשעבר יפה צור-שחר, נטפלת למדריך הטיולים (שאיננו מצודד) נמרוד סער, לשעבר נחמיה חבקוק. יפית התאהבה בו בנעוריה, אז לא זכתה להיענות מצדו, ועתה, כשהיא אלמנה עשירה, היא מעוניינת לזכות במי שהיה חלום נעוריה. היא משפדת אותו במבט, לוחשת לו הבטחות מיניות, ואף מזמינה אותו לחדר השינה שלה, בעוד הוא מתחמק ממנה בבגרותו, כפי שעשה בנעוריו. גם בסיפור "כוסות רוח של דוקטור ילנה", המתרחש בעיר הרוסית סמרה, יש הטרדת גבר: הרופאה ילנה מתפשטת בפני המחנך אלימלך שוסטר – שוב גבר לא מצודד, שלא מסוגל לשרוד את הקור הנורא ברוסיה, יש לו כאבי גב וטחורים – ודורשת ממנו סקס במרפאה של נקוו"ד. לטענתה, סקס זה צורך כמו לשתות כוס מים כשאתה צמא, וכפי שטען ולדימיר איליץ' לנין – אין צורך להתאהב בכוס בעקבות השתייה. היא ממשיכה

להטריד אותו גם לאחר עלייתה ארצה, והוא לא מראה עניין. לבסוף היא מתחתנת עם מנהל בית ספר בדווי בעל תואר דוקטור. על הסיפור הזה אני מבקש להתעכב מעוד סיבה, כפי שנרמזה בכותרת הרשימה הזאת: סיפור זה מצחיק מאוד – ד"ר ילנה כגנוביץ' אמורה להיות גם מורה לעברית, והעברית שלה עילגת להחריד: במקום 'עלוקה'(היא מדביקה לשוסטר עלוקות על הגב) היא אומרת 'אלונקה', במקום 'שקל' היא אומרת 'שגל', היא רוצה לומר לו שהיא אוהבת אותו, והיא אומרת 'אויבת', וכשהיא מבקשת לברך אותו בפני קהל, היא אומרת 'אל מלא רחמים'. כיוון שהמשכורת שהיא קיבלה מקופת חולים, לאחר עלייתה ארצה, לא הספיקה לה, היא נשכרת כנארת (=נערת) טלפון, והיא משוחחת שיחות ארוטיות עם לקוחות רוסיים, ואת זה היא מספרת לשוסטר, אותו היא מבקשת להקסים! הבלחות של הומור מצויות גם בסיפורים אחרים, בעיקר בסיפורים המתארים את התכסיסים של העבריינים. בסיפורים המתארים את ההוויה הירושלמית בימי המנדט ובימי מלחמת השחרור, מורגשת האהבה של המחבר אל גיבוריו הפשוטים. אהבה ואף הוקרה מופנית בסיפורים אלה לאם פלומה, שהיא בבואה של אמו, בכורה יוכבד לבית אלקלעי, ואהבה זאת לא הפריעה לו מלתאר את האמונות העממיות של גיבוריו (גירוש שדים, מלח נגד עין רעה, השתטחות על קברי צדיקים), וגם את השלילה שבהוויה זאת (האישה כמשרתת הבעל, האיסור ללמד את הבנות תורה, הצלפות על הגב בערב יום הכיפורים). כאמור, הקורא ימצא בספר זה להנאתו – סיפורים מרגשים, מרתקים וגם מצחיקים.

יקום תרבות, הזירה המקוונת לתרבות עברית, 18.8.2021

אתגרי חיים בעיר נצורה

יהודית בגן

קץ הפלאות / מאת בן-ציון יהושע

בלי כל צל של ספק , ספר הפרוזה החדש פרי עטו של בן -ציון יהושע מספק לנו לא פחות מחוויה על חושית, הוא מספק לנו הנאה אסתטית והוא מעניק לנו היסחפות פנטסטית לעולמות רגש נוסטלגיים, לימים של פעם, לימי ההיסטוריה הרחוקה כמו גם הקרובה. קץ הפלאות – הוא קובץ מכובד המכיל בתוכו 24 סיפורים כאשר המשותף שביניהם זוהי בעצם אותה האווירה המשכרת של ירושלים טרום קום המדינה, אלה הם בעצם הסיפורים המתארים במלוא הספגוניות והפיוטיות את פינות החמד השונות של העיר, אך עיקר כישרונו של הסופר כאן הוא בתיאור דמויותיו הרב -גוניות, אלה הם אנשי ירושלים הניצבים כל אחד בנפרד בפני אתגרי חיים הכלל לא פשוטים בעיר הנצורה.

בין יתר הדמויות כזאת היא פלומה, אמו של מיכאל הקטן , אישה שברגע זה נמצאת בחודשי הריונה המתקדמים ומתוארת כאן כאשר היא בשיא חרדתה הקיומית...מצד אחד היא שואפת בכל כוחה להגן על בנה הבכור מפני הסכנות האורבות לו מחוץ לביתו ומצד השני היא מבועתת מעצם המחשבה על הלידה המתקרבת, נושא הטעון בפני עצמו וכרוך באין ספור סכנות אפשריות.

הדמות שהכי שבתה את ליבי זוהי דמותה של מטילדה היפהפייה הנקראת בפני כל "מלכת היופי של ירושלים", אותה מטילדה שהיא תאוות עיניים אמתית עבור כל חייל

בריטי הנמצא בסביבתה, אותה מטילדה שגורמת לצער רב ולחיכוכים קשים בתוך משפחתה שלה ואף נקלעת לעין הסערה של ממש בכל חוצות העיר...כמובן שגם הפעם וכך גם כפי שזה קורה בשאר סיפורי הקובץ, הסוף של סיפור המעשה כאן הוא לא חד משמעי , הוא ספק טראגי, ספק היתולי ובהחלט מפתיע בחדותו ובהיפוך היוצרות שבו...כך גם יתר הדמויות המצוירות בידו האמונה של הסופר , יודעות להפתיע ולרתק בתכונותיהן המיוחדות- מצד אחד אלה הם בני האדם בשר ודם, על השמחות והעצב המלווים אותם לסירוגין בחיי יום-יום הקשים שלהם, ומהצד השני תמיד אופף מעליהם משהו מיסטי, יצרי, על-טבעי, אלוהי...ואכן, כל זאת מתאפשר רק בזכות אמנותו הגדולה של הסופר אשר יודע להעביר במדויק את רוח הדברים, את רוח התקופה ואת הארומה המיוחדת של אותם המקומות ושל כל אותם האנשים היושבים בהם...

השורה התחתונה – ספר יפהפה שהוא כשלעצמו חוויה ספרותית, לשונית ותרבותית...עונג צרוף.

מבט אל ספרים וספרות בגובה העיניים, 12 באוגוסט 2021.

גיבורים מבקשים מזור בעולם משתנה

הרצל חקק

'קץ הפלאות, בן־ציון יהושע ספרי ניב, 2021, 255 עמ'.

אפתח בציטוט מן הסיפור 'מעמול לקצין אנגלי': 'בלי צל של בושה מטילדה ניצלה יום אחד את היעדרן של אחיותיה והשתלטה להן גם על הגרדרובה. היא לבשה את השמלה הפרחונית של בלהה, נעלה את נעלי העקב האלגנטיות של זילפה ורוקנה לאסנת את ה'אודם' שאותו מרחה על שפתיה, רוז' על לחייה, מניקור אדום על ציפורני ידיה ורגליה ובטרם יצאה לדרכה התיזה על עצמה גשם נדבות של פרפיום מלפניה, מאחוריה ומצדדיה. עם כל הכבודה הריחנית והצבעונית הלכה מטילדה הלוך ושוב במשולש הרחובות יפו, המלך קינג ג'ורג' ובן-יהודה שטראסה, חלפה על פני חנויות היוקרה של היקים במורד בן-יהודה, חשקה בנעלי אופנה ב'קומפורט', בחנה את טובי העיר המבלים בנעימים בבתי קפה 'זִיכֶל', 'עטרה', 'וִיינָה' ו'אירופה' בכיכר ציון. היא הריחה את ריחות הטבק אצל 'לְוִיזוֹן'. הרי לכם מסע כיבוש שיש בו מן הניחוח של השיבה המאוחרת. ולא מדובר רק בנוסטלגיה. אין המדובר רק במסלול של חנויות אופנה ובשמים. בן־ציון יהושע כמספר מיומן מוכיח לנו שוב ושוב

את קסם העט. אנו נסחפים אחר המסע הראוותני-תאוותני של מטילה בדרכה לאמץ לה זהות נשית אחרת. המספר שבוי בסחרחרת העולם המתמודד עם הרוחות החדשות, ודמויותיו בסיפוריו השונים מבקשות דרכים שונות למצוא מה החלום, מה שברו, כיצד להשאיר חותם. קוראים ירושלמיים חשים, שהשורות המתפעמות מטלטלות אותם לתקופה אחרת. זה כבר לא האודם והמניקור, זה לא הפרפיום ולא הנעלים האופנתיות או הטבק. מדובר בכתיבה מכושפת שמטריפה את החושים, מלאכת מחשבת של מספר, שמטריף את הדמויות בעלילה – שכל כולה מרקחת מיוחדת עד לפואנטה הגואלת. לפנינו סופר שהוא אמן חושים, אמן קסמים, אמן בישול – ואם הגעתם עם פנקס קטן, התחילו לאסוף 'טיפים' מיוחדים בין השורות. לאט לאט תבינו: מעבר לריחות ולניחוחות יש כאן מנהג ישן של בן־ציון יהושע לשזור לנו משנה רוחנית-ריחנית מיוחדת. מי שעוקב שנים אחר ספריו של בן־ציון יהושע לא צריך לחכות לביקור ברומא, יש לו בסיפוריו של בן־ציון יהושע טונות של ארומה. הנוסטלגיה כמו מבקשת להקל עלינו להתמודד עם המשברים, עם צער הדמויות. סיפורי הקובץ 'קץ הפלאות' יודעים תמיד ללפֵף אותנו באווירה ובמעטפת מערפלת של סוד, תפילות קסם וחלומות גאולה. סיפוריו רוויים בניסיון של דמויות שונות לחפש נחמה במיסטיקה, באוטופיות של ישועה על טבעית, באמונות תפלות של שדים ומזיקים, והכאב רב: דבר לא מצליח להושיע את הגיבורים.

כשבן־ציון יהושע כותב, הוא חי את האווירה של אותם ימים, את אביזרי התקופה, את המאכלים, את המנהגים. אבל המעטפת הצבעונית אינה מסתירה משברים, ואנו מתוודעים למאבק עם חברה משתנה, זמנים שבהם סדרי חברה נסדקים. מטילדה מנסה למרוד, ואל תצפו שהארומה והצבעים יכסו את המשברים. ראו מה קורה להתמודדות של מטילדה עם החוקים הנוקשים של העולם הישן. "בעיניים אדומות ובקול חנוק צעדה מטילדה לחדר המנהלת, שם פגשה את אִמָּהּ הבוכייה. פניה של המנהלת היו הפוכות,

שפתיה הדקות היו קפוצות ונבלעו בין שיניה. בידיים רועדות ובשיניים נוקשות סיננה המנהלת: נשגב מבינתי, איך אתם, חכם מאיר מצליח והרבנית ברוריה, נכשלתם בחינוך בתכם?" (עמוד 22). הנוסטלגיה והאווירה הקסומה – כל זה אינו מצליח להסתיר סדקים, משברים. בעטו של בן־ציון יהושע נמצא תיאורים מרטיטים, והדימויים אינם עדינים. הנה – למשל – תיאור של ריב אחר. ספריו של בן־ציון יהושע מתכתבים זה עם זה. קחו למשל תיאור מספרו 'יונים מעל החומה'. ברגע מסוים של משבר, כאשר הוא מתאר ריב בין אבי המשפחה לאם, הוא כותב: 'פניו היו אדומים כמו הבורשט של זלדה השכנה.' הדימויים שאובים מעולם הבית: חלב, בורשט. תבלינים חריפים. מצרכי יסוד פשוטים. אלה רכיבי המטפוריקה בעולם המבע של הכותב. חלק מן התמונות קשור לעולם הנוף הירושלמי, לגוונים המיוחדים של הסביבה הירושלמית, הדימויים הירושלמיים: 'איש מאיתנו לא יכול היה לעצור בעד הזמן הדוהר. היינו כמו מכונית, שאיבדה את הבלמים בכביש שבע האחיות.' כך, לדוגמה, עולמו של הילד ב'שתיקת התרנגול' חושף מסלול שנוסק לגבהים, ואנו חשים את רעד הנפילה: 'הרגשתי כמו עפיפון שאיבד את החוט בסערה והוא נסחף אל יעד בלתי ידוע.'

סיפוריו של בן־ציון יהושע סוחפים אותנו למציאות טעונה מאוד, צומת של מתחים, ומעל הכול: ניגוד קורע לב בין עולם של ילדות, שהולך וקורס, לבין עולם של חומרנות ואנוכיות חסרת רגישות. עולם ריקני הולך וכובש את מקומו של העולם החם והעשיר, העולם הישן. דור חדש, קר וציני מנצח את עולם המסורת, התמימות, הערכים. אבל, הייחוד בסיפוריו, זו היכולת לשלב רגעים מענגים עם מציאות של התרסקות. הטלטלה אינה פוסקת. הקריאה סוחפת אותנו, וכל זה בשל יכולת המספר לשאוב אותנו עמוק פנימה לאופי המקורי של התקופה: אנו נרקחים בתוך תבלינים ומיני מאפה, ובסופו של יום מתברר לנו, שלאותם אביזרים מושכי לב יש משמעות גורלית. המעמול מתחבר בסופו של דבר

לאותו קצין אנגלית, ושם הסיפור מתפענח כחלק מסיפור אהבה גדול. המעמול אינו רק מתכון לרתק אותנו בניחוחות משכרים, אלא מוטיב מרכזי משנה עולמות.

'אני לא מבינה עד היום איזה נס קרה לי... הרומן שלי עם טוני התחיל מעוגיות 'מַעֲמוּל' שלמדתי להכין מאימא. בסוף כל שבוע אפיתי למשפחת זלצבורגר עוגיות 'מַעֲמוּל'. טוני, שהיה אצלם בן בית, השתגע על עוגיות 'מַעֲמוּל' שאפיתי' (עמוד 36). האופָה וכוחה המכשף מצליחה במזימותיה, והמוטיב המתפתח הוא סיפור המעמול: כל תהליך האפייה מקבל גוונים של לישת חיים, השפעה על הסובבים. ביצירותיו לאורך הדרך למדנו להכיר את המיומנות שלו לחשוף גוונים שונים של העולם הישן. והוא יודע גם להציג מודלים שונים. בסיפור אחר אנו מקבלים דמות אופָה אחרת, הפעם היא צבועה בצבעי אופל וגוונים כמעט שטניים. ראו נא, כיצד הסופר מפגיש אותנו עם האופָה הקווקזית בסיפור 'לחם ומלחמה' (עמוד 58). 'המוות הלך והתקרב למחוזותינו. יפה, האופה הקווקזית, סירבה להציע לנו מחסה בכוך המצחין שלה. עכברים זעירים טיילו כבני חורין על שולחן האוכל שלה והביטו בנו בפליאה מבעד לשפם שלהם. האופָה פתחה עלינו פה ואמרה בשצף קצף: 'אתם מסַכְּנִים את החיים שלי. אתם מביאים את המוות לפתח ביתי.'

בסיפורים אחרים ראינו את בן־ציון יהושע, פורש כנפיים מעל אווירה כה קשה, כדי לסחוף אותנו להבנת המציאות, להבנת הקורה בעולם. בסיפור האופה הקווקזית אנו מעומתים עם סצנה של מאבק בין תרבויות. התנהגותה של האופה גורמת להתלקחות. 'אבא, שתמיד היה מאופק, יצא הפעם מכליו ואמר: 'יא מרשעת, אופה לא יפה, את לא תישרפי באש הגיהינום... את תישרפי באש התנור שלך שבו את אופה פיתות', כשפיקת הגרגרת שלו נעה מעלה ומטה ושיניו חרקו את עצמן למוות. נראה היה שבעוד רגע יאבד את עשתונותיו ויהלום מכת מחץ באופה שקפאה על שמריה' (עמוד 59). סיפוריו של בן־ציון יהושע יודעים תמיד להתעלות מעל

האווירה המכושפת ועומק היגון, ואנו חשים בהמשך העלילה נלקחים אל מבט מרוחק משהו, למסלול של פרספקטיבה, שיש בה גם הומור עצמי, אירוניה, שילוב של דמע ובת צחוק, ומעל לכול – יש כאן ניסיון להבין בהבזקים של חכמת חיים מרוחקת את ההוויה הכאובה, שסדקה את חיי גיבוריו . בן־ציון יהושע יודע לטלטל את המעשים והדברים במבוכים אפלים של חוויות מרעישות, חזיונות בלהה, גלגולי נשמות מעוררי צמרמורת. העלילות רחוקות מימי החול הרגילים ומן המקומות המוכרים – וכל כולן מעשה מרקחת של צבעים, טעמים וריחות, שילוב מטורף. תמצאו כאן בליל של אגדה ומציאות, כשפים, מיסטיקה, אהבות ושנאות, יצרים פרועים ורומנטיקה, תככים ומזימות. כל זה מהווה חישוק רוחני להבנת עולמם הרוחני של הגיבורים. אנו חיים דרך סיפוריו הווי ישן נושן, מטיילים ברחובות ההם, בקסם הלא נגמר של היישוב הישן בירושלים. וזה לוקח אותנו אל מעמקי החיים, אל החלום ואל הקשיים. לא זמן של תפנוקים. אנו מוצאים עצמנו בסיפורים שונים, וגם בספריו לאורך הדרך בתקופת מלחמת הקוממיות, ימים של מחסור, מאבקים בין זרמים שונים. אנו מתוודעים לעולמם של גיבורים שמחויבים להתמודד לא רק על מאבק בין עולמות, בין ישן לחדש, בין מסורת למודרנה, אלא גם מאבקים קיומיים ממשיים. המלחמה אינה רק פנימית, יש גם מלחמה גם בחוץ, והפגזים פוגעים בתושבי השכונה. הפגז ליד חנות המכולת, והלקוחות נאבקים על התור למצרכים וגם מבינים שיש ערבות הדדית, הם מחויבים לשלם את החוב לאחר המלחמה. 'עננה של מוות ריחפה מעל השכונה. פגז רועם, עשן שחור, חלונות מנופצים ורעפים מתעופפים. הנשים נותרו נחושות ואף אחת מהן לא ויתרה על התור שלה. כסף לא היה בנמצא והלקוחות ביקשו מאבא: 'תרשום בפנקס… נשלם לך אחרי המלחמה, בלי נדר אם נחיה.' אבא רשם את החוב בפנקס הגדול בלי ציפיות שהחוב יוחזר בתום המלחמה' (עמוד 64).

אכן זכינו, והעולם שהיה לא נשכח. דרך סיפוריו של בן־ציון יהושע אנו לומדים להכיר גיבורים מעולם אחר, דמויות מעולם הקודש במאבקן בעולם המשתנה, במסלולים של חיי חול המעמידים אותן בניסיונות קשים. במאבקים קיומיים, בחיים שהופכים לחזית. אבל, אין לפנינו רק דמויות קשות יום – ובסיפוריו של בן־ציון יהושע אנו נחשפים להסרת הלוט מעל דמויות מיתולוגיות בהווי הירושלמי. כך נקבל באחד הסיפורים דרכי אהבים של הצעיר המתחזה כבן למשפחת קוקיא המפתה נערה, וטורח לספר לה, מי הוא וכמה רחובות יש למשפחה שלו: 'הוא קד קידה לאחת הגרציות ומזמין אותה לרקוד לצלילי התזמורת. במהלך הריקוד מרעיף עליה מחמאות שהשתרעו לאורך כל רחוב יפו, מכיכר ציון בואכה בית החולים של ד'ר ואלך, כולל הסמטאות שבדרך. הוא רקד עם הגרציה ואלס אנגלי, ואלס וינאי, טנגו, פוקסטרוט, צ'רלסטון, פאסו-דובלה וסמבה. בין לבין הזמין סטיקים משובחים שניצלו באסכלת גחלים לוחשות והשיק עם הגרציה גביעים של שמפנייה צרפתית וויסקי סקוטי.' ואז נחשף הסוד באוזני הצעירה כמגלה סדרי בראשית, אושיות של חברה: 'לחש לאוזנה של הגרציה סוד כמוס: יפהפייה, אני מבקש שלא תספרי לאיש. אני הבן של סניור קוקיא, שחצי רחוב יפו שלו. אני מחזיק בתי דירות, חנויות, משרדים ומגרשים רבים. אבא מינה אותי כמנהל כללי של עסקי הנפט והחשמל ובקרוב אני אנהל את השלוחה של 'ברקליס בנק' בפלסטינה-א"י.' כך בסיפורו 'מוסר של גנבים'(עמוד 105). גם בסיפורים בספר זה אנו חשים את טעמיו של המטבח הירושלמי, והכול מעניק משנה עוצמה לכוחה של העיר בסיפורים אלה, הקדושה נמסכת בתאווה, וזה כולל גם תאווה לאוכל. קשה לשכוח תיאורים כאלה גם בספרים אחרים של בן־ציון יהושע, והנה דוגמה מספרו 'יונים מעל החומה'. 'לעת ערב הגענו לבלמונטה. לאחר מנוחה קצרה יצאנו לשוטט בסמטאותיה. נכנסנו למסעדת 'קזה דה קאסטלו' והזמנו סרדינים טריים מתובלים וצלויים במחבת ברזל, וריחם וטעמם גירו את בלוטות הריר. לצדם של הדגים

הצלויים הונחה לחמנייה חמה, שזה עתה רדו מן התנור. לגמנו כוסיות יין לבן מיקב מקומי שהוגשו בקנקן חרסינה, והעולם נראה ורוד ומבטיח.' (שם, עמוד 24). המעטפת הצבעונית יוצרת מעין רקע של אידיליה שקטה, הכנה רגועה לקראת הסערה שתבוא. החורבן, שייחשף צעד צעד, מוביל אותנו בעגלה קופצנית למעמקי ההיסטוריה, למהמורות הטרגדיה היהודית. גם כשאנו פוגשים את גיבוריו מנסים לבנות זהות בארץ אחרת, אין הסופר משאיר אותנו ללא ארומה יהודית. גיבוריו יודעים למצוא את חוט הזהב של המורשת, את השביל אל ההיסטוריה היהודית, לספר התפילה, לגעגועים הפנימיים למורשת האחת ואין בלתה. כך בסיפור: 'לדינו של מוכר בורקס בפלורנטין' (עמוד 158). הפרופסור המצליח יוצא לרגע מן המעטפת הזרה, הנוצצת, המכבדת – והנה אנו עדים לתהליך של תמורה. הוא מנסה לשוב אל זהותו: 'בחדרי חדרים, בינו לבין עצמו, הוא מכיר היטב את ארון הספרים היהודי. לא פעם ראיתי אותו בשעת לילה מאוחרת שקוע בדף של גמרא לאור מנורת שולחן. בוקר אחד ראיתי אותו לתדהמתי מניח תפילין. 'אל תדאגי, סופי. לא כל יום אני מניח תפילין', אמר, 'היום יום השנה של אבי'. בבית הוא הקפיד לדבר איתי עברית, קרא בפניי ספרים עבריים וציווה עליי לכתוב חיבורים בעברית. כשסיימתי את התיכון נשלחתי לשנה לאולפנה בקיבוץ דתי בעמק בית שאן במטרה לחזק את הזיקה שלי ליהדות ולארץ ולשפר את העברית. איש של הפכים' (עמוד 166).

גיבוריו של בן-ציון יהושע עוברים מסיפור לסיפור, ומפתה מאד להשוות מוטיבים משיחיים והתמודדות בין חלום למציאות בספרים קודמים שלו כמו 'שתיקת התרנגול' או 'פורצי גדר'. לרקוח מחדש מוטיבים מספרו 'עיר באופק' עם שביבים מן הספר 'יונים מעל החומה. אתה משוטט עם גיבוריו, נלווה אליהם בדרך לא דרך, גם בתוך מבוכים ללא קצה. אתה רואה גיבורים מתחבטים ומתלבטים, יוצאים הם אל מחוזות מרוחקים בעולם. מנסים לפתור חידה רחוקה,

שאינה אלה תשובה לשאלה של זהות אישית. וכמובן, לא פעם נראה את הנקודה שמתחברת לחיינו. המספר מוביל את ההתרחשות לתהייה של גיבוריו אחר הקשר הנפשי שלהם לצופן היהודי, אחַר הקשר למולדת הנפשית שלהם. אנו כקוראים עוקבים בשקיקה אחר השינויים העוברים עליהם לכל אורך ההרפתקאות המופלאות – ותמיד נרגיש בכוחו המוביל של היוצר, אותו מספר-על, הדואג להשיב בנים לגבולם. הגוונים לאט משתנים, ואנו מוקסמים מן התהליך הרוחני: הם חוזרים לנקודת המוצא של הווייתם, מוצאים את שורש קיומם. והשבר לעתים לא קל, יש גם קשיים. במקרים רבים נגלה אותם שבים אל עירם או מתרסקים בהתנגשות הקשה הזאת בין חלום לבין הגשמה. בספר 'היונים על החומה' ידע המספר לתאר זאת כמטאפורה לכל גיבוריו: הציפייה הפנימית לגאולה, כמה כיסופים יש בלב הכותב לתיקון הרוחני, להתמודדות עם השינויים, לראות את היונים שבות אל מחוז חייהן. אנו כקוראים עוקבים אחר גיבוריו, חשים את קשיי הדרך, הסערה, לראותם קרבים. והלב יודע, הם ישובו, גיבורי העלילות, ייענו למשאלות הלב, יגיעו אל מרכז הכיסופים, אל חבל הטבור של ישותם, אל ירושלים.

סלונט – השורות שבין השורות, 19.7.2021; חדשות בן עזר גיליון 1665, י"ז באב 26.7.2021.

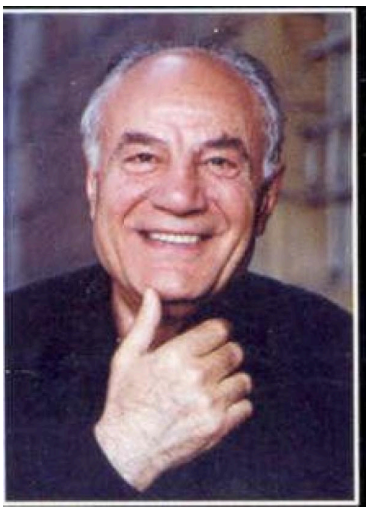
<u>על סופרים ויצירות</u>

בין בגדאד לירושלים

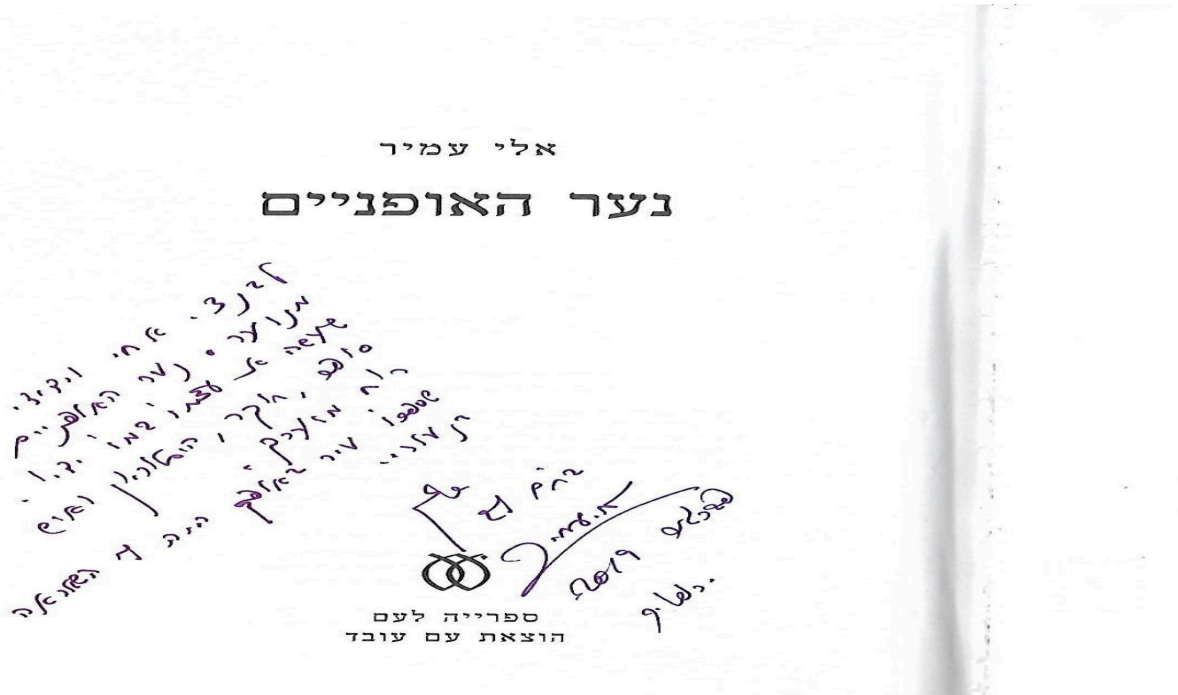
כפר העיוורים כמשל

אלי עמיר, נער האופניים, ספרייה לעם,

הוצאת עם עובד, תשע"ט, 623 עמ'.



אני קורא בספרו של אלי עמיר 'נער האופניים' וחש שלפניי 'סיפור אהבה וחושך' בסגנון אלי עמיר, עממי יותר וצופה מן הצד. לא פחות אני חש כי ספר זה אינו רק אוטוביוגרפיה של נורי, הלא הוא אלי עמיר, אלא גם הסיפור האישי שלי ושל בני דורי, הנערים והנערות של שנות ה-50. מי היינו? – ילדים פליטים שחזינו בזוועות מלחמת העצמאות (ביתנו נהרס ואבי נפצע אנושות בהפגזה על ירושלים ושילם בחייו) ואלינו הצטרפו ילדי עולים שנטשו את החיים הטובים בגולה, חיו במעברה או בחבורות נוער בקיבוץ ובאו לבנות ולהיבנות בירושלים הבירה – עיר קטנה והרוסה שעל חומותיה התבצר הלגיון הערבי הירדני. סיפורו של אלי עמיר החזיר אותי לשנות ה-50 – כמוהו גם אני חילקתי עיתונים עם שחר ברחביה. כלבי החוצות רדפו אחריי ונשכו אותי כלבי רחביה שפלשתי לתחומם. היינו דור מלא שאיפות לפרוץ גדר, שלא



רק שלא נעזרנו בהורינו אלא תמכנו ופרנסנו אותם בהיעדר ביטוח לאומי. במו ידינו פרנסנו את עצמנו ומימנו את לימודינו בתיכון ערב. אלי עמיר הגיע לירושלים דרך קיבוץ משמר העמק במסגרת בני שכונות ומעברות שעברו את כור ההיתוך של קיבוץ שביקש לעצב ישראלי חדש, המנותק מעברו ומאלוהיו ובעל השקפות מרכסיסטיות הסוגדות לסטלין – איש הברזל בעל השפם שקטל מיליונים מבני עמו. הוריו של נורי גיבור הסיפור, ירדו מנכסיהם, נותרו ללא פרנסה שמכבדת את בעליה ונשלחו בעל כורחם לכפר אוריאל – כפר סוריאליסטי, שכל תושביו כמעט הם עיוורים מיטיבי נגן. הכפר הזה הפך בספר לסימבול לגורל העלייה מן המזרח. גורלם של ילדי העולים וילדי העניים נקבע מראש על-ידי 'יועצי חינוך' ששלחו את ילדי עדות המזרח ל ללמוד מקצוע במקום לבית ספר עיוני שיוביל אותם לאוניברסיטה, לטכניון ולמעמד חברתי. ספק אם יצאו עם מקצוע בידם. שערי הלימוד העיוני ננעלו בפניהם, לא תיכון ולא אוניברסיטה ולא קריירה בתחום המקצועות החופשיים. נורי כמו בני נוער אחרים לא קיבלו את רוע הגזירה. השאיפות של נורי ובני דורו היו רבות ועצומות. ראינו את עצמנו פורצי גדר, שביקשו להצמיח לעצמם כנפיים, להרחיב דעת ולהיות אפילו חלוצי האקדמאים במשפחה. הצעד הראשון בירושלים היה ללמוד בתיכון ערב 'דעת', במבנה שבבוקר היה בית-ספר אליאנס. שכר הלימוד היה למעלה מכוחותינו הדלים. מי שלא זכה ל'סטיפנדיה', בלשון אותם ימים, התקשה לשלם את שכר הלימוד, כי לא הספיק השכר הדל שהשתכרנו כנערים שליחים במשרדי הממשלה, במשרדי האוניברסיטה העברית ובמוסדות היישוב: הסוכנות, קק"ל וקרן היסוד. ייזכר לטוב אליעזר שמואלי המנכ"ל המיתולוגי של משרד החינוך שעמד על היכולות שלי בבית-ספר לנערים עובדים ופנה לנדיבים ספרדים לתרום ללימודיי.

למקרא הספר של עמיר חשתי כי הסיפור של נורי הוא גם הסיפור שלי – כדי לפרנס את הוריי בלחם עוני, לפני עלות השחר חילקתי עיתונים ברחביה והסביבה, משם אצתי רצתי

לעבוד כחניך-שליח בחוצות ירושלים, בצהריים חילקתי את עיתון 'הדור' של מפא"י, החלפתי ספר בספריית בני ברית ועייף ורצוץ הגעתי לתיכון ערב 'דעת' ושם נפתח בפנינו עולם ההשכלה. הצמא לדעת היה מופלא. מיטב המורים הרביצו בנו תורה ודעת. חשנו על בשרינו את משמעות 'היזהרו בבני עניים כי מהם תצא תורה'. ואכן היו תוצאות: לימים רבים מן הבוגרים זכו למשרות רמות כפקידים בכירים או כמנהלים (אלי עמיר היה למנכ"ל עליית הנוער ואני הייתי מנכ"ל הוצאת מאגנס באוניברסיטה העברית. שנינו גם זכינו להיות יקירי העיר ירושלים).

במחזור שלנו בתיכון ערב 'דעת' למדו מי שנודעו לימים כסופרים: דן בניה סרי, אורציון ישי, אלי עמיר ובן-ציון יהושע. חברנו לכיתה מרדכי כליף, הבדרן שהצליח לחקות את בן-גוריון ומשה שרת, היה לימים שופט ראשי בבית דין לעבודה בבאר שבע ועוד רבים וטובים. בנים ובנות שהמשיכו את לימודיהם האקדמיים השתלבו בכל תחומי המשק. לאחר פעילות בגדנ"ע ובנוער העובד יצאנו לשרת ביחידות קרביות בצה"ל ולקחנו חלק במלחמות ישראל. עם שובנו מהשרות הצבאי עבדנו ולמדנו באוניברסיטה העברית, היחידה באותם ימים.

נורי, 'נער האופניים', הוא משל לכל אותו דור של בני נוער שלקחו את גורלם בידם ומימשו את הפוטנציאל שלהם. הרומן החדש של אלי עמיר, היוצא לאור כ-8 שנים לאחר הרומן 'ומה שנשאר', נראה כהמשכו של ספרו הראשון 'תרנגול כפרות', שפילס את דרכו של אלי עמיר בעולם הספרות. 'תרנגול כפרות' שלו יצא לאור בשנת 1983 ולבד מהצלחתו כספר, הוא גם תורגם ושימש בסיס להצגה ולסרט קולנוע בשם זה. שני הספרים מבוססים על יסודות אוטוביוגרפיים על רקע שנות ה-50. בשניהם הגיבור הוא נורי. ב'תרנגול כפרות' וב'נער האופניים' מתאר עמיר את מפגש התרבויות בקיבוץ משמר העמק ובו נחשפים המסורת לעומת החידוש, עולים מול ותיקים, לבטים

בענייני דתיות וחילוניות. עבר גלותי מול עצמאות לאומית. בצד כל אלה הספר מתאר גם את בעיותיו של הקיבוץ ואת הסתירות בין ערכיו הסוציאליסטים-מרכסיסטים לבין ערכים דמוקרטיים וציוניים.

ב'נער האופניים' ניבט הפער העמוק בין עולמו של האב-הפטריארך, השומר על כל הסממנים החיצוניים של התרבות העיראקית. החליפה, העניבה, המגבעת, הנעליים האנגליות, המוסיקה הערבית. כשמגיע האב לקיבוץ לבקר את נורי בנו, נראה כאילו יש פער עמוק בין האב לבנו. הבן ניצב במבוכה מול הפטריארך המהלך בחוצות המשק ואצבעותיו מגלגלות מאחורי גבו מִסְבַּחַה – מחרוזת שבה 90 חרוזים כשמותיו של אללה באסלאם. בעיני הבן ואולי הקיבוץ כולו האב הוא נטע זר. הוא לא מתכוון לשנות כהוא זה מהעולם התרבותי שממנו בא. הבן הוא התקווה של הקיבוץ, שבדומה לפלסטלינה ניתן לעצב אותו בדמות הישראלי החדש, שזנח את כל עברו. הוא נזרק אל כור ההיתוך כדי להיות בן דמותו של הצבר. הוא מתאים את עצמו לחילוניות של הקיבוץ, אך נכשל בלמלא את רצון הקיבוץ לעשות ממנו חלוץ מהפכני, לפי האידיאולוגיה הקומוניסטית ב'מולדת השנייה', הלא היא רוסיה הקומוניסטית. נורי אולי מנסה לברוח מעברו, אך עברו והתרבות שממנה בא, עדיין נטועים עמוק בנשמתו.

האב חי כמלך בעיירת הולדתו צַ'פַּל, מקום קבורתו של הנביא יחזקאל. הוא קיווה שבישראל יהיה שווה בין שווים ומצא שהוא לא יותר ממהגר. שם היה במעמד גבוה וכאן הוא ערבי-יהודי. בזו לתרבותו הערבית שנוצחה במלחמה. היה מראשוני הנרשמים לעלייה וגילה בישראל שהוא דחוי, כרות לשון. מלך שאיבד את כתרו. במאבק ההישרדות גם מתערער מעמדו של האב בעיני אשתו. הוא מיואש. היא לוחמנית.

נורי מתאהב בבת קיבוץ יפהפייה ואין בפיו מילות אהבה בעברית והוא פולט בערבית: 'אלך כפרה עלייך כמו תרנגול

כפרות, אזרום בדמך ואשכון בליבך, תפתחי את עינייך עמי ותישני עמי. אמרק את קומתך שמחת חיי'. שלוש שנים חי בקיבוץ ונפשו נקשרה בקיבוץ ובאנשיו, אבל אביו מבקש לעקור אותו מהקיבוץ לירושלים. הוא קרוע בין הקשר המשפחתי לקשר לעולם החדש שביקש לבנות בקיבוץ. נורי מגיע לכפר העיוורים אוריאל, שבו גרים הוריו בצריף עץ מפושפש, ועומד תמה מול משפחת עיוורים שלילה לילה מדליקים את האור, מבלי שיש להם בו צורך, כי בכך הם מוחים כלפי אללה וגם כלפי הרשויות שכינסו בכפר אחד עיוורים מזרחים. רק בכפר כזה יכול היה העיוור ללבוש לעת ערב פיג'מת פסים, לצד כוסית של ערק מהולה במים, צלחת מלפפונים ממולחים ועל ברכיו הקאנון לנגן בו ניגונים. התמונה הסוריאליסטית של העיוורים ניתנת לפירושים עמוקים יותר על רקע מאורעות הזמן. האם כפר העיוורים בא אולי לרמוז שהדור הראשון של העולים מן המזרח היו עיוורים במנטליות שלהם במפגש מול המוסדות.

הפער לא היה רק בין ותיקי היישוב לבין ילדי המעברה, אלא גם בבית פנימה. האם מתוארת כסגפנית, נזירית, עצובה ומהרהרת, נושאת את צער העולם על ראשה, והאב חייכן ותאב חיים, חובב אוכל ושתייה, חובב גם זמרות ורקדניות בטן ומעשן בשבת. הוא רצה לעלות ארצה והיא לא רצתה. בעוד האב מעריץ את החלוצים היא ממשיכה להעריץ רבנים ותלמידי חכמים. היא שמרנית ורוצה שילדיה יהיו לידה. הוא רוצה שילדיו יצאו לעולם הגדול ילמדו באוקספורד, בקיימברידג', בסורבון. הוא רוצה שהבנות ייצאו לצבא והיא מעדיפה אותן חסודות וצנועות.

סיפורו של אלי עמיר מתרחש ברובו על רקע ירושלים של שנות ה-50. הוא מביא בפנינו תיאור מוחשי של מחוזות ילדותנו בעיר ש'בליבה חומה', עיר חצויה ומעל חומותיה יורים לגיונרים 'משוגעים': קפה 'עטרה', אלנתן מלך הפלאפל, פרסי שגדל בהודו, שהיה צייר נאיבי ולימים יצירותיו נמכרו בהון רב, המסעדה העממית טראבלוס, שבה

אכלנו דג פילה מטוגן ופודינג לקינוח במחיר סמלי, פה קולנוע 'עדן' ושם מדרגות הגימנסיה העברית וקפה 'חרמון', שבו ישבה המושבה היקית המגונדרת ובכיכר ציון קפה 'וינה' שבו היקים לבושים במיטב מחלצותיהם שיחקו שחמט ורקדו ואלס. הזדהיתי עם כל תיאורי הספר. מחלק העיתונים אלי עמיר, הוא גם אני ובני דורי. הלכנו לעבוד כנערי אופניים בשליחות המשרד ובערב הלכנו ללמוד ב'דעת'. כך קראנו עיתונים וידענו מה ההבדל בין עיתון 'הבוקר' של הציונים הכלליים לבין 'זמנים' של הפרוגרסיביים ו'חרות' של מנחם בגין. בטרם פקחנו את עינינו כבר היה לנו פנקס אדום של הנוער העובד וקופת חולים ואחר כך של מפא"י שהיו כרטיס כניסה למקום עבודה ראוי. על כל זה כותב אלי עמיר בספרו שהוא שופר של כל בני דורו.

ספרו המרתק של אלי עמיר הוא סיפור של תקופה ותיעוד חברתי על גורל הדור הראשון של יוצאי המעברות ושל בני השכונות שפרצו גדר ולקחו את גורלם בידם.

חדשות בן עזר, גיליון 1420, י"ג באדר א תשע"ט (18.2.2019).

הספד על קברה של המשוררת פועה שלו-תורן



(תל-אביב 1930 – ירושלים ט"ו בחשון תשע"ח, 4 בנובמבר 2017)

רוני, איתמר, סופרים ומשוררים, משפחה יקרה,

הלכה לעולמה המשוררת והמתרגמת פועה שלו-תורן. נדם הלב של המשוררת והמתרגמת האולטימטיבית של רבינדרנת טאגור. ספריה ותרגומיה ששפעו יופי עד אין קץ ואהבה בכל משמעויותיה ודורות של אוהבים ראו בספריה ובתרגומיה 'מתת אוהב'. הם שיננו בעל-פה לאהובתם את מחרוזות השירים של פועה שלו-תורן, שהייתה מאוהבת באהבה.

נער הייתי בהוצאת מאגנס, שנוהלה באותה עת על ידי הסופר והמבקר חיים תורן. שם נתגלה לי סיפור אהבה יפהפה בין הסופר הוותיק חיים תורן לבין המשוררת הצעירה – מלכת היופי של ירושלים פועה שלו. עד יומי האחרון לא אשכח את המראה המופלא על גג בית הרבנות בירושלים של חופה צנועה וכלה יפהפייה. האהבה הכריעה את הכף. פועה שרה לאהובה:

דבקה נשמתי בנשמתך,

לו שתיהן לנצח, כתאומי סיאם,

תהינָה מְאוּחוֹת

על פני מסכת לבך ישזור לבי

בארגמן עוּרָקַי רִקְמַת אהבתי.

בנשמתך היית נסיכה הודית או סינית, היושבת בארמונה על כס מלכות ובידך המניפה המקפלת בתוכה את פניני שירתך. שאיפתך אל המזרח הרחוק הייתה לא רק בתרגום שירה אלא גם במלתחה הסינית, היפנית והסארי ההודי, שנתנו ביטוי חיצוני לתחושות הפנימיות שלך. ליוותה אותך תחושה שבאחד מגלגוליה הייתה נשמתך באותם מרחבים:

לי נדמה, אי פעם כבר הייתי;

אי שם, במרחב תבל, בגלגול אחר – חייתי.

ניצוץ מנשמתו של טאגור פיעם בתוכך. טאגור יושב במרפסת ביתו ולידו צרור פרחים קטן וראשו מעוטר בתלתלי כסף. המשותף ביניכם: הכמיהה לפרח, ליפי הטבע ושלוותו.

סיפור חייך עם הסופר חיים תורן כמו לקוח מתוך רומן אירופי מרתק מהמאה ה-19. הלבוש, ההופעה המלכותית. כל הסממנים והכול בסימן של אהבה. פעם אמרת משפט נצחי בערך היופי: "היופי הוא מקדש, יש החושבים שהיופי הוא מפתח למגדלים פורחים ובנייני קלפים, אך אני שואפת ליופי בכל דבר: בעצמי, בחפצי הבית ובכל הסובב אותי. יופי בלי תורן – אינו יופי" כישרון הציור שלך מצא ביטויו בספרייך ובתרגומייך שהפכו אותם ליחידים במינם.

לצד כל אלה התברכת בבנך רוני תורן ברוך הכישרונות, שאת האסתטיקה ביצירתו הבימתית ירש מן הסתם ממך. נולדת בתל-אביב, אך נקשרת בעבותות אהבה לירושלים שבה חיית כסטודנטית בשנות החמישים ונותרת לחיות בה עד לרגעייך האחרונים. כך כתבת על ירושלים:

אם פרח הוא העולם, ירושלים שַׁחֲלָתוֹ,

חומותיה – אבקניו.

הרריה – עלי כותרתו.

פועה יקרה, נוחי בשלום על משכבך כאן בהררי ירושלים. מזמורי האהבה שהותרת אחרייך יהיו נר כלולות לכל האוהבים באשר הם.

דיאלוג פואטי עם יוצרי הספרות העברית החדשה

בלפור חקק, רְשות לתיקון עולם (שירים), ירושלים תשע"ו, 318 עמ'

הרצל חקק, שחרית לנצח (שירים), ירושלים תשע"ו, 322 עמ'.



מימין: הרצל ובלפור חקק

שירתם של התאומים הרצל ובלפור חקק מנהלת כבר למעלה מיובל שנים דיאלוג מרתק עם מכמניה של הלשון העברית. השליטה המעמיקה שלהם באוצרות הלשון העברית לדורותיה מצאה ביטויה כבר בימי נעוריהם כשזכו להיות חתני התנ"ך העולמי לנוער. השכלתם הנרחבת במקורות העבריים: מדרשים, קבלה, שירת ימי הביניים, התמחות בלשון העברית ובספרות העברית החדשה, יצרו מזיגה וחיבור של ישן עם חדש, התורמים לארומה הלשונית

הייחודית שלהם. עולם רב-אנפין נחשף בספרי השירה שלהם ובמיוחד בספריהם החדשים.

במאמרנו נתמקד בעיקר במפגשים הרוחניים והפואטיים שלהם עם סופרים ומשוררים עבריים מן העבר. הדיאלוג בין דור הקלסיקונים, יוצרי הספרות העברית החדשה, עם משוררי ימינו לא רק מפיח חיים ביצירותיהם של הקלסיקונים שנשכחו מלב אלא גם מלמדת על רצף של דורות בספרות העברית. כשני תרמילאים פואטיים הם משוטטים בשדות הספרות העברית, הנהירים להם, כדי למצוא פשר לקיומנו ומזור לזהותנו. הסיירת הספרותית של התאומים מנסה לגלות סימני דרך, פירורי לחם[169] המובילים למרכז ההוויה הרוחנית שלנו. יש במסע של התאומים אחר צפונות נפשם של משוררי העבר סוג של מאבק רוחני למלא את חיינו בתוכן, לשדר לנו שיש לזכור. זהו מאבק נגד השִכחה. אם לא נזכור את אלה שהיו, מי יערוב לנו שיזכרו גם את חיינו ואת עולמנו. זו מעין הרפתקת מסע מחודשת אחר המשמעות, מעין מהדורה פואטית של הספר האגדי 'הסיפור שאינו נגמר'[170]. עושר הדיאלוגים מעורר את התודעה, את הכוח הרוחני שבנו, נותן עוצמה לחיינו לנוכח הפחד מן ה"לא כלום". דו-שיח עם יוצרי העבר אומר לנו שיש המשֵכיות, שיש סיכוי לחיבור רוחני בין הדורות. שירה אינה נוצרת בחלל ריק. יש רקע תרבותי, יש שורשים שיונקים מן העבר, יש רובדי לשון ואסוציאציות ספרותיות, שספוגים במי תהום קדומים. אנו דורכים על האדמה, וכל צעד נושם צעדים מן העבר, חש רחשים שמחלחלים עמוק לזמנים קדומים, לביטויים ולשפה שהיו לפנינו.

---

[169] מאגדת 'הנזל וגרטל'.

[170] מיכאל אנדה, הסיפור שאינו נגמר. מגרמנית חוה פלץ ושלומית קדם, תל-אביב 1983. תורגם מחדש על-ידי חנה לבנת, 2015.

במסע במנהרת הזמן, שבתה את לבנו דמותה של שלומית פלאום, אותה 'נוסעת אלמונית' שזכתה להארה במחקריה של פרופסור נורית גוברין[171]. בלפור חקק העמיק ביצירתה הנשכחת של המשוררת שלומית פלאום, בכתביה ובמה שנכתב עליה. השיר סוחף אותנו למסע אגדי אחר דמות קסומה, והסיפור המסתורי הזה אינו נגמר:

מֵחֵיק הַיַּעַר הִיא יָצְאָה אֵלַי
כְּמוֹ הָיְתָה אֶשֶׁד עֲנָפִים קְלוּעִים:
אֲנִי בַּת יִשְׂרָאֵל נוֹדֶדֶת
מְבַקֶּשֶׁת אֲנִי מַעְיָן נִצְחִי
שֶׁל חַיִּים - - -
אַלְמוֹנִית בָּאָה וְהוֹתִירָה סְעָרָה.
אוּלַי עוֹד נִסְתֶּרֶת הִיא
בֵּין קִפְלֵי גְּלִימָתוֹ
אוּלַי עוֹד חָיָה הִיא
בַּכְּתוּבִים וּבָאוֹתוֹת.
(בלפור, עמ' 142)

הרצל, כמו בלפור אחיו, תר אחר צפונות נפשה של זלדה – משוררת שכל כולה סוד ומסתורין. ביתה ברחוב צפניה בירושלים מושך את הרצל אל הצופן הגנוז: צֶבַע הַשָּׁמַיִם נוֹטָה.

זֶה הַזְּמָן לְכַפִּית שֶׁל קְדֵשָׁה
וּלְסֶפֶל צָנוּעַ שֶׁל תֵּה.
בְּלֵבַב הַבַּיִת הַפָּשׁוּט
אֱמוּנָה צְפוּנָה רָחֲשָׁה.
הַקְּירוֹת חָשׁוּ אֶת הַכַּרְמֶל
שֶׁבְּנַפְשָׁהּ. בִּרְחוֹב צְפַנְיָה

[171] נורית גוברין, נוסעת אלמונית – שלומית פלאום: חיים ויצירה, הוצאת כרמל, ירושלים תשס"ה, 375 עמ'.

גְּמָעָה הֶחָצֵר אוֹרוֹת כְּמוּסִים

(הרצל, עמ' 114).

הקדושה והחיים הכמוסים ביצירתה כמו קרבים אל חיינו, שותים עמנו ספל תה, גומעים אורות. אכן היטיב המשורר להפנים בשירו את החתירה של זלדה לקדושה, לשגב, ולספר לנו עד כמה ביקשה נפשה למצוא כל זאת בקירות הפשוטים, בחצר הבית, בחיי היומיום. בשירו דולה הרצל מוטיבים משירתה ומעניק לנו תחושה שאנו מהלכים בשבילי הסיפור החסידי, בשבילי עולמה הנפשי – אותו 'כרמל אי נראה' – אותה דלת בית שיודעת לטפטף קדושה. כך הוא כותב:

- - - שִׁירָה מְטַפְטֶפֶת מְזוּזוֹת.

בְּאוֹתָהּ שְׁכוּנָה, הַבָּתִּים וְהָאֲנָשִׁים

חִכּוּ נוֹאָשִׁים. לְעוֹד צְלִיל. לְצָפוּנוֹת

כְּמוֹ "קְדוּשׁ", "הַדְלִיקוּ נֵר". וּלְיַד טוֹטָפוֹת

וּבָתֵּי עֲרָפֶל לֹא נִשְׁכָּח. שִׁיר זַךְ:

"הַיֶּרַח מְלַמֵּד תַּנַ"ךְ". קְלַף הַמַּשְׁקוֹף

נִפְתַּח: שְׁמַע שִׁירָה מוּאֶרֶת

מְגִלָּתָהּ עַל חַיַּי, עַל הַבַּיִת. שׁוֹמֶרֶת - - -

(הרצל, עמ' 115)

בפרק שירי זה מצטט הרצל פסוקי שיר של זלדה והופך אותם למגילת קודש, למזוזה חדשה השומרת על הבית. מה פלא שהוא כותב בפתח השיר: "שירה מטפטפת מזוזות", הרומזת גם לטוטפות. חיי המשורר מבקשים מחסה, הגנה – ובשירה הרוחנית והקדושה של זלדה מצאה נפשו אור, אמונה. שניהם נאחזים בדמות שאינה מהלכת בגדולות, ושניהם מנסים לדלות את היופי הנשגב בתוך חצרות של פשטות. דומה כי שניהם מבקשים אותן נשמות של אישה שהקדימה את זמנה, שידעה לחפש את הסוד והנסתר.

הרצל ידע לחפש את הסֵפל הפשוט של התה בחצרה של זלדה, בלפור מבקש את הכּוֹס הקטנה של הקפה בביתה של המשוררת אלישבע, שעלתה לארץ כּלֹא יהודייה וחיפשה את זהותה העברית כמשוררת. השפה הנשגבה שלה הייתה בעיניה דרך לדלות יופי מתוך הצניעות והיומיום:

הִגַּשְׁתְּ לָנוּ שִׁירִיךְ בִּשְׂפַת עֵבֶר
"כּוֹס קְטַנָּה" קָרָאת לַמִּלִּים
שֶׁהִנַּחְתְּ עַל סַף הַשָּׂפָה.
הָיִית לָנוּ הַחֲלוֹם וְהַשֶּׁבֶר
וְהַגָּדֵר שֶׁרָאִית הָיְתָה גְּבוֹהָה
וּשְׁקוּפָה - - -
וַאֲנִי שֶׁקָּרָאתִיךְ בִּשְׂפַת הַלֵּב
הָעִבְרִי שׁוֹתֶה שׁוּב הַכּוֹס הַקְּטַנָּה
וְהַקָּפֶה הַמַּר נָמֵס בִּי לְאַט.
אֶלִישֶׁבַע, מְשׁוֹרֶרֶת עִבְרִיָּה
אֶחוֹתֵנוּ אַתְּ
(בלפור, עמ' 140-141)

אלישבע הלכה לעולמה בטבריה וחברה קדישא הערימה קשיים על קבורתה. מאותם קשיים צמחה בשורה: אלישבע נקברה בבית הקברות כינרת כמשוררת עברייה, לצדה של רחל המשוררת.

המסע אל רציף הזמן

ככל שאנו צוללים לשירה הדיאלוגית של התאומים עם משוררי העבר וסופריו, אנו חשים שזו דרך של מסע, רצון לבטא חיפוש עצמי באמצעות היכרות עם אותם משוררים ומשוררות על רצף הזמן הספרותי-עִברי, הזמן היהודי. הרצל הולך בעקבות 'הכף השבורה'[172] של שאול טשרניחובסקי

[172] שאול טשרניחובסקי, שירים, הוצאת שוקן, תש"י, עמ' 227-232.

מנסה דרכה להגיע אל הזהות השלמה, אל השלמות שחיכתה לצד השברים.

זוֹ הָיְתָה הַכַּף הַשְּׁבוּרָה
שֶׁהִצִּילָה עוֹלָם שָׁלֵם
מֵחֲשֵׁכָה אַדִּירָה.
כָּךְ נָטַשְׁנוּ מְחוֹזוֹת יַלְדוּת
כִּמְנַתְּקִים מֵחַיֵּינוּ
אֶת הַשִּׁלְיָה הַפְּרוּמָה.
(הרצל, עמ' 108).

כמו הרצל גם בלפור מנסה לפצח את סוד הכף השבורה של שאול טשרניחובסקי. שירת הכף השבורה הופכת להיות סיפור של אהבה המנסה להתגבר על הייסורים. ובלפור המשורר מסיים את דבריו במגילת מילים מפוכחת:

הֵם נִשְׁבְּעוּ נֶאֱמָנוּת לָנֶצַח כַּף אֶל כַּף
וְהָלְכוּ שָׁנִים דְּבוּקִים יַחַד בָּעֲרָבָה הַשְּׁחוֹרָה.
הֵם נָשְׂאוּ צְלוּבָם עַל שִׁכְמָם בַּשָּׁרָב
אָמְרוּ יַחַד תְּפִלָּה וְשִׁירָה
וְהַכַּף שֶׁשּׁוֹרָרָה
נוֹתְרָה שְׁבוּרָה.
(בלפור, עמ' 157).

הדיאלוגים עם השירה העברית ועם הספרות העברית מובילים אותנו בשבילי סוד, לוקחים אותנו בקסם רב אל המגע הבלתי אמצעי עם הזמן, עם המקום ועם הנפש. לשירת התאומים יש שאיפה להמריא מעבר למקום, להתחבר לציר ההיסטורי של הספרות העברית: לגעת בתחנות שונות בחיי הספרות העברית, לנסות לבקש את הפשר שמעבר לחיינו, למצוא מרפא באותו מסע ללא מנוח של שירת דורות. כולנו זוכרים את 'תהילה' של ש'י עגנון, והנה בא הרצל המשורר ומנסה לחבר את חיי תהילה

הגיבורה הפלאית לצופן הכתיבה של הסופר – וכך הוא כותב:

יָפִים הַחַיִּים כַּחֲתוּנָה. זֶה סִפּוּרֵנוּ.

וְהוֹלֵךְ הַסּוֹפֵר אֶל חַיֵּינוּ.

עֵטוֹ חוֹשֵׁף בּוֹר וּשְׁבוּעָה וְלוֹחֵשׁ

צַוָּאָה נֶעֱלֶמֶת, עָנָן אִגֶּרֶת קְסוּמָה.

מַהִי הַתְּהִלָּה הַפְּלִאית שֶׁל יְרוּשָׁלַיִם,

מַהִי אוֹתָהּ חֲוָיָה קִיּוּמִית.

(הרצל, עמ' 123).

סיפור הבור והחולדה שהוא המוטיב המרכזי בסיפורה של תהילה, נקשר בשירתו של הרצל לאגדה שהיא חוויה קיומית, לגעגועים שאינם חולפים ל'תהילה הפלאית של ירושלים'. סיומו של השיר מותיר שברים של חידה בלתי פתורה:

עֵט קָדוֹשׁ לִשְׁבָרִים. וְשָׁתַת

צֹפֶן בְּרִית מֵעוֹלָם הַמְּסְתּוֹרִין.

(הרצל, שם)

להעשיר את הרוח, לנצח את הריקנות

שירי התאומים משוטטים בשדות השירה של משוררי העבר כמבקשים צופן לעולם משתנה, עולם שמחפש נתיב רוחני – שכה מייחלת נפשו למלֵאוּת של תוכן, לעושר אמיתי, לספרות עשירה שתמלא את הריקנות.

מה הפלא ששירתו המשלהבת של אורי צבי גרינברג ממלאת את שירת התאומים. שירתם צמאה לאותם כיסופים, לאותו צופן פלאים. התכתבות עם אצ"ג פגשנו גם בספריהם הקודמים. וגם כאן נמשך הדו-שיח. כך שר הרצל בשירו על 'הנביא וקערת הפלא':

כְּסוּפִים בּוֹעֲרִים כָּאֵלֶּה.

וּמֶה הָיְתָה אוֹתָהּ קַעֲרַת פֶּלֶא.

כַּחֲלוֹף יָמִים וְלֵילוֹת וּלְהָבִים

הָעֵינַיִם אֲדֻמּוֹת:

גַּחֲלֵי נְבוּאָה וְאֵשׁ, וְקָשֶׁה לְהָבִין.

בָּעוֹלָם הַצוֹנֵן, בַּיְקוּם הָרֵיק, הַנּוֹטֵשׁ.

קָשֶׁה לוֹ לֶחָזוֹן, קָשֶׁה לַלֶּהָבָה.

(הרצל, עמ' 126).

שני פרקי השירה של הרצל מנסים לרדת לחקר המֶמד הנבואי בשירת אצ"ג, ליכולת של המשורר-הנביא להשיב לחיינו 'תכלת כיסופים' מבעד לחיי החולין:

שָׁבוּ חַיֵּינוּ שְׁפוּפִים יְמֵי קְטַנּוֹת

וְנָשְׁפוּ בָּהֶם הַבִּיבִים הַקּוֹצְפִים.

אֵיךְ נָבִין דִּבְרֵי טֹהַר,

אוֹתָהּ תְּכֵלֶת כְּסוּפִים.

(הרצל, עמ' 127).

בשירתו של בלפור חקק, יש כיסופים לאותו סולם נבואי של אצ"ג, שאיפה לגעת במזבח שירתו, באמות הסִפִּים – והמשאלה היא שניתן דרך שבילי שיריו של אצ"ג להגיע אל הגאולה האישית, הגאולה הלאומית:

בְּסֵלַע הַזְּמָן נָדְדוּ שִׁירַי אֶל קֶדֶם.

אֲנִי הַקָּרוֹב

לִרְצָפָתוּ, לְשֶׁלְחָנוֹ הַמֻּזְהָב

בָּאתִי לִקְרֹא שִׁירָיו

בְּיִתְרָה גְּדוֹלָה

כְּקוֹרֵא אֶל נְבוֹ

נִקְדָּשׁ, מְחַכָּה לִגְאֻלָּה

כִּלְבָבוֹ.

(בלפור, עמ' 151).

באותה נשמה הומיה מצפה בלפור חקק ליד היכל הכלים השבורים של דויד שחר, מחכה לשפע הגדול, לחזות

בבריאה החדשה מתוך השבר הגדול. הדו-שיח עם דויד שחר הוא מיסטי:

בְּאוֹתוֹ יוֹם שֶׁאָמַר הַסּוֹפֵר
לְהַשְׁלִים כְּתִיבַת הַלּוּרְיַאן
הָיָה יוֹשֵׁב בְּתַעֲנִית.
וּבָאוּ אֵלָיו הַכֵּלִים הַשְּׁבוּרִים
וְאָמְרוּ לוֹ: אִם גְּזֵרָתְךָ
גְּזֵרַת בָּשָׂר וָדָם
יָצִיף הַשֶּׁפַע אֶת הָעוֹלָם.
פִּי הַבּוֹר שֶׁל הַלּוּרְיַאן
יְסוֹדוֹ מְתְהוֹם רַבָּה
וְאַל יִשְׁקְעוּ מֵעַתָּה הַשְּׁעָרִים.
פְּתַח מֵהֵיכַל הַכֵּלִים הַשְּׁבוּרִים
אֶת הַלּוּרְיַאן הַבָּא.
(בלפור, עמ' 160).

התחושה היא, כי המסע הרוחני אחר משנתם של הסופרים והמשוררים היא לדלות את רגעי הקודש הגדולים, להתעלות באותה רוחניות עמוקה המכילה שפע גדול. רק באמצעות הצופן הנפשי העולה משורות הספרות העברית יש יכולת להגיע לאותה נשמה יתרה. כך חש בלפור כי יצירתו של יצחק שָׁמי מעשירה את עולמו, גואלת אותו מן הישימון:

וַאֲנִי שֶׁבָּאתִי אֶל כַּדַּיו
לָקַחְתִּי חוּטִים מֵאַדַּרְתּוֹ וַחֲרוּזִים מִמַּחֲרֹזְתּוֹ
גַּם מִלֵּאתִי דְּלִי שֶׁל מִלִּים מִסִּפּוּרָיו
לָתֵת לִי בְּשָׂעוֹת שֶׁל יְשִׁימוֹן לֵבָב
מָזוֹר לְנַפְשִׁי, דְּבָשׁ וְחָלָב.
(בלפור, עמ' 153).

יש במגע עם הספרות העברית חיפוש של דרך סתרים לשאוב חיים מגנזי הרוח הנצחיים של הקלסיקונים שהיו. הנה כמה שורות משירו של הרצל המתכתב עם אורי ניסן גנסין:

וַעֲדַיִן אֵינִי יוֹדֵעַ

כֵּיצַד אֶפְשָׁר בְּאֶמְצָעוּת

הַסִּפְרוּת לְהַנָּצֵל.

לְהַחֲזִיק בִּרְגָעִים נְדִירִים

יָפִים בְּנִצְחָם.

הֵן הַדֶּלֶת הַנִּפְתַּחַת

נִפְחֶדֶת בַּחֲשֵׁכָה. כְּאִילוּ הִיא סְגוּרָה

לְלֹא סוֹף. כַּמָּה קָשֶׁה לַחֹלִי לִכְתֹּב.

לִבְנוֹת פֵּשֶׁר קִיּוּמִי מָלֵא

מִן הַצַּעַר וְהַחֲלוֹף.

(הרצל, עמ' 101)

תיאטרון רוחני ואוצר גנוז

הנה כי כן, המפגשים עם משוררי העבר הם תיאטרון רוחני שנוגע באוצרות גנוזים, שמציג בפני הכותבים מראה רוחנית שבהם הם בוחנים את עולמם לנוכח התמורות שסערו בחיי משוררי העבר וסופריו. כתיבת המשוררים בהווה מחברת את הזמנים: וכך כותב הרצל לגנסין:

יָשַׁבְתִּי לִכְתֹּב לוֹ מִכְתָּב

בְּמִנְהֶרֶת הַנְּשָׁמָה.

מִלִּים שֶׁתֶּחֱצֵינָה מֶרְחַקִּים הוֹזִים

בְּמְהִירוּת הַדְּמָמָה. זְמָן בִּזְמָן.

מַשְׁמָעוּת וְצֵל.

(הרצל, עמוד 101).

וראו נא כיצד בלפור מבקש לזכות בשביבים של אור מעולם הכתיבה של מבקרת הספרות עזה צבי, שבמסותיה

הספרותיות, ניתן היה להרגיש את ניצוץ השירה והפיוט. כותב בלפור:

כָּתַבְנוּ שְׁמֵךְ בִּנְקֻדַּת הָאוֹר הַפְּנִימִית
שָׁם הַמַּעְגָּל מִתְרַחֵב
לְקַבֵּל אֶת הַהֶאָרָה אֶל כֻּלָּנוּ
אֶל עֹמֶק הַלֵּב
לְהָאִיר בְּעַנְוָתֵךְ וּבַשֶּׁקֶט שֶׁלָּךְ
אוֹתָנוּ גַּם מִמֶּרְחַקַּיִךְ הַנִּסְתָּרִים
רוּחַ עַזָּה בָּנוּ, רוּחַ שִׁירִים.
(בלפור, עמוד 148).

הרצל ובלפור חקק יוצאים במסע לשימור הזיכרון התרבותי ונגד השִׁכְחה התרבותית של הקלסיקה העברית. הם כותבים בשנתון "ידע עם"[173]: בלפור: "לאורך השירים ... ולעומקם אפשר למצוא אותה התחברות, אותם געגועים להוויה רציפה. געגועים להמשכיות, לרצון להתפקד על רצף הנדבכים של העבר. למדנו באליאנס, למדנו בכּוּתַאבּ, למדנו מדעי היהדות...קראנו מדרשים ורובדי יצירה יהודיים. מילדות ומנעורים חשנו רצון להתחבר לשירה העברית ולספרות העברית – וכל הזמן חיפשנו את הקשר לדורות קודמים"; הרצל: "שירה מתחברת לשירה... לב אל לב. שירה שמנותקת מנופים ומזמן ומשייכות ומדפי הֶעבר היא שירה תלושה. עלים תלושים. שלכת רוחנית. ממש ניתוק. אני לא עלה נידף, אלא עלה שמחובר לענף ולעץ".

ברוח זו יש לקבל את הרב-שיח של התאומים בשירתם עם העברית, עם המדרשים, עם משוררי העבר. הדיאלוגים של השניים הם ניסיון לחדש את הזהות הרוחנית של אומתם, ניסיון לפרוש רוח בכנפיה של הרוח היהודית, להתמלא, להעשיר את הנפש, לא לעמוד אילמים לנוכח 'הלא כלום', המוחק דפי עבר, גווילי קדומים, יצירות מופת. ככל שקראתי

---

[173] בלפור והרצל חקק, 'השירה כנכס של אוצרות התרבות', ידע-עם, כרך 73-74 (תשע"ג), עמ' 79-81.

בשיריהם על משוררים וסופרים מן העבר התחזקה בי התחושה, שיש בשני האחים רצון להגשים את משנתם לתת כבוד לציר הזמן, לא רק לציר המקום. בעבר כתבו על כך השניים מאמרים – ונראה כי שירתם באה לבטא בפיוט ובמצלול את תפיסתם הרוחנית.

שיריהם כמו מעניקים לנו מבט ממעוף הציפור על שלל הזהויות הספרותיות שמלוות אותנו במשך שנים, וניתן לראות בהתכתבות זו, לא רק רצון לשַמר את הנצח הספרותי, אלא גם דרך של חיפוש עצמי, דרך של חשבון נפש, מסע לבנות מחדש זהות תוססת באמצעות התמודדות עם הזהות הקודמת. עיצוב זהות מחודש מחייב אותנו לגעת במורשת, לגעת בייחוד הספרותי של יוצרים קודמים, ומבחינה זו ראויה שירתם לכבוד הראוי לה. למדנו, שזיכרון וכיסופים הם כוחות שאסור לנו לוותר עליהם.

חדשות בן עזר, גיליון מס' 1214 (כ"ח בטבת תשע"ז – 26 בינואר 2017); אתר אימגו, 1 בפברואר 2017.

שירת נשים מהולה בבדידות

רבקה-תפארת חקק, "חותם אישי לדורותיי הבאים"

ירושלם, תשפ"ב, 108 עמ'.

מסופר בתלמוד על אמירתו של חוני המעגל: "אֲנִי מָצָאתִי אֶת הָעוֹלָם בַּחֲרוּבִים; כְּשֵׁם שֶׁנָּטְעוּ אֲבוֹתַי לִי כָּךְ אֶטַּע אֲנִי לִבָנַי" (בבלי, תענית, כ"ג א'). זאת האסוציאציה הראשונה שעלתה במחשבתי כשפתחתי את ספרה, הנאה מלגו ומלבר, של המשוררת רבקה-תפארת חקק: "חותם אישי לדורותיי הבאים".

סופרים ומשוררים לא תמיד מודים בפה מלא, כי הם כותבים את יצירותיהם לא רק לבני דורם אלא גם לדורות הבאים. יש בשם הספר של תפארת מעין מסר של 'והגדת' לצאצאים ולדורות הבאים. כותבת היא בהקדשה על ספרה

ודבריה מעידים על הספר כולו: "ספרי הוא חותם אישי שלי לדורותיי הבאים. כתבתי את שיריי ברגש ובמילים פשוטות. בכל השירים שכתבתי ביטאתי מילה אחת: אהבה... חיפשתי את הטוב שבחיים ואת האור הזה אני מעבירה הלאה."

הצמא לאותה אהבת נעורים טהורה אינה פסה מן העולם גם בחלוף השנים, גם כשהגוף בוגד. אהבה היא אהבה ללא תנאי. כמה יופי אצור ב'אהבה בין סורגים', יש בה תעצומות של ארוטיקה ואהבה טהורה, יש בה מגע של פרפר: "ידך הנוגעת לא נוגעת" (8).

שירתה של תפארת היא שירת נשים מעודנת. רק אישה רגישה כמוה יכולה לתת ביטוי כמעט חלומי של אהבה ללא תנאי. זה וריאנט נשי של סולם יעקב – סולם האור של רבקה (12). הריאליזם הנוקב של האם והחולמנות של האב החייט מגולמים בסולם המוצב ארצה וראשו בשמיים, שם יושב החייט ותופר ומטליא את קיבוץ גבע בעמק עם ההרים של פולין (25). מאז החייט הפלאי הזה כבר נח בשלום על משכבו אך בגדיו מהלכים בעולם כצללים חיים:

וּכְשֶׁהָלַךְ אָבִי לְעוֹלָמוֹ אֶל אֲבוֹתָיו

לֹא נִשְׁכְּחוּ מַעֲשָׂיו.

מְטַיְּלִים עוֹד בְּגָדָיו

מְטַיְּלִים בָּעוֹלָם

כְּיצוּרִים בָּשָׂר וָדָם

(34)

ביד אמונה אוחזת המשוררת בידינו ומובילה אותנו אל ילדותה בפולין אל סבא שמואל שהובל למשרפות והוא שב מן האפר אל מחוזות הדמיון כדי לספר על המשפחה שנספתה באש השואה. הפרשנות השירית של תפארת יונקת מן המקורות, ארמז מתוך שיר השירים עם נגיעה לכאן ועכשיו: "מָשְׁכֵנִי אַחֲרֶיךָ נָּרוּצָה (שה"ש א', ד') יחדיו ברחובות ירושלים" או "דּוֹדִי יָרַד (שה"ש ו', ב)' בדרכֵי עין כרם."

במידה רבה שירתה של תפארת היא שירה משפחתית רב דורית, שבה מככבות סבתא רבתא, סבתא, אימא, ילדים ונכדים, אך בין השיטין מתרוצצת נפש של משוררת בודדה שבדידותה נובעת מן הסתם מסיפור חייה של ילדה יהודייה בגולה הדוויה פולין. היא נקראה 'ז'יד' כמילת גנאי. שם חבטו בילדה היהודייה ש"בקסת השפוכה ראיתי את הדם" (46). גם בקיבוץ היא בודדה בחברת הצברים. תהום פעורה בין הצבר בעל החזה הנפוח לבין העולה החדשה שזה מקרוב הגיעה, שהמבטא שלה מסגיר אותה. וכדבריה: "והאדם בודד בתוך עולמו... והאדם – רק הוא עומד בבדידותו ואין לו נפש להיות אתו." (65) והיא מוצאת חברים בספרים שקראה ומילאו את עולמה.

התפילה האישית של תפארת היא קצרה ועוצמתית: "שמע קולי, ראה לבטיי – כי אוחזת אני לבי בידיי" (47). שירתה של רבקה-תפארת חקק כולה רגש. ילדותה בחברה אנטישמית בפולין שממנה עלתה וחיי הבדידות בקיבוץ טבועים בה עמוק. בעלה המשורר בלפור חקק וצאצאיה הם האורות הזוהרים בחייה.

חדשות בן-עזר, גיליון 1697, י"א בכסלו תשפ"ב (15.11.21)

מילים על גלגול נשמות צומחות על הכרמל

בין יהדות לאמונה דרוזית

נביל נאסר-אלדין, "מילים צומחות בהר הירוק"

שירים. ירושלים 2001

עד לא מכבר התקיים אחת לשנה מפגש מרתק בין משוררים וסופרים ישראליים למשוררים בני העדה הדרוזית, שנרקם ביוזמה משותפת של משכילי העדה הדרוזית והמשוררים בלפור והרצל חקק. זו ידידות שתחילתה פואטיקה והמשכה ידידות נפש בין שני עולמות רחוקים כל כך ובה בעת קרובים כל כך. משוררים דרוזים ויהודים אומרים שירה, שיר הלל לשירה העברית. לקראת לכתנו ליישוב הדרוזי דליַת אל כרמל עיינתי מחדש בשירו של המשורר, המחנך ופעיל העדה הדרוזית נביל נאסר אלדין, 'הגלגול הקודם' מתוך ספרו 'מילים צומחות בהר הירוק'. נביל נאסר אלדין (1958), יליד הכפר דליַת אל-כרמל, בנו הצעיר של השייח' סאלח. משורר ומתרגם שירה, מורה בכיר ללשון העברית ולמורשת הדרוזית, שבה פיתח תוכני-לימוד. פעיל במועצה הציונית בישראל. חבר אגודת הסופרים העברים בישראל שבה כיהן כסגן היו"ר.

האמונה בגלגול נשמות היא מקור העוצמה הדרוזית

האמונה בגלגול נשמות היא אחד העקרונות הבסיסיים באמונה הדרוזית, והיא משפיעה על חייהם והשקפת עולמם של הדרוזים. לפי אמונה זו, לאחר מותו של אדם נשמתו שבה לעולמנו ומתגלגלת בנשמתו של תינוק דרוזי הנמצא ברחם אמו. האדם הדרוזי זוכר לעיתים חלק מחייו הקודמים. בספרים ובעדויות מתוארים מפגשים וחיים עם דמויות מגלגול קודם. אין ספק כי אמונה זו מקילה על הצער והיא מקור נחמה על אובדן חיים. הדרוזי מאמין כי ביום הדין האחרון, ייתן האדם דין וחשבון בפני הבורא על מעשיו בגלגולים של חייו. המסקנה המתבקשת מאמונה זו כי הצד הרוחני הוא העיקר ולא הצד הגשמי-חומרי. על האדם לכבוש את יצר הרכושנות והחומריות ולהיות סובלני לגבי הזולת הדרוזי, היכול להיוולד בגלגול אחר כבן משפחתך. לפי תפיסה זו, הנשמה היא שמקיימת את הגוף והגוף אינו יותר מאשר בגד שהנשמה מחליפה בכל גלגול חדש. האמונה הדרוזית בגלגול נשמות אפשרה לדרוזים, שחיו

כמיעוט, ללחום ללא חת על חירותם. לוחמים צעדו אל מול מותם ההרואי ונפלו בשדות קרב. למעלה מ-300 לוחמים דרוזים נפלו במערכות ישראל. האמונה שעוד רגע קט ישוב הלוחם שנהרג בדמותו של תינוק שבא לעולם נתנה נחמה בלבבות הקרובים לנהרג והסירה במידת מה את צער המוות.

שירו של נביל נאסר אלדין 'הגלגול הקודם', המובא בהמשך, הוא דרך פואטית הממחישה אל נכון את האמונה הדרוזית הבסיסית הזאת. ייחודו של השיר הוא בניסיונו של המשורר ללכת צעד נוסף אל מחוזות הזיכרון מן הגלגול הקודם. הזיכרון הופך לראי וירטואלי המשקף את החרב, את המורשת שעוברת מן הסב לנכד, את הזיכרונות מגלגול קודם על סוס המלחמה ושדות הקרב. המשורר עובר מן המלחמות אל החום המשפחתי מיני אז, לרכות ולאהבה במחוזות המשפחתיים – ההתרפקות על האישה של פעם ועל הבן של פעם, על נופי חורָן, מקומות ומחוזות ילדות. לאנשים מן הגלגול הקודם יש שמות, יש זהות ויש כתובת. רגעי החסד בגלגול הקודם מחזקים את האדם בגלגול עכשווי וייסורי העבר מלווים כ'שריטה' את החיים בגלגול זה. המוות המוזכר בשיר, בגלגול הקודם, אינו מוות טבעי אלא מעשה רצח, שעשה בוגד קרוב משפחה וגדע את חיי שאר בשרו. הוא רצח את הגוף אך לא יכול היה לקחת את הנשמה וזו שבה לעולם הזה בלבוש אחר. השאלה ששאלתי את עצמי למקרא שיר מלודי זה, האם חובת נקמת הדם, הקיימת במרחב התרבותי הזה, יכולה לבוא חשבון עם רוצח מגלגול קודם?

גלגול נשמות והישארות הנפש ביהדות

אלוהים, לפי תפיסת היהדות, בא חשבון עם האדם לא תמיד באופן מידי, אלא בראי הדורות. בני אדם ששנות חייהם קצובות אינם יורדים לעומק מקרים הזועקים ללב השמיים. ההסבר היהודי לכך הוא שכר ועונש המשתרעים על כמה גלגולים. בתנ"ך, בתלמוד ובמדרשים אין אזכור של גלגול

נשמות אלא אמונה בהישארות הנפש. יש ביהדות מאמינים ויש מתנגדים לגלגול נשמות. גדולי המתנגדים היו רס"ג והרמב"ם וממשיכי דרכם. ספרות הקבלה, לעומת זאת, ובמיוחד תורת האר"י, מלאות באמונה בגלגול נשמות הנותן מענה לבעיות של שכר ועונש, לפי אמונה זו, על חטאים בגלגול אחד אנו עתידים לשלם מחיר כבד בגלגול אחר. ב'שבחי הבעש"ט' של החסידות אנו מוצאים סיפורי גלגול נשמות ועניש בגין חטאים בגלגולים קודמים. המקובל ר' חיים ויטאל אמר שהוא גלגולו של המלך חזקיהו, ועל רבו האר"י אמר, שהוא גלגולו של משיח בן-יוסף. כמאתיים שנה מאוחר יותר אמר על עצמו המקובל ר' שלום שרעבי שהוא גלגולו של האר"י.

רפאל יהושע-רז, מספר סיפורים בירושלים, סיפר סיפור-עם 'משה רבנו ונפלאות האל', שבו החשבון האלוהי אינו מסתיים בדור אחד ובגלגול אחד אלא משתרע על גלגולים נוספים:

"בא משה רבנו עליו השלום לפני אלוהים ואמר: 'ריבונו של עולם, הראה לי את נפלאותיך.'

אמר לו אלוהים: 'משה יקירי, בני אדם לא ירדו לעומקם של דברים ולא יבינו את פלאי הבריאה.'

נעתר אלוהים לתחינתו של משה ואמר לו: 'משה בני, עמוד מאחורי הצוק הגבוה הזה, המשקיף לעבר הנחל הזורם שעצים גבוהים גדלים על גדתו ותראה מחזה. עמד שם משה שעה ארוכה ולמקום הגיע בדהרה פרש רכוב על סוס אביר. ירד מעל סוסו, תלה על אחד האילנות נאד-עור גדול ובו מאות מטבעות של כסף וזהב, פשט את בגדיו וטבל בנהר. כשסיים להתרחץ, לבש את בגדיו והסתלק מן המקום בדהרה בהותירו על העץ את נאד העור. לא חלפו אלא דקות ספורות ופרש אחר התקרב למקום ועיניו נתקלו בנאד העור התלוי על העץ. הוא בדק את תוכנו של נאד העור, ראה את האוצר המופלא, הסתכל לצדדים ומשלא ראה נפש חיה, לקח את נאד העור ודהר הרחק מן המקום.

הביט משה רבנו בקוצר רוח וציפה לראות כיצד ייפול דבר. והנה מגיע למקום אדם שלישי, פשט את בגדיו, נכנס לנהר והתרחץ להנאתו. עודו משכשך במים והפרש הראשון ששכח את נאד העור, המלא במטבעות זהב וכסף, חזר למקום, חיפש על העץ ולא מצא את נאד העור ששכח. הסתכל לצדדים וראה את האיש המתרחץ בנהר להנאתו.

'זה האיש שגנב לי את האוצר היקר שלי,' אמר הפרש בכעס, שלף את חרבו וללא היסוס כרת את ראשו של האיש שרחץ במים והלך לדרכו. משה שראה את המחזה מאחורי הצוק, פניו נפלו. הוא נשא ידיו לבורא עולם וטען: 'ריבונו של עולם, לזה אתה קורא משפט צדק? זה הצדק האלוהי?' השיב לו אלוהים: 'משה בני, האם לא אמרתי לך כי בני אדם אינם יורדים לעומקם של דברים ואינם מבינים את נפלאות האל, כי ימי חייהם שבעים שנה ואם בגבורות שמונים שנה.' הפיל משה תחינה לפני האל וביקש: 'אנא אלוהים, אמור לי את פשר המחזה הנורא שראו עיניי.' נעתר אלוהים ואמר למשה: 'ההלך השני שמצא את נאד הכסף, אבי סבו נגזל על-ידי אבי סבו של הפרש הראשון. וכאן החזרתי את הגזל עד לפרוטה האחרונה. זה שרחץ במים וראשו נכרת, הוא גלגולו של רשע אחד, רוצח שכיר ששפך דם רב ואף רצח את אבי סבו של הפרש הראשון. ועתה גאלתי את דמו.' הרכין משה את ראשו בהכנעה ואמר: 'גדולים מעשיך ריבון העולמים וכל מעשיך בתבונה בתבונה.'

אין אפשרות לחזור אל העבר

סיפור קצר זה מביא בדרך עממית את תורת שכר ועונש, שנבחנת בראי הדורות. השכר והעונש נפרעים בסופו של חשבון אלוהי. האמונה הדרוזית, לעומת זאת, צוברת את הטוב והרע של הגלגולים השונים אל יום הדין, יום החשבון הסופי שבין אללה לבין בני אדם.

בשירו של נביל נאסר אלדין, הגלגול הקודם, יש התרפקות על החיים בגלגול קודם, יש זיכרונות, יש אהבות מפעפעות מגלגול קודם שלא נמחקו, אך זרימת החיים פניה אל

העתיד! אין אפשרות לחזור אל העבר בגלגול לאחור, כי מה שהיה היה. ההיזכרות ברגעים המתוקים בגלגול קודם היא מזור לפגעי ההווה ולשריטות שאנו נושאים עמנו מגלגולים קודמים. שירו של נביל הוא לא רק פרק בתרבות ובאמונה הדרוזית אלא הוא שיר הלל ללשון העברית של משורר השולט בה ללא מיצרים על אף שלשון אמו היא ערבית.

הקולונל הועלה בדרגה

משה גרנות, אשתו של הקולונל (אסופת סיפורים),

ספרא, תל-אביב 2018 181 עמ'.

ד"ר משה גרנות הוא סופר וחוקר פורה מאוד. עד כה יצאו לאור לא פחות מ-56 ספרים בסוגות (ז'אנרים) שונות ומגוונות, עוד ידו נטויה והקולמוס שלו עוד יעשיר את מדף הספרים. ספרו הנפלא 'הפרומושקאים', שזיכה אותו בפרס אקו"ם, מלא נוסטלגיה ושבח לעיירה הקטנה שבה נולד: "כשהייתי בן שנתיים וחצי, ביוני 1941, גורשה משפחתי, יחד עם כל יהודי העיירה [פ'רומושיקה], לעיר המחוז בוטושאני". גרנות לא נמצא ברומניה, אבל רומניה נמצאת בו. יש בספר געגועים נוסטלגיים לילדות בפְּ'רוֹמוֹשִׁיקָה, חרף העובדה שהוא גורש משם בשנת 1941 עם משפחתו בהיותו תינוק. בכתיבתו יש געגועים למקום שלא הכיר אלא הביאם מכלי שני. אולי הזדהותו עם נופי ילדותו הם געגועים לילדות המתוקה שחלפה מן העולם בלי קשר לזמן ולמקום.

ד"ר משה גרנות, איש משכיל ורחב-אופקים, הוא דעתן ואת עמדותיו על סוגיות שונות בחיינו הוא מביע על חוד התער. בספרו 'האי' הוא מתאר בציניות את התגשמות חלומן

הרטוב של הפמיניסטיות, כשהן מנדות את הגברים ושולחות אותם לארץ גזרה כדי לחנך אותם מחדש וכדי שירכשו את התכונות הנשיות הנעלות ויוותרו על התכונות הגבריות הנלוזות שלהם. באומץ לב רב הוא מביע את דעתו הנחרצת בספריו, במאמריו ואפילו בסיפוריו הוא. בלי מורא הוא מתפלמס עם התנ"ך ועם ש"י עגנון ועם פרופ' ישעיהו לייבוביץ. את עניין ההטרדות המיניות הוא מביא לכדי אבסורד כשהמאהב ניצב מול אישה בערום ודורש ממנה, קודם שיבעל אותה, לחתום על מסמך משפטי, שהיא מאשרת שהכניסה אותו לביתה מרצונה הטוב והיא ביקשה שישכב אתה ולא יהיו לה בעתיד כל תביעות על הטרדה מינית או מעשה מגונה (עמוד 55). אתה קורא את סיפוריו ואתה מתחבט בין ריאליזם נוקב לבין דמיון יוצר. לא אחת יש תחושה שהוא רוקח את שניהם למציאות ספרותית אחת. גם כשהוא חורש באדמות רומניה אתה חש שיד אחת שלו נמצאת על הדופק של הנעשה בחיינו כאן. אכן כתיבה מתוחכמת, שיש בה יסודות הומוריסטיים, ויש בה פנים גלויות ותמונת חיינו המסתתרת בין השיטין.

בסיפור 'רחל רחל' הפותח את הספר, הוא צולח את האוקיאנוס האישי שלו קדימה ואחורה. משה גרנות הוא מספר סיפורים מחונן. הוא יודע לשזור ביוגרפיה ומאורעות הזמן עם סיפור בדיוני. הרבה תחכום יש בכתיבתו, הן בבניית דמות 'המסַפֵּר' שלעתים הוא עוטה בגדי אישה, הן בעלילה הזורמת קדימה ואחורה, הלוך ושוב, עד לנחיתה ועד להנחתה. אין כאן זרימה כרונולוגית אלא גלריה של תמונות ההולכות ושבות, עבר, הווה ועתיד, בבחינת 'אין מוקדם ומאוחר'. אחת הפנינים בספרו הוא לדעתי הסיפור 'בארבעים ושבע' (עמ' 74-79). המספרת היא אשתו של בעל בית מרזח, שנאלצת להתמודד עם שתיינים שיכורים, שמצטערים שלא רצחו יהודים ועוד ידם נטויה. הדיאלוגים בין ה'ברמנית' היהודייה לאנשי אשפתות בנויה לתפארת, אמינה ויכולה להיות סצנה דרמטית בסרט עלילתי או לפחות

במערבון הוליוודי, בתוספת שריף הפותח באש ומשליט סדר.

חשתי את רצונו של הסופר לתאר סצנות ארוטיות, אך, כנראה, החשש מפני מה יאמרו מונע ממנו ללכת עד הסוף בתיאורי המין. יש התחלה, יש התקדמות אבל אין סוף פסוק שהוא מותיר להבנתו של הקורא. בהוליווד השמרנית של פעם הראו בשלב הזה עננים בשמים או צמרות עצים. לעתים, גרנות מרחיק את עדותו בכך שהמספר הוא לא חלילה הסופר אלא הדברים נאמרים ומתוארים מפיה של אישה, אבל עד מהרה אתה חש שאותה אישה אינה אלא גבר בשמלת אישה. מטעמי צניעות הוא לא יקרא לאבר המין בשמו אלא בכינוי 'המה-שמו' ('הפרומושקאים', עמ' 84) לשונו של גרנות קולחת בפשטותה והיא תערובת של עברית תקנית לצד סלנג. 'אבל וחפוי ראש' (מגילת אסתר, ו, יב) לעומת 'חתיך לאללה', 'מרוצה עד הגג', 'תרים אלי שפופרת' [תתקשר]. ב'הפרומושקאים' שלו מצאנו בצד אמירות חז"ל 'די לחכימא' ו'יש דברים בגו', כתיבה משופעת בהומור ומשולבת גם בסלנג עכשווי: 'ישבתי לו על הווריד' (עמ' 33), "לא עשו אותי באצבע" (עמ' 47), "ז'לוב" (עמ' 59). "תהרוג אותי אם אני מבין", "העביר לי סידרת חינוך" (עמ' 63), "פֶּקֶלָאוֹת" (עמ' 64), "נאכל הרבה קש" (עמ' 78)", "הייתי פעם היפיוף" (עמ' 80), "אַנְגָאזֶ'ה" (מצרפתית: שלובי זרוע – עמ' 102). ב'אשתו של הקולונל' הוא נוטל פסוק מקראי ומשנה אותו. במקום 'ואנכי תולעת ולא איש' (תהלים כב, ז) הוא משתמש בביטוי עכשווי: 'ואני סמרטוט ולא איש' (47).'שלא ראתה שפחה על הים' – מכילתא דשירה, ג (20) 'בטנה של האישה [במקור: כרסה] בין שיניה' – ראש השנה, ב ח (21) ולעומתו: 'הזוג הדפוק הזה' (25). הסלנג הישראלי ממריא לגלץ שעל הדנובה ברומניה ומירצ'ה פופסקו אומר ללייבל, יהודי הנמצא בחקירה, "מה שעשו לך עד כה זה רק סיפתח..." [מילה ערבית שפירושה: מכירה ראשונה בתחילת היום ובסלנג הישראלי משמעו: 'וזאת רק ההתחלה'].

שניים מספריו שהוגשו בעילום-שם זכו בפרס אקו"ם. נימוקי השופטים משקפים אל נכון את הספר ואת חוויית הקריאה בו: 'זאת יצירה רבת כישרון ורבת המצאה, עלילה סוחפת, מרתקת וצבעונית, רבת הומור ובעלת נימה אנושית'.

חדשות בן עזר, גיליון 1390 (5.11.18).

<u>אפילוג</u>

יצירתו המחקרית והספרותית של בן-ציון יהושע-רז

ערב עיון במכון בן צבי ט' בשבט התש"ף (4 בפברואר 2020)

בן-ציון יהושע-רז:

מאורעות תרצ"ו (1936). יהודים נורו למוות בחוצות ירושלים. אמי בחודש התשיעי להריונה עליי חששה שאחי הגדול ששיחק סטנגה על הכביש ייפגע מכדור תועה. מי שנפגעה הייתה זאת אמי שכדור רגל במרוצתו פגע בבטנה והיה חשש לגורל הוולד. רבקהלה המיילדת ממאה שערים באה ליילד את אימא והנה אסון ושבר: נולד תינוק עם שני ראשים. השמועה עברה בשכונה ובירושלים כמו אש בשדה קוצים. נולד ילד בשכונת הבוכרים עם שני ראשים –

מספרים שבברית הגיעו מכל ירושלים לבית הכנסת בבא תמא בשכונת הבוכרים לראות את התינוק בעל שני הראשים. הבריות כבר שמעו על עֶגלה עם שני ראשים, על גדי עם שני ראשים, אבל על תינוק עם שני ראשים עוד לא שמעו ולא ראו – היה ברור: זהו אות לימות המשיח. עד מועד הברית, הנפיחות ירדה. משיח לא בא, משיח גם לא צלצל...כעבור שנים הלכתי לבדוק בעיתונים, מה נכתב ממש ביום הולדתי, בעיצומן של מאורעות הדמים? – במוסף הספרותי של 'דבר – עיתון פועלי ארץ ישראל' – התפרסם 'שיר ערש לילד במלחמה' מאת שאול טשרניחובסקי – לחן: מרק לברי:

יֶלֶד, יֶלֶד לִי נִתַּן!

חִבַּלְתִּיו אֶל קוֹל הַתֹּף,

יִלְדְתִּיו אֶל קוֹל פְּצָצָה,

בֶּן חָלוּץ וַחֲלוּצָה;

נוּמָה, נוּמָה, נוּם!

נוּמָה, נוּמָה, נוּם!

הייתה לי תחושה שאני הוא הילד שנולד באותו יום, שאליו התכוון שאול טשרניחובסקי.

בהיותי ילד של ברירת מחדל שבא לעולם בעקבות ילד שמת מדפטריה, זכיתי לכל הפינוקים האפשריים וגידלו לי לתפארת – תלתלים של שירלי טמפל, או כפי שקראו לתלתלים אז 'בקבוקים'. בגיל 3 נלקחתי בעל כורחי למירון לטקס ה'חלקה'. זכורה לי דמותו של ענק – רבי מגודל זקן שהתקרב אליי עם מספרי גז גדולים ומבלי שהספיק לומר "הללויה" כבר הייתי בלי התלתלים החמודים שלי ונותרתי עם שדה שלף על ראשי ובצדעיים נותרו שני גושי שיער מכוערים, בבחינת לקט, שכחה ופאה. נולדתי ערב חג השבועות [ה' בסיון תרצ"ו - 26.5.1936 - ימי המאורעות]. מעולם לא חשו הוריי ומשפחתי, שאהבו אותי ופינקו אותי,

שהם צריכים לחגוג לי יום הולדת. בחג השבועות ממילא כל השבט התארח אצלנו – אחות אחת עם 10 ילדים ואחות אחרת עם 7 וכמובן עוד נספחים. לנו הילדים זרקו מזרן על הארץ ואימי קנתה סוכריות מחליפות צבעים שצובעות את כל הפה במגוון של צבעים. ילדי המשפחה ליקקו את השפתיים המתוקות ושרו 'היום יום הולדת לדוד בנצי'. אני הייתי בן 6 וכבר הייתי דוד והייתי דוד צעיר מהדודנים שלי.

'חגיגת' בר מצווה שלי הייתה טראומטית. היא התקיימה ביום שישי לפני כניסת השבת בבית כנסת 'מוסיוף' בשכונת הבוכרים. חילקו לימונדה בטעם פטל ו'לקח'. אני דרשתי בעל-פה שתי מחברות שלא הבנתי במה מדובר ומי נגד מי. היינו עניים מרודים לאחר פציעתו הקשה של אבי בהפגזות על ירושלים. התפילין שלי היו משוחזרות ו'היד' ו'הראש' לא תאמו. הלבישו אותי חליפה ישנה של אחד הדודים, שהייתה גדולה עליי בכמה מספרים והמכנסיים נשלפו מהנעל. רק הטלית הייתה חדשה מבד דמוי משי. לזכות הוריי יאמר שהם תיעדו את בר המצווה שלי בתמונה יפה בסטודיו של אדון קובץ" ששכן מעל מטחנת הקפה של בשקביץ בכיכר השבת, בכניסה לשכונת אבן יהושע. כשהרווחתי את לחמי הלכתי למאה שערים וקניתי זוג חדש של תפילין וציצית צמר חדשה. כך גאלתי את עצמי מיסוריי. למדתי אז בתלמוד תורה בני ציון בשכונת הבוכרים, שהיה מעל השוק ההומה, הייתי ילד חולמני ומשועמם. ישבתי בספסל האחורי והייתי בוחן את קורי העכביש בפינות התקרה. צדתי זבוב טורדני, קשרתי חוט תפירה לרגליו של זבוב ובעיני רוחי ראיתי בו את מרכבות פרעה וחילו ירה בים ומבחר שלישיו טובעו בים סוף. בעודי הוזה ומנותק לחלוטין מהמתרחש בכיתה, נפתחה הדלת וכמדי כל ראש חודש נכנס במלוא הדרו וזקנו הלבן הרב משה פורוש, העומד בראש אגודת ישראל היה אחראי על תלמודי התורה שבהם למדו בני עדות המזרח. הוא בחן את התלמידים כדי להצדיק את המשכורת הדלה שקיבל המלמד הספרדי. כיסיו של הרב פורוש היו מלאים במטבעות קטנים שאותם העניק לתלמידים מצטיינים. מי

שתשובתו נמצאה נכונה קיבל מיל או שניים. רק הילד החולמני המשיך לחלום ולצפות בעכבישים ולנהל את מרכבות פרעה וחילו. הרב פורוש דפק לפתע על הקתדרה ואמר בקול שזעזע את אמות הסיפים: 'אתה הילד היושב בספסל האחורי, גש נא הלום' וזה לא היה חלום. הרגשתי שליבי מת בקרבי, נוזל חם הילך בין ארכובות רגליי כמי השילוח ההולכים לאט. קמתי בצעדים כבדים וניגשתי ללוח, רועד כעלה נידף. נדמה לי שגם המורה חכם יעקב היה חיוור כסיד מחשש שיתגלה תלמיד שהוא בור ועם הארץ, בושות שאין עליהן כפרה ומשרתו של המלמד חכם יעקב תילקח ממנו. הרב פורוש פתח ושאל: נער אל תחת ואל תרעד, אמור לי במטותא: איזו מסכת אתם לומדים בגמרא? תחילה גמגמתי ומיד התעשתי: "אדוני, אנחנו לומדים בבא מציעא מסכת שניים אוחזין" ודקלמתי בקול צלול: שנים אוחזין בטלית, זה אומר אני מצאתיה וזה אומר אני מצאתיה, זה אומר כולה שלי וזה אומר כולה שלי, זה ישבע שאין לו בה פחות מחציה, וזה ישבע שאין לו בה פחות מחציה, ויחלוקו. זה אומר כולה שלי יד וזה אומר חציה שלי, האומר כולה שלי, ישבע שאין לו בה פחות משלושה חלקים, והאומר חציה שלי, ישבע שאין לו בה פחות מרביע. זה נוטל שלשה חלקים, וזה נוטל רביע ואני ממשיך ומצטט מפירוש רש"י: דווקא אוחזין דשניהם מוחזקים בה ואין לזה כוח בה יותר מזה שאילו הייתה ביד אחד לבדו וגו'... ואני מצטט מפירוש הרמב"ם ורבי עובדיה מברטנורא ומפרשים אחרים שנשכחו ממני. דממת מוות נפלה על הכיתה. השלומיאל של הכיתה פתח סוף סוף את פיו. הרב פורוש הנרעש הוציא מכיס מעילו לא מיל ולא שני מיל, לא חצי גרוש ולא גרוש. הוא הוציא מטבע מבהיק של שילינג עשוי כסף טהור, סכום עצום באותם ימים, והגיש לי תוך ליטוף ראשי הקטן: 'יישר כוח אברך של משי'. כשהשמש מורי יחיא צלצל בפעמון שכמותו היו רק למוכר הקרח ולמוכר הנפט, בוצע שוד לאור היום: אחד מילדי בית היתומים בלומנטל שלמדו אתנו בכיתה משך מידי את השילינג ופרץ החוצה כשמאחוריו שובל של יתומים.

הם הסתערו על חנות הממתקים של אדון סחלב, הלא הוא יעקב הללי, וקנו לעצמם: לדר, במבליק, טופי פירות ועונג ילדים, אבקת חומוס מתוקה, ובובות שוקולד של בן, כי בבן יש יותר שוקולד, ואני רואה ועיניי כלות. גם אלוהי העכבישים לא עזר לי. מרכבות פרעה וחילו לא באו לעזרתי. אפילו פירור אחד לא הגיע לפי, אבל מעמדי השתפר והפכתי לחביבו של המורה חכם יעקב ולקנאתם של תלמידים. שנים כאבתי את שוד השילינג, אולם כשבגרתי שמחתי כל כך, שבזכותי נהנו היתומים מממתקים שלא היו להם.

מדי שבת בצהריים הלכתי לבית-הכנסת האפגני 'ישועה ורחמים' בבית ישראל לשורר תהילים ובתמורה קיבלנו ממתקים ותלוש. חמישים תלושים לאורך חמישים שבתות של חורף ירושלמי וחמסין של קיץ, זיכו אותנו במתנה. שמח וטוב לב הלכתי לחנות הילקוטים ומזוודות הקרטון של גבאי בית הכנסת אבא גול כדי לגבות את המתנה. נתתי לו בדחילו ורחימו את 50 התלושים. הוא ירק על קצות האצבעות שלו ומנה אותם אחד אחד, כמונה לירות שטרלינג, וכתב לי הקדשה באותיות רש"י בראש מחזור 'שלוש רגלים' קטן וזה לשון ההקדשה: 'לבחור הנחמד מוגש שי בתנאי שיתנהג בטובה'. שנים לאחר מכן המשכתי להתנהג יפה מחשש שאבא גול, גבאי בית הכנסת יבוא לביתי, יתפרץ לביתי, יאשים אותי בהתנהגות בזויה, וייקח ממני את המחזור, שאותו קיבלתי תמורת 50 שבתות של לימוד תהילים.

אבא היה מספר הסיפורים של שכונת הבוכרים. מדי שבת בין מנחה לתפילת מעריב של מוצאי שבת, אבא עמד על מדרגת אבן גבוהה מול בית הכנסת בבא תמא וסיפר סיפור בהמשכים, המשך משבוע קודם. כמאה מתושבי השכונה שוויתרו על תה וביסקוויטים חינם בדרשות השבת בבית הכנסת והעדיפו לשמוע סיפור בהמשכים, כי אבא היה מממציאי אופרות הסבון. סיפוריו דמו לעץ עבות עם שרשים, גזע ושלוחות של בדים, ענפים, ציצים ופרחים. בסיפוריו

שולבו משלים ופתגמים, מאורעות השעה ודוגמאות מהחיים. במהלך הסיפור הוא גם נתן מענה לשאלות מאזיניו. מאזיניו פצחו גרעיני אבטיח וצחקו או בכו לפי התפתחות העלילה. כשהערב ירד והסיפור הגיע לשיאו, אבא הכריז: "קהל יקר, שעת מעריב של מוצאי שבת הגיעה... נתראה באותו מקום ובאותה שעה כמדי שבוע". המאזינים התחננו: 'מולא רפאל, רק תאמר מה עלה בגורלם של גיבורי הסיפור והוא מחייך מאוזן לאוזן ואומר: 'ההמשך בשבוע הבא'. אודה ואתוודה, באותם ימים חשבתי שאבא שלי עושה לי בושות עם תיאטרון הרחוב שלו. ברחתי ת"ק פרסות מזרחה, מערבה, צפונה ונגבה ובלבד שלא יזהו אותי כבנו של מספר הסיפורים.

בפרוץ מלחמת העצמאות, אבא הלך למאפיית ברמן במאה שערים כדי להביא למכולת שלו כיכרות לחם שחור שניתנו בקיצוב (170 גרם לנפש ליום). נשים עמדו בתור בפתח החנות כי הגברים היו מגויסים או עבדו בביצורים. הלקוחות ביקשו: "מולא רפאל, תרשום ואחרי המלחמה בעזרת השם ובלי נדר נשלם". תוך כדי כך, פגז נפל בפתח החנות והרג כמה מהנשים. אבא נפצע קשה ולאחר זמן מת מפצעיו. בני השכונה באו בהמוניהם לנחם אותנו וכל אחד אמר לי: "תראה מי היה אבא שלך... בוא תשמע סיפור ששמעתי מפי אבא שלך". בתוך השבעה נטלתי מחברת וישבתי לכתוב מפי מאזיניו את הסיפורים של אבא. אבא היה טרובדור שידע לתרגם מוטיבים של גויים והוסיף גם משהו מהמטען האישי שלו. זאת הייתה ההתחלה. כך הוצאתי את הקבצים: 'צוואת אב' ו'תפוח מעץ הדעת'. דרך סיפוריו של אבא למדתי להכיר את אבי והתחלתי לגלות עניין בשורשים שלי והתחלתי ללמוד את הנושא. למרבה הפלא, בניגוד למקובל, אבא מעולם לא היכה אותנו אלא סיפר סיפור עם מוסר השכל ולקח לכל החיים. מי יודע אולי הסיפורים של אבא הדביקו בי את חיידק היצירה והעשירו לי את הדמיון. פציעתו הקשה של אבא, שידע בעברו ימים של עלילות גבורה כמורה דרך לעולי רגל שהגיעו לזיאהרה כדי להשתטח על

קברי קדושים והוביל אותם על סוסים ופרדות, ועכשיו הוא היה שבר כלי. חיי השתנו ללא הכר. בגיל 12 עברנו לתל-אביב לשנה. שם יצאתי ממעגל הלימודים למעגל העבודה. עבדתי אצל כל המרבה במחיר – בבית חרושת למשחת נעליים 'נוגה' שהזכיר לי לימים את מפעל הטבק של 'כרמן' לביזה. עבדתי בצורפות ומהר מאוד עברתי לעבור במפעל למקררי קרח. אני הילד המפונק פרנסתי את הוריי. בדומה לנוער השכונות הדרומיות בתל-אביב התחלתי לעשן ולראות במוצאי שבת סרט טורקי או הודי בקולנוע זוהר. אמי קססה ציפורניים למראה הילד שלה שאיבד את תום ילדותו ודרשה שנחזור מיד לירושלים לפני שאהיה עם הארץ ופושטק. "גם אם נאלץ לחזר על הפתחים, אתה תלך ללמוד ויהי מה". סירבתי בכל תוקף. להגנתי טענתי שהפסדתי שנת לימודים ואיבדתי את ילדותי ואני לא מוכן ללמוד עם תינוקות שמוצצים אצבע ואני מוצץ סיגריה. ביום פתיחת שנת הלימודים אמי ישבה על המדרגה ה-22 בחצר מוסיוף בשכונת הבוכרים והתחילה לבכות. "בנצי, שתדע לך, אם לא תלך ללמוד, אני אשב כאן ואבכה עד שייגמרו לי כל הדמעות. אם אתה רוצה אימא בלי דמעות אז אל תלך ללמוד". לא העליתי על דעתי אז שיכולה להיות אימא בעולם בלי דמעות ו...הלכתי ללמוד בתלמוד תורה מגן דוד ברחוב דוד ילין, שהיה בית ספר מתקדם מאוד ובין מוריו היה גם שמואל ספראי שלימים היה פרופסור וזכה בפרס ישראל. אפילו למדנו מקצועות ליבה חשבון, אנגלית ומוסיקה בהדרכת ד"ר צבי טלמון-מונזון מלחין ומנצח בהיכל שלמה. בזכות דמעותיה של אימא חזרתי לספסל הלימודים. הלכתי ללמוד ועד היום הזה לא חולף יום שאינני לומד, כי תלמיד חכם הוא מי שכל ימיו הוא גם תלמיד.

המשכתי לעזור בפרנסת ההורים. לפני עלות השחר חילקתי ברחביה את עיתוני הבוקר והייתי טרף לכלבי רחוב, משם הלכתי ללמוד ואחר הצהריים חילקתי את עיתון 'הדור' של מפא"י, לאחר מכן הלכתי לספריית בני ברית וישבתי על גרם המדרגות שלא הובילו לשום מקום, מעין סולם יעקב, וקראתי

ספרים למורת רוחה של הספרנית שסירבה להחליף לי ספרים בקצב הקריאה שלי. ד"ר מרדכי רבינזון, חוקר ומבקר ספרות, שצפה מהחלון וראה את אהבתי לספר, נזף בספרנית ומאז הייתי כעש במדף הספרים ומבלי לדלג קראתי ספר אחר ספר והמשכתי בבית לאור עששית נפט שבקושי הפיצה אור. מבלי משים אימצתי לי את שפת הספרים שקראתי. פעם המורה העליב אותי בפני כל הכיתה בטענה שאת החיבורים שלי אני מעתיק מעיתונים. ממש באותו זמן סיפורים ורשימות שלי ראו אור בעיתוני ילדים ונוער.

עם השחרור שלי מצה"ל שלחתי סיפורים שלי למוסף 'הארץ' שנערך אז על-ידי ד"ר יעקב הורביץ ולשמחתי הוא פרסם את סיפוריי. בימי שישי שבהם פורסם סיפור שלי קניתי בכל הקיוסקים את כל גיליונות 'הארץ'. יום שישי אחד אני פוגש באוטובוס בקו 18 את המורה שלא האמין וחשב שאני מעתיק מעיתונים והגשתי לו את העיתון שבו פורסם סיפור שלי. הזכרתי לו מעשה שהיה והוא טען שיש לי זיכרון חלש וזה לא יכול להיות.

בתום בית ספר עממי, התקבלתי כנער שליח בהוצאת מאגנס באוניברסיטה העברית, ולימים הנער השליח היה למנכ"ל הוצאת מאגנס שזכה להוציא לאור בהוצאת מאגנס כאלף ספרי מדע ועיון בשבע שפות ועשה שותפויות מו"ליות עם הרווארד, אוקספורד, פרינסטון, בריל בליידן ועוד ועוד. בבקרים הייתי נער אופניים וכנער שליח זכיתי לפגוש פנים אל פנים את גדולי הדור: ש"י עגנון (ששאל אותי על משפחתי), פרופ' יוסף קלוזנר, פרופ' מרטין בובר, שמואל הוגו ברגמן, פרופ' לאון רות, פרופ' שמחה אסף ועוד רבים וטובים. בערבים למדתי בתיכון 'דעת', שבו למדו נערים עובדים. אני חייב תודה לאליעזר שמואלי, המנכ"ל המיתולוגי של משרד החינוך, שהסדיר לי מלגת לימודים אצל המצנט אליהו אלישר. וראה זה פלא: באותה כיתה ממש למדו בני שכונות, בני עניים במושגים של ימינו, שעבדו בבוקר ולמדו

בערב. הנה כמה מהם שהיו לסופרים: דן בניה סרי, אלי עמיר, אורציון ישי, בן-ציון יהושע והשופט מרדכי כליף. על זה בדיוק נאמר במסכת נדרים: 'היזהרו בבני עניים כי מהם תצא תורה'. בעיתון הגימנסיה 'דעתון' דן בניה סרי פרסם פואמה בעקבות ביאליק ואני פרסמתי סיפור קצר. עם שובי מצה"ל סיפורים שלי ראו אור במוסף הספרותי של הארץ שבעריכת ד"ר יעקב הורביץ.

באוניברסיטה העברית שבה למדתי ביקשתי לכתוב עבודה על יהודי אפגניסטן. המרצה המכובד דחה אותי ואמר: "תרד מהעניין הזה. אין חומר על יהודי אפגניסטן. קח תעודה מאיטליה בימי הביניים ותכתוב עליה." לא הבנתי למה אני צריך לכתוב על איטליה ולא על קהילת המוצא שלי. הצעתי לו: "מה דעתך שאכתוב על רב סעדיה גאון?" אמר: "מצוין, על מה?" אמרתי: "אכתוב על הפולמוס שלו עם חיווי הבלכי – שנחשב למבקר המקרא ולכופר משום ששאל שאלות (מסאיל) כמו למשל: "כשאלוהים שואל את אדם 'איכה?' – האם אלוהים היודע הכול, אינו יודע איפה נמצא אדם?" וכך שאל חיווי את כל שאלותיו הביקורתיות בהשפעת המותעזילה שטענה שהקוראן הוא לא תורה משמים. אני שאלתי את עצמי: מי זה חיווי הבלכי? האם באמת נולד בבלך שבאפגניסטן? מי היו יהודי אפגניסטן במאה התשיעית?. כך התחלתי את מחקריי. עבודה סמינריונית, שהלכה והתרחבה לספרי רב-היקף 'מנדחי ישראל באפגניסטן לאנוסי משהד באיראן', שיצא בהוצאת מוסד ביאליק. שמו של הספר אינו מקרי. ביקשתי להנציח איש יקר, שאנו נמצאים היום באכסניה שלו, יצחק בן-צבי, שבניגוד לאווירה ששררה, הוא היה בין הבודדים שיצאו לעזרתם של יהודי המזרח והיה מחלוצי החוקרים והמתעדים בספרו 'נדחי ישראל'.

ירושלים מככבת בכל יצירותיי. נפשי קשורה בעיר הזאת. מהי ירושלים של מעלה וירושלים של מטה? לספרי הראשון קראתי 'עיר באופק' ולא בכדי. ירושלים לדידי מתנשאת בין

ארץ ושמים. האופק שלה הוא אופק מיסטי וירטואלי. מכל צד שנגיע לירושלים נראה אותה תלויה באופק. אנו נוסעים אל האופק הזה והאופק מתרחק מאתנו. אנו מנסים להגיע אליו עד מגע יד אך אין אנו משיגים אותו לעולם. לא ביקרתי את ירושלים כעיר. אבות אבותיי חיו בה וחלמו עליה ואני ממשיך אותה שושלת. ירושלים בעיניי היא מקדש מלך, ובהיותה כזאת היא לא שפיטה ולא ניתנת לביקורת על-ידי בית דין צדק של בשר ודם. זאת ירושלים של מעלה. ירושלים של מטה היא עיר ככל הערים בעולם שבה חיים בני אדם מכל זן ומין. אני אוהב לחזור בממד הזמן אל העבר. הערב הזה עומד בסימן של 'סופרים מן המזרח'. חבר שהוא סופר ידוע אמר לי לא מכבר: "אני סופר ישראלי וכך אני רוצה שיתייחסו אליי". כל דמות המככבת בספריי, אינה תיאור של אדם מסוים שאני יכול להצביע עליו ברחוב אלא הוא סך כל הדמויות שלמדתי להכיר בחיי.

אם הייתי מחלק את יצירתי לפי קריטריונים גיאוגרפיים ומשפחתיים הייתי מעניק את ירושלים שלי, לאמי המיסטיקנית, בכורה יוכבד, ששורשיה הספרדיים הקדומים הם בירושלים במשפחת אלקלעי. דמות האישה הספרדית והמזרחית שואבת מן הסתם מדמותה של אמי. יש בה קורטוב מדמותה של אמי אבל בעיקרה היא סך הכול של אימהות שפגשתי בחיי. דמות האישה המזרחית תמיד ריתקה אותי. זו אישה העושה למען ביתה ומשפחתה ולא תמיד זוכה לתגמול שהיא ראויה לו. אינני עושה אידיאליזציה מאף דמות. אין בני אדם רעים עד הסוף או טובים עד הסוף. לכולנו חולשות אנוש. לכולנו רגעי חסד וגם רגעי אימה. דמות האם אצלי אינה דמות של קדושה. יש גם את השריטות שלה. באֵם כמו בדמויות אחרות יש צדדים אנושיים חיוביים אך יש בהן גם חולשות אנוש. ההתעסקות בירושלים של אמי מובנית באישיות שלי. בירושלם אני חי ועל ירושלים אני כותב. את מחקריי ואת סיפוריי על דרך המשי הקדשתי לאבי רפאל, שנולד יתום לאחר שאביו הסוחר שנדד על חמורו מכפר לכפר באפגניסטן נרצח על-ידי

שודדי דרכים. בילדותו חמק אבי מעיר הולדתו והגיע לאחר מסע ארוך בן שנתיים בשיירת גמלים וסוסים לירושלים שעליה שמע ב'מדרש'. אבא נעשה ממורי הדרך הראשונים בארץ ישראל המנדטורית, שהוביל עולי רגל על סוסים ופרדות ל'זיאהרה' בערי הקודש. בשונה ממני, אבא היה רקדן וזמר ושימח חתנים וכלות. היכרות עם עולמו של אבי ועם שורשיו חייבו אותי לימוד מעמיק כולל לימוד אקדמי, לימוד שפות, היסטוריה ואתנוגרפיה. הלכתי בעקבות השורשים שלי וחקרתי את מחוזותיו של אבי באיראן, באפגניסטן ובערי בוכרה. הקדשתי הרבה שנים לאיסוף ולמחקר ופרסמתי ספרים ומאמרים העוסקים בקהילות הללו ובראשם ספריי "מנדחי ישראל באפגניסטן לאנוסי משהד באיראן", שיצא לאור במוסד ביאליק ו"מאחורי מסך המשי – עמים ויהודים במרחב האיראני" בהוצאת כרמל וחלקי בספר בוכרה ואפגניסטן במכון בן-צבי. הלימוד של האזורים האלה לא היה תיאורטי בלבד. גויסתי על ידי המדינה ויצאתי לחלץ תחת אש יהודים במצוקה במדינות המוסלמיות של ברית המועצות לשעבר. במשך כמה שנים הקמתי מרכזי חינוך ותרבות שבהם הנחלנו לאלפי עולים פוטנציאלים את הלשון העברית ואת תרבות ישראל. בהמשך יצאתי גם בשליחות הספרייה הלאומית לפעולת הצלה של אוצרות התרבות והרוח של יהודי בוכרה שאותם העלינו לארץ בדרך לא דרך. מאז ראשית שנות התשעים חייתי באזורים אלה גם כמורה דרך. באמצעות ספריי ומחקריי אני צועד במחוזות שאבות אבותיי צעדו בהם ובמחוזות שסבי מולא מתתיה יצא אליהם כשד"ר מטעם ירושלים כדי להעלות יהודים לארץ ותשעים שנה אחריו יצאתי למשימות דומות. המחקרים ההיסטוריים והאתנוגרפיים שלי מבוססים על מקורות ועל עבודה אמפירית במסעותיי במרכז אסיה. הסופר שבי לא עמד בפני הפיתוי והפכתי חומרים היסטוריים גם לרומנים, לנובלות ולסיפורים. גייסתי דמויות היסטוריות ופרשיות היסטוריות אל עולם הספרות כיד הדמיון הטובה עליי. בכתיבה הספרותית שלי הרקע מדויק ומבוסס עד לפרט האחרון וכל השאר כיד

הדמיון. הוצאתי את הדמויות הפלקטיות מתוך המחקר ההיסטורי והלבשתי להן לבוש ספרותי. ספרי 'סימורג – ציפור האש', שיצא לאור אשתקד, מבוסס על מחקריי ועם זאת הוא רומן עלילתי. לשמחתי, הספר תורגם לאנגלית וייצא לאור בארצות הברית.

נפשי שסועה בין הסיפורים והרומנים שלי על רקע ירושלים ודרך המשי לבין המחקרים שלי על יהודי מרכז אסיה – איראן, בוכרה ואפגניסטן. סיפור חיי וסיפור השורשים שלי גנוזים בין השיטין של 15 הספרים שהוצאתי עד כה והמאמרים הרבים שלי. אלמלא דמעותיה של אמי על המדרגה ה-22 בחצר מוסיוף לא הייתי מגיע עד הלום. יום יום, עד עצם היום הזה, אני לומד. בזכות אמי הייתי לסופר, לחוקר, מנכ"ל הוצאת מאגנס ובעל העיטור יקיר ירושלים, שאותה אני מעלה על ראש שמחתי. עד היום אני מושפע מרוח הסיפורים ששרתה בביתנו בעיקר בלילות החורף הקרים של ירושלים. אבי מספר לנו סיפורים שחיממו לב לא פחות מתנור הפחמים. באותה עת אמי מנוזלת כתמיד הלכה למטבח בחצר כדי להכין לנו קערות של תה עם קוביות סוכר וסחלב חם שהעלה ריחות טובים של קינמון.

קהל יקר, חברות וחברים, משפחה יקרה, תרשו לי לסיים את דבריי במילות תודה. אני מבקש לברך בקול גדול את כל מי שעשה להצלחתו של הערב הזה: יבואו על הברכה בעלי האכסניה פרופ' עפרה תירוש-בקר, ראשת מכון בן צבי, והמשנה לראשת המכון ד"ר חנן חריף, בעזרתה המסורה של אפרת אבן וכל צוות יד בן צבי, שהרימו ערב זה והעניקו לו תוכן בנועם וברוחב לב, לפי המסורת הטובה של מכון בן-צבי ויד בן-צבי. רוחם של יצחק בן צבי ורחל ינאית רעייתו נשמתם עדן מרחפת כאן. תודה מעומק הלב ליוזם הערב הזה פרופ' יוסף יובל טובי, מלומד גדול מאוניברסיטת חיפה ואחד החוקרים הפוריים ביותר, המלווה את יצירתי הספרותית והמחקרית מראשיתה ואף כתב עליה. דבריו כאן פקחו את עיניי.

תודה על דבריו של חברי ורעי המשורר בלפור חקק, שיחד חבשנו את ספסל הלימודים באוניברסיטה לפני למעלה מיובל שנים ומאז האחים המשוררים בלפור והרצל הולכים אתי יד ביד בשדה הספרות. אחים לא ייפרדו תודה לאיש הפולקלור, הקריין והשחקן יהודה עצבה, שבמשך שנים הגיש ברשת אל"ף תכניות פולקלור ולא אחת הזמין אותי להעלות זיכרונות מילדותי בירושלים הישנה. יחד הופענו בפרלמנט הירושלמי בשידור חי בשעה שהמאזינות שלנו בשלו ואפו לשבת. תבורך ללה תמר, זמרת ומורה למוסיקה, שהנעימה לנו זמירות מרטיטי לב עם הגיטריסט הנפלא שלה.

ואחרונים חביבים – אתם, קהל יקר, משפחה, חברות וחברים אהובים, הייתי שמח להגיש לכל אחד מבאי הערב ממטבחה של אימא קערה של סחלב חם, עם פירורי קוקוס, שברי שקדים וקינמון כאות תודה על בואכם בערב חורפי זה כדי לחמם את הלב. תודה מעומק הלב שכיבדתם אותי ובאתם. ולך ירושלים, עיר אהובה, אעלה אותך על ראש שמחתי ואצטט מתהילים פרק קכ"ב:

עֹמְדוֹת, הָיוּ רַגְלֵינוּ בִּשְׁעָרַיִךְ יְרוּשָׁלָם

יְרוּשָׁלַם הַבְּנוּיָה

כְּעִיר, שֶׁחֻבְּרָה-לָּהּ יַחְדָּו

שֶׁאֲלוּ, שְׁלוֹם יְרוּשָׁלָם יִשְׁלָיוּ, אֹהֲבָיִךְ

יְהִי-שָׁלוֹם בְּחֵילֵךְ שַׁלְוָה בְּאַרְמְנוֹתָיִךְ

לְמַעַן, אַחַי וְרֵעָי אֲדַבְּרָה-נָּא שָׁלוֹם בָּךְ

לְמַעַן, בֵּית-יְהוָה אֱלֹהֵינוּ אֲבַקְשָׁה טוֹב לָךְ.